

RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 476

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI
KNJIGA XXXV

Urednički odbor
EUGEN PUSIĆ
LUJO MARGETIĆ
JAKOV SIROTKOVIĆ
ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ

Glavni i odgovorni urednik
EUGEN PUSIĆ

ISSN 1330-0768

RAD

HRVATSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZAGREB
1998

ZADAĆE UPRAVLJANJA NA JAVNOME SEKTORU

Kratak opis

Razvitak zadaća javnog upravljanja u modernoj državi prati se, u određenim političkim okvirima, najprije na razini ideja, a zatim na konkretnim normativnim zahtjevima, na primjerima Hrvatske i Velike Britanije, s težištem na novim zadaćama koje se pojavljuju krajem stoljeća i na perspektivama tih zadaća.

Cilj je ove rasprave ispitati razvitak zadaća javnog upravljanja, i to u prvome redu onih koje su u svakom pojedinom povijesnom razdoblju bile nove, karakteristične za to doba i značajne za društvo u cjelini. Od nastanka moderne države u Europi,¹⁾ poslove javnog upravljanja obavljala je država odnosno državna uprava, od kad se posebni upravni podsustav izdiferencirao i stekao vlastiti identitet unutar državnog sustava. Tek u najnovije vrijeme – posljednja desetljeća 20. stoljeća – država je, kao sve složeniji organizacijsko-institucijski sklop, izgubila svoje do tada oštre obrise i jednoznačno ustanovljene organizacijske granice. Oko države stvaraju se koncentrični krugovi polu-državnih ili kvazi-državnih struktura, nedržavnih tijela s javnim ovlastima, koncesionara, udruga građana s javnim ciljevima i raznovrsni drugi oblici udruživanja. U tom pojasu mješovitih tijela obavljaju se poslovi od javnog interesa, ili je djelatnost financirana javnim sredstvima, ili osoblje ima status javnih službenika, ili se ta tijela nalaze pod posebnim nadzorom državnih organa, ili im je djelatnost regulirana normama javnog prava. Čitavo to mnoštvo novih nositelja zadaća javnog upravljanja danas je u nastajanju i širenju, ali i u punom pokretu i preoblikovanju u pogledu stupnja reguliranosti, financijske i upravne samostojnosti, a i u pogledu njihovog položaja prema državi, od ovisnosti i podređenosti prema sve većoj samostalnosti. Budući da su baš ovi oblici upravljanja novi i karakteristični za današnjicu i, po svoj prilici, za neposrednu budućnost, naša će pažnja u ovoj raspravi biti prvensteno usmjerena na njih, a time na proces nastajanja i stabilizacije javnog sektora. Tradicionalna državna uprava samo je jedan

¹⁾ A to znači, otprilike, od 15. stoljeća u Engleskoj u doba dinastije Tudor, i od 16. stoljeća u Francuskoj u doba Henrika IV. i Louisa XIII.

dio, a prema današnjem stanju u najrazvijenijim zemljama, niti ne više brojčano najveći dio javnog sektora. U prvom redu riječ će biti o zadaćama upravljanja na javnome sektoru.

Opseg zadaća upravljanja širi se usporedno s rastom *gustoće* ljudskih društava odnosno gustoće ljudske interakcije u njima. Taj je proces, kao tako često u društvenom razvitku, rezultat, s jedne strane, svjesnog nastojanja i usmjeravanja, a s druge posljedica vlastite, autonomne dinamike ljudskih društava.²⁾ U svom izvornom značenju odnosa broja ljudi prema površini na kojoj stalno žive, gustoća je ljudskih zajednica bila, od najranijih dana ljudskog zajedništva, okolnost koja je bitno utjecala na vjerojatnost njihova preživljavanja.³⁾ S porastom društvene razvedenosti gustoća dobiva stalno nove dimenzije. Radna gustoća – omjer broja djelatnosti prema broju ljudi – raste uslijed napredovanja diobe rada i specijalizacije u društvu. Gospodarska gustoća, kao funkcija proizvodnosti ljudskog rada, znači sve veću gustoću proizvodnih jedinica, u krajnjoj liniji sve veće ukupno bogatstvo dotičnog društva, mjereno dohotkom po stanovniku. Komunikacijska gustoća izražena gustoćom mreža prometa i veza. Ekološka gustoća ljudskih naselja koja doživljava presudni skok urbanizacijom. Informacijska gustoća izražena širenjem upotrebe pisma, obuhvatom obrazovanja, napredovanjem znanosti, usavršavanjem prijenosa informacija. Organizacijska gustoća definirana većim postotkom ukupne ljudske aktivnosti koja se odvija u organizacijama.⁴⁾ Veća društvena gustoća znači, u pravilu, povećanje frekvencije ljudskih kontakata, učestalosti ljudske interakcije.

Interakcija je, u svojim temeljima, dvoznačna, ambivalentna. Ona vodi načelno podjednakom vjerojatnošću u suradnju među ljudima i u sukob među njima, stvara ovisnost jednih od drugih i time težnju prema neovisnosti kad jedni osjete da ih ovisnost smeta u ostvarivanju vlastitih interesa. Interakcija je zbog toga izvor one napetosti (tensio) koju je *Durkheim* (1892), na tragu Montesquieua, ocijenio kao najopćenitiju značajku ljudskih društvenih odnosa uopće. Gustoća društva povećava učestalost interakcije, a time i napetost između mogućnosti suradnje i sukoba, između

²⁾ "Sa svojom golemom sposobnošću djelovanja i nikad ranije ostvarenom mogućnošću utjecanja nastoje ova društva (tj. visoko razvijena društva sadašnjosti) upravljati svojim razvitkom u mjeri kojoj nema ravne u povijesti. U isti mah, međutim, ona proizvode, očigledno, vlastitu dinamiku kojom nisu u stanju vladati. Ta je dinamika određena visokim stupnjem međusobne ovisnosti funkcionalno diferenciranih djelomičnih sustava, od kojih svaki razvija svoju specifičnu racionalnost i težnje prema samostalnosti, a ujedno je određena sve većom međunarodnom isprepletenošću pa uslijed toga sve većim značenjem nenamjeravanih i nepredviđenih nužefekata i posljedica na daljinu (*Gerhardt et al.* 1994).

³⁾ U ranim ljudskim zajednicama, koje riziči okoline sile na guste kontakte i tijesno zajedništvo, povećanje broja članova istoiznačno je s porastom gustoće. Tako da, primjerice, simetrične egzogamne polovice unutar iste skupine, koje se uvode tek nakon što ukupni broj članova skupine premaši određeni minimum, omogućuju povećanje njezine gustoće, a da se ne povrijedi zabrana incesta (*Cf. C. Levi-Strauss* 1955, 202).

⁴⁾ Durkheim, koji je uz napredovanje diobe rada vezao bitne promjene u kvaliteti društvenih odnosa, razlikuje dinamičku ili moralnu gustoću društva od materijalne gustoće, zatim demografsku, ekološku, transportnu i komunikacijsku gustoću (1972, 264-266). Elias piše o "prirodnoj gustoći" koja produžuje "lance djelatnosti" u društvu uslijed diobe rada, i o gustoći interesa (*cit. prema Opp* 1983, 159 i 161). Grunow umjesto o gustoći, govori o međuovisnosti rasta po različitim dimenzijama: stanovništva, gospodarstva, državne intervencije i političkog sudjelovanja (1986, 27).

neizbježne međuovisnosti sudionika u interakciji i njihove težnje prema neovisnosti. Društvena gustoća, dakle, određuje uvjete pod kojima se interakcija i njome proizvedena napetost izražavaju u ljudskim odnosima i u povijesnim procesima.

Upravljanje u društvu u najširem smislu, koje obuhvaća kako koordinaciju i regulaciju suradnje tako kanaliziranje i kontrolu sukoba, i nije drugo nego rješavanje problema koji proizlaze iz generalizirane napetosti svojstvene ljudskoj interakciji. Iz toga možemo izvesti najopćenitiji zaključak, da zadaće upravljanja – ostavljajući za sada po strani pitanje metoda i nositelja tog upravljanja – vjerojatno rastu i diferenciraju se donekle usporedno s rastom društvene gustoće.⁵⁾

I. Povijesni političko-upravni okvir

Scobe iz središnjih predjela Euroazije stizale su do morskih obala tog velikog kopna, od Japana do Engleske i, zaustavljene na tim granicama, stvarale područja veće gustoće i s njome žarišta bržeg društvenog razvoja.⁶⁾ Ali samo ako im je uspjelo prvobitni porast gustoće trajnije održati. Bilo ranom izgradnjom gradova, kao u području Mezopotamije i Sredozemlja, bilo koncentracijom ljudi na hidrotehničkim radovima u dolinama velikih rijeka, od Jangcekjanga do Nila (*Cf. Wittfogel 1957*), bilo religiozno učvršćenom društvenom disciplinom, kao u primjeru Osmanlija. Stabilizacija gustoće pružala je dotičnim društvima izrazito bolje šanse u početnoj selekciji. Ali što se društvena gustoća u njihovoj makroregiji u cjelini povećavala, to je s time bio skopčan i veći rizik pokretanja spirale sile i kontrastile.

Moderne države od 16. stoljeća pa dalje u Europi sve su rođene iz uspjeha koncentracije sile u mediju feudalnog društva razmjerno male gustoće. Kako je gustoća u njemu rasla, tako su oružani sukobi među feudalcima postajali češći, sve dok pojedincima među njima nije pošlo za rukom da nadjačaju druge i stabiliziraju svoj monopol organizirane sile na širem području. Metode koje su vodile tome cilju obuhvaćale su stvaranje profesionalne vojske, umjesto oružane svite pojedinih velikaša, uvođenje općeg oporezivanja, umjesto davanja samo vlastitih vlasteoskih

⁵⁾ Opp (1983, 60 i d.) ocjenjuje da veća gustoća društva povećava frekvenciju interakcije i s njome opseg "eksternaliteta", tj. općih troškova koje interakcija uzrokuje nezavisno od ciljeva na koje je usmjerena. Ta činjenica izaziva dodatnu potrebu regulacije odn. upravljanja. Kao primjer navodi indijanska plemena na području Labradora koja su tradicionalni režim nereguliranog zajedničkog raspolaganja lovištima morali promijeniti i utvrditi vlasništvo pojedinih skupina na dijelovima lovišta, kad je povećana gustoća trgovine kiznom povećala vrijednost pojedinlt lovačkih revina.

⁶⁾ Pri tome su uzastopni valovi scoba, zaustavljeni u područjima zgušnjavanja na kontinentalnim obalama, stvarali katkada slojevita društva koja su tu slojevitost znala prevesti u političke kategorije značajne gotovo do današnjeg dana. Tako *Foucault (1997)* upozorava da je franačko osvajanje Galije u 5. i 6. stoljeću stvorilo staj izvorno franačke aristokracije nad galskim pukom, stanje koje je još 1789. izazvalo izjavu predstavnika Trećeg staleža, neka se gospoda aristokrati vrate u "franačke šume" (188). A normansko osvajanje Engleske u 11. stoljeću doživljavalo se kao politički aktualno još u opoziciji anglosaskog "autohtonog" građanstva normanskoj aristokraciji u pokretima i revolucijama 17. stoljeća. pa i dalje (86-96).

podložnika, organiziranje stalne uprave koja je tek omogućila oporezivanje i novačenje plaćenika. Rezultat bila je država, čitav se proces može pratiti najjasnije na primjeru francuske monarhije sve tamo od Huga Capeta u 10. stoljeću do, otprilike, Henri-ja IV. krajem 16-og i Louisa XIII. odnosno njegovog prvog ministra Richelieu-a u 17-om. Od takvih svojih organizacijskih početaka apsolutistička je monarhija postavljena na trajnije temelje svojim pretvaranjem u instituciju, tj. strukturu koja je neku opću potrebu vremena pretvorila u svoju svrhu, a norme kojima je uređena i habitualizirana u opća očekivanja u društvenoj sredini. U slučaju apsolutističkih monarhija taj je opći motiv bila potreba stanovništva za mirom i sigurnošću života (*Spinoza 1977*), a norma državnog uređenja bila je suverena vlast monarha proizašla iz božje milosti.

Uspjeh u koncentraciji vlasti u rukama monarha postignut je pod cijenu istodobnog naglog skoka ovisnosti sviju od vladara, apsolutnog monarha, koji sada kontrolira silu države od koje nema jače na državnom području. To je opet moralo u istoj mjeri pojačati težnju prema neovisnosti, a time i napetost koja je postajala to jača što je društvo postajalo gušće, interakcija češća, što je uspomena na ranije stanje nesigurnosti života blijedila, a interesni gubici uslijed ovisnosti postajali sve osjetljiviji: novi porezi i druga davanja, obveze u vezi s vojskom, monarhov ius gladii, iz feudalizma naslijeđeni dominium eminens vladara nad zemljom pa stoga nesigurnost u vlastitu imovinu, i svakojaka druga nasilja, ma i bila prikazivana kao primjena prava od koje je sâm vladar bio izuzet. U rastućoj napetosti uslijed sukoba interesa u društvu transcendentna je legitimacija monarhije božjom milošću postajala sve manje uvjerljiva, a pokušaji njezina racionalnog legitimiranja pretpostavljenim društvenim ugovorom (na pr. *Thomas Hobbes*) pokazali su se kontraproduktivni, jer ugovor implicira mogućnost da se sudionici i drugačije dogovore.

Pokušaj rješavanja tog problema su demokratske reforme i revolucije između 17. i 19. stoljeća. Država je najprije reorganizirana zamjenjivanjem monarha na vrhu države predstavničkim tijelom i uvođenjem diobe vlasti, a zatim reinstitucionalizirana na novoj svrsi države da štiti slobodu i jednakost građana i na novoj temeljnoj normi da je vrhovna vlast u državi, ne više monarh, već suverena nacija. Demokratska država kao institucija počiva, dakle, na oprečnim načelima, s jedne strane sloboda pojedinca, a s druge autoritet vlasti u nacionalnoj državi.

Time je otvorena mogućnost, da se svako od tih oprečnih načela jednostrano prenamaglaši na štetu drugoga. Tako je i zaista, u povijesnoj stvarnosti, bilo prenamaglašeno načelo slobode pojedinca apsolutizacijom pojedinačnog vlasništva i u odnosu na sredstva za industrijsku proizvodnju. To je dovelo do sukoba između vlasnika sredstava za proizvodnju i radnika koji su na tim sredstvima radili a bili su isključeni od odlučivanja o njima. Sukob je bio sve teži što su društva postajala gušća i, u posljednjoj liniji, doveo je do ekstremnog zahtjeva za isključivo državnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju. Lako je u tom prepoznati odrednice jednog aspekta drame dvadesetog stoljeća. Ili je, s druge strane, bilo prenamaglašeno načelo autorite-

ta nacionalne države, na štetu načela slobode pojedinca. Totalitarne države koje su nikle iz odgovarajućih ideologija doprinjele su drugu stranu negativne bilance moderne države.

Politička konstrukcija demokracije mnogo je propulzivnija i prilagodljivija od struktura koje su joj prethodile, ali je u isti mah izloženija gubitku ravnoteže prenamaglašavanjem jedne ili druge strane svojih institucionalnih temelja. Rješenje, vjerojatno, nije u izboru između dva oprečna načela, slobode pojedinca ili autoriteta vlasti, već upravo u istodobnoj prisutnosti i međusobnoj ravnoteži oba. U samu strukturu sustava ugrađena napetost između oprečnih orijentacija, s time da se svaka od njih dalje izgrađuje diferencijacijom struktura, ali nijedna ne apsolutizira na štetu druge, to je pristup koji, prema dosadašnjem iskustvu, najviše obećaje, koji maksimalizira prilagodljivost dotičnog društva u razvoju, ali pod uvjetom da je uspjelo pronaći oblike i postupke koji minimiziraju rizik gubitka ravnoteže.

Demokratska je ideologija zahtijevala načelno ograničavanje državne vlasti kako bi sloboda pojedinca bila zaštićena od presizanja premoćne države. Takva je orijentacija, nasuprot koncentraciji u apsolutističkoj monarhiji, dovela do dekoncentracije državne vlasti i do prvog preusmjeravanja pravnog sustava. Dok je pravo do tada prvenstveno reguliralo odnose među podanicima, a vlast je ostala uglavnom nedodirnuti zakonima koje je sama donosila ili ih barem sankcionirala, sada se težište pravne regulacije premješta od odnosa među pojedincima – koji ostaju, ipak, i dalje predmet sve diferenciranja pravne regulacije – na odnose pojedinaca prema državi. Nastaje predodžba da je “najbolja vlada ona koja najmanje vlada”, koncept noćobdijске, minimalističke države koja i praktički ima vrlo značajne posljedice – sve do nove bitne promjene u društvenoj situaciji ljudi.

Demokratske su se države u 19. stoljeću našle suočene s procesom industrijalizacije i urbanizacije koji je korjenito izmijenio način kako ljudi rade i žive. Društvene reperkusije te promjene postavile su nove zadaće pred društvo, a te je zadaće, obzirom na njihov opseg, na sredstva koja su iziskivale i na političku osjetljivost njihova ispunjenja gotovo svagdje preuzela država. Ali je u tu svrhu morala razviti novi instrumentarij, različit od onog koji je izgrađen s tradicionalnom svrhom mira i sigurnosti pred očima. Nove organizacije i metode svode se na zajednički nazivnik javne službe. Dolazi do nove koncentracije državnog utjecaja uslijed naglog porasta opsega državne djelatnosti. Opet se mijenja temeljna orijentacija pravne regulacije od zaštite građanina nasuprot represivnoj državnoj vlasti na osiguranje pripadajućeg udjela svakog korisnika u davanjima i uslugama javnih službi (*Kern 1957*).

Početkom 20. stoljeća društvena je gustoća dosegla razinu gdje se rješavanje problema proizašlih iz ekstremne afirmacije slobode pojedinca i slobodnog vlasništva nad industrijskim sredstvima za proizvodnju nije moglo više odgoditi. Radnički pokret inspiriran idejom državnog vlasništva nad proizvodnim sredstvima postajao je sve utjecajniji, životni uvjeti neosiguranog radništva sve teži, opća socijalna si-

tuacija u industrijskim društvima sve problematičnija. Velika ekonomska kriza 1929-1934. neposredno je motivirala opsežne državne mjere regulacije gospodarstva, zapošljavanje milijunskih nezaposlenih masa na državnim radovima te uvođenje općeg državnog socijalnog osiguranja. Drugi svjetski rat i stradanja civilnog stanovništva još su radikalizirali shvaćanja o potrebnoj mjeri društvene solidarnosti i dovela do stvaranja temelja socijalne države koja, u nedostatku spontane solidarnosti među ljudima, preuzima neposrednu odgovornost za temeljnu materijalnu i socijalnu zbrinutost svih državljana.

Međutim, pokreti koji su iste ciljeve nastojali postići ekstremnijim društvanim promjenama, bilo uspostavljanjem državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, bilo jačanjem solidarnosti kroz pripadnost totalnoj nacionalnoj državi, uspjeli su osvojiti državnu vlast u nekim europskim državama – i odveli svijet u veliku nesreću. To je uvjerilo ljude da je koncentracija državne vlasti u državi industrijskog i urbanog društva, a osobito u ekstremnim oblicima totalitarne države ma kojeg ideološkog predznaka, prevelik rizik u suvremenom vrlo gustom svjetskom društvu, pogotovo kraj prijetnje sukoba nuklearnim oružjem.

Odatle nastojanja da se razvitak državnih sustava ponovno preusmjeri na dekoncentraciju. I to bilo produbljivanjem i stabilizacijom demokratske političke kontrole nad državnom vlašću i jačanjem instrumenata za osiguranje ljudskih prava, bilo prenošenjem državnih zadaća na nedržavne nositelje, bilo stvaranjem i postepenim jačanjem kako naddržavnih mehanizama javnog djelovanja, vodeći računa o procesu globalizacije koji dobiva sve širi zamah, tako regionalnih i lokalnih oblika trajnijeg ljudskog zajedništva na sub-državnoj razini.

Ova druga dekoncentracija državne vlasti, nakon prve u demokratskim reformama i revolucijama između 17. i 19. stoljeća, odvija se opet u promijenjenoj društvenoj situaciji. Društvena gustoća danas raste u svjetskim, a ne više samo u nacionalnim razmjerima. Demografski rast negdje doseže visoku stopu. Komunikacijska gustoća u transportu i vezama, u neslućenom razvitku mogućnosti obrade podataka vodi svijet u informacijsku revoluciju, gdje smo, po svemu sudeći, tek na početku. Posve nova dimenzija društvene gustoće proizlazi iz spoznaje o zajedničkoj transgraničnoj ovisnosti od rizika koji proizlaze iz posljedica ljudskog života i djelovanja za okoliš, iz nekih općih uskih grla u odnosu na prirodne izvore, iz eventualne prijetnje prenaseljenosti Zemlje. Način ljudskog rada ponovno se mijenja u svojoj kvaliteti sve centralnijim mjestom znanosti, sve ograničenijom ulogom fizičkog odnosno rutinskog rada na svim područjima, te novim oblicima suradnje na radu, timovima i projektima, umjesto hijerarhijskih organizacija. S naglim rastom društvene gustoće nastaje i sve veća napetost, Durkheimovska "tensio", iz svih vidova ljudske interakcije, a s njome i zadaće upravljanja tom napetošću, koje postaju centralnim problemom razvijenih i u isti mah nerazvijenih društava – zbog globalne međuovisnosti.

Sažimajući više od četristo godina razvitka države i državne uprave, vidimo najprije koncentraciju vlasti i utjecaja do koje dolazi ponovnim uspostavljanjem

monopola organizirane sile na širem području – monopola kojeg nije bilo u feudalizmu – i time rađanje moderne države. Koncentraciju smjenjuje dekoncentracija u demokratskim reformama i revolucijama koje su težile idealu minimalnih državnih zadaća i maksimalnom proširenju sfere slobodne djelatnosti pojedinca. Industrijska i urbana društva 19-og i 20-og stoljeća dovela su do ponovne koncentracije državnog utjecaja sve do ekstremnih oblika totalitarnih država. Negativna iskustva tog trećeg razdoblja motivirala su ponovno okretanje prema dekoncentraciji, ali sada u promijenjenim uvjetima vrlo gustog, visokosloženog, postindustrijskog, globalno povezanog društva.

Broj i opseg upravnih zadaća jedna je od glavnih dimenzija državne i kasnije javne uprave. Stoga bi trebalo očekivati da će se koncentracija i dekoncentracija državne vlasti i utjecaja u društvu izraziti i na toj dimenziji, tako da će uprava rasti u razdobljima koncentracije, a opadati kad prevlada dekoncentracija. Iskustvo, međutim, ne potvrđuje ovo očekivanje. Državna odnosno javna uprava nastavlja rasti i onda kad politička i ideološka orijentacija na dekoncentraciju jasno preteže. Rast, doduše, nije linearan, već katkada brži, a u drugim prilikama sporiji, ali se ne okreće u obratni smjer ni onda kad je smanjenje uprave službeno proglašeni program. Iz toga bi se moglo zaključiti, da je rast društvene gustoće, koji se nastavlja neprekinuto kroz čitavo vrijeme razvitka moderne države, presudniji čimbenik, od izričito izraženih namjera ljudi. Taj će zaključak, naravno, trebati pažljivo preispitati u ovome radu, osobito u odnosu na one primjere koji, na prvi pogled, govore suprotno (npr. Engleska između otprilike 1980. i 1995.).

II. Zadaće javnog upravljanja – pojam i nazivi

Nazivlje u vezi sa zadaćama javnog upravljanja nije ustaljeno niti je jasno određeno suglasnošću stručnjaka koji rade na tom području. Nazivi: zadaće, svrhe, ciljevi, funkcije, poslovi, djelatnosti, metode, djelokrug, nadležnosti, upotrebljavaju se čas u jednom čas u drugom smislu kod raznih autora, a nerijetko i kod istog. Ili, u okviru jednog jedinog od nabrojanih pojmova, metode, spominju se: zapovjedi, zabrane, postupci, intervencije, usmjeravanje, planiranje, oblikovanje, pregovaranje, uvjeravanje, stimuliranje, destimuliranje, dogovaranje (*Hoeffe 1994, 716-717*). A i to su većinom višeznačni nazivi koje je teško precizirati u usporednom promatranju više upravnih sustava. Glavno je pitanje, nije li ova neodređenost u terminologiji izraz dubljih poteškoća u odnosu na sam pojam zadaća javnog upravljanja?

Polazna je pretpostavka da sadržaj upravljanja u velikoj mjeri ovisi o objektivnim čimbenicima društvenog razvitka. U pogledu samog nazivlja, navedena pretpostavka sugerira mogućnost da se postojeća šarolikost termina iskoristi kako bi se različitim nazivima obilježile različite pojave nastale tijekom procesa diferencijacije upravnog sustava u njegovoj dimenziji sadržaja djelatnosti. Protek vremena za svaki

sustav znači sam po sebi diferencijaciju i istodobno međusobno povezivanje, integraciju, diferenciranih dijelova. Kako se dubina diferencijacije, po okomici, povećava, to važnije postaje stvoriti ljestvicu pojmova i odgovarajućih naziva za različite razine integracije. Čini mi se logičnim na najopćenitijoj razini govoriti o “*ciljevima*”, kao o cjelovitim predodžbama o nekom poželjnom stanju koje se namjerava postići, zatim o “*zadaćama*”, kao o sklopovima djelatnosti koje se smatraju potrebnima za ostvarivanje ciljeva, i konačno o “*poslovima*”, kao o pojedinim smislenim cjelinama radnih operacija u okviru zadaće (Pusić 1997, 210 i d.). Ciljevi su važni za sticanje utiska o općoj orijentaciji sistema upravljanja, ali su previše općeniti da bi dali odgovor na pitanje što se u sustavu zaista događa. Poslovi su, obratno, previše konkretni, i stoga nesavladivo mnogobrojni, kad je riječ o sadržajnom prikazivanju,⁷⁾ za okvire iole sažetijeg raspravljanja. Što se više penjemo u toj pojmovnoj hijerarhiji, to je neodređeniji sadržaj – opće dobro, pravednost, najveće dobro najvećeg broja, – a što se dublje spuštamo prema konkretnim poslovima, to je slabija preglednost i orijentacija. Tako da preostaje razina zadaća kao najpovoljniji izbor za naše namjere: raspraviti promjene u sadržaju upravljanja tečajem 20. stoljeća. “Svrhe” bi u tome terminološkom sklopu bili ciljevi koji su institucionalno stabilizirani, kao “*idées de l'oeuvre*” u smislu teorije M. Haurioua (1925), “djelatnosti” skupine poslova imajući u vidu trajnost njihova obavljanja, “funkcije” vidovi djelatnosti sustava u cjelini, poput zakonodavstva-sudstva-uprave, “metode” unaprijed utvrđeni način obavljanja poslova, a pravni nazivi “djelokrug” i “nadležnost” zadržali bi svoje preciznije utvrđeno pravno značenje.

Upravljanje, po tradiciji, sadrži dvije skupine zadaća: jedna koja je usmjerena na ostvarivanje ciljeva sustava i druga koja služi održavanju samog sustava. Budući da je javno upravljanje u daleko pretežitom dijelu postojanja moderne države kroz posljednjih 400 godina bilo vezano uz državni organizacijski i institucijski sustav, upravljanje je u njemu usmjereno ili na održavanje i promicanje samog postojanja države, ili na ostvarivanje onih sadržajnih ciljeva koji su se tom sustavu svakodobno postavljali. U organizaciji, kao i u svakom drugom živom entitetu, održanje je vlastitog postojanja najpreča zadaća; pravilo *primum vivere*, deinde *philosophari* vrijedi za organizaciju ne manje nego za pojedinog filozofa. Međutim, kad razmišljamo o svrsi ili zadaći države, nećemo u prvom redu pomisliti na njezino samoodržanje, već na one ciljeve ili funkcije koje država obavlja, ili treba obavljati, za društvo, za opće dobro. Te dvije temeljne skupine zadaća postoje usporedo i u konkurenciji su u pogledu sredstava koja se za njih odvajaju, pažnje koju im poklanjaju državni organi, vremena koje se za svaku od njih upotrebljava. Kao opće pravilo vrijedi:

⁷⁾ W. J. M. Mackenzie i J. W. Grove (1957, 222) navode podatak da prikaz poslova centralne uprave Velike Britanije obuhvaća dvadesetpet svezaka od 250 stranica svaki, a da se pri tome detaljnost prikazivanja morala svjesno ograničiti. Od prikazivanja poslova po sadržaju valja razlikovati poslove u postupovnom smislu – kao što je “izvršavanje zakona”, “rješavanje u pravnim stvarima”, “obavljanje upravnog nadzora” i sl. – koji su jedinstveni bez obzira na sadržaj, stoga manje brojni, pa se na njih po pravilu i odnose opći propisi o upravi.

što je ranije u razvitku pojedine države, ili što je njezino postojanje ugroženije, to će više pretežati po hitnosti zadaće samoodržanja pred bilo kakvim sadržajnim ciljevima. Međutim, smisao izraza “samoodržanje” ili “opće dobro” ovisi o vremenu u kojem, o motrištu s kojeg se promatra. Uključuje li samoodržanje također samoafirmaciju, dakle povećanje moći, opsega, bogatstva države kao takve? Znači li ono i širenje države na račun njezinih susjeda?

Pojedine se svrhe pripisane državi, pojedini ciljevi ili djelatnosti ističu često ne u namjeri da se opiše što će država zaista raditi nego više zbog toga da bi se opravdala i legitimirala monopolizacija organizirane sile u državnim rukama odnosno njezina upotreba. To je, na primjer, značajka suverenosti, shvaćena kao metafizičko svojstvo države (*Kaufmann 1994, 20*), ili reguliranje društvene diobe rada, ili pravednost državnog poretka, ili opće dobro, ili mir i sigurnost, ili pravo na rad, ili puna zaposlenost, premda pri danom stanju stvari nije bilo vjerojatno da će se takve svrhe i ostvariti.

Druga je mogućnost da državni ciljevi izražavaju ideološko uvjerenje vlastodržaca, a da je pri tome veza tih ciljeva sa stvarnim potrebama državljana i s vrstom državne djelatnosti kojom bi trebali biti ostvareni nejasna odn. sporna, kao što su ciljevi veličine nacije, svjetskog gospodstva ili besklasnog društva.

Kad govorimo o zadaćama javnog upravljanja valja razlikovati ideje o tim zadaćama koje su u pojedinom razdoblju društvenog i političkog razvitka zastupali teoretičari, od proglašenih, ustavno i zakonski propisanih zadaća odnosno od onoga što se kao zadaća zaista obavljalo u svakodnevnoj stvarnosti nekog sustava upravljanja.

III. Ideje o zadaćama upravljanja u 20. stoljeću

Ideje o upravljanju koje možemo, bar približno, usporediti s praksom upravljanja pojavljuju se tek onda kad je diferencijacija djelatnosti upravljanja dosegla stupanj gdje pojedine zadaće dobivaju jasni identitet kako u svijesti ljudi koji u njima sudjeluju, u bilo kojoj ulozi, tako u glavama onih koji o tim djelatnostima analitički razmišljaju. A to znači druga polovica 19. i 20. stoljeće. Pored toga, istom je u 20. stoljeću u punoj mjeri došla do izražaja protuslovna priroda države i državnog upravljanja i dovela do krajnje oprečnih rezultata, od napretka civilizacije do njezina razaranja.

Opreku između tih novijih ideja i načina kako se četiri stoljeća ranije mislilo o državi ilustrira primjer *Jean-a Bodina* (1530-1596), pravnog pisca i sudionika u političkim zbivanjima koja su vodila prema stabilizaciji apsolutističke monarhije u Francuskoj. U svome djelu “*Six livres de la République*” (1576)⁸⁾ Bodin ističe razliku između države i feudalne domene i

⁸⁾ Knjigu je sam Bodin preveo na latinski 1586. godine. Ovdje se navodi prema ponovnom otisku izdanja iz 1593. kod izdavača Gabriela Cartiera u Lyonu, objavljenom u Parizu 1986.

definira državu kao “ispravno vladanje (*droit gouvernement*) nad više kućanstava i onime što im je zajedničko, sa suverenom vlašću” (27). Atribut “ispravno” razlikuje državu od vladanja “razbojnika i gusara” (28). Državnički akti, kao što je “svečano obezivanje, pregovaranje o miru, objava rata, sklapanje saveza za napadaj i obranu, utvrđivanje granica, odlučivanje u preporima između samostalnih prinčeva i velikaša, nikad nisu obuhvaćali razbojnike i njihovu svitu” (*ibid.*). Izvor je sreće u takvoj državi ono što je Aristotel smatrao putem prema sreći i najdostojnijom djelatnošću svakog pojedinca, naime život kontemplacije. Što vrijedi za pojedinca, vrijedi i za državu. Budući da je vladar, za Bodina, onaj koji ne samo predstavlja državu, već je utjelovljuje, sretan je onaj narod čiji vladar “ima taj cilj pred očima, da se bavi kontemplacijom prirodnih, ljudskih i božanskih stvari, kontemplacijom razumnosti koja pruža odgovor na pitanja o dobru i zlu, kontemplacijom znanosti koja kaže što je istinito a što neistinito, i kontemplacijom vjere koja utvrđuje razliku između bogobožnosti i bezbožnosti, i prenosi hvalu svega velikom Vladaru prirode” (31, 32). Međutim, Bodin uvida da je takva sreća rijetka, jer vladari, baš kao i poslovni ljudi, “mjere svoje dobro mjerilom svojih naslada i zadovoljstava” (*ibid.*). Tako da “smo uvijek imali mnoštvo zakona, običaja i planova (*desseins*) prema raspoloženjima i strastima vladara i vladajućih”(32).

Na razini svakodnevnih potreba funkcioniranja društva i države, država treba obuhvatiti dovoljno veliko područje za sljedeće temeljne zadaće: Prehranu i izdržavanje stanovništva, prikladne uvjete za čuvanje zdravlja, prirodne uvjete za obranu odnosno, ako takvih nema, odgovarajuće utvrde. Da bi se “podjarmili neprijatelji i produžile granice osvajanjima, treba stvoriti zalihe ofenzivnog oružja” (33). Ukratko, “vladar treba osigurati svoju državu protiv stranaca i sprečavati podanike da ne povrijeđuju jedni druge, a ako je netko povrijeđen, osigurati da se pogreška ispravi” (*ibid.*).

* * *

U doba kad Bodin piše, moderna država tek nastaje. Njezin pojmovni atribut, monopol sile, još nije nepreporno stabiliziran. Odatle i, za nas neobično, ukazivanje na razbojnike i gusare, koji raspolažu silom i koji mogu postati dio države, ali samo tako da se njihova sila priključi državnjoj, umjesto da joj se suprotstavlja. Bodin, kao primjer, spominje slavne gusarske čelnike koji su postali admirali osmanlijske mornarice. A vladar koji je u stanju blagotvorne posljedice svoje osobne kontemplacije prenijeti na cjelinu države, mogao bi biti razuman argument za monarhijski apsolutizam.

Georg Jellinek, klasik njemačkog državnog prava i nauke o državi (*Staatslehre*) na razmeđu stoljeća,⁹⁾ predstavlja tradiciju njemačke političke i pravne znanosti

koja nadovezuje na kameralizam iz doba apsolutističke monarhije, ali je u isti mah usvojila ideale pravne države i vezanosti države pravom.

Jedna od Jellinekovihi središnjih tema su svrhe države (pogl. 8 prvog dijela, str. 230-265). Svrhe države za njega su usko povezane s problemom opravdanja države (kojemu je posvećeno neposredno prethodno poglavlje u knjizi). Jellinek ne smatra da se sva djelatnost države može odrediti logičkim izvođenjem iz njezinih svrha (230 i 238), i odbija postojanje nekih objektivnih ili pojmovno nužnih svrha države, kako univerzalnih tako partikularnih, ali odlučno brani stanovište da neke svrhe države, pa makar i subjektivne i relativne, moraju postojati, jer bez njih državni djelatnici ne bi imali motiva za svoju djelatnost. Te se svrhe mijenjaju s vremenom, a mogu ovisiti i o političkim stavovima. Među njima postoji hijerarhija, s vrhovnim svrhama na vrhu (231-235). Katkada se vrhovne svrhe države unose u ustave, kao, na primjer, u ustav SAD iz 1787. ili ustav švicarske iz 1874. (237). Pri utvrđivanju državnih svrha ne treba izgubiti iz vida granicu onoga što je država uopće u stanju izvesti (250). U tim granicama državna svrha može postati sve ono što je sadržaj solidarnih interesa ljudi. To su, prije svega, tri opće svrhe:

- Zaštita zajednice, njezinih članova i njezina područja od napadaja izvana. Ta obrambena svrha može obuhvatiti i ofenzivne operacije.
- Održanje i promicanje vlastitog postojanja i ugleda države obzirom na mogućnost njihova ugrožavanja iznutra. Ova svrha obuhvaća osobito brigu za gospodarstvo i djelatnost policije.
- Razvijanje i održavanje pravnog poretka (255-256).

Iz tih općih svrha izvire niz posebnih, kao što su: jačanje gospodarstva radi finansijskih interesa države; promet i veze koji su bitni s vojnog gledišta; zdravstvo od kojega ovisi vojna sposobnost stanovništva; zaštita radnika zbog socijalnog mira u zemlji; niz djelatnosti koje zahtijeva pravni poredak, kao što su: izdavanje isprava, koncesioniranje obrta, starateljstvo, uređenje odnosa majstora i šegrtu; obrazovanje da se ne bi zaostalo u međunarodnoj utakmici; znanost i tehnika zbog njihove važnosti za vođenje rata. (258)

Iz toga proizlazi, da "ako bez države nije moguće društvo niti ispunjenje zajedničkih ljudskih svrha, tada je za svakog koji se neće isključiti iz društva, odanost (Hingabe) državi moralna nužnost" (264). Jellinek spominje i "državne zadaće" (Staatsaufgaben), ali taj izraz upotrebljava kao sinonim za svrhe (263).

* * *

Jellinek definira državu kao "udrugu (Verband) jednog naroda koja zadovoljava individualne, nacionalne i ljudske solidarne interese u smjeru promicanja sveukupnog razvitka, i to planskom, centralizirajućom djelatnošću, služeći se vanjskim sredstvima i opremljena pravnom osobnošću" (264). On državu vidi u prvom redu kao

⁹ Svoju knjigu "Allgemeine Staatslehre" objavio je u prvom izdanju 1900. godine, u drugom 1905, a u trećem, prema kojemu se ovdje navodi, objavio ju je 1914. njegov sin Walter, tri godine nakon pišćeve smrti.

instituciju konstituiranu oko središnje karizmatičke ideje same države kao “udruge naroda” u svrhu, u biti, samoodržanja baš takve “udruge” i u svrhu održavanja pravnog poretka. Kod Jellineka je ideja države, u skladu s faktičkim stanjem u carskoj Njemačkoj, spojila centraliziranu monarhijsku vlast, naslijeđenu iz apsolutizma, s pravnim poretkom koji je u Njemačkoj dijelom prethodio demokratskim političkim reformama – kao pravna vezanost države u imovinskopравnim odnosima, – a nakon demokratskih reformi izražavala ideal pravne vezanosti i samih državnih organa. Ono što su tada već bile stvarne zadaće njemačke državne uprave na upravnim područjima gospodarstva, komunikacija, zdravstva, socijalne zaštite, policije, obrazovanja, znanosti i tehnologije, za Jellineka dobiva smisao tek iz povezanosti tih djelatnosti s institucionalnim svrhama jedne države koja je, kao institucija, de facto naslijedila transcendentnu posvećenost apsolutne monarhije. Ali je, također, zakoračila u sljedeće, demokratsko razdoblje svojim shvaćanjem države kao udruge naroda, dakle nacionalne države. Ono što nedostaje od dva stupa institucionalizacije demokratske države to je odlučna afirmacija slobode i jednakosti građana, kao jednako primarne svrhe države.

R. Carré de Malberg, francuski ustavni pravnik i teoretičar države, nešto je mlađi suvremenik Jellinekov koji često u svojim radovima debatira s njime i, uglavnom, opovrgava njegova stanovišta.

Država je, za Carré de Malberga, “zajednica ljudi, ustaljena na vlastitom teritoriju, s organizacijom koja dotičnoj skupini, promatranoj u odnosu na njezine članove, daje veću moć djelovanja, zapovjedanja i prisile” (1920, 7). O zadaćama države govori, posve općenito, u Predgovoru, i konstatira da su se državne “zadaće nevjerojatno namnožile” i da to zahtijeva “jačanje javne moći” (XVIII), ali da to množenje i širenje zadaća, osobito ekonomskih zadaća, vodi do “odgovarajućeg ublažavanja (adoucissement) ili, u svakom slučaju, preobrazbe u režimu državne moći” (X). Pojam svrha države Carré de Malberg uopće odbacuje, to je glavni predmet njegove kritike Jellineka, jer za pravnu znanost nisu relevantne svrhe, već strukture (149).¹⁰¹

Težište je Carré de Malbergova znanstvenog interesa na pravnoj analizi one države koja je proizašla iz francuskih demokratskih revolucija od 1789. do 1848. i koja se temelji na ustavu iz 1875. godine. Predmet je njegova promatranja država kakva je institucionalizirana na demokratskim vrijednostima i normativnim očekivanjima. Za njega, za razliku od Jellineka, postoji jasni prekid kontinuiteta s prethodnim institucionalnim temeljima monarhijskog apsolutizma. Gdje Jellinek nastoji pomiriti kameralističke i monarhijske tradicije s idealom pravne države, Carré de Malberg nedvosmisleno zastupa demokratski preobražaj. Ali na ponešto osebujuć način, i u tome je, s današnjeg gledišta, glavna zanimljivost njegova doprinosa.

¹⁰¹ Pojam svrha države Carré de Malberg smatra tipično njemačkom izmišljotinom, a za Nijemce, neposredno nakon prvog svjetskog rata, nema previše neželjenih osjećaja: “Od 1871. do 1914. svijet je morao živjeti pod sve većom prijetnjom njemačke hegemonije ... Danas njemačka je prijetnja raspršena ... (V-VI).

Sloboda i jednakost građana, to prvo sidrište demokratske države kao institucije, jedva se spominje u Carré de Malbergovoj knjizi. Tih pojmova nema u prilično detaljnom kazalu knjige, a kad je riječ o slobodi on upotrebljava naziv "javna sloboda" (*liberté publique*). Ali zato drugi glavni stup demokratske države kao institucije, autoritet nacionalne države, dobiva kod njega gotovo mistični karakter. Polazi pri tome od čl.3. Deklaracije o pravima čovjeka i građanina iz 1789: "Načelo svake suverenosti počiva u biti na naciji. Nijedno tijelo, nijedan pojedinac ne mogu raspolagati autoritetom koji izričito proizlazi iz suverenosti". Suverenost nacije ne može proizlaziti iz društvenog ugovora, jer bi se tada, novim ugovorom, mogla i promijeniti (1922, II, 167). Nacija nije ni ukupnost svih građana, ni svih birača, niti je predstavlja parlament, niti monarh, niti bilo koji drugi državni organ. Niti je suverenost utjelovljena u bilo kojem od njih, niti može na bilo koje od navedenih tijela ili organa prijeći. Nacija ostaje neke vrsti apstraktnog središnjeg principa unutar kojeg funkcionira parlament, kao vrhovni organ države, sastavljen od na kratak rok izabranih i smjenjivih zastupnika. Glavni je cilj pod svaku cijenu spriječiti bilo čiju osobnu vlast, "kako odozgo, tako odozdo" (1922, II, 195). Ono što najsigurnije ograničava svest, koja bi mogla proizaći iz apsolutno shvaćenog suvereniteta nacije, to je pravni režim javnog prava, koji Carré de Malberg do u detalje obrađuje i koji je gotovo isključivi predmet njegove knjige u dva dijela s 1.500 stranica.

I pored ovog svog izrazito autoritarnog shvaćanja demokratske države kao institucije, Carré de Malberg – vidjeli smo djelomično iz Predgovora – predviđa određeno ublažavanje autoritarnosti države. "Režimi snage i imperativne moći kao da su neopozivo odbačeni...u korist režima slobodne suradnje" (VI). Ali, slobodna suradnja za njega znači "pokornost (*docilité*) kojom se većina građana pridržava zakona, ... uplaćuje poreze, ... prihvaća žrtve bez ograničenja (u ratu)" (VIII).

Za Carré de Malberga postoji samo jedna državna zadaća vrijedna spomena, a to je osigurati funkcioniranje pravnog sustava u svim njegovim pojedinostima na veću slavu mistične nacije, koja se ne sastoji od ljudi, i njezine apsolutne suverenosti.

Vrijeme, čini se, nije uvijek odlučujući kriterij u povijesti ideja. Knjiga *Léona Duguita*, klasika francuskog javnog prava, "Les transformations du droit public" prvi je puta objavljena 1905, dakle 15 godine prije Carré de Malbergovih "Contributions à la Théorie générale de l'Etat". Pa ipak, ona pripada novijem razdoblju u razvitku mišljenja o državi, razdoblju države javnih službi, karakteristične za industrijsko i urbano društvo.

I Duguit, poput Carré de Malberga, polazi od Deklaracije o pravima čovjeka i građanina: "Cilj je svake političke zajednice očuvanje prirodnih i nezastarivih prava čovjeka" (čl.2.). I on je svjestan uloge državnog monopola prisile: "Stalna je pojava da u svakoj državi postoji čovjek ili grupa ljudi, koji nad ostalima mogu vršiti materijalnu prinudu" (1929, 42). Međutim, ta vlast nije nikakvo pravo, već jedna faktička mogućnost i ništa više" (42-43). Vršenje vlasti legitimirano je javnom službom. Pojam javne službe "zamjenjuje pojam suverenosti kao osnovu jav-

nog prava" (34). Javna služba je "svaka ona djelatnost čije vršenje upravljači trebaju regulirati, osigurati i kontrolirati, pošto je ona neophodna za ostvarenje i razvitak uzajamne društvene ovisnosti i takve je prirode da može biti potpuno osigurana samo posredovanjem sile kojom raspolažu upravljači" (51).

Javne službe obuhvaćaju, najprije, tradicionalne državne djelatnosti: "obrana zajednice i teritorija od neprijatelja izvana, zatim održanje reda i mira na teritoriju i u samoj zajednici" (48). Tome se već od ranije pridružuju zadaće intervencije države u javnom obrazovanju i organiziranje socijalne pomoći (49). Međuzavisnost i solidarnost, gustoća i složenost ljudskih odnosa u industrijskom i sve više urbanom društvu zahtijevaju stalno nove javne službe: pošta i telegraf, intervencije u narodnom gospodarstvu, javni transport i lokalni promet, javno osvjjetljenje i osiguranje električne energije za kućanstva (49-51).

Javne službe nisu samo legitimacija vlastodržaca: "Upravljačima smatraju se samo oni koji u jednoj zemlji raspolažu većom silom nego ostali i na kojima, prema tome, leži obveza da ispune izvjesnu društvenu funkciju, da uredi javne službe, da osiguraju i kontroliraju njihovo vršenje" (283). Mijenja se također uloga prava. Javno pravo je pravo javnih službi, "skup pravila koja su postavljena s obzirom na uređenje i vršenje javnih službi" (*ibid.*). Odgovornost države nije više samo odgovornost zbog pogreške, već "je osiguranje na teret zajedničke imovine od rizika koje za pojedince predstavlja čak i pravilno vršenje javnih službi" (284). Javne službe povećavaju obveze upravljača, ali ne njihovu vlast.

* * *

Duguit pripisuje pojavi javnih službi fundamentalno političko i društveno značenje. Kao učenik Durkheimov on vidi u njima mogućnost i početak praktičnog ostvarivanja Durkheimove "organske solidarnosti", regulacije ljudske međuovisnosti u gustom industrijskom i urbanom društvu. Dok su Jellinek i Carré de Malberg, svaki na svoj način, zarobljenici prošlosti, Duguit ima viziju budućnosti, sve do granica utopije. Država javnih službi više nije klasna država, nego nadklasni arbitar i izraz društvene solidarnosti ljudi. Javne službe jesu, doduše, racionalni izraz potreba vremena i povećane društvene gustoće. Međutim, one nisu postale centralna ideja jedne nove institucionalizacije države, kao što je to očekivao, pored Duguita, i glavni analitičar države kao institucije Maurice Hauriou (1933, 13). Država kao institucija i dalje počiva na demokratskoj ideji slobode i jednakosti građana u nacionalnoj državi.

Hermann Heller, njemački pravnik i sociolog,¹¹⁾ vidi državu kao organizaciju kojoj je cilj "samostalno organiziranje i aktiviranje društvene suradnje na određenom

¹¹⁾ Heller je pisanje svoje knjige "Staatslehre" dovršio u Španiji, kamo je emigrirao pred Hitlerom, i umro ostavivši nedovršeni rukopis koji je Gerhart Niemeyer objavio u Leidenu (Nizozemska), poprativši ga svojim Uvodom, 1934. godine. Djelo se ovdje navodi prema 6. izdanju: Tuebingen, J. C. B. Mohr/Paul Siebeck, 1983. Tekst nosi sve oznake rada pod velikim pritiskom i u žurbi, gdje je smrt prekinula pisca prije nego što je mogao i samo pregledati rukopis, o čemu govori Niemeyer u Uvodu. Nedovršenost se odražava osobito u neujednačenosti nazivlja, a i u ponekom pojmovnom protuslovlju.

teritoriju, utemeljeno na povijesnoj neophodnosti zajedničkog modusa vivendi za sve interesne suprotnosti na području zemlje koja ih sve obuhvaća i koja je, dok nema svjetske države, ograničena drugim teritorijalnim organizacijama vladanja (Gebietsherrschaftsverbaende)"(230). S time da "državna sila" (Staatsgewalt) "raspolaze pravnim poretom koji utvrđuju i jamče državni organi" (233). Sama sila, po Hellerovu mišljenju, ne spada u definiciju države, jer nije specifična za državu (230). S druge strane, "državna sila je suverena, tj. najviša, isključiva, neodoljiva i samostalna moć" (278). Ali "fizička (sila) uvijek je samo ultima ratio političke sile. Politička vlast treba fizičku silu samo iznimno i ne bi se mogla ni trenutka održati samo pomoću nje."

Odatle proizlaze i zadaće države (Heller govori o "političkim i drugim društvenim funkcijama"):

- Prije svega, to je zadaća uspostavljanja i osiguranja pravnog poretka, u skladu s "nadređenim etičkim pravnim načelima" (252). Državu i njezine "goleme zahtjeve" može opravdati samo njezina težnja prema pravednosti (247). Ona je "opravdana samo utoliko ukoliko predstavlja organizaciju koja osigurava pravo na određenom stupnja razvitka" (252).

- Ova je zadaća Helleru tako važna, da se druge spominju samo usput, u prvom redu ako pravne norme odnosno načela zahtijevaju njihovo obavljanje. Kao u slučaju gospodarskih, odgojnih i kulturnih zadaća (253). Iako o odnosu države i gospodarstva Heller govori detaljnije (str. 239-245), njegovi su izvodi načelni i samo se neizravno odnose na državne zadaće. Spominje se socijalna politika (232), zdravstvo na primjeru izgradnje bolnice, te komunalni poslovi na primjeru vodovoda (*ibid.*). U raspravljanju o državnoj sili riječ je i o vojsci i njezinim zadaćama (236); posebno se govori o odnosu države i crkve (236-239).

* * *

Heller, poput Georga Jellineka, potječe iz njemačke tradicije naglašenog autoriteta države, ali pravne države. A piše pod neposrednim dojmom nasrtaja gole sile nacionalsocijalističkog režima na sve što bi u državi moglo predstavljati težnju prema pravu i pravednosti. S tim protuslovljem nije u stanju ni teoretski ni ljudski izaći na kraj. Državna je sila neodoljiva i onda kad ne ostvaruje pravo, a s druge strane, bez države nema prava. "Da svo ostvarivanje prava ostaje vezano uz demoniju moći (die Daemonie der Macht), to je tragično." (258)

Na ovome mjestu valja spomenuti što su poklonici upravo te demonije moći, od koje zazire Heller, mislili o državi i državnoj upravi.

- Nacionalsocijalistička njemačka radnička stranka bila je izuzetno siromašna idejama. *Hans Frank* (1938, 17), ministar u Hitlerovoj vladi i predsjednik akademije za njemačko pravo, temelji, pozivajući se na Hitlera, novi sadržaj njemačke pravne znanosti na pet načela: "rasa, tlo, rad, država, čast". Država, jedno od pet načela, "pojmovno obuhvaća...stranačku organizaciju i organizaciju državnih nadležstava"

(*Wilhelm Frick, ministar unutrašnjih poslova, cit. u Maunz 1937, 116*). Stranka, naime NSDAP, svjesna je manjina u narodu, njegova elita: "Mi smo kao stranka morali biti u manjini, jer smo mobilizirali najvrijednije elemente borbe i požrtvornosti u narodu, a ti elementi su u svim razdobljima bili manjina, a ne većina" (*Adolf Hitler, cit. u Neesse 1935, 202*). Odnos državljana prema takvoj državi jest i mora biti nužno i bez ostatka pozitivan: "Tako su, primjerice, francuska i ruska revolucija, dovele do potpunog sloma do tada vladajuće državne strukture i s njome najuže povezanog pravnog i upravnog poretka. Naprotiv nacionalsocijalizam baš je prvo stvorio državu i pravni poredak na temeljima na kojima je moguć razvitak" (*H. Frank 1937, 7*). Državna organizacija počiva na strogoj jedinstvu i na do krajnosti dotjeranom monokratizmu, na principu vođe. "Kad...pristupamo razmatranju odnosa prava i uprave u nacionalsocijalističkoj državi, treba na početku takve analize utvrditi pretpostavku, da je Vođa Adolf Hitler vrhovni ideološki predstavnik njemačkog naroda i najviši upravljač njegovim sudbinskim državnim putovima...Zapovijed vođe, to je sudbina uprave" (*H. Frank 1939, 9, 11*). "Ova je njemačka država pod nacionalsocijalizmom otkrila i našla oblik jedinstvene države. To znači, da po prvi put u povijesti na tlu njemačkog naroda postoji samo jedan zakonodavac u liku Vođe" (*H. Frank 1938, 33*). Takva shvaćanja izravno protuslove ideji slobode i ljudskih prava. Ustavne slobode građana, zajamčene Weimarskim ustavom, jednom se uredbom ukidaju već 28. veljače 1933. Nacionalsocijalistički pravni teoretičari jednoglasno i konzekventno odbacuju sva načela pravne vezanosti uprave i pravne države uopće i izvrgavaju ih ruglu kao smiješne i nedjelotvorne anakronizme (*Maunz 1937, 222, 259*). Nacionalsocijalistička je sloboda drugačije prirode: "U bezuvjetnoj vjernosti koju poklanja svome vođi, kao izraz rasne i duševne povezanosti, u vjernosti koja ne poznaje kolebanja, sljedbenik nalazi svoju unutar-nju slobodu" (*Carl Schmitt, cit. u Fijalkowski 1958, 150*).

Nacionalsocijalisti su naprosto preuzeli tradicionalno visoko vrednovanje države u Njemačkoj – sjetimo se gore navedenog Jellinekovog stanovišta da je "odanost (u stvari 'predavanje samog sebe' – Hingabe) državi moralna nužnost", – i to državi koja je bila jednostrano institucionalizirana na autoritetu vlasti, a bez drugog oslonca u slobodi pojedinca, i taj su osjećaj pojačali do užarenog fanatizma. Isto su tako preuzeli ideal monokratske organizacije od Maxa Webera i eskalirali ga do kvazi-religiozne krajnosti u kultu vođe. Kako su u tome uspjeli, to je pitanje koje ispada iz okvira ove rasprave. Dosta je ustanoviti da je takva država onda zaista bila spremna ostvarivati zadaće koje joj je postavio vođa, ma kakve te zadaće bile.

– Zanimljivo je da je drugi veliki totalitarni sustav u Europi, boljševizam u Sovjetskom savezu, polazio izvorno od ideologije komunizma s posve suprotnim idejama o državi i njezinoj ulozi. Za Marxa država je instrument klasne vladavine: "Ukoliko je napredak moderne industrije razvijao, proširivao, produbljivao klasnu suprotnost između kapitala i rada, utoliko je državna vlast sve više dobivala karakter javne sile za ugnjetavanje radničke klase, karakter mašine klasne vladavine"

(Marx 1871-1947, 58). Prema tome, s prestankom klasnog društva u komunizmu prestaje i potreba za državom kao političkom vlasti: "U toku razvitka radnička će klasa postaviti na mjesto starog buržoaskog društva takvu asocijaciju koja isključuje klase i njihovu suprotnost, i više neće biti prave političke vlasti, jer je politička vlast upravo oficijelni izraz suprotnosti u buržoaskom društvu" (Marx 1847-1963, 185). Međutim, u prijelaznom razdoblju nakon radničke revolucije, a prije uspostavljanja komunističkog društvenog uređenja, pobjedonosnom proletarijatu još će trebati država i politička vlast: "Proletarijat će iskoristiti svoju političku vlast da buržoaziji istrgne iz ruku sav kapital, da centralizira sve instrumente proizvodnje u rukama države, tj. proletarijata organiziranog kao vladajuće klase, i da što brže poveća proizvodne snage" (Marx i Engels 1848-1946, 23). Proleterska vlast bit će, u biti, diktatura, ma bila i po obliku demokratska republika: "Ako je išta sigurno, onda je sigurno da naša partija i radnička klasa mogu doći na vlast samo pod formom demokratske republike. Ova je čak specifična forma za diktaturu proletarijata, kao što je već pokazala velika francuska revolucija" (Engels 1891-1959, 68).

Lenjin, pred samu Oktobarsku revoluciju 1917. u Rusiji, nastoji konkretnije odrediti proces zamjenjivanja buržoaske države proleterskom. Prvi je korak uništenje postojeće države, a nikako njezino preuzimanje: "Danas je i u Engleskoj i Americi 'prethodni uvjet svake zaista narodne revolucije' razbijanje, rušenje gotovog (dogotovljenog negdje oko 1914-1917. do 'evropskog' općemperijalističkog savršenstva) državnog stroja" (Lenjin 1917-1946, 387). Nova proleterska država, međutim, neće biti demokracija za sve: "A diktatura proletarijata, tj. organizacija avangarde ugnjetenih kao vladajuće klase ne može biti naprosto proširenje demokracije". Ona će biti "demokracija za siromašne, demokracija za narod, a ne...demokracija za bogate..." (ibid. 433). S aparatom stare države treba, ipak, diferencirano postupati. Aparat vlasti treba odmah raspustiti. Vlast će ubuduće vršiti "naoružani radnici". Ali stručnjake u aparatu javnih službi treba zadržati: "Ne treba miješati pitanje o kontroli i evidenciji (u rukama radnika kao vladajuće klase – E. P.) s pitanjem o naučno obrazovanom personalu inženjera, agronoma i dr; ova gospoda danas rade slušajući kapitaliste, radit će još i bolje sutra slušajući naoružane radnike" (ibid. 444).

Pod dojmom prakse nove državne vlasti mijenjaju se i ideje o proleterskoj državi. Diktatura proletarijata nije ni po obliku demokratska republika, kako je predviđao Engels. Postala je naprosto politička diktatura jedne stranke i njezine hijerarhije, bez ikakve primjese demokracije: "...kao rukovodilac države, rukovodilac u sustavu diktature proletarijata, pojavljuje se jedna stranka, stranka proletarijata, stranka komunista, koja ne dijeli i ne može dijeliti rukovodstvo s drugim strankama" (Staljin 1924, 115). Staljin se izruguje naivnosti onih koji pitaju, kad će socijalistička država odumrijeti, kako su predviđali Marx i Engels. Hoće li država ostati i u komunizmu? "Da, ostat će, ako ne bude likvidirana kapitalistička okolina, ako ne bude uklonjena opasnost vojnih napada izvana..." (ibid. 606). A ta država ima dvije temeljne zadaće: "unutarnju (glavnu) – držati eksploatatorsku

većinu (!) na uzdi, i vanjsku (koja nije glavna) – proširivati teritorij svoje vladajuće klase na račun teritorija drugih država ili braniti teritorij svoje države od napadaja drugih država” (*ibid.* 604). Pošavši s posve suprotnih polazišta, ideologija se sovjetskog vodstva približila agresivnoj isključivosti njemačkih nacionalsocijalista.

U trećoj trećini 20. stoljeća misaona atmosfera u odnosu na državu i njezine zadaće počinje se iz temelja mijenjati. Iskustva s totalitarnim evropskim državama prije drugog svjetskog rata, a osobito iskustvo toga rata, srušila su državu s njezinog povijesnog pijedestala. Primjerice *Felix Ermacora*, austrijski pravnik, stavlja na čelo svoje knjige “Allgemeine Staatslehre” (1970) sljedeći citat Nietzschea:

“Državom se zove najhladnija od sviju hladnih nemani. Ona također hladno laže i ova laž puzi iz njezinih ustiju: ‘Ja, država, ja sam narod’“.

F. Nietzsche: Also sprach Zarathustra.

A svoj Predgovor Ermacora započinje riječima: “Pri kraju 20. stoljeća, kad se čini da je suverena nacionalna država stupila u svoju posljednju fazu...”. On definira državu, nestandardno, kao “onu materiju (Materie) koju je čovjek, pomoću pravnih normi, uobličio u djelotvorni regionalni poredak koji treba svakome bez diskriminacije osigurati čovjeka dostojan opstanak i, u koegzistenciji i suradnji s drugima, biti sposoban doprinijeti oblikovanju univerzalnog poretka mira – ili: država je izvorno pravom oblikovana materija” (1970, I, 276).

Knjiga ne govori ni o svrhama ni o zadaćama države, i u tome je njezina osebnost. Kao da je njezin autor u toj mjeri bio pod šokom ekscesa država, osobito totalitarnih, u netom proteklom razdoblju, da je njegova briga više usmjerena na pitanje kako spriječiti državu da radi ono što ne bi trebala, nego na nabranje onog što bi trebala raditi. Jedino u drugom dijelu, gdje je riječ o funkcijama države – dakle o zakonodavstvu, sudstvu, upravi koje se tradicionalno nazivaju funkcijama, – pisac govori i o funkciji “državne gospodarske vlasti” (Wirtschaftsgewalt), te o vršenju te vlasti “usmjeravanjem vlasništva”, kao i o mjerama državne intervencije u gospodarstvo u rasponu “od potpunog prenošenja vlasništva na narodnu i državnu vlast do potpuno slobodnog oblikovanja vlasništva od strane privatnika, što smatra središnjim problemom državne politike krajem 20. stoljeća (II, 533). Pored toga spominje još dvije državne funkcije, odnosno “državne vlasti”, od kojih jednu zove “pregovaračkom vlasti države koja se izražava u zajedničkom djelovanju država u međunarodnim zajednicama (državama zajednički ko-imperij)”, a drugu “silom” djelovanja na javno mnijenje putem tiska pod državnim utjecajem odn. “putem države usmjeranim sredstvima komunikacije” (II, 534).

Piscu je pred očima čovjek. Njegova knjiga “pokušava državu suočiti s čovjekom,...nastoji se probiti do čovjeka kroz sve one otvrdnule institucije, konzervirane dosadašnjom naukom o državi”. čovjek ima prednost pred državom, “država

se odnosi na čovjeka, a ne na samu sebe". Svatko je "odgovoran za državu, za svoju državu i tim ze mir koji svaka država treba osigurati". Konačno, "država je također suodgovorna za sreću ljudi" (IX).

Doživljaj države u 20. stoljeću, koji je Felixa Ermacoru naveo da svojoj "Allgemeine Staatslehre" stavi na čelo tekst Nietzschea o državi kao hladnoj nemani, motivirao je *Thomasa Fleiner-Gerster-a*, švicarskog pravnika, da slične osjećaje racionalnije obrazloži. Na početku Predgovora svoje "Allgemeine Staatslehre" (1980)¹²⁾ on piše:

Tko nakon Auschwitzta, nakon kamenodobskog komunizma crvenih Kmera u Kambodži, u vrijeme totalitarizma, kad politički protivnici bivaju mučeni i ljudi bezrazložno lišavani dostojanstva i uništavani, piše nauku o državi, taj se nalazi pred teškom zadaćom. Oduševljenje državom, koje je bilo obuzelo građane europskih nacionalnih država u struji nacionalizma 19. stoljeća i dostignuća Francuske revolucije, definitivno je prošlo. Nauka o državi ne može više graditi na temeljima vjerovanja u državu ranijih razdoblja; previše je ljudi moralo, a mora i danas, patiti pod nepravdom države (VII).

U cjelini mirnijim tonom pisana knjiga polazi od tradicionalnog pojma države: "Moderna je država jedinstvo utemeljeno jednim narodom i jednim područjem, gdje se politička moć kao suverenitet vrši centralizirano, racionalizirano i prema vani neovisno" (122). Namjera mu je raspravljati o pitanjima "koja zanimaju ljude danas" (4). Među tim pitanjima na visokom je mjestu po važnosti i tradicionalni problem opravdanja državne vlasti, koji je "filozofe države i prava uvijek iznova zaokupljao" (52). Društvena dioba rada stvorila je među ljudima ovisnosti i kroz to položaje moći onih o kojima drugi ovise. Državna je vlast neophodna kako bi regulirala te ovisnosti, tako da je bez nje društvo s diobom rada nezamislivo (53).

Ovu temeljnu orijentaciju države na regulaciju ponašanja izražavali su ljudi kroz povijest na različite načine. Mislioci antike smatrali su da država treba u ljudima razvijati vrline, srednji vijek vidio je opće dobro kao cilj države, moderno razdoblje smatralo je ciljem države, riječima Lockeja, štititi slobodu i vlasništvo, uz slobodno tržište. Država bi, u modernijim verzijama od Lockeove, trebala osigurati Pareto-optimum u raspodjeli, tj. stanje gdje se ničiji položaj ne može poboljšati, a da se položaj nekog drugog ne pogorša, stanje gdje je moguće neutralizirati i ukloniti disfunkcionalne vanjske efekte gospodarskih procesa, uklanjati zapreke slobodnom funkcioniranju tržišta. I sve to pod uvjetom ekonomičnosti, tj. da državna intervencija donese više koristi nego troškova (392-394). Kako je rasla složenost modernih društava, tako su se ovako općenito formulirani ciljevi diferencirali u sve veći broj *zadaca* države, dakle djelatnosti koje valja poduzeti kako bi se ostvarili ciljevi.

¹²⁾ Knjiga je izdana u sklopu biblioteke "Enzyklopaedie der Rechts- und Staatswissenschaft" izdavačke kuće Springer (Berlin/Heidelberg/New York), gdje je prethodnu knjigu istog naslova objavio, pedeset godina ranije, Hans Kelsen.

Zadaje države pisac dijeli u dvije velike skupine: zadaje zaštite i zadaje dobrobiti:

- Zaštitna zadaja prema vani ograničena je danas na obranu, jer povelja Organizacije Ujedinjenih Naroda zabranjuje svaki napadaj. A vanjska se politika proširuje od zadaje očuvanja nezavisnosti na zadaje izražavanja nad-nacionalne solidarnosti i osiguranja svjetskog mira (397). Zaštita građana od opasnosti koje prijete unutar državnih granica spada u izvorne zadaje države. Tako se početna zadaja policije s vremenom širila na, primjerice, "građevinsku policiju, policiju živežnih namirnica, policiju zaštite voda, policiju zaštite okoliša, policiju obrta itd." (401). Zadaje policije šire se osobito uslijed porasta društvene gustoće.

- Zadaje dobrobiti obuhvaćaju tri podskupine:

- Mjere za osiguranje egzistencije ljudi: osiguranje zdravog okoliša, osiguranje od financijskih posljedica općih životnih rizika (nesreća, bolest, starost, invalidnost i dr.), problem nezaposlenosti, zaštitu stanara, jamstvo minimalne nadnice i minimalnih godišnjih odmora, zdravstvenu politiku, brigu za socijalno marginalne skupine (ovisnici, prestupnici), ali u isti mah i zaštitu od "socijalne birokracije" (405).

- Osiguranje mogućnosti osobnog razvika: obrazovanje, školstvo, usavršavanje, obrazovni dopust, obrazovanje odraslih; znanost, ustanove za fundamentalnu i primijenjenu znanost; zaštita privatne sfere, osobnosti, tajnosti podataka; kultura (407).

- Rješavanje problema života u zajednici: pravni sustav, sudovi i sudski postupak; zaštita od zloupotrebe moći, od nelojalne konkurencije, zaštita potrošača, osiguranika, komitenata banaka, posloprimaca, zaštita domaćeg gospodarstva, gospodarska suradnja; preraspodjela, stabilnost cijena i novca, politika kredita, carine; borba protiv gospodarskih kriza; čuvanje prirodnih izvora; seljaštvo, utjecaj na poljoprivrednu proizvodnju i plasman proizvoda (408-410).

U posebnu skupinu spadaju poslovi u vezi s pribavljanjem sredstava za obavljanje državnih zadaća: pitanje državnih službenika; financijska politika: porezi, carine, zajmovi, monopoli, državna poduzeća; bankarstvo i kredit; koncesije; koordinirana politika nabavljanja; sudjelovanje u privatnim poduzećima, mješovita poduzeća; informacije, dokumentacija, istraživanje, statistika (410-411).

U odnosu na perspektivu razvika države i njezinih zadaća u budućnosti, pisac upozorava na "nestajanje državne autonomije u korist rastuće vlasti međunarodnih sila". S jedne strane, svijet ide prema jedinstvu "tako da svjetska vanjska politika postepeno postaje svjetskom unutrašnjom politikom". A s druge strane, pod pritiskom neizvjesnosti jačaju lokalne i regionalne veze: "čovjek se nada da će svoje potrebe moći bolje zadovoljiti u malom krugu zajednice koja se brine sama o sebi" (30).

* * *

Razvitak ideja o javnom upravljanju pokazuje neočekivano širok raspon u svega sto godina, od Georga Jellineka do Thomasa Fleiner-Gerstera. Bodin se čita kao mislilac iz nekog drugog svijeta i ovdje je naveden tek da bismo jednim pogle-

dom obuhvatili povijesnu udaljenost – mjerenu mjerilom vladajućih ideja – od iskonskog momenta ponovnog uspostavljanja monopola državne sile nakon feudalizma negdje tijekom 15. i 16. stoljeća, pa do sudbonosnih drama 20. stoljeća.

Bezrezervno prihvaćanje autoriteta vlastite nacionalne države, koje tako jednostavno izražavaju Jellinek i Carré de Malberg, i to u odnosu na dvije povijesno nepomirljivo suprotstavljene države, Njemačku i Francusku, bitno je polazište tih drama. Suprotstavljenost vlastitog državnog suvereniteta protivničkom očigledno vlada sviješću i voljom dvojice pisaca, neovisno od toga da je jedan od njih i kraj nedemokratskog političkog uređenja sklon idealu pravne države, a drugi dogmatski nepokolebivo inzistira na demokraciji.

Drugi par pisaca, Duguit i Heller, pokazuje da je u te dvije zemlje ipak prisutna i druga tradicija. Duguit idealizira pojavu javnih službi i vidi je kao početak bitnog mijenjanja karaktera države: Umjesto jednostrane vlasti vladajućih nad podvlastenima, država javnih službi postaje nadstranački arbitar u društvenim sporovima i isključivo konstruktivni nosilac opće koristi. Heller, iako i sam nikao iz njemačke velikodržavne tradicije te smatra da država treba osigurati suradnju ljudi u društvu, ali država kojoj je glavni instrument pravni poredak. Osjeća nemoguć svojih liberalnih uvjerenja pred plimom iracionalnog nasilja nacionalsocijalizma.

Treći par orijentacija baš su one ideje koje bismo mogli smatrati idejnom podlogom dvaju glavnih primjera ekscenčnih država u 20. stoljeću u Europi, nacionalsocijalističke Njemačke i SSSRa. Jedno od tih usmjerenja, nacionalsocijalizam, nije, u biti, drugo nego nacionalistička emocionalnost užarena do rijetko postignutog stupnja intenziteta, idejno ispod tada već dostignute razine raspravljanja o tim pitanjima. Drugo, komunizam u Staljinском izdanju, sustav je ideja vezan uz ime Karla Marxa, postepeno pojednostavljen te prilagođen jednostavnijem agrarnom društvu i carskom samodržavlju. Uspješan u tome da u svijesti svojih aktivista izazove jednako apsolutnu odanost kao što je to uspjelo nacionalsocijalistima.

Nakon katastrofe drugog svjetskog rata, dva pisca njemačke tradicije “opće nauke o državi”, Ermacora i Fleiner-Gerster, ilustriraju stanje duha na prijelazu u novo razdoblje u razvitku obavljanja javnih poslova. Država je preopasna, misli Ermacora, a da se s njome nastavi po dosadašnjemu. Ona bi trebala postati instrument svog vlastitog ugrađivanja u sustav svjetskog mira. To je točno, nadovezuje Fleiner-Gerster, ali u međuvremenu ima poslova koje država treba obavljati, poslova zaštite i dobrobiti. A u pogledu korjenite izmjene njezina položaja u društvu, računajmo najprije s najbližim promjenama koje izviru iz procesa globalizacije i istodobne lokalizacije.

Da vidimo sada kako je tekao razvitak javnog upravljanja u praksi.

IV. Razvitak zadaća uprave od početaka moderne države

1. Periodizacija

Periodizacija razvitka državne uprave i njezinih zadaća, od kad je centralnoj vlasti uspjelo ponovno uspostaviti monopol organizirane fizičke sile nad širim područjem, u svojim početnim koracima nije sporna. Svagdje razvitak počinje s afirmacijom središnjih državnih vlasti, bez obzira na to je li to značilo apsolutnu vlast vladara, kao u Francuskoj, ili je vladarska vlast od samih početaka bila ograničena skupštinom velikaša, kao u Engleskoj, ili je središnja vlast, i onda kad je postojao vladar, bila, u stvari, u rukama oligarhije predstavnika gradova i provincija, kao u Nizozemskoj. I bez obzira na to je li se to dogodilo u 15. stoljeću, kao za vremena dinastije Tudor u Engleskoj, ili u 16. kao za vladanje Henri-ja IV. i Louisa XIII. u Francuskoj, ili u 18. kao u Pruskoj i Austriji.

Sljedećim korakom u razvitku moderne države smatra se općenito njezina demokratska preobrazba u reformama i revolucijama između 17. (Engleska) i 19. stoljeća, kad je državna vlast dobila nov organizacijski okvir, stavljena je na nove institucijske temelje, te postala izraz novih interesnih makro-odnosa u društvu. Organizacijski okvir demokratske države je narodna predstavnička skupština kao nosilac vlasti i primjena mehanizma diobe vlasti, sustava "kočnica i ravnoteža", kao načina ograničavanja vlasti. Žarišta su stabilizacije demokratske države kao institucije, s jedne strane, općeprihvaćene vrijednosti slobode i jednakosti građana, a s druge autoritet legalne vlasti koja proizlazi iz narodne suverenosti u nacionalnoj državi. Dominantni položaj u društvu zadobili su interesi građanstva, dok su interesi ranije povlaštenih staleža plemstva i svećenstva izgubili svoje privilegirane pozicije.

Posebna varijabla u tom drugom koraku razvitka moderne države je mijenjanje uloge prava. Sve veća važnost gradova i u njima novih oblika gospodarske djelatnosti, velika geografska otkrića i s njima širenje trgovine stavilo je na dnevni red pitanje pravne sigurnosti i pouzdanosti pravne zaštite u privatno-pravnim odnosima neovisno od vladajućeg političkog režima. Neki i danas – npr. Habermas (1981) – govore o pravnoj državi, kad su institucije pravnog sustava u tom privatno-pravnom smislu dovoljno stabilizirane, i smatraju je posebnom etapom u razvitku države prije njezine demokratske preobrazbe. Međutim, usporedo s demokratskim promjenama, došlo je i do načelne promjene u ulozi prava. Pored privatnog, pojavljuje se javno pravo kao način ograničavanja državne vlasti u odnosu na građane. U stvari, nastaje posve novi tip prava. Dok je pravo, još iz rimskih vremena, počivalo na mehanizmu jednostranog ovlašćivanja određenih ovlaštenika – npr. oca obitelji ili vlasnika – i istodobnog isključivanja svih drugih interesenata, javno pravo u demokratskom sustavu polazi u regulaciji političkih odnosa s obratnog polazišta, od načelnog uključivanja svih interesenata, kao građana, u krug ovlaštenika na području

politike. Predstavlja li sama stabilizacija privatno-pravne zaštite, ma i na tradicionalnim temeljima ovlašćivanja manjine ovlašćenika a isključivanja svih ostalih interesata, obzirom na dalekosežnost njezinih društvenih reperkusija, posebnu etapu u razvitku države, to ovisi, čini se, od specifičnih okolnosti razvitka u pojedinoj zemlji.¹³⁾

Od pojavljivanja demokratske države dalje periodizacija razvitka države i zadaća uprave tretira se različito. I opet nema spora o tome da je razvitak industrijskog i urbanog društva u drugoj polovici 19. i u 20. stoljeću glavni uzrok daljnjih promjena u opsegu i ulozi države i državne uprave. Isto tako vlada suglasnost o tome, da je pojavljivanje mreže javnih upravnih službi, regulatorno i reparativno interveniranje države u gospodarske procese i državno preuzimanje odgovornosti za minimalnu materijalnu i socijalnu dobrobit državljana značajno obilježilo razvitak suvremenih država. Ali koji od tih skupova zadaća treba shvatiti kao novu etapu u razvoju države, o tome postoje različite prosudbe.

Evo nekoliko suvremenih primjera periodizacije s njemačkog pravnog i upravnog područja:

– Franz-Xaver Kaufmann (1994, 20 i d.) vidi razvoj države do otprilike polovice 20. stoljeća u tri etape: policijska država sa zadaćama vanjske i unutarnje sigurnosti, od kojih unutarnja obuhvaća i jamčenje pravnog poretka, ali samo u njegovu privatno-pravnom aspektu; pravna država kao demokratska, dakle u svom javno-pravnom aspektu kao “sigurnost slobode u skladu sa zakonom” (22); i socijalna država, kao odgovor na “strukturno uvjetovano siromaštvo i izrabljivanje” (24).

– Otfried Hoeffe (1994, 714) periodizira razvitak državnih zadaća slično kao Kaufmann i za isto vremensko razdoblje na apsolutističku, na zadaće u pravnoj (u smislu demokratske) i socijalnoj državi.

– Hellmut Willke (1994, 285 i d.) razlikuje u razvitku modernog društva do otprilike 1950. godine dva glavna problema: nasilje i siromaštvo, te dvije odgovarajuće zadaće državne uprave: represiju i restituciju. Represija obuhvaća kako uspostavljanje mira i sigurnosti na državnom području, tako sprečavanje nasilja države prema građanima demokratskim kočnicama i protutežama.¹⁴⁾ Restitucija u odnosu na problem siromaštva znači preraspodjelu, mjere kojima se, u neku ruku, pogođenima vraća ono što su izgubili uslijed djelovanja tržišnog mehanizma odn. preventivne mjere protiv takvih gubitaka, a to znači državnu regulaciju gospodarstva.

– Dieter Freiburghaus (1991, 63) smatra da je država od 15. do 17. stoljeća bila utemeljena na sili i na načelu subordinacije, u 18. i 19. na pravu i načelu legalnosti, a u 19. i 20. na novcu i načelu eficijenosti, dakle na regulaciji gospodarstva novčanim poticajima.

¹³⁾ Često citirani primjer mlinara od Sanssouci-a koji je uspio na sudu obraniti svoje vlasništvo od pruskog kralja odražava stabilizaciju privatno-pravnog sustava, ali nikako ne predstavlja ograničavanje političke moći vladara.

¹⁴⁾ Za ovu drugu zadaću, sprečavanje državnog nasilja prema građanima, “represija” možda nije najsretniji izraz.

Periodizacije su relativne i ovise o tome koju promjenu pojedini pisac ima pred očima: prijelaz od predpravne države na pravnu, ili od apsolutističke na demokratsku ili od države u kojoj je glavni princip subordinacija na takvu koja se temelji na legalnosti. Ili prijelaz od represije prema restituciji kao glavne metode u radu države, od djelotvornosti prema ekonomičnosti kao kriteriju u prosuđivanju uspješnosti države, od države-vlasti prema socijalnoj državi kao pretežnom društvenom cilju države. Ovdje predložena periodizacija isto je tako relativna. Ona proizlazi iz namjere praćenja konkretnih zadata upravnih sustava u raznim zemljama. Ona ide – da još jednom ponovimo – od rane *policijske*, apsolutističke, kameralne države, preko *demokratski* reorganizirane, po intenciji “noćobdijske” države, obje institucionalizirane na različitim temeljima. Pa onda bez nove institucionalizacije, ali sa značajno izmijenjenim i proširenim krugom zadata: države *javnih službi*, kao izraz potreba industrijskog i urbanog društva, pa države koja *regulira* autonomne procese u društvu, u prvom redu tržišno gospodarstvo, s različitim stupnjem intenziteta kontrole, te konačno (konačno u logičnom, ne nužno u vremenskom slijedu) dolazi do *socijalne države* koja u bogatijem društvu želi osigurati pravedniju raspodjelu, preuzimajući brigu za životni minimum svih svojih građana. Pri tome ćemo pratiti ulogu prava u upravljanju javnim poslovima u razvojnom slijedu od tradicionalne metode ovlašćivanja i isključivanje prema načelnom uključivanju na jednom području sa drugim i od regulacije koja je ograničena na privatno-pravne odnose među pojedincima prema sve jačem prožimanju pravom odnosa između građanina i državne vlasti.

2. Razvitak upravljanja – opće značajke i politički procesi

Kad ocjenjujemo stvarni sadržaj zadata državne uprave kroz svo vrijeme postojanja i razvitka moderne države, moramo uzeti u obzir neke opće, zajedničke značajke tog razvojnog procesa koje, u svom zbroju, određuju opću klimu u kojoj djeluju upravni sustavi i fiksiraju granice onoga što se u tim sustavima, u bilo koje doba, može promijeniti svijesnim intervencijama.

– Razvoj zadata uprave je *kumulativan*. Demokratska država nije prestala obavljati zadatke vanjske i unutarnje sigurnosti i financiranja tih djelatnosti koje je obavljala apsolutistička država. Zadatke ograničavanja državne vlasti u odnosu na građane, u skladu s jamstvom slobode i jednakosti, sa svim novim organizacijskim i normativnim implikacijama koje te zadatke imaju, postavljaju se pred demokratsku državu pored, a ne umjesto, dosadašnje brige za sigurnost. Isto se tako nove zadatke države javnih službi u industrijskom i urbanom društvu, zadatke gospodarske regulacije i zadatke socijalne države nadodaju dosadašnjim njezinim zadacima. Ne samo da stalno pridolaze nove zadatke. Pored toga, kako društvena okolina države postaje gušća i složenija, svaka se pojedina od postojećih zadata, kao i upravna organizacija za njezino obavljanje, diferencira i sama postaje raznovrsnija i razve-

denija. Konačno, treba računati i s autonomnom razvojnom inercijom velikih organizacijskih sustava koji nastavljaju svoje širenje i bez vanjskih poticaja. Što je jednom uvedeno obično ostaje (Boehret 1982, 136). Tako da rast opsega i složenosti državnog sustava, potican po navedene tri linije – nove zadaće, diferencijacija postojećih, endogeno širenje, – postaje eksponencijalan.

– U pogledu ostvarivanja upravnih zadaća, iskustvo pokazuje određeno vremensko zaostajanje njihova stvarnog obavljanja iza onog što je proglašeno, propisano, smatrano novim i posebno aktuelnim. Tako da stvarna slika djelatnosti, koje uprava u danom trenutku obavlja, uvijek više sliči onome što je bilo proglašeno i normativno uvedeno u ranijem vremenskom razdoblju upravnog razvitka, nego onome što bi se očekivalo prema aktualnom stanju mišljenja i pozitivnog prava. To vrijedi u prvom redu za udio koji u ukupnoj aktivnosti državne uprave imaju klasične zadaće državne vlasti: obrana, vanjski poslovi, unutrašnji poslovi, pravosuđe, financije. Te su se izvorne zadaće države kroz stoljeća i same diferencirale, organizacije za njihovo obavljanje rasle, metode se usavršavale, tehnika razvijala, a povremeni su ratovi doprinijeli tome da se tim djelatnostima namijenjeni dio ukupnih državnih sredstava nije smanjivao. *Inerciju postojećeg* u javnoj upravi ilustrira primjer financija. U nisu suvremenih država nalazimo resor financija podijeljen na dva glavna upravna sektora, jedan za tradicionalne zadaće u vezi s državnim prihodima i rashodima, a drugi za modernije zadaće regulacije gospodarstva. Po pravilu prvi od ta dva sektora, prihodi i rashodi, znatno je veći, razvedeniji, metodski napredniji i po stvarnom učinku djelotvorniji od drugog (*Pusić 1997 c*).

– Iz karakteristične inercije velikih upravnih sustava slijedi da je opće značajke određenog spleta upravnih zadaća svjesnim odlukama teško promijeniti u kraćem vremenskom razdoblju. Kao kod svih odluka koje neposredno zahvaćaju u sudbinu živih ljudi, članova upravnih organizacija, *otpor promjenama* motiviran je ovdje egzistencijalnim interesima članova državnog političkog i upravnog aprata, te posebnim interesima određenih skupina u odnosu na državno djelovanje. Ukoliko predložene promjene zadaća dovode u pitanje ono što iskusni profesionali u upravnom i političkom sustavu države smatraju svojim stečenim pozicijama, može se očekivati njihov otpor. A taj je otpor, obzirom na položaj takvih interesenata u sistemu, na iskustvo i na umještost članova ove skupine, izvanredno teško svladati.¹⁵⁾

Sve su to pojave koje se javljaju kraj normalnog, približno podjednakog rasporeda pažnje političkih odlučilaca i upravnih djelatnika širom čitavog raspona upravnih zadaća. Bitno je pitanje, međutim, s gledišta iskustava s državom u 20. stoljeću, i pozitivnih i negativnih iskustava, kako i kada dolazi do poremećaja normalnog ravnomjernog odnosa djelatnika u sustavu prema svim njegovim zadaćama i do

¹⁵⁾ Za karakteristične primjere takvih situacija usporedi *T. Moe (1990)*, zatim *March i Olsen (1983)* za USA, te *F. W. Scharpf (1987)* za Njemačku.

koncentracije njihove pažnje na pojedini sektor, pa na pojedini problem, te zatim ili do stvarne inovacije na tom sektoru – kao što su bile javne službe, regulacija gospodarstva, socijalna država – ili do katastrofalnih malfunkcija države u pokušaju ostvarivanja totalitarnih ideologija agresivnim ratovima i nasiljem velikih razmjera prema vlastitim građanima.

Od konkretnih povijesnih oblika moderne države, apsolutistička država sadrži u svojoj strukturi kao institucija rizik da uspostavljenim monopolom fizičke sile raspolaže proizvoljno jedan odlučilac, vladar, koji je načelno izuzet od svakog oblika političke ili pravne kontrole i neodgovoran je u sustavu u kojem djeluje.¹⁶¹ Novi institucijski temelji demokratskih država – sloboda i jednakost građana s jedne strane i narodna suverenost u nacionalnoj državi s druge – trebali su različito vrijeme za svoju stabilizaciju. Dok je sloboda i jednakost građana trebala više od jednog stoljeća da bi prožela svijest ljudi kao svima prihvatljivi i pod svim okolnostima nosivi princip postojanja i djelovanja države, narodna suverenost u nacionalnoj državi pustila je korijena u svijesti ljudi gotovo istog trenutka kad je proglašena. S parolom obrane nacije i nacionalne države, primjerice u Francuskoj, uvedena je opća vojna obveza i mobilizirana golema vojska od onih istih ljudi koje, prije toga, kraljeva vlast nije bila u stanju namamiti pod oružje niti obećanjem vrlo značajnih koristi. Tu je vojsku onda Napoleon odveo u pohode koji su u biti bili osvajачki i postepeno izgubili svaku smislenu vezu s obranom nacije i francuske zemlje.

Nakon toga više nije bilo autentične reinstitucionalizacije države na novim karizmatičkim temeljima. Pokušaji koji su se javljali bili su jednostrano usmjereni samo na jedan cilj, umjesto na ravnotežu između oprečnih, a podjednako važnih orijentacija, bilo da je taj cilj bio nacionalna veličina, rasna supremacija, svjetska revolucija. Ovi su pokušaji kvazi-institucionalizacije završili neuspjehom.

O pojedinostima funkcioniranja državne uprave u totalitarnim državama 20. stoljeća imamo za sada izrazito jednostrane informacije. Znamo više o djelovanju uprave na onim područjima na koja je bila koncentrirana pažnja tadanjih vlastodržaca i gdje su rezultati toga djelovanja ostali neizbrisivo urezani u pamćenje čovječanstva po zlu kojemu u povijesti nema presedana. O drugim područjima na kojima se, pod normalnim uvjetima, odvija pretežni dio upravne djelatnosti, u odnosu na totalitarne države znamo vrlo malo. To je neznanje, među ostalim, i posljedica karakterističnog stava tih država, da sve informacije – mediji, znanost, književnost i dr. – imaju isključivu zadaću, ne informiranja, već ostvarivanja ideološko-političkih ciljeva režima. Tako da su i sve tvrdnje o činjenicama u obilatoj literaturi tih vremena, uključivši statističke i posve tehničke izvještaje, načelno nevjerodostoj-

¹⁶¹ Najrazorniji rat toga vremena, Tridesetogodišnji rat 1618-1648. bio je, ipak, motiviran ideološkom oprekom katolicizma i protestantizma, a ne pokrenut isključivo proizvoljnim odlukama vladara. Vladari su u njemu, i pored svojih posebnih političkih računa i interesa u sukobu, bili barem u istoj njeri vođeni religioznim strastima vremena koliko su sami vodili.

ne. To vrijedi u najmanju ruku za dva glavna primjera totalitarizma, nacionalsocijalističku Njemačku i SSSR:

– U oba slučaja pažnja političkog vodstva bila je koncentrirana na zadaće policije i vojske. U Njemačkoj je taktika NSDAP-a bila formiranje, unutar stranke, stranačkih para-vojnih uniformiranih formacija koje su, u trenutku preuzimanja vlasti 1933. godine naprosto preuzele kontrolu nad odgovarajućim resorima državne uprave. Tako organizacija SS, elitni udarni odredi, preuzima policiju, III. odjel u ministarstvu unutarnjih poslova, a šef policije postaje “Reichsfuehrer SS” Heinrich Himmler. Iz tog centra šire se specijalne policijske organizacije, politička policija, koncentracijski logori. Druge para-vojne formacije, kao što je NSKK (motorizirani korpus) stapaju se nakon preuzimanja vlasti s oružanim snagama. Vodeći položaji u svim ministarstvima bili su popunjavani članovima stranke. Najveći uspjeh “civilne” njemačke uprave u tom razdoblju zabilježen je u gospodarstvu. Njemačka se prije drugih zemalja izvukla iz velike ekonomske krize, koja je počela 1929. godine, u prvom redu organiziranjem velikih javnih radova.¹⁷⁾

– U SSSR-u je već 7. studenog 1917. donijeta odluka o formiranju “Sveruske izvanredne komisije za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaze” (ČEKA) koja je postala jezgra sovjetske policije i ubrzo je preuzela ostatke carske policije¹⁸⁾ u narodnom komesarijatu, kasnije ministarstvu, unutarnjih poslova. Iz te se jezgre razvila golema policijska organizacija sa specijalnim četama i općom upravom logora. I u sovjetskoj su upravi vodeći položaji bili rezervirani za članove stranke. I sovjetska je uprava svoj najveći “civilni” uspjeh zabilježila na području gospodarstva, i to industrijalizacijom agrarne Rusije.

U oba je primjera atmosfera u upravi, kao i u društvu uopće, bila prožeta strahom izazvanim vrlo efikasnim i potpuno beskrupuloznim aparatom represije. U oba su primjera svi izvještaji o djelovanju uprave služili isključivo političkoj propagandi. Vrlo je vjerojatno da je u oba primjera, radi koncentracije pažnje i sredstava na političke zadaće, diferencijacija ostale državne uprave bila usporena. Velik dio vremena i energije utrošen je na ideološki “prazni hod”: na manifestacije, sastanke, proklamacije, ideološku “izobrazbu”. Ono što je, eventualno, dobiveno na jačem angažiranju stranačkih članova i pristalica, izgubljeno je na demobilizaciji ostalih službenika – van članova stranke – i na vjerojatnom, bar djelomičnom, pasivnom otporu stanovništva. U oba je primjera došlo do značajne regresije u ulozi prava u državnoj upravi, gotovo do potpunog nestajanja bilo kakvog realnog značenja pravnih propisa za upravnu praksu. Odgovor na neka detaljnija pitanja, na primjer, kakvo je bilo međudjelovanje nacional-socijalističkog aktivizma i tradicija njemačke državne uprave, ili, prakse ruske carske “Ohrane” i arhipelaga so-

¹⁷⁾ Engleska ekonomistkinja *Joan Robinson* (1972, 8) piše: “Hitler je prije pronašao rješenje za nezaposlenost, nego što je Keynes bio uspio protumačiti njezino nastajanje”.

¹⁸⁾ Carsko ministarstvo unutarnjih poslova obuhvaćalo je Odjel policije, a u njemu Odsjek političke policije i 9 referata, od kojih je III. (!) bio politički.

vjetskih logora; kako je u nacionalsocijalističkoj upravi djelovala suprotnost između principa osobnog vodstva i neosobnosti odnosa u upravnoj organizaciji, ili, koji su bili realni rezultati primjene metode kampanja u sovjetskoj upravi, – takav odgovor zahtijevao bi prethodno detaljnije proučavanje oba slučaja.

Uloga prava u odnosu na čitav razvitak uprave u modernoj državi posebno je zanimljiva. Unifikacija i stabilizacija pravnih sustava između Srednjega vijeka i demokratskih reformi i revolucija bila je izraz potreba novih nepoljoprivrednih djelatnosti u gospodarstvu, povećane migracije, proširene trgovine, uopće odnosa među ljudima na širim prostranstvima. I pored svoje privatno-pravne orijentacije stabilizacija prava imala je svoje nesumnjivo javno-pravne odnosno političke implikacije samim time što je izjednačavala sve pravne subjekte, pa i nosioce političke vlasti, kad su nastupali u pravnom prometu kao nosioci privatnih prava, a ne javne vlasti. Međutim, i javno-pravni položaj apsolutnog monarha mogao se konstruirati analognu prema rimsko-pravnoj doktrini kao isključiva ovlaštenost vladara na području političkih odnosa, dok su svi drugi, kao podanici, bili isključeni od utjecanja na predmet političkih odnosa, tj. na političku vlast, osim pod uvjetima na koje je vladar pristao. S toga gledišta demokratske reforme pravnog sustava značile su također revolucionarnu preobrazbu. Vjekovno načelo konstrukcije pravnih instituta na ovlašćivanju jednoga a isključenju mnogih zamijenjeno je na političkom području suprotnim principom ovlaštenosti sviju uz isključenje samo nekih iz posebnih razloga (maloljetnost, izborni cenz i sl.).

Međutim, revolucija u javnome pravu od isključivanja na uključivanje, morala je izazvati razmišljanja i na drugim pravnim područjima. Ne bi li i na području privatnog vlasništva nad industrijskim sredstvima za proizvodnju trebalo ovlaštenost vlasnika uz isključenje sviju ostalih interesenata, pa i radnika koji na tim sredstvima rade, zamijeniti uključivanjem radnika u krug ovlaštenika? Na tom je području, ipak, situacija bila bitno drugačija nego u politici. Uključivanje građana u političko odlučivanje uspjelo je, malo po malo, institutima izbora, predstavništva, političkih stranaka, izravnih konzultacija građana i drugima. Uključivanje radnika u procese odlučivanja u industriji nije uspjelo onim glavnim mehanizmom koji je razvijen radi dekoncentracije industrijskog vlasništva, tj. dioničkim društvom, jer i dioničko vlasništvo tendira nezadrživo prema oligarhizaciji i koncentraciji. I drugi pristup tome problemu, uključivanje radnika u odlučivanje bez mijenjanja vlasničkih odnosa, institutima suodlučivanja, obvezatne konzultacije i sl. nije dao mnogo bolje rezultate. Ako presudna odluka o upotrebi sredstava za proizvodnju ostaje u rukama vlasnika, prava suodlučivanja nisu mogla biti više nego jačanje položaja radnika u interesnom sukobu s vlasnikom oko zaposlenja i plaće. Konačno, treći pristup, ukidanje privatnog vlasništva nad industrijskim sredstvima za proizvodnju i prijelaz na državno vlasništvo, pokazao se kao osobito nesretan. Dok je, naime, zamjenjivanje isključivanja uključivanjem u politici značilo, na dulji rok, dekoncentraciju političke vlasti, prijelaz od pojedinačnog na državno vlasništvo sredstava za proizvodnju

znači, obratno, krajnju koncentraciju moći u rukama onih koji već raspolažu političkom vlašću. Ta ekstremna koncentracija ima i druge negativne posljedice za gospodarske i druge podržavljene organizacije. Ove organizacije sada vode državni namještenici koji zapovijedaju drugim državnim namještenicima, a da njihovi osobni interesi ostaju mnogo manje angažirani od interesa ranijih privatnih vlasnika. Izostaje glavni motivator, gospodarska utakmica, i čitav se sustav približava stanju stagnacije.¹⁹⁾

3. Razvitak zadaća – konkretni primjeri

Premda je problem uspostavljanja jedinstvene državne vlasti na širem području, nakon feudalnog policentrizma, bio zapravo svagdje isti: kako osigurati monopol organizirane i legitimne sile u rukama države, način na koji je taj cilj ostvaren i, prema tome što su bile konkretne zadaće državnog upravljanja u tom prvom razdoblju, razlikovao se od zemlje do zemlje, već prema objektivnim uvjetima, prema povijesnim tradicijama, prema svakodobnom odnosu snaga glavnih aktera u svakoj od njih. Primjerice u Francuskoj, težište na stvaranju stalne vojne sile, umjesto malih oružanih kontingenata, svita pojedinih feudalaca, dovelo je do jake centralne vlasti vladara i do izgradnje teritorijalno razvedene a centralno kontrolirane državne uprave radi ubiranja poreza kojima se plaćala vojska. Otočna izolacija Engleske, naprotiv, činila je vojnu koncentraciju manje aktuelnom, pa su feudalni velmože uspjeli sačuvati samostalni politički utjecaj na državne poslove, pored vladara. U ranoj organizaciji engleske državne uprave to se očitovalo u mahom kolegijalnoj organizaciji upravnih tijela, u jakoj organizaciji lokalne plemićke samouprave, u političkom utjecaju skupštine velikaša i prije nego što je iz nje nikao parlament. Preopterećenje habsburške vladavine u Austriji izbornom funkcijom vladara Svetog rimskog carstva njemačke narodnosti i svjetskim političkim ambicijama koje je taj naslov implicirao,²⁰⁾ dovelo je do kašnjenja apsolutističke centralizacije i do centrifugalne višestrukosti upravljanja, u obliku najprije staleške, a zatim nacionalno motivirane opozicije bečkom centru. Posve je drugačije posljedice imalo paralelno povijesno kašnjenje Pruske koja je izgubila 17. stoljeće na Tridesetgodišnji rat. Težište je iza toga bilo u toj mjeri na nacionalnoj integraciji, da nikakve formalno proglašene konfederacije (1815) ili federacije (1871, 1918) nisu mogle zaustaviti snažnu struju prema jedinstvu sve do njegovih totalitarnih oblika. U tome je njemačka uprava, jedinstveno obrazova-

¹⁹⁾ Radničko samoupravljanje u bivšoj Jugoslaviji nastojalo je kombinirati drugi i treći pristup, radničko odlučivanje u prethodno podržavljenom gospodarstvu. Ni taj pokušaj, u vremenu dok je trajao, nije uspio. Mehanizmi državnog vlasništva, pojačani političkom diktaturom, nisu dozvolili da se instituti radničkog samoupravljanja – društveno vlasništvo, radnički savjeti, tržišna izloženost i odgovornost poduzeća – razviju mnogo dalje od proklamacija.

²⁰⁾ Problem je bio u tome da u trenutku, kad su Habsburgovci bili na vrhuncu svoje moći s Maksimilijanom I. i Karlom V, opća razina dosegnutog ekonomskog razvitka svijeta nikome nije dozvoljavala koncentraciju takve materijalne moći koja bi bila u stanju održati kolonijalno carstvo. Te su se okolnosti izmijenile u 18. i 19. stoljeću, kad su Francuska i Engleska posle u svoje kolonijalne pothvate.

na i za rana prožeta idejom nacionalnog jedinstva, imala bitnu ulogu. Uprava je u svim navedenim primjerima, iako od početka racionalni element u sklopu države, tada još bila pod presudnim utjecajem predracionalnih procesa svojstvenih institucionalnoj stabilizaciji tih država na predodžbama o metafizičkoj legitimiranosti vlasti i na bezuvjetnom karakteru normativnih očekivanja koja proizlaze iz državnih propisa. A ti su procesi tekli u svakoj zemlji drugačije i proizveli odgovarajuće razlike u upravi.

Naprotiv, ako te zemlje pogledamo danas, i pored jasne manifestacije prošlosti u nazivima upravnih tijela i drugoj simbolici, stvarne upravne zadaće sve su sličnije bez obzira na različite korijene iz kojih su nikle. Takvo je izjednačavanje posljedica dvaju čimbenika. Prvo, u svim tim zemljama postoje danas industrijska odn. postindustrijska i urbana društva koja nameću slične probleme i zahtijevaju slične oblike upravnih mjera i regulativnih intervencija. Drugo, postepeno prevladavanje racionalnosti nad predracionalnim mentalnim procesima u društvenom ponašanju ljudi, napredovanje racionalizacije društva tijekom njegove modernizacije, o kojem govori *Max Weber (1921)*, sve je više potiskivalo iracionalne osebnosti svojodobne institucionalizacije država i njome uvjetovanih nacionalnih razlika u državnoj upravi. Racionalna analiza sličnih problema vodi u pravilu do sličnih zaključaka o upravnim zadaćama u odnosu na te probleme. Ne treba ipak smetnuti s uma da ovo izjednačavajuće i standardizirajuće djelovanje racionalizma nastupa tek nakon protoka određenog vremena, jer je u svakom upravnom sustavu, pa i posve racionalnom, inercija pravilo, a mijenjanje izuzetak (*Windhoff-Heritier 1994, 75*). Niti treba zaboraviti da je razvitak prema racionalnosti svakodobno reverzibilan, onda kad iracionalne strasti bilo kojeg porijekla zahvate velik broj ljudi.

Ovu hipotezu, da se razvitak zadaća javnog upravljanja kreće prema sve većoj raznovrsnosti unutar svake pojedine zemlje, a prema sve većoj sličnosti u usporedbi raznih zemalja, treba provjeriti na konkretnim primjerima. Usporedit ćemo primjere upravnih zadaća u pojedinim upravnim sustavima, i to na današnjem stupnju diferenciranosti tih zadaća. Vremensku dimenziju povijesnog razvitka izrazit ćemo tako da počnemo s onim zadaćama koje predstavljaju jezgru državnosti, vanjsku i unutarnju sigurnost, te financiranje državnog pogona, a zatim redoslijedom prikazivanja zadaća pratimo glavne događaje u povijesti uprave koji su značili pojavljivanje novih skupina zadaća: demokratska preobrazba državne vlasti, javne službe u državnoj upravi u industrijskom i urbanom društvu, regulacija gospodarskih procesa, socijalna sigurnost. Usporedit ćemo u prvom redu upravne zadaće kako su formulirane za današnju hrvatsku središnju državnu upravu Zakonom o ustrojstvu i djelokrugu ministarstava i državnih upravnih organizacija (*Narodne novine br.72/1994*) i odgovarajuće odredbe za središnju upravu Velike Britanije kako su navedene u godišnjaku *Whitaker's Almanack (London, The Stationary Office, 1997)*, službenoj publikaciji britanske središnje državne uprave.

Jezgra državne vlasti

Hrvatska

1. *Obrana:*

- “ustrojavanje, opremanje, naoružanje, razvitak i uporaba vojske, proizvodnja i promet naoružanja i vojne opreme”
- “procjena ratnih i drugih opasnosti”
- “sustav uzbunjivanja i obavješćivanja”
- “planiranje razvitka sustava obrane i usklađivanje planova obrane i planova za druge izvanredne okolnosti”
- “mjere sigurnosti i zaštite tajnih podataka obrane”
- “organiziranje posebnih veza za rukovođenje i kriptozastitu”
- “planiranje i izrada mjera mobilizacije i pripravnosti”
- “novačenje, popuna i mobilizacija oružanih snaga, organa i organizacija, kadrovski i personalni poslovi pričuvnih časnika i dočasnika”
- “sustav vojne izobrazbe”

2. *Vanjski poslovi*

- “zastupanje Republike Hrvatske u drugim državama, međunarodnim organizacijama i na međunarodnim konferencijama”
- “razvijanje i unapređivanje odnosa s drugim državama i međunarodnim organizacijama”
- “praćenje razvitka međunarodnih gospodarskih odnosa”
- “zaštitu interesa u inozemstvu”
- “poticanje i pomoć u suradnji nadležnih tijela s inozemstvom”
- “održavanje i razvijanje svekolikih veza s predstavništvima stranih država i međunarodnih organizacija, poslovi protokola”
- “trajnu brigu o statusu Hrvata koji po bilo kojoj osnovi žive izvan domovine te uspostavljanje, održavanje i promicanje veza s hrvatskim iseljenicima i manjinama u drugim zemljama te s njihovim udruženjima”
- “priopćavanje inozemnoj javnosti, iseljeništvu i hrvatskim državljanima na privremenom radu u inozemstvu o političkom, gospodarskom, kulturnom i drugom razvitku Republike Hrvatske”

3. *Unutarnji poslovi*

- “zaštita ustavom utvrđenog poretka”
- “poslovi u području javne sigurnosti koji se odnose na zaštitu života, imovine i osobnu sigurnost ljudi, sprečavanje i otkrivanje krivičnih djela”
- “pronalaženje i hvatanje počinitelja krivičnih djela i njihovo privođenje nadležnim tijelima”
- “održavanje javnog reda i mira, te zaštita određenih osoba i objekata”
- “obavljanje kriminalističko-tehničkih poslova”
- “čuvanje državne granice i nadzor prelaska preko državne granice, te kretanja i boravka u graničnom pojasu”

- "kretanje i boravak stranaca"
- "putovnice za prelazak preko državne granice"
- "poslovi u vezi s etničkim i nacionalnim zajednicama ili manjinama"
- "održavanje javnih skupova"
- "nabava držanje i nošenje oružja; eksplozivne tvari"
- "pružanje nužne pomoći radi otklanjanja posljedica u slučaju opće opasnosti prouzročene elementarnim nepogodama i epidemijama"
- "poslovi protupožarne zaštite i protupožarne inspekcije"
- "poslovi civilne zaštite"
- "poslovi vatrogastva"
- "poslovi u vezi s državljanstvom"
- "prijavljivanje prebivališta i boravišta građana"
- "osobne iskaznice"
- "vođenje evidencija i statistike s područja unutarnjih poslova"
- "sustav informiranja u području unutarnjih poslova"
- "obrazovanje i usavršavanje radnika unutarnjih poslova"

4. *Financije*

- "sustav financiranja javnih potreba"
- "državni proračun i izvanproračunski fondovi"
- "porezni sustav i porezna politika"
- "carinski sustav i politika carinske i izvancarinske zaštite"
- "bankarski i kreditni sustav"
- "devizni sustav"
- "vrijednosni papiri"
- "financijski odnosi s inozemstvom"
- "bilančni sustav i sustav plaćanja"
- "platni sustav i instrumenti plaćanja"
- "knjigovodstvo"
- "kreditni odnosi s inozemstvom"
- "nadzor nad priređivanjem igara na sreću i zabavnih igara"
- "sustav ugovornog osiguranja"
- "financijska policija"

Velika Britanija

1. *Obrana*

- "politika obrane i analitičke studije radi utvrđivanja operativnih uvjeta za obranu"
- "nabavljanje opreme"
- "vođenje zajedničkih operacija oružanih snaga"
- "vojna obavještajna služba i prikupljanje podataka u vojne svrhe"
- "struktura podrške oružanim snagama"
- "planiranje sredstava"

- "znanstvena istraživanja i ocjena ostvarenih rezultata na području obrane"
- "novačenje i vojna izobrazba"
- "personalni poslovi u oružanim snagama i u civilnim službama obrane te sustav plaća"
- "vojni transport i logističke informacije"
- "vojna financijska uprava"
- "nabavljanje opreme za oružane snage, te medicinske opreme za vojni sanitet"
- "vojna meteorološka služba"
- "vojno redarstvo"
- "vojna poštanska služba"
- "popravlak brodova i zrakoplova"
- "briga za ratne grobove"

2. *Vanjski poslovi*

- "odnosi s drugim državama i međunarodnim organizacijama"
- "promicanje dobrih odnosa s drugim državama i tumačenje vlastite politike"
- "upozoravanje vlade na značajne događaje u inozemstvu"
- "zaštita interesa zemlje u inozemstvu"
- "zaštita vlastitih građana u inozemstvu"
- "predstavljanje slike vlastite zemlje u inozemstvu (British Council)"
- "tajna obavještajna služba"
- "pomoć drugima u razvoju"
- "poslovi u vezi s ovisnim područjima"
- "naknade britanskim građanima za imovinu izvlaštenu u drugim državama"
- "ugošćivanje službenih gostiju" (fond)

3. *Unutarnji poslovi*

- "javna sigurnost"
- "primjena kaznenih propisa"
- "postupanje s počiniteljima kaznenih djela"
- "policijski poslovi"
- "poslovi u vezi sa zatvorima i uvjetnim otpustom"
- "imigracija i poslovi državljanstva"
- "poslovu u vezi s izdavanjem putovnica"
- "protiv-požarna zaštita i poslovi u vezi s elementarnim nepogodama"
- "poslovi u vezi s pomilovanjima"
- "poslovi u vezi s odlikovanjima"
- "poslovi u vezi s nadzorom nad vatrenim oružjem"
- "poslovi u vezi s alkoholnim pićima, opasnim drogama i otrovima"
- "nadzor nad lokalnom upravom"
- "dozvole za znanstvene pokuse sa životinjama"
- "poslovi u vezi sa spaljivanjem i sahranjivanjem"
- "poslovi u vezi s primjenom zakona o braku"
- "poslovi u vezi s primjenom zakona o trgovinama"
- "poslovi u vezi s primjenom zakona o lovu"

- "poslovi u vezi s kazalištima i kinematografima"
- "poslovi u vezi s politikom međurasnih odnosa"
- "svi poslovi državne uprave koji nisu stavljeni u nadležnost nekog drugog organa uprave" (negativna klauzula)

4. *Financije*

- "planiranje javnih izdataka i nadzor nad njima"
- "poslovi u vezi s državnim proračunom"
- "porezi"
- "carine i trošarine"
- "financijski sustav i financijske službe te nadzor nad financijskim institucijama"
- "devizne rezerve"
- "javni dug"
- "emisija novca"
- "međunarodni financijski odnosi"
- "plaće na javnom sektoru"
- "ekonomičnost u javnoj upravi"
- "poduzetništvo i ekonomski rast"
- "krediti za izvoz"
- "minimalne plaće i nadnice"
- "poslovi u vezi s regulacijom tržišne utakmice"
- "monetarna politika"
- "utvrđivanje kratkoročnih kamatnih stopa"
- "poslovi u vezi s deregulacijom"
- "poslovi u vezi s privatizacijom"
- "poslovi u vezi s promicanjem malih poduzeća"
- "poslovi u vezi s efikasnom upotrebom energije"
- "poslovi u vezi s europskom ekonomskom i monetarnom unijom".

Demokratska preobrazba države

Ovamo spadaju poslovi formiranja i funkcioniranja predstavničkih skupština i sudova, te svi upravni poslovi u vezi s predstavničkim skupštinama i s primjenom načela diobe vlasti kao glavnim organizacijskim inovacijama u vezi s demokratskim reformama i revolucijama, te s ostvarivanjem i zaštitom prava čovjeka i građanina.

Hrvatska

1. Poslovi u vezi s predstavničkim tijelom, na primjer:

- "poslovi u vezi s političkim strankama"
- "poslovi u vezi s političkim i izbornim sustavom"
- "poslovi u vezi s tehničkim pripremanjem prijedloga i nacрта zakona i drugih akata skupštine"

2. Pravosuđe

Primjenom načela diobe vlasti, sustav sudova postaje odvojena i autonomna funkcija države, uspoređena sa zakonodavnom i izvršnom vlasti. Zadaće sudovanja obavljaju nezavisni sudovi i državna odvjetništva, a upravne zadaće u vezi sa sudovanjem u prvom redu ministarstvo pravosuđa:

- “upravni i drugi stručni poslovi koji se odnose na izradu propisa u području građanskog, kaznenog i trgovačkog prava te upravnog sudovanja...u javnom bilježništvu i odvjetništvu; izrada i provedba propisa o sudskim i javno-bilježničkim pristojbama”
- “ustrojstvo i rad sudaca”
- “stručno osposobljavanje i usavršavanje sudaca, državnih odvjetnika i djelatnika u sudovima, državnim odvjetništvima, tijelima nadležnim za vođenje prekršajnog postupka i tijelima koja izvršavaju kaznene i prekršajne sankcije”
- “međunarodna pravna pomoć i drugi oblici pravne pomoći”
- “izvršavanje kaznenih i prekršajnih sankcija”
- “poslovi koji se odnose na pravo vlasništva, imovinsko-pravne poslove u vezi izvlaštenja i drugih ograničenja vlasništva”
- “imovinskopravne poslove glede građevinskog, poljoprivrednog i šumskog zemljišta, komasaciju, promet zemljišta i zgrada”
- “imovina stranih državljana”

3. Prava čovjeka i građanina

- “zaštita ustavnih i zakonskih prava građana u postupku pred državnim upravom i tijelima koja imaju javne ovlasti” (pučki pravobranitelj)
- “suradnja s međunarodnim institucijama za zaštitu ljudskih prava” (ministarstvo vanjskih poslova)

Velika Britanija

1. Poslovi u vezi s predstavničkim tijelom, na primjer:

- “utvrđivanje pravila (standarda) ponašanja članova parlamenta i nadzor nad poštivanjem tih pravila”
- “poslovi u vezi s poslovnikom parlamenta i drugim propisima o funkcioniranju predstavničkog tijela”
- “praćenje aktuelnosti i primjenjivosti propisa” (Law Commission uz ministra pravosuđa)
- “pripremanje prijedloga zakona u području građanskog prava i građanskog sudskog postupka”
- “izrada nacrtu zakona i drugih akata zakonodavnog tijela” (Parliamentary Counsel)

2. Pravosuđe

- “poslovi u vezi s registracijom vlasništva u zemljišnim knjigama” (Land Registries – upravni organi)
- “poslovi u vezi s oporukama i zakladama”
- “pravno zastupanje države”
- “upravni poslovi u vezi s postavljanjem sudaca i postavljenje sudaca za prekršaje”
- “poslovi u vezi s pružanjem pravne pomoći”
- “poslovi u vezi s državnim pečatom i izdavanjem državnih isprava”
- “nadzor nad uvjetnim otpustom kažnjenika”
- “istrage u vezi s težim prevarama (serious fraud)”
- “utvrđivanje i nadzor nad primjenom pravila (standarda) ponašanja svih javnih funkcionera”
- “nadzor nad specijalnim sudovima (Council on Tribunals – nezavisno tijelo čije članove postavlja ministar pravosuđa)”

3. Prava čovjeka i građanina

- “poslovi u vezi s Građanskom poveljom”
- “poslovi u vezi sa sprečavanjem diskriminacije po spolu, osobito kod zapošljavanja” (Equal Opportunities Commission – uz ministarstvo obrazovanja i zapošljavanja)
- “poslovi u vezi s osiguranjem jednakosti žena” (Women’s National Commission – nezavisno savjetodavno tijelo uz vladu)
- “poslovi u vezi s promicanjem rase jednakosti” (Commission for Racial Equality uz ministarstvo unutrašnjih poslova)
- “pritužbe građana na rad državnih organa” (opći ombudsman)
- “pritužbe građana na rad obavještajnih službi” (Intelligence Services Tribunal – nezavisni specijalni sud)
- “pritužbe građana na rad organa lokalne uprave” (Commissions for Local Administration za Englesku i Wales, škotsku i Sjevernu Irsku)
- “pritužbe građana na postupak poreznih organa” (Adjudicator’s Office – nezavisni upravni organ)
- “pritužbe kažnjenika na postupak ustanova za izdržavanje kazne” (Scottish Prisons Complaint Commission – nezavisno upravno tijelo)
- “zastupanje interesa građana prema odvjetnicima i drugim osobama koje pružaju pravnu pomoć”
- “zastupanje interesa građana prema zdravstvenim ustanovama”.

Ove se istovrsne zadaće navode posebno za svaku ustanovu koja postoji za njihovo obavljanje, jer broj tih ustanova već sam po sebi govori nešto o tome u kojoj se mjeri ljudska prava uzimaju ozbiljno. Osnovna je ideja da se pritužbe građana na pojedini organ uprave ili javnu službu ne rješavaju u sklopu tog organa samog, već se za njih stvaraju posebna nezavisna tijela.

Javne službe

S nastankom industrijskog i urbanog društva naglo se šire zadaće u vezi s novim potrebama i interesima građana kojih u predindustrijskom seoskom društvu ili uopće nije bilo ili su takve potrebe i interese zadovoljali pojedinci i kućanstva svako za sebe. Neke su od tih djelatnosti, istina, postojale i ranije kao javna briga, ali su javne zadaće u vezi s njima bile bitno manjeg opsega ili su ih obavljali nedržavni nositelji (crkve, bratovštine, cehovi i sl.).

Hrvatska

1. Radni odnosi

- “poslovi koji se odnose na pravo na rad i na zapošljavanje”
- “uređivanje radnih odnosa”
- “zaštita na radu”
- “poslovi u vezi s tržištem rada”
- “poslovi u vezi s odnosima sa sindikatima”
- “sustav plaća”
- “pitanja radnog prava hrvatskih državljana privremeno zaposlenih u inozemstvu te poslovi vezani za njihov povratak i zapošljavanje”
- “radnopravni status stranih državljana privremeno zaposlenih u Republici Hrvatskoj”
- “inspeksijski poslovi rada i zaštite na radu”

2. Obrazovanje

- “nastavni planovi i programi predškolskog, osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja u zemlji i inozemstvu”
- “standardi, normativi i drugi uvjeti za odgojno-obrazovni rad”
- “osnivanje školskih ustanova, stručno obrazovanje i usavršavanje odgajatelja, učitelja i nastavnika”
- “izvanškolski odgoj mladeži”
- “razvitak športa”
- “osiguranje financijskih i materijalnih uvjeta za rad u odgoju i obrazovanju u zemlji i inozemstvu”
- “đački domovi i druga pitanja učeničkog standarda”
- “osposobljavanje djece, mladeži i građana za stjecanje tehničkih znanja i vještina”

3. Kultura

- “razvitak i unapređenje kulture i kulturnog i umjetničkog stvaralaštva, kulturnog života i kulturnih djelatnosti”
- “poslovi u vezi s autorskim pravom”
- “osnivanje ustanova u kulturi”

- “promicanje kulturnih veza s drugim zemljama i međunarodnim institucijama”
- “davanje mišljenja o programima kulturnih potreba pripadnika hrvatskog naroda u drugim zemljama”
- “osiguravanje financijskih i materijalnih uvjeta za djelatnost kulture (muzejske, knjižničke, arhivske i druge kulturne djelatnosti)”
- “zaštita kulturne baštine”

4. *Zdravstvo*

- “sustav zdravstvene zaštite”
- “praćenje zdravstvenog stanja i zdravstvenih potreba stanovništva”
- “zaštita stanovništva od zaraznih bolesti, ionizirajućih i neionizirajućih zračenja”
- “zaštita i podizanje zdravlja djece, mladeži i građana”
- “zdravstveni standardi i norme kvalitete lijekova”
- “zdravstvena ispravnost namirnica i predmeta opće upotrebe”
- “nadzor nad proizvodnjom i prometom opojnih droga”
- “korištenje zdravstvenih potencijala”
- “osnivanje zdravstvenih ustanova”
- “izgradnja i investiranje u zdravstvu”
- “stručno usavršavanje zdravstvenih djelatnika”
- “zdravstveno prosvjeđivanje stanovništva”
- “sustav zdravstvenog osiguranja”
- “stručna kontrola i nadzor nad stručnim radom u zdravstvu”
- “sanitarni nadzor na državnoj granici”
- “sanitarna inspekcija”

5. *Socijalna zaštita*

- “poslovi socijalne skrbi”
- “posebna zaštita djece i skrbništvo”
- “briga o domaćim i stranim izbjeglicama i prognanicima”
- “briga o dobrobiti obitelji”
- “provođenje mjera pronatalitetne populacijske politike”
- “poticanje osnivanja savjetovališta i obiteljskih centara i usklađivanje njihovih djelovanja”
- “izdavanje popularne literature za roditelje i mladež”
- “poticanje preventivnih djelovanja radi smanjivanja razvoda brakova i pobačaja”
- “proučavanje i istraživanje suvremenih problema obitelji i mladeži”
- “poduzimanje mjera za jačanje i učvršćivanje zdravih i skladnih obiteljskih odnosa”
- “zaštita hrvatskih državljana sudionika II. svjetskog rata, zaštita vojnih invalida i građanskih žrtava II. svjetskog rata”
- “zaštita građanskih invalida”

- “zaštita vojnih invalida i žrtava domovinskog rata”
- “zaštita obitelji nestalih osoba”

6. *Graditeljstvo*

- “praćenje i analiziranje kvalitete građevinskih i projektantskih usluga u graditeljstvu”
- “praćenje djelovanja instrumenata i mjera gospodarske politike na razvitak projektantskih usluga u graditeljstvu i graditeljskih usluga”
- “praćenje poslovanja pravnih osoba iz područja graditeljstva, komora arhitekata i građevinara”
- “građevne i uporabne dozvole, korištenje, održavanje i uklanjanje građevine”
- “građevinska inspekcija”

7. *Stanovanje*

- “poslovi u vezi sa stanovanjem, politikom građenja stanova i naselja, socijalnih i službenih stanova”
- “poslovi u vezi sa stambenim i komunalnim gospodarstvom”
- “praćenje i izvješćivanje o prodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo”

8. *Prostorno uređenje*

- “poslovi koji se odnose na prostorno uređenje...i usklađivanje regionalnog prostornog razvitka”
- “prostorno planiranje”
- “informatizacija prostora”
- “izrada dokumenata prostornog uređenja”
- “praćenje stanja u prostoru i provedba dokumenata prostornog uređenja”

9. *Promet*

- “poslovi koji se odnose na unutarnji i međunarodni pomorski, cestovni, željeznički, zračni promet te promet na unutarnjim vodama”
- “morske luke, pomorsko osiguranje i pomorske agencije”
- “nadzor i regulacija prometa na cestama”
- “luke na unutarnjim plovnim putevima i vodno dobro”
- “kopneni robno-transportni centri
- “poslovi Obalne straže (lučkih kapetanija)”

10. *Veze*

- “telekomunikacije i pošta”
- “izrada tehničkih uvjeta i uvjeta uporabe objekata, tehničke opreme i instalacija telekomunikacija i radio komunikacija”
- “dokazivanje kakvoće (certificiranje) i označavanje tehničke opreme i instalacija telekomunikacija i radio komunikacija”

- “davanje i ostvarivanje koncesija u javnim telekomunikacijama”
- “emitiranje i distribucija radio i televizijskih programa”
- “međunarodna koordinacija uporabe radio frekvencija”
- “izdavanje dozvola za radio postaje domaćim i stranim osobama”

Velika Britanija

1. Radni odnosi

- “poslovi zapošljavanja”
- “savjetovanje i informiranje poslodavaca, posloprimaca i njihovih predstavnika u vezi s radnim odnosima”
- “zdravstvena i tehnička zaštita na radu”
- “promicanje i poboljšanje radnih odnosa u industriji”
- “posredovanje i arbitraža radi izbjegavanja i rješavanja radnih sporova u industriji i osnivanje ustanova u tu svrhu”
- “inspekcija rada”

2. Obrazovanje

- “nastavni programi”
- “obrazovni standardi i djelotvornost obrazovanja”
- “organizacija i razmještaj škola”
- “obrazovanje nastavnika”
- “obrazovanje odraslih i produženo obrazovanje”
- “razvitak športa”
- “više obrazovanje”
- “stručno obrazovanje”
- “analiza domaćih i međunarodnih iskustava u obrazovanju”
- “inspekcija škola”

3. Kultura

- “razvitak i unapređivanje likovnih umjetnosti, glazbene umjetnosti, kazališne umjetnosti, filmske umjetnosti”
- “davanje licencija za kazališta i kina”
- “osnivanje i održavanje mreže muzeja”
- “osnivanje i održavanje mreže knjižnica”
- “nagrade autorima u omjeru prema frekvenciji posuđivanja njihovih knjiga u knjižnicama”
- “povijesne zgrade i stari spomenici; prirodna i povijesna nacionalna baština”
- “poslovi u vezi s obilježavanjem novog tisućljeća”

4. *Zdravstvo*

- “pružanje usluga Nacionalne zdravstvene službe” (Nacionalna zdravstvena služba organizirana je kao ne-državna mreža zdravstvenih ustanova)
- “praćenje i briga za zdravstveno stanje stanovništva”
- “primarna zdravstvena zaštita”
- “laboratorijski poslovi za zdravstvene ustanove”
- “javno zdravstvo (higijena okoliša)”
- “epidemiološka služba”
- “utvrđivanje normi za medicinske proizvode u ljudskoj i veterinarskoj medicini i objavljivanje tih normi”
- “zdravstveni standardi prehrane”
- “poslovi u vezi s humanom reprodukcijom”
- “poslovi u vezi s mentalnim zdravljem i mentalnim bolesnicima”
- “poslovi u vezi s transplantacijom organa”
- “obrazovanje i usavršavanje medicinskog osoblja”
- “vođenje zdravstvene statistike”

5. *Socijalna zaštita*

- “nadzor nad lokalnim socijalnim službama za djecu, stare, nemoćne, invalide i druge kojima treba socijalna pomoć”
- “povezivanje državnih i nedržavnih organizacija za socijalnu zaštitu”

6. *Graditeljstvo*

- “promicanje i pomaganje građenja”

7. *Stanovanje*

- “praćenje i analiza stambenih potreba”
- “praćenje ponude i zalihe stanova”
- “poboljšanje kvalitete i povećanja raznovrsnosti stambene ponude”
- “stambena politika i privatni sektor”
- “socijalni stanovi”

8. *Prostorno uređenje*

- “prostorno planiranje”
- “razvijanje dijelova prostora u ekonomskom i socijalnom pogledu”
- “poslovi u vezi s neurbanim prostorom i divljači”
- “stručno obrazovanje osoblja za poslove prostornog uređenja”

9. *Promet*

- “certifikacija poduzetnika u željezničkom prometu”
- “dozvola pristupa poduzetnicima u željezničkom prometu prugama, postajama i i uređajima za osvijetljavanje”

- “certifikacija zrakoplovnih poduzeća, zrakoplova, zrakoplovnih luka, zrakoplovnih posada i inženjera zrakoplova
- “kontrola zračnog prometa”
- “savjetodavna služba vladi za zračni promet”
- “uzdržavanje unutarnjih vodenih putova (rijeka i kanala)”²¹⁾
- “održavanje službe svjetionika”
- “organizacija javnog prometa na širem području Londona”
- “poslovi u vezi s osiguranjem domaće slobodne utakmice poduzeća na području prometa”
- “zaštita korisnika i predstavljanje njihovih interesa na području prometa”

10. Veze

- “pružanje poštanskih usluga” (telefonska, telegrafska i poštanska bankovna služba su privatizirane)
- “nadzor nad nosiocima dozvola za telekomunikacijske objekte”
- “održanje i promicanje djelotvorne utakmice na području telekomunikacija”
- “promicanje interesa korisnika telekomunikacijskih usluga i kupaca telekomunikacijskih aparata u pogledu cijene, kakvoće i raznovrsnosti”
- “rješavanje žalbi korisnika i kupaca”
- “suzbijanje monopola u telekomunikacijama”
- “emitiranje radio i TV programa (BBC)”
- “financiranje i reguliranje komercijalnih TV postaja”
- “certifikacija i regulacija nezavisnih radio postaja”
- “zaštita interesa korisnika radio i TV emisija”
- “razmatranje emisija koje prikazuju nasilje i seksualno ponašanje, te razmatranje pitanja dobrog ukusa i pristojnosti u tim emisijama”
- “rješavanje žalbi građana na radio i TV emisije koje povređuju njihove interese i njihovo pravo na privatnost”
- “utvrđivanje standarda pravičnosti (fairness) u radio i TV programima, te objavljivanje tih standarda”.

Regulacija gospodarstva

Sustavna državna regulacija gospodarstva pojavila se, zapravo, tek u četvrtoj dekadi dvadesetog stoljeća pod dojmom cikličkih kriza u tržišnom gospodarstvu. Međutim, raznovrsni zahvati u gospodarstvo spadaju u zadaće moderne države od

²¹⁾ Služba koja je počela u 15. a značajno se razvila u 16. stoljeću u rukama povjerenika za kanale (commissionairs of sewers), kolegijalnog upravnog tijela na razini grofovija. Njihove su zadaće obuhvaćale održavanje “zidova, vodenih tokova, graba, obala, kanala i mostova te opću zaštitu od poplava” (*Doe i Young 1996, 12*). Kasnije su tome pridobile zadaće odvodnje i isušivanja močvara, osobito u Istočnoj Engleskoj.

samog njezinog nastanka. Pod utjecajem merkantilističkih doktrina, ti su zahvati motivirani, posve općenito, pretpostavkom da gospodarska uspješnost društva povećava snagu države, ali često i posve kratkoročnim pragmatičnim razmišljanjem o tome kako država iz bogatijeg društva može iscijediti više državnih prihoda. Suvremene zadaće ekonomske regulacije nadovezuju se na i isprepliću sa tradicionalnijim zadaćama promicanja gospodarske uspješnosti. Tako da je teško razlikovati po samim nazivima gospodarskih zadaća države danas tradicionalnije orijentacije od suvremenih regulacionih ciljeva.

Hrvatska

1. Primarna proizvodnja

- “upravni i stručni poslovi koji se odnose na poljoprivredu, šumarstvo, ribarstvo, rudarstvo, veterinarstvo, lovstvo, poljoprivredno i šumsko zemljište”
- “poljoprivredna savjetodavna služba”
- “poslovi granične veterinarske inspekcije i inspekcije zaštite bilja”
- “poslovi inspekcije u poljoprivredi, ribarstvu, rudarstvu, veterinarstvu, šumarstvu i lovstvu”
- “uređivanje pravnih odnosa na poljoprivrednom zemljištu, šumama i šumskom zemljištu u državnom vlasništvu”

2. Sekundarna proizvodnja

- “upravni i stručni poslovi koji se odnose na industriju, brodogradnju, energetiku, obrtništvo”
- “poslovi elektroenergetske inspekcije, te inspekcije posuda pod pritiskom”

3. Tercijarna gospodarska djelatnost

- “upravni i stručni poslovi koji se odnose na praćenje i prilagođavanje sustava trgovine i trgovinske politike potrebama razvitka gospodarstva”
- “praćenje stanja i pojava na tržištu roba, trgovinskih usluga te djelovanje mjera gospodarske politike i ukupnih gospodarskih kretanja na djelovanje tržišta i odnosa ponude i potražnje, uključivo vanjskotrgovinske tijekove i uvjete razmjene”
- “pravni položaj i poslovanje trgovačkih poduzeća te drugih učesnika tržišnog poslovanja”
- “opskrbljenost tržišta”
- “promicanje i razvitak trgovine”
- “cijene roba i usluga u zemlji i inozemstvu”
- “sustav vanjskotrgovinskog poslovanja”
- “turistička politika”
- “investicije u turizmu”
- “razvitak kongresnog, nautičkog i drugih selektivnih oblika turizma”

- "promicanje hrvatskog turizma u inozemstvu"
- "ugostiteljstvo i turističko posredovanje"
- "stanje i pojave na području turističkih usluga"
- "međunarodna suradnja u vezi s turizmom"
- "djelovanje instrumenata gospodarskog sustava i mjera gospodarske politike na razvoj ponude i pružanje turističkih usluga i poslovanje poduzeća"
- "pravni položaj turističko-ugostiteljskih poduzeća"
- "uvjeti obavljanja ugostiteljske i turističke djelatnosti"
- "praćenje i analiziranje kvalitete turističke proizvodnje, ugostiteljskih i turističkih usluga"
- "kategorizacija turističkih objekata"
- "inspekcijski poslovi u turizmu i ugostiteljstvu"

4. *Vode*

- "upravni i stručni poslovi koji se odnose na upravljanje vodama i vodno-gospodarskim sustavom"
- "praćenje i prilagođavanje vodno-gospodarskog razvitka potrebama gospodarskog razvitka"
- "uređenje vodotoka i drugih voda"
- "upravljanje vodnim dobrom i njegovo korištenje"
- "osiguranje zaliha voda u svrhu vodoopskrbe naselja pitkom vodom i gospodarenja industrijskom vodom"
- "korištenje vodnih snaga"
- "planiranje i usklađivanje razvoja i izgradnje javnih vodoopskrbnih sustava i javnih kanalizacijskih sustava od državnog interesa"

5. *Analitički uvidi i regulacijski zahvati u gospodarstvo*

- "analiza i prognoza makroekonomskih kretanja u nacionalnom gospodarstvu"
- "praćenje i analiza kretanja u međunarodnom gospodarskom okruženju"
- "izrada analitičkih podloga za formuliranje makroekonomske politike i strategije razvitka"
- "poslovi koji se odnose na zaštitu domaće proizvodnje i sustav poticanja izvoza"
- "obavljanje gospodarskih djelatnosti u inozemstvu"
- "obavljanje gospodarske djelatnosti stranih osoba u Republici Hrvatskoj"
- "davanje odobrenje za izvođenje investicijskih radova u inozemstvu i ustupanje investicijskih radova stranoj osobi u Republici Hrvatskoj"
- "odobravanje otvaranja predstavništva stranih osoba"
- "inozemna ulaganja sa stranim partnerima i evidentiranje tih ulaganja"

Velika Britanija

1. Primarna proizvodnja

- “utvrđivanje politike u poljoprivredi, vrtlarstvu, šumarstvu, ribarstvu, rudarstvu, lovstvu”
- “znanstvena, tehnička i stručna savjetodavna služba za farmere, plantažere i one koji obavljaju pomoćne djelatnosti na tom području”
- “istraživanje kao pomoć u formulaciji i ocjeni politike”
- “poslovi u vezi s poboljšanjem proizvodnje domaćih žitarica i uljarica”
- “nadzor nad bolestima životinja, biljaka i riba”
- “licenciranje veterinarskih lijekova i pesticida”
- “veterinarska terenska služba”
- “nadzor nad higijenom mesa”
- “pomaganje djelatnosti malih poljoprivrednih posjednika (crofters)”
- “pitanja u vezi s kvalitetom i sigurnošću prehrambenih proizvoda”
- “pitanja sastava i označavanja dodataka, osobito rizičnih dodataka, zagađivanja i novih proizvodnih procesa u vezi s hranom”
- “zaštita i proširivanje površina pod šumama”
- “povećanje ekonomske vrijednosti šuma”
- “upravljanje državnim šumama”
- “poslovi u vezi s ribarstvom”
- “promicanje morskog ribarstva istraživanjem, stručnim obrazovanjem, savjetovanjem, marketingom, promicanjem potrošnje i izvoza ribe, financiranjem održavanja ribarskih brodova”
- “zaštita i razvijanje slatkovodnog ribarstva”
- “pitanja odnosa s Europskom Unijom u poljoprivredi i ribarstvu”
- “licenciranje rudarskih operacija kopanja ugljena”
- “informacije o rezervama ugljena”
- “nadzor nad rudnicima ugljena izvan pogona”
- “nadzor nad divljači i pomoć u uzgoju divljači”
- “sprečavanja šteta od divljači”
- “savjetodavna služba posjednicima zemlje u odnosu na divljač”
- “istraživanja u odnosu na divljač”

2. Sekundarna proizvodnja

- “utvrđivanje politike u industriji, uključujući politiku radnih odnosa”
- “politika u odnosu na mala industrijska poduzeća”
- “pomoć regionalnoj industriji i industrijski razvoj regija”
- “utvrđivanje i objavljivanje nacionalnih standarta za industrijske i potrošačke proizvode”
- “promicanje dizajna u industriji”

- “zakonodavstvo o industrijskim poduzećima”
- “razvijanje načela nacionalne politike prema svim oblicima energije”
- “razvijanje novih izvora energije”
- “programi civilne upotrebe nuklearne enrgije”
- “međunarodna energetska politika”
- “politika tržišne utakmice i zaštite potrošača”

3. *Tercijarna gospodarska djelatnost*

- “nadzor nad trgovinom i zaštita potrošača od nepoštene prakse u trgovini”
- “obrazovanje za rad i poslovi u vezi s tržištem rada”
- “međunarodna trgovačka politika”
- “promicanje turizma u Velikoj Britaniji i Sjevernoj Irskoj”
- “razvijanje turističke infrastrukture”

4. *Voda*

- “upravljanje vodnim gospodarstvom”
- “odvod vode sa zemlje, odvodnja (drainage)”
- “zaštita od poplava”
- “obrana od mora (sea defences)”
- “razvijanje zaliha vode”
- “opskrba vodom”²²⁾
- “inspekcija pitke vode”
- “kanalizacija i otpadne vode”
- “rekreacione djelatnosti na vodi”

5. *Analitički uvidi i regulacijski zahvati u gospodarstvo*

- “analiza i poticanje ekonomskog rasta”
- “antimonopolistička politika; nadzor nad spajanjem i ujedinjavanjem poduzeća, nad ograničavanjem slobode tržišta rada i slobode utakmice u sredstvima priopćavanja”
- “opća zaštita potrošača”
- “regulacija tržišta radne snage”
- “financijska revizija javnog sektora”
- “regulacija poduzeća za vodoopskrbu”
- “suradnja s Europskom unijom u regulaciji poljoprivrede”.

²²⁾ Do 1989. opskrba vodom bila je zadaća 9 regionalni vodoprivrednih upravnih organizacija. Iza toga opskrba je vodom privatizirana, a država je zadržala regulativne zadatke i zaštitu potrošača.

Socijalna država

Hrvatska

Ustav Republike Hrvatske od 22.XII. 1990. načelno određuje Republiku Hrvatsku kao socijalnu državu (čl.1.). Konkretizaciju tog načela ustav ograničava na zaposlene i prepušta je zakonu: "Pravo zaposlenih i članova njihovih obitelji na socijalnu sigurnost i socijalno osiguranje uređuje se zakonom i kolektivnim ugovorom. Prava u svezi s porođajem, materinstvom i njegom djece, uređuju se zakonom" (čl.57). Jedino je zdravstvena zaštita zajamčena kogentnim ustavnim propisom: "Svakome se građaninu jamči pravo na zdravstvenu zaštitu" (čl.58.). U vezi sa socijalnom sigurnošću nalazimo kao zadaće:

- "upravni i drugi stručni poslovi koji se odnose na ...mirovinsko-invalidsko osiguranje; doplatak na djecu".
- "sustav socijalne politike"

Velika Britanija

Na poticaj Williama Beveridge-a, koji je 1942. podnio parlamentu izvještaj "Socijalno osiguranje i s njime povezane službe", Velika Britanija nakon drugog svjetskog rata uvodi sustav opće socijalne sigurnosti s davanjima koja su neovisna o prethodnim uplatama doprinosa. Taj je sustav dobio ime "država dobrobiti" (Welfare State) ili socijalna država:

- "plaćanje davanja i prikupljanje doprinosa za sustave osiguranja, davanja za izdržavanje djece, davanja samohranom roditelju, dopune dohotka, davanja za obitelj"
- "upravljanje Socijalnim fondom"
- "poslovi povodom pritužbi i sporova u vezi s djelovanjem mirovinskih sustava (mirovinski ombudsman)"
- "regulacija nezavisnih mirovinskih sustava"
- "inspekcija i žalbeni postupak u odnosu na davanja iz socijalne sigurnosti"
- "ocjena imovnog stanja tražilaca pomoći za troškove pravnih sporova"
- "savjetovanje nadležnim organima u vezi s industrijskim povredama koje spadaju pod Zakon o upravljanju socijalnom sigurnošću".

* * *

Što proizlazi iz ove usporedbe glavnih zadaća hrvatske i britanske uprave, onako kako su normativno utvrđene u oba sustava? Polazna hipoteza, da su zadaće suvremenih upravnih sustava sve sličnije, bez obzira na razlike u polazištima i u putevima povijesnog razvitka, na izabranim je primjerima u osnovi potvrđena. Usporedili smo zadaće javne uprave u Republici Hrvatskoj, koja je samostalna država s potpunom državnom upravom od 1991. godine, sa zadaćama uprave u Ujedinjenom Kraljev-

stvu Velike Britanije i Sjeverne Irske koje je stabiliziralo središnju državnu upravu u vrijeme dinastije Tudor u 15. stoljeću. Hrvatska broji, prema procjeni, oko 4,5 milijuna stanovnika, Velika Britanija oko 60 milijuna. Hrvatska uprava ("Tijela državne vlasti, tijela lokalne samouprave i Ustavni sud RH") broji 37.834 djelatnika (1996), a britanska 1,894.300 (središnja civilna uprava i lokalna uprava). I pored tih prilično značajnih razlika, zadaće obaju središnjih upravnih sustava pokrivaju istih 23 područja iz sistematizacije u ovom prikazu, a u svakome od njih glavne su zadaće uglavnom iste (iako katkada opisane različitim nazivima).

Tek na podlozi ove bitne istosmjernosti zadaća ima smisla postaviti pitanje: Kako se u njima odražava nesumnjiva razlika u prirodnom i društvenom okviru javnog upravljanja između Hrvatske i Velike Britanije?

- Već ako pogledamo organizaciju obiju centralnih uprava, sličnosti su znatno manje. Broj ministarstava u hrvatskoj središnjoj upravi (1994) bio je 18, broj glavnih centralnih resora u britanskoj (1996) 19. Ali dok Hrvatska pored ministarstava ima 12 državnih upravnih organizacija, Velika Britanija pored centralnih departmana ima 159, dijelom autonomnih, centralnih upravnih organa i organizacija, od toga 86 kolegijalnih tijela. To je u skladu s poviješću britanske uprave koja se, uz jak položaj velikaških skupova pored kralja, razvijala prvenstveno u kolegijalnom obliku.

- Geografski položaj Velike Britanije kao otoka razlikuje ne samo britansku politiku već i upravu od uprava na europskom kontinentu. Zadaće oko kontrole granica, koje obilježavaju hrvatsku upravu u mnogim njezinim dimenzijama (policija, pravosude, radni odnosi, zdravstvo, ekonomska regulacija), mnogo su manje prisutne u britanskoj upravi.

- Politički položaj Velike Britanije i njezina dulja tradicija u stabilizaciji demokratskih institucija izražava se u većoj pažnji koju uprava posvećuje pravima čovjeka. Na primjer: jačanje položaja građana prema upravi na temelju Povelje građana; brojna specijalna tijela za žalbe protiv rada upravnih organa, a koja su nezavisna od organa protiv kojih se građanin žali; sustavna zaštita korisnika odnosno potrošača; upravna tijela za suzbijanje diskriminacije po rasi ili po spolu; moralni kodeksi za državne funkcionere i standardi ponašanja za političare. Položaj Velike Britanije kao članice Europske Unije nameće njezinoj upravi niz zadaća u suradivanju pojedinih središnjih resora s odgovarajućim organima EU.

- Poslovi privatizacije koncentrirani su u Hrvatskoj u posebnom resoru, dok su u Velikoj Britaniji zadaće u vezi s privatizacijom podijeljene na mnoge grane. Hrvatska se nalazi na prijelazu iz sustava pretežnog državnog vlasništva i državnog upravljanja privredom na sustav tržišnog gospodarstva s pretezanjem privatnog vlasništva, pa zadaće privatizacije obuhvaćaju masivnu skupinu poslova koji su baš sada aktuelni. Britanija je, naprotiv, u jednoj fazi neprestane oscilacije između veće i manje uloge države u gospodarstvu, već prema prevladavajućoj ekonomsko-

političkoj doktrini, pa može računati s upravnim poslovima ove prirode kao trajnijom zadaćom.

– Na razini konkretnih centralnih upravnih zadaća socijalna je država znatno jače izražena u Velikoj Britaniji nego u Hrvatskoj. Pored mirovinskog i invalidskog osiguranja i doplatka za djecu, britanski centralni Departman socijalne sigurnosti (91.516 zaposlenih) upravlja Socijalnim fondom, pa isplaćuje davanja samohranim roditeljima, opću pomoć uz dohodak i obiteljske zajmove, te vodi sistem uzdržavanja djece (child maintenance system).

– U niz pojedinosti, važnijih i manje važnih, razlikuju se rješenja u odnosu na određene zadaće između Hrvatske i Velike Britanije, a da te razlike nemaju nužno neki zajednički sistematski razlog. Da je u Hrvatskoj proizvodnja oružja ostala u nadležnosti ministarstva obrane, vjerojatno je posljedica rata, a da je istom ministarstvu povjerena zadaća procjenjivanja ratne opasnosti, mogao bi biti ostatak ranijih shvaćanja o samostalnoj političkoj ulozi vojske, shvaćanja neprimjerenih načelu civilne prevlasti nad vojskom. Negativna klauzula nadležnosti u Britaniji je postavljena u korist ministarstva unutarnjih poslova (Home Office), a u Hrvatskoj u korist ministarstva uprave. Zatvori su u Hrvatskoj u djelokrugu ministarstva pravosuđa, a u Britaniji Home Office-a. Ministarstvo financija u Velikoj Britaniji glavni je organ reguliranja gospodarstva i nadzora nad ekonomičnošću i nad osobljem uprave, dok te zadaće u Hrvatskoj padaju uglavnom na ministarstvo gospodarstva i ministarstvo uprave. Zadaće socijalne zaštite, osobito u vezi sa zaštitom obitelji i vojnih invalida, koncentrirane su u Hrvatskoj u resoru socijalne skrbi, u Velikoj Britaniji one spadaju mahom u lokalne poslove, dok je centralna uprava zadržala samo nadzor nad lokalnom u tim poslovima i zadaću povezivanja državnih i nedržavnih organizacija na tom području.

V. Nove zadaće javnog upravljanja

U najnovijem preokretu, od koncentracije državne vlasti i utjecaja u industrijskom i urbanom društvu na ponovnu dekoncentraciju pred kraj 20. stoljeća, valja razlikovati neposredne motive za takvo kretanje od dubljih objektivnih društvenih uzroka. Izravna pobuda za reorijentaciju mišljenja i djelovanja ljudi u odnosu na državu i državno upravljanje izvire iz katastrofalnih iskustava s koncentracijom državne vlasti u državama u 20. stoljeću. Kraj naglog povećanja razornosti ratne tehnike nuklearnim naoružanjem sljedeći bi međudržavni sukob mogao dovesti u pitanje samo preživljavanje čovječanstva. Ako je do sada – kaže *Arthur Koestler (1978, 1)* – čovjek morao živjeti s izgledom na svoju smrt kao pojedinca, od prve atomske bombe čovječanstvo kao cjelina mora živjeti s izgledom na svoje utrućue kao vrste. Budući da su države 20. stoljeća pokazale, ako ne veliku sklonost prema oružanim sukobima, a ono bar nesposobnost da ih izbjegnu, postale su u očima sve većeg

broja ljudi preopasne da budu ostavljene u dosadašnjem položaju, naime u posljednjoj liniji ipak bez djelotvorne kontrole kako u odnosu prema vlastitom stanovništvu, tako, i još više, u odnosu prema drugim državama.

Pored ove neposredno djelotvorne pobude, međutim, razvitak je ljudskih društava stvorio nove situacije, nove društvene odnose, novu povezanost, ali i nove rizike, koji su svi relevantni za zadaće javnog upravljanja.

1. Nove situacije

a) Možda bi već sama negativna iskustva s državom u 20. stoljeću i još sudbosijske negativna očekivanja od međudržavnih oružanih sukoba u budućnosti trebala biti dovoljna da obrazlože potrebu korjenitih promjena uloge države u društvu. Ta se iskustva i očekivanja, međutim, uklapaju također u širi okvir objektivnih tendencija društvenog razvitka. I dalje raste *društvena gustoća* koja je oduvijek bila jedan od glavnih činilaca položaja ljudi u njihovoj prirodnoj i društvenoj okolini. Neko su vrijeme demografi smatrali prijetnju "populacione eksplozije" glavnim problemom pred čovječanstvom na prijelomu tisućljeća. Danas im se čini da ta opasnost nije neposredna, budući da se u demografskom razvitku jedne zemlje za drugom pokazuje pojava tzv. demografske tranzicije, tj. smanjivanje stopa mortaliteta, pa nataliteta s posljedicom usporavanja rasta stanovništva, kad zemlja dosegne određenu razinu u svom općem razvitku (*Wertheimer-Baletić 1998*). Postojanje same tendencije rasta, međutim, nitko ne dovodi u sumnju: Na svijetu ima sve više ljudi na istom ukupnom prostoru, uz danu količinu prirodnih izvora i dani kapacitet planeta da absorbira negativne nuzposljedice postojanja i djelovanja ljudi. Alarmanost prvih upozorenja nije izdržala kritiku i zamijenjena je mirnijom ocjenom, ali je osnovni trend nesumnjivo prisutan. Dok se potrebe i zahtjevi neprestano povećavaju već samom većom brojnošću stanovništva Zemlje, a da za sada o elastičnosti tih potreba i zahtjeva ne vodimo računa, mogućnosti njihova zadovoljavanja načelno su čvrsto omeđene obujmom našeg planeta.

Pored demografske, povećava se također informaciona gustoća društva razvikom znanosti i tehnologije koji se stalno ubrzava.²³⁾ Daljnja je posljedica povećanje gustoće komunikacijskih mreža svim medijima priopćavanja i svim oblicima prometa. Zatim tehnološki uvjetovano povećanje ekonomske gustoće uslijed rasta proizvodnosti rada i sve detaljnije diobe rada, i to ne više cijepanjem radnih procesa već sužavanjem i produbljivanjem područja interesa. To opet povlači za sobom povećanje organizacijske gustoće. Sve veći dio društvenog rada obavlja se u organizacijama, a organizacije su sve više dekoncentrirane, raspršene i povezuju sve različite oblike

²³⁾ Evo, kao primjera, jedne liste tehnoloških dostignuća umjesto mnogih sličnih: "...mikroelektronika i kompjuteri u industriji, prerada i transfer informacija na sektoru usluga, biološka i genska tehnologija u poljoprivredi, medicini, farmaciji; novi materijali: plastika, ljepljiva, keramika, supravodiči; roboti; telekomunikacije i informatička tehnologija, istraživanje svemira, istraživanje i tehnologija mora" (*Jessop 1994*, 58, 69).

rada na različitim mjestima. U cjelini, ekonomska gustoća znači povećanje bogatstva ljudskih društava. Drugo je pitanje, povećava li se u ukupno bogatijim ljudskim društvima pravednost raspodjele tog novog obilja među pojedincima. Sigurno je samo da se s većom društvenom gustoćom povećava pritisak prema pravednijoj raspodjeli. Mogli bismo također govoriti o porastu interesne gustoće, jer se kroz posljednja stoljeća stalno širi krug legitimnih interesa, tj. interesa za koje je općenito prihvaćeno da se mogu postavljati, braniti i ostvarivati na društvenoj sceni.²⁴⁾

Po svojim vrijednosnim implikacijama za čovjeka, društvena je gustoća oduvijek bila dvoznačna, pozitivna i negativna, uslijed dvoznačnosti same ljudske interakcije. Ipak, u ranim je fazama razvitka bilo uočljivije povoljno djelovanje povećanja društvene gustoće, koje je omogućilo uspješnije opiranje opasnostima iz okoline. Danas, naprotiv, vidljivije su negativne posljedice. Ljudi su u sve žešćoj međusobnoj utakmici oko temeljnih zaliha neophodnih dobara, zaliha koje nisu neiscrpane.

b) Napredovanje društvene diobe rada dovodi ne samo do povećanja produktivnosti ljudskog rada, već također do mijenjanja temeljne društvene strukture. S tradicionalne okomite stratifikacije društava na staleže, slojeve, kaste težište postepeno prelazi na vodoravnu, *funkcionalnu-diferencijaciju društva* na zvanja i zanimanja, profesionalne skupine, institucije i organizacije, udruge i stranke, jače ili slabije integrirana međusobno ravnopravna interesna područja. Nejednakosti i raslojavanja po najrazličitijim kriterijima ima i dalje u takvim društvima, ali unutar pojedinog područja, a sve manje vrijede za društvo kao cjelinu: kardinal se u takvom društvu ne uspoređuje s generalom, niti sveučilišni profesor s nogometnim asom. Pojedinom funkcionalnom području može pripasti samo prolazni primat, kad to posebna situacija uvjetuje (na pr. vojska u ratu). Tako je s ostalim funkcionalnim područjima načelno izjednačeno i područje politike.²⁵⁾

c) Kontakti među ljudima i njihovim organizacijama nisu i ne mogu više biti ograničeni granicama bilo koje države. Sve je veći broj djelatnosti – znanost, gospodarstvo, umjetnost, promet, šport itd. – koje su po svome obuhvatu i po svojim kriterijima transnacionalne, *globalne*. Sve je više globalnih aktera, tj. pojedinaca i kolektiva, organizacija, udruga čija je djelatnost usmjerena onkraj granica pojedine države i izaziva posljedice koje nisu ograničene na pojedinu zemlju. Financijski,

²⁴⁾ To je lako uočiti ako usporedimo staleško društvo sa suvremenim, funkcionalno diferenciranim društvom. Interesne ambicije člana pojedinog staleža strogo su bile omeđene onime što se za svaki stalež smatralo primjerenim, tj. društveno prihvaćenim. Niti je kmet mogao legitimno ostvarivati svoj interes na slobodi, niti građanin uživati u plemićkoj oslobođenosti od poreza, niti plemić biti uopće oslobođen zakona poput kralja. To znači, da već demokratsko izjednačenje svih stanovnika po političko-pravnoj dimenziji vodi do povećanja broja legitimnih interesa u društvu za čitav red veličine.

²⁵⁾ To vrijedi i onda kada cilj područja politike vidimo u "stvaranju kolektivno obvezatnih odluka" (*Kaufmann 1994, 35*) za čitavo društvo. I liječnik, primjerice, donosi katkada za pojedinog pacijenta sudbonosne odluke, a da mu to ne daje vlast nad pacijentom u drugim dimenzijama pacijentove egzistencije: davanje istaknutog društvenog položaja političarima pred drugim građanima izvan dimenzije "stvaranja kolektivno obvezatnih odluka" danas je zaostatak nekadanjih općenito okomito raslojenih društava, pa stoga zaslužuje ne samo formalno-pravno već i moralno negativnu ocjenu.

trgovački i industrijski tokovi sustavno se internacionaliziraju.²⁶⁾ Nastaju sve šire i sve gušće mreže komunikacija i prometa, udaljenosti se smanjuju. dolazi u nekom smislu do "zbijanja vremena i prostora" (*Giddens 1990*). Stanovništvo se kreće preko granica, kao studenti, kao radnici na privremenom radu u drugoj zemlji, kao turisti, izbjeglice, prognanici i iz drugih motiva. Temeljna se prava ljudi sve više priznaju transnacionalno, preko one mjere koja je priznata domaćim zakonodavstvom pojedine države (*Morris 1997, 192*). Pitanja mira i međunarodne sigurnosti sve se manje mogu rješavati akcijama pojedine države, izvan konteksta međunarodne zajednice. Činjenica je da neki jezici sve više postaju svjetski jezici, globalno sredstvo komuniciranja; da se ukusi na nekim područjima - npr. hrana, rekreacija, odijevanje - homogeniziraju. (*Mlinar 1992, 21*). Opasnostima koje proizlaze iz prirodnih procesa ili iz ljudske djelatnosti podjednako su izloženi svi ljudi bez obzira gdje žive, što je naftna kriza 1973. godine ili kvar na nuklearnoj elektrani u Černobilju svima doveo do svijesti. Opća tendencija globalizacije djelatnosti i opasnosti ima jasne implikacije za položaj država i za njihov odnos prema drugim oblicima društvenog povezivanja ljudi. Nadnacionalne organizacije svjetskog ili kontinentalnog značaja, bilo međudržavne bilo nedržavne, preuzimaju neke zadaće koje su do sada obavljale pojedine države.²⁷⁾ S druge strane, unutar državnih granica regionalni i lokalni oblici javno-pravnog udruživanja katkada uspješnije zadovoljavaju interese i težnje ljudi od centraliziranih državnih aparata. Tako da se položaj država relativizira s obje strane, prema gore kroz ovisnost od međunarodnih mreža, a prema dolje većom prikladnošću regija i lokalnih jedinica za određeni tip zadaća. U perspektivi, država se približava ulozi jedne od razina integracije, jednog od instrumenata regulacije i rješavanja konkretnih problema konkretnim akcijama, a gubi ulogu jedine, središnje, premoćne institucije vladavine nad ljudima.

d) Sa sve većom nepreglednosti situacija s kojima su ljudi suočeni, s porastom složenosti društvenih struktura i isprepletenosti ljudskih djelatnosti, koje utječu jedna na drugu mnogostrukim povratnim vezama, rizici su sve veći. Govori se o društvu *rizika* (*U. Beck 1986*) kao o novom razdoblju u razvitku ljudske društvenosti uopće. Načelno, rizik je u tome što oni koji donose odluke mogu sve manje pouzdano predvidjeti njihove posljedice: "Globalni i iznenadni efekti ne mogu se, ako želimo ostati realistični, pripisati pojedinim odlukama...ma kako dobro pojedini odlučilac kalkulirao. Možemo znati (i on može znati) da pri istodobnom djelovanju mnogih

²⁶⁾ "Homogenizacija gospodarskog svijeta... očituje se u tome da se vodeće odn. nove visoke tehnologije šire bez obzira na granice nacionalnih gospodarstava, nadnice i cijene faktora se izjednačuju, strane izravne investicije postaju uobičajene u svim središtima svjetskog kapitalizma, a financijska, trgovačka i industrijska tržišta sraščuju u jedno" (*Jessop 1994, 58*).

Pojava, "o kojoj se najčešće raspravlja su transnacionalni tokovi 'globalnog' kapitala Premda međunarodna prilagodljivost (tog kapitala) ima, u stvari, svoje nacionalno sjedište." (*Morris 1997, 192, 208*).

²⁷⁾ Neki istraživači zastupaju mišljenje da globalizacija ljudskih interesa i djelatnosti vodi u isti mah prema većoj autonomiji pojedinaca, prema širem priznavanju njihove međusobne različitosti, time što se smanjuje njihova veza-
nost za teritorij, pa i pritisak države na njih, jer je državna suverenost relativizirana globalizacijom (v. *Mlinar 1992* i tamo navedenu literaturu).

odluka njihovi skupni efekti i njihove neočekivane koincidencije izmiču svakom predviđanju” (*Luhmann 1990, 41*). Ljudi su okruženi sve složenijim proizvodima svoje vlastite djelatnosti, od kojih pojedinac može poznavati način djelovanja i moguće posljedice samo malog broja. U tom se smislu zaista može govoriti o “neznanju” kao o najakutnijem suvremenom problemu (*Willke 1994, 704*). To vrijedi ne samo za tehničke novosti, nego možda u još većoj mjeri za način funkcioniranja i potencijalne rizike društvenih institucija. U političkim i društvenim makro-odlukama čovječanstvo se ne može pohvaliti neprekinutim nizom razumnih i uspješnih poteza. A intenzitet političkih strasti, vjerskih, ideoloških, nacionalističkih fanatizama, iracionalnosti svake ruke, do provala neslućene bestijalnosti, čini se da se ne smanjuje. Možda je naše poznavanje tih mogućnosti, nakon iskustava 20. stoljeća, potpunije, ali naše znanje o tome, kako stati na put katastrofama do kojih bi mogao dovesti sam mehanizam ljudske svijesti, nije ništa pouzdanije.

2. Odras novih situacija na zadaće upravljanja na javnome sektoru

Zadaće države koje odgovaraju novoj situaciji čovjeka u prirodi i u društvu, povećanim opasnostima uz smanjenu predvidivost, teško je točno odrediti kako po ciljevima tako po metodama. Rizik kao glavno obilježje post-industrijskog odn. post-modernog društva baš znači opasnost koju nije moguće precizno odrediti ni po izvorima ni po rubnim uvjetima, pa je stoga i nepredvidiva u glavnim dimenzijama svoga pojavljivanja: u vremenu, u opsegu, u intenzitetu, po eventualnim posrednim opasnostima. To se vidi i po prijedlozima koje pojedini pisci daju za rješenje baš problema generaliziranog rizika u suvremenom društvu:

– Preventivne intervencije u izvore i uzroke vjerojatnih rizika. Umjesto kontrole, ispravljanja i kompenzacije već nastalih šteta, od javne se uprave očekuje da spriječi nastajanje šteta. Na primjer, u socijalnoj politici savjetovanje i dodatno obrazovanje klijenata, umjesto isključive orijentacije na novčana davanja. Ili, prevencija kao glavni cilj u suzbijanju kriminaliteta. Ili, politika aktivnog promicanja gospodarskog i tehnološkog razvitka, koju ilustrira primjer Japana, umjesto puke korektivne intervencije u dinamiku kretanja ciklusa konjunktura (*Kaufmann 1994, 29*).

– Uslijed funkcionalne diferencijacije društva na različita područja djelatnosti, nastaju specifični rizici iz međudjelovanja, pa i međusobnog prožimanja tih područja. Na javno upravljanje pada zadaća osiguranja od šteta koje bi mogle proizaći iz interakcije čitavih socijalnih sustava od kojih svaki ima svoju vlastitu dinamiku. Budući da je glavni izvor tih rizika i šteta neznanje funkcioniranja velikih tehnoloških sustava, zadaća je javnog upravljanja stvoriti “infrastrukturu znanja” za čitavo društvo.²⁸⁾

²⁸⁾ Kao primjer *Willke (1994, 703)* nabroja institute za primijenjena istraživanja koje je njemačka država potaknula, pomogla i koje koordinira: instituti za lasersku tehniku, za integrirane sklopove (*Schaltungen*), za kemiju okoliša i ekotoksikologiju, za razvoj tehnologije, za solarnu energiju, za obradu informacija i podataka, za toksikologiju i istraživanja aerosola, za analizu prirodnoanstvenih i tehničkih trendova, za sistemsku tehniku i istraživanje inovacija, dokumentacijsko središte za vodu.

A zatim pratiti promatranjem to znanje i njegovu upotrebu, jer nekontrolirano znanje stvara nove rizike. Samo se na taj način može postići "civiliziranje tehnološkog razvitka" (*Willke 1994, 704*).

– Uslijed globalizacije pojedinih sustava djelatnosti u društvu – znanosti, gospodarstva, prometa, komunikacije i drugih – za pojedinu državu nastaju zadaće afirmiranja vlastite zajednice u globalnoj utakmici. To vrijedi u prvom redu za gospodarsku utakmicu, gdje se može očekivati pooštrenje u trokutu SAD – Europa – Japan. Težište javnog upravljanja u gospodarstvu prelazi sve više na djelatnost aktivnog promicanja i podupiranja proizvodnje i gospodarske ekspanzije. Ključna su područja u tom pogledu informatička tehnologija, telekomunikacije, biotehnologija, novi materijali, istraživanje mora (*Jessop 1994, 46-73*).

Ono što je u prvi mah najviše alarmiralo javnost, dramatska upozorenja na jedan oblik ozbiljnog rizika u društvu, na ograničenost zaliha prirodnih izvora i na opasnosti koje prijete našem prirodnom okolišu, odrazilo se i najvidljivije na upravnim sustavima. Konkretno nove zadaće države i javne uprave javljaju se u prvom redu na ta dva područja.

Zaštita prirodnih izvora: fosilnih goriva, ugljena, drveta, ukupne zalihe ruda, površina pod poljoprivrednim kulturama odn. podobnih za obradu, preostalih zaliha riba i dr. – pojavila se kao problem, kad je niz knjiga prikazao stanje u tom pogledu kao krajnje kritično. Prva i najpoznatija od tih knjiga je D. Meadows et al. "Granice rasta" (engleski original 1972, hrvatski prijevod 1974.). Služeći se metodom projekcije u budućnost istodobnog kretanja većeg broja tendencija koje djeluju jedne na druge, metodom vezanom uz ime Jay-a Forrestera, pisci su došli do zaključka, među ostalim, da se svijet, bar u pogledu nekih resursa, približava točki konačnog iscrpljivanja zaliha. Tu su točku, primjerice, trebala dostići fosilna goriva već oko 1995. godine. Kritika ove analize istakla je neosnovanost alarma, naime tvrdnje da iscrpljivanje bitnih zaliha pojedinih resursa neposredno predstoji. Ali time nije dovedeno u pitanje samo načelo, naime da ograničeni obujam našeg planeta ne dozvoljava neograničeno povećavanje trošenja njegovih prirodnih resursa. Zaštita prirodnih resursa kao zadaća javne uprave prihvaćena je u većini razvijenih zemalja, ušla je u zakonske, ponegdje i u ustavne tekstove. Ali je u pogledu njezina ostvarivanja država od početka bila upućena na suradnju ne-državnih organizacija, tako da se radi o tipičnoj zadaći ne državne uprave, već javnog sektora koji obuhvaća i nedržavne čimbenike. Iskustvo je, u međuvremenu, pokazalo, da tradicionalne metode državne uprave – donošenje sankcioniranih propisa i njihovo provođenje – nisu najpodesniji, a katkada su uopće neprimjenjivi način obavljanja ove zadaće.

Zaštita okoliša obuhvaća sve one zadaće kojima je cilj smanjiti opterećenje biosfere Zemlje štetnim nuzposljedicama životnih i radnih procesa u ljudskome društvu odnosno neutralizirati i ispraviti oštećenja koja su već nastala. Ta djelatnost sigurno nije nova u krugu zadaća javnog upravljanja. Regulacija rijeka, isušivanje

močvara, sanitarne mjere u gradovima kao društvene zadaće, bez obzira na to tko ih u konkretnom slučaju obavljao, znatno su starije od moderne države. Nov je u njima, međutim, opseg i važnost koju dobivaju u visoko složenom tehnološkom društvu današnjice. Slučajevi oštećenja i ugrožavanja – kao što je umiranje šuma od kisele kiše, zagađivanje mora izlivanjem nafte iz tankera, kvarovi na nuklearnim elektranama, veliki požari i krčenja tropskih šuma paljevinom, te uopće neregulirana eksploatacija šuma, oštećivanje ozonskog sloja, rast prosječne temperature, – upozorili su i mobilizirali javno mnijenje u vezi s problemom koji je već i danas akutan – kvaliteta zraka i vode na mnogim područjima u svijetu – a kreće se prema stvarno kritičnim razinama u budućnosti. Glavna je opasnost u vezi s tim problemom, da protumjere ne zakasne. Kad je situacija dosegla crtu kritičnosti, obično je već prekasno za uspješnu intervenciju, a dok ta crta nije dosegnuta, kod sastavljača planova u upravnim sustavima obično prevladavaju hitnije tekuće zadaće. Za zadaće zaštite okoliša stvorene su, u većoj mjeri nego za zaštitu prirodnih resursa, nove upravne organizacije pa i novi resori u središnjoj državnoj upravi. Najčešće te su dvije nove zadaće povezane u sustavu javne uprave.

U stvarnom svakodnevnom postojanju i djelovanju sustava javnog upravljanja prvo je načelo inercija. Nove se zadaće nadovezuju na stare, nazivaju istim imenima, u prvi mah ih obavljaju tradicionalne organizacije. Moderna je država počela kao organizacija sa zadaćom da zajamči “mir i sigurnost života”, pa se često njezine suvremene zadaće u prevenciji rizika nadovezuju na tu njezinu izvornu svrhu. Ili, izvorna briga države za gospodarsko blagostanje zemlje kao podloge državnog financiranja pojmovno u sebi obuhvaća i mnoge nove zadaće čuvanja prirodnih izvora i zaštite okoliša od zagađivanja. Ili, problem “neznanja”, tj. nesnalaženja u visoko-složenom tehniziranom i globaliziranom društvu današnjice i potreba za “infrastrukturom znanja”, za informacijama, koja sve više obilježava razvijenu upravu, nadovezuje se na tradicionalnu potrebu svake vlasti da raspolaže bitnim podacima o mogućnostima, koje pruža društvo kojim vlada, i o opasnostima koje mu prijete. Tek s vremenom i pod pritiskom očigledno novih i sve ozbiljnijih problema proširuje se postojeći okvir.

Stoga i na sljedećim konkretnim primjerima zadaća državne uprave u vezi s novom upravnom problematikom u dva upravna sustava, Hrvatske i Velike Britanije, počinjemo s rizicima, nastavljamo sa specifičnim zadaćama zaštite prirodnih izvora i okoliša, da bismo, konačno, usporedili primjere zadaća na području informacija, osobito na stvaranju infrastrukture znanja.

Rizik

Hrvatska

Izvorna legitimirajuća svrha države i nije drugo nego unutarnja i vanjska sigurnost, pa se velik dio zadaća navedenih ranije na tim upravnim područjima u Hrvatskoj mogu shvatiti kao zadaće prevencije rizika vanjskog napadaja ili unutarnjih nereda. I primjeri koje ovdje navodimo - prema istim izvorima kao gore: uprava Republike Hrvatske 1994. i uprava Velike Britanije 1997, - rizici u prometu, energetici i pri elementarnim katastrofama nisu sami po sebi novi. Tako:

- "sigurnost plovidbe na moru i na unutarnjim vodama"
- "poslovi u vezi s pomorskim osiguranjem"
- "sigurnost unutarnjeg i međunarodnog cestovnog prometa"
- "sigurnost željezničkog prometa"
- "sigurnost zračne plovidbe"
- "zaštita od štetnog djelovanja voda i leda"
- "zaštita od erozije i bujica"
- "inspekcijski poslovi na zaštiti od voda"
- "poslovi elektroenergetske i rudarske inspekcije i inspekcija posuda pod pritiskom"
- "sanitarna inspekcija";

pored ranije navedenih poslova iste kategorije, kao što su zaštita od radijacije, zaštita od zaraznih bolesti ili nadzor nad lijekovima, navedenih među zadaćama zdravstva.

Velika Britanija

- "sigurnost na moru"
- "smanjivanje rizika zagađivanja morskog okoliša s brodova"
- "sigurnost na cestama"
- "sigurnost upravljanja radio-aktivnim pogonima i stavljanje takvih pogona van upotrebe"
- "poslovi u vezi sa sigurnošću prehrambenih proizvoda"
- "utvrđivanje standarda sigurnosti za industrijske procese"
- "licenciranje nuklearnih instalacija i izvještavanje o stupnju opasnosti nuklearnih nesreća"
- "mjere zaštite of ionizirajućih i neionizirajućih zračenja"
- "zaštita od rizika povezanih s industrijskom i trgovačkom djelatnošću te većih nesreća u industriji i u transportu rizičnih materijala";

pored već ranije navedenih mjera protiv požara i poplava te elementarnih nepogoda među zadaćama unutarnjih poslova.

Zaštita okoliša i prirodnih izvora

Hrvatska

- “poslovi uređenja naselja, te uređenje i korišćenje građevinskog zemljišta”
 - “utvrđivanje uvjeta gradjenja na zaštićenim objektima prirode”
 - “zaštita zraka, tla, vode, mora, biljnog i životinjskog svijeta u ukupnosti uzajamnog djelovanja”
 - “poslovi zaštite mora od onečišćenja s brodova”
 - “poslovi u vezi sa zaštitom prirodne okoline i kulturne baštine”
 - “poslovi koji se odnose na opću politiku zaštite okoliša u ostvarivanju uvjeta za održiv razvitak”;
- pored poslova prostornog uređenja i planiranja navedenih među javnim službama.

Velika Britanija

- “poslovi zaštite okoliša” (za te poslove postoji posebni resor i posebni središnji ured - executive agency)
- “vođenje i objavljivanje podataka o problemima zaštite okoliša”
- “očuvanje i poboljšanje biodiverziteta, krajolika i kulturnog nasljeđa šuma”
- “očuvanje kulturnog nasljeđa u okolini, povijesni spomenici i zgrade”
- “zaštita i promicanje ruralnih predjela i morskog okoliša”
- “očuvanje šuma”
- “zaštita i promicanje posebnih objekata prirodne ljepote”
- “sprečavanje zagađivanja”
- “štedljiva upotreba zaliha vode”
- “osigurati održivi ekonomski razvitak i obnovu javnih i privatnih izvora”
- “melioracije”.

Informacije i infrastruktura znanja

Hrvatska

- “razvijanje znanstveno-istraživačke djelatnosti i znanstveno-tehničkih informacija”
- “nastavni planovi i programi obrazovanja u školama”
- “razvitak informatičkih djelatnosti”
- “informatizacija prostora”
- “uspostavljanje i vođenje središnjeg dokumentacijskog i informacijskog sustava o hrvatskim normama i tehničkim propisima”
- “poslovi zaštite izuma, modela i uzoraka, robnih i uslužnih žigova te oznaka podrijetla proizvoda”
- “poslovi pripreme i provedbe programa statističkih istraživanja”
- “izgrađivanje statističkog informacijskog sustava”

- "poslovi središnje informacijsko-dokumentacijske službe o kulturnoj i prirodnoj baštini"
- "geodetski i katastarski poslovi"
- "poslovi marinske geodezije, projektiranje i izrada pomorskih i drugih karata i nautičkih publikacija i pomagala, oceanološka istraživanja te istraživanja geologije podmorja"
- "prikupljanje, obrađivanje i objavljivanje hidrometeoroloških podataka"
- "istraživanje atmosfere i vodnih resursa"

Velika Britanija

- "vođenje znanstvene i tehnološke politike te politike svemirskih istraživanja"
- "fundamentalna istraživanja o materijalima u inženjerstvu i informatička tehnologija"
- "znanstvene informacije pojedinim organima i organizacijama državne uprave"
- "održavanje središnje baze podataka o bitnim ekonomskim i socijalnim pojavama"
- "vođenje javnih evidencija"
- "utvrđivanje, održavanje i objavljivanje podataka o mjernim standardima"
- "služba evidencije rođenja, brakova i smrti"
- "služba zaštite podataka"
- "statistička služba"
- "organiziranje popisa stanovništva"
- "izrada demografskih procjena i projekcija"
- "heraldičke informacije i dokumentacija"
- "izrada zemljovida i geografskih karata"
- "poslovi u vezi s izdavanjem i vođenjem evidencije патената"
- "nacionalni znanstveni doprinos međunarodnom programu nuklearne fuzije"
- "informacije o Velikoj Britaniji u drugim zemljama".

* * *

Sličnost među listama novih zadaća u hrvatskoj i britanskoj upravi još je izrazitija nego u prethodnoj usporedbi, vjerojatno zbog toga što kod njih različitost u tradiciji i okolnostima povijesnog razvitka dvaju upravnih sustava igraju manju ulogu, a znanja iz jedinstvenih znanstvenih izvora veću. Ipak, razlike između Hrvatske i Velike Britanije u opsegu, kvaliteti i intenzitetu djelatnosti u izvršavanju tih zadaća mogle bi biti značajne, obzirom na sredstva – novčana, ljudska (stručnjaci) i tehnička – kojima se za te svrhe raspoložuje, na svijest o aktualnosti opasnosti na koje se ove zadaće odnose, pa ipak i na različito vrijeme kad se s tim djelatnostima počelo.²⁹⁾

²⁹⁾ Na to ukazuje, primjerice, upotreba izraza "radio-aktivan" u britanskim propisima.

Najveći je udio tradicije u odnosu na te zadaće kod upravnih mjera prevencije rizika, gdje se nove opasnosti u vezi sa zračnom plovidbom ili nuklearnom tehnologijom nadovezuju na izvorne državne svrhe jamčenja vanjske i unutarnje sigurnosti stanovništva, borbe protiv elementarnih nepogoda, požara, poplave i dr. Na tom području treba također očekivati pojavljivanje novih rizika, odnosno promjene u žestini postojećih prijetnji, kao primjerice u vezi s ekspanzijom i proliferacijom industrije lijekova, s postojećim i novim oblicima ovisnosti, s novim izvorima zagađivanja.

Problemi zaštite okoliša i održanja neobnovivih prirodnih izvora okreću se oko pitanja rokova i pitanja moguće zamjene. U kojem roku će neka nestašica postati zaista kritična? Za koje resurse zaista nemamo zamjene? U tom smo pogledu do sada bili skloni, izmjenično, vrhunskoj alarmiranosti i gotovo potpunoj bezbrižnosti. Prvenstvena je zadaća uprave na javnom sektoru osigurati uravnoteženiju i diferenciraniju sliku realne situacije u tom pogledu.

Naprotiv, stvaranje infrastrukture znanja za ljudsko društvo prvenstvena je zadaća znanosti, kao jednog od funkcionalno autonomnih sektora. Javno upravljanje treba se u prvom redu pobrinuti za to da se dostignuća znanosti prate sa stanovišta općih interesa i da se na vrijeme prevedu u odgovarajuće mjere. Nove se zadaće javnog upravljanja svode, u stvari, na predviđanje nepredvidivog. Kako predusresti rizike za koje se ne zna kada, u kojem obliku, kojom jačinom mogu postati aktuelni? U samom takvom zahtjevu upućenom državnoj i javnoj upravi krije se opasnost pretjeranog reagiranja. Ne vodi li takav zahtjev do stava, da država "preuzima globalnu odgovornost za postojanje i razvitak društva u socijalnom, ekonomskom i kulturnom pogledu" (*Grimm 1994, 623*)? Ne proizlazi li iz toga za državu također zadaća nazvana "egzistencijalna skrb" (*Daseinsfuersorge*) odn. "preventivna briga za sustav" (*Systemvorsorge*) u odnosu na cjelinu društva (*Preuss 1994, 527*)? Poslije iskustva s državama koje su u 20. stoljeću na taj način "preuzele odgovornost za čitavo društvo", treba takav stav, iako vjerojatno nije mišljen tako totalitarno kao što zvuči, smatrati krajnje problematičnim.

3. Implikacije novih zadaća za metode upravljanja

Nove su zadaće javnog upravljanja, o kojima je bilo riječi, tek u početku svog nastajanja. Tako se i njihove posljedice za metode kojima se one obavljaju na javnome sektoru ocrtavaju za sada samo u obrisima. I to više u razmišljanjima teoretičara nego u praksi koja bi se u bilo kojem smislu mogla smatrati prihvaćenom i uhodanom.

Ukazuje se na dotrajalost tradicionalnih metoda upravljanja. Intervencije države organiziranom silom, ma i pravom kodiranom i usmjerenom, u probleme kao što je politički terorizam, ovisnost o drogama, dugoročna nezaposlenost, zastarjevanje tehnologije, masovne psihijatrijske tegobe, ne samo da su se često pokazale neuspješnima; u nekim su slučajevima već na prvi pogled besmislene. Kod novih zadaća, kao što je zaštita okoliša i zaštita prirodnih izvora, i pravna je kontrola sve

manje djelotvorna. Traže se nove metode upravljanja, ili bar metode različite od tradicionalnih metoda vlasti (*Kaufmann 1994, 29; Willke 1994, 707*). Takve su metode, primjerice, upotreba novca, umjesto sile državne vlasti, kao generaliziranog medija komunikacije u Parsonsovu smislu, i prema tome kao sredstva regulacije i upravljanja. Misli se na novac upotrebljen za dotacije, subvencije, nagrade, kazne. Zatim informiranje, uvjeravanje, dogovaranje, pregovaranje, preporuke, stimuliranje, destimuliranje (*Grimm 1994, 628; Hoeffe 1994, 716*). U prvim slučajevima primjene te su se metode pokazale uspješne, ali ne općenito u svim situacijama, nego svaka samo za razmjerno usku skupinu zadaća.

Ukazuje se na postepeno blijedenje državne suverenosti, koja gubi svoje pretpostavke kraj sve brojnijih trans-državnih veza i nad-državnih organizacija. Neke se državne funkcije premještaju na supra-nacionalnu razinu i prenose međunarodnim asocijacijama. Te asocijacije nisu puki među-državni savezi, a nisu ni super-države. Država, kao na neki način iznutra izdubena, postaje "šuplja" (*Jessop 1994, 68*). Pojedina država ne može više biti autarkična u okviru svjetskog društva. A unutar vlastitih granica dolazi sve više u sinergični, sudjelujući odnos s nedržavnim sektorom. U neku ruku i samo tradicionalno razlikovanje sfera javnog i privatnog prava kao da više nije jednako aktualno kao prije: formalno-privatno-pravni aranžmani među velikim organizacijama, primjerice, često imaju značajnije regulativno djelovanje nego državni javno-pravni propisi (*Grimm 1994, 9; Jessop 1994, 71; Kaufmann 1994, 36*).

Umjesto državnog aparata u užem smislu sve veću važnost na sceni javnog upravljanja dobivaju drugi akteri: političke stranke i nedržavne udruge. Iz sustavne suradnje državnih i nedržavnih organizacija nastaje malo po malo *javni sektor*. Država i državna uprava dio su javnog sektora, ali na njemu više nisu u položaju da isključivo svojim vlastitim odlukama stvaraju bezuvjetna normativna očekivanja, kako kod neposrednih adresata svojih propisa, tako, i još manje, širom društvene zajednice. Država je do sada bila u poziciji da ne treba učiti iz svojih iskustava, budući da je svoje odluke putem sankcija mogla drugima nametnuti. Kao sastavni dio javnog sektora država, odnosno politika, mora biti u stanju učiti, tj. mijenjati svoja vlastita očekivanja na temelju iskustva (*Grimm 1994, 628-630; Kaufmann 1994, 33; Preuss 1994, 523 i d.*).

Javni se sektor sastoji od državnih i društvenih aktera, razmjerno labavo povezanih u mrežama, gdje ovi akteri sudjeluju u utvrđivanju i provođenju pojedinih politika (policy-network) kako kroz formalnu tako kroz neformalnu interakciju, a u okviru sustava društvenih pravila (*Windhoff-Heritier 1994, 77 i 85-86*). Prednost je labave povezanosti da takve mreže ostaju elastičnije u prilagodavanju promjenama, da "mogu internalizirati vanjske efekte" i da "ne podvrgavaju sve druge aktore tumačenju situacije iz jednoga centra" (*Gerhardt et al. 1994, 44*). Gretschmann definira javni sektor kao "mrežu formalnih organizacija i upravnih tijela koja zapošljavaju javne službenike, donose zakone i regulativna pravila, raspolazu vlastitom imovinom, nadziru javna poduzeća i pružaju niz usluga tako da utvrđuju i

provode programe" (1986, 143). Kitschelt, raspravljajući o načelima politike na području tehnologije, vidi ispreplitanje tržišnih procesa pojedinačnog odlučivanja, političkih procesa kolektivnog odlučivanja i solidarističkih procesa dobrovoljnog udruživanja kao svojstvenu značajku javne uprave. Iz tih procesa nastaju "hibridne institucije", organizacije koje u sebi spajaju značajke državne i nedržavne sfere. Na primjer, u politici poticanja tehnološkog napretka takve bi hibridne institucije bile istraživački zavodi nastali suradnjom poduzeća, sveučilišnih odjela i zainteresiranih državnih upravnih organizacija (1994, 417-418).

Opseg javnog sektora nije lako statistički pratiti ni u jednoj zemlji, kako obzirom na neprilagođenost tradicionalnih statističkih definicija toj novoj pojavi, tako uslijed češćeg mijenjanja odgovarajućih kategorija. Usporedba naših dvaju primjera, Hrvatske i Velike Britanije, ilustrira ovu poteškoću:

Hrvatska (1996 – Statistički ljetopis 1997, str. 116-117, 462, 473)

Državna uprava i lokalna samouprava ³⁰⁾	37.834
Suci	976
Obrazovanje	65.932
Zdravstvo i socijalna skrb	92.603
Osoblje socijalnih ustanova	6.388
Fondovi	7.244
Stambeno-komunalna djelatnost	24.393
Željeznički promet	22.657
PTT	21.596
Gradski promet	6.804

Prema tome, državni aparat, bez vojske i policije, broji u Hrvatskoj 38.810 zaposlenih, a zajedno sa službama u javnom sektoru 286.427. Međutim, javnim službama odnosno javnom sektoru treba pribrojiti i dio zaposlenih u političkim strankama, društvenim organizacijama i udrugama građana (1755), u znanstveno-istraživačkoj djelatnosti (3611), u kulturi, umjetnosti i informacijama (18204), u bankarstvu (23536), u elektroprivredi (15681), u šumarstvu (9819), u vodoprivredi (3947) i u cestovnom prometu (17.200); ali koji dio ovih kategorija spada u javni sektor, za to nema pouzdanog kriterija.

Velika Britanija (1996 – Annual Abstract of Statistics 1997, str. 127-129, 132, 157)

Središnja državna uprava (Civil Service)	494.300
Obrana	224.400
Lokalna uprava (Engleska, Wales, škotska)	2.021.100
Obrazovanje	1.848.000
Zdravstvo i socijalni rad	2.559.000
Socijalna sigurnost	672.300
Pošta i telekomunikacije	442.000
Kanalizacija, otpaci i javna higijena	17.000

³⁰⁾ Statistička kategorija glasi: "Tijela državne vlasti, tijela lokalne samouprave i Ustavni sud RH". Budući da se radi o zaposlenima, kategorija obuhvaća i zaposlene u službama predstavničkih tijela i Ustavnog suda. Brojčano ta razlika nije značajna u odnosu na ukupni zbroj.

Vrlo je, međutim, značajno da zbroj *ne* obuhvaća zaposlene u oružanim snagama ni u resoru unutarnjih poslova. zaostatak tajnovitosti koja je karakteristična za diktature, a taj broj nipošto nije beznačajan za ocjenu ukupne brojnosti državne uprave.

Prema tome, u državnoj upravi, bez vojske, i u lokalnoj samoupravi zaposleno je 2,515,400, a zajedno s javnim službama, dakle na javnom sektoru, 8,053.700. Međutim, tome valja pribrojiti tzv. kvazi-državne i kvazi-nedržavne organizacije ("quangos") (procijenjene 1979. godine na 217.000 zaposlenih – Greenwood i Wilson 1984, 166), neke u međuvremenu privatizirane javne službe poput vodoopskrbe (Water Authorities) s 62.211 zaposlenih 1980/1981 (ibid. 202), pa nacionalizirane industrije, procijenjene 1978. godine, dakle prije kampanje vlade M. Thatcher za privatizaciju, na 1,700.000 zaposlenih (ibid. 177).

Intervencije javnog sektora u društvene procese sastoje se mahom u tome da se mijenjaju premise zaključivanja i djelovanja inače autonomnih aktera, da za njih nastaju različite opcije djelovanja. Tako se intervencije pretvaraju u posve indirektno oblike utjecaja za koje se uobičajio skupni naziv "*usmjeravanja*" (guidance, Steuerung, pilotage). Pa tako i državu u sklopu takvog javnog sektora neki nazivaju državom usmjeravanja (Steuerungsstaat – Kaufmann 1994, 28) i smatraju to novim razdobljem u razvitku države – nakon policijske, pravne i socijalne države – državom neposredne budućnosti. Radi se o prijelazu na skromnu državu – misli Michel Crozier – a "skromna država, koja poštuje građane u službi kojih je spremna djelovati, pretpostavlja u stvari skromnu politiku koja nema nakane mijenjati život, pa ni iznova zasnovati društvo" (1987, 299).

4. Bilanca razvitka

Zadaje uprave sve su brojnije i sve složenije. Državna uprava djeluje u odnosu na društvo u kojem postoji i na potrebe koje se u tom društvu javljaju, ma bile to, već prema vladajućem društvenom uređenju, potrebe kako ih doživljava određena manjina na vlasti. U tom je smislu uprava, kao sustav u interakciji s okolinom, podvrgnuta *zakonu neophodne raznovrsnosti* (Ashby 1963, 205 i d.). Ako želi djelovati na okolinu, uprava mora svojom vlastitom složenošću odražavati složenost svoje relevantne okoline na koju želi djelovati. A relevantna okolina sustava javnog upravljanja širi se i ujedno postaje složenija pod utjecajem dvaju čimbenika. Prvo, društvo postaje složenije po niz dimenzija: u sam osvit moderne države šire se geografska obzorja velikim otkrićima, zatim se ubrzava demografska ekspanzija, dioba rada postaje sve detaljnija, znanost i tehnologija napreduju eksponencijalno. A drugo, sve veći dio stanovništva postaje relevantan za upravu time što sve veći broj njihovih interesa postaje društveno legitiman. Tijekom razvitka moderne države složenost njezine okoline doživjela je skok po oba ova čimbenika: po prvome uslijed pojave industrijskog i urbanog društva, a po drugome kao posljedica demokratskih reformi i revolucija.

Usporedo diferenciraju se upravne zadaje, kako unutar klasičnih pet resora državne vlasti: obrana, vanjski poslovi, unutarnji poslovi, pravosuđe, financije, tako unutar pet velikih skupina upravnih službi: gospodarskih, tehničkih, društvenih, komunalnih i informacionih. Težište se pomiče od zadaća egzistencijalne sigurnosti

na uspostavljanje pravnog poretka, najprije u njegovu privatno-pravnom, a zatim u njegovu javno-pravnom vidu, kao ograničenje državne vlasti. Pa na organizaciju i održavanje javnih službi, na regulaciju gospodarstva, na socijalnu sigurnost, s time da je razvitak *kumulativan*: zadaće ranijeg razdoblja ne prestaju, već se diferencijacijom proširuju, a na njih se nadovezuju nove zadaće.³¹⁾ Stoga se opseg državne uprave u razvijenim zemljama u posljednja dva stoljeća povećao za nekoliko redova veličina, od tisuća na milijune službenika, a sredstva koja uprava troši od milijuna na milijarde, da bi u nekim od tih zemalja dosegla 50% ukupnog nacionalnog dohotka.

Pored djelovanja sve složenije okoline, *rast* složenosti javne uprave i *sam sebe pojačava*. Sve većim i sve razvedenijim upravnim aparatom sve je teže upravljati iz jednog centra. Sve gušće veze pojedinih dijelova uprave s odgovarajućim sektorima u društvu uvlače upravne organizacije u društvene interesne sukobe i sporove, te time djeluju centrifugalno odn. povećavaju troškove integracije upravnog sustava. A i unutar samog sustava uprave njegovi su dijelovi u međusobnoj utakmici oko oskudnih sredstava, a razlike među njima u ciljnoj orijentaciji, npr. između policije i zdravstva, ili u radnoj filozofiji, npr. između vojske i vanjskih poslova, proizvode trenja i napetosti koje dodatno otežavaju koordinaciju (*Grimm 1986, 103*). Ili, unutar istog upravnog resora, na primjer, organizacijske jedinice za javnu sigurnost nasuprot onima za državnu sigurnost (politička policija) u resoru unutarnjih poslova; ili cilj pribavljanja državnih prihoda nasuprot cilju gospodarske regulacije financijskim intervencijama u resoru financija; ili, preventivna nasuprot kurativnoj orijentaciji u zdravstvu; ili, novčana pomoć nasuprot radnoj prekvalifikaciji u socijalnoj zaštiti.

Općenitost tendencija rasta i diferencijacije uprave, osobito u ovom stoljeću, navela je mnoge na zaključak da će se one nastaviti i u budućnosti. Pored klasičnog "zakona rasta državnih izdataka" koji je *Adolf Wagner* formulirao još 1877. godine, u novije vrijeme *Josef Schumpeter* (1952, 294) tvrdi jednako apodiktčki: "Ona (tj. javna uprava) raste svagdje, ma kakvu metodu pojedina nacionalna država primjenjuje. Njezino je širenje jedina sigurna stvar u našoj budućnosti". Pred kraj ovog stoljeća stvar više nije tako sigurna. Radikalni zahvati privatizacije i deregulacije M. Thatcher u Velikoj Britaniji i R. Reagana u SAD uspjeli su smanjiti državnu upravu, bar nominalno, bar na neko vrijeme. O stvarnom značenju tih smanjenja stručnjaci se spore, obzirom na to da su neki dijelovi ranije državne uprave pretvoreni sada u nedržavne dijelove javnog sektora – npr. Nacionalna zdravstvena služba u

³¹⁾ Na primjer, ekonomska je regulacija bila najprije usmjerena na "ispravljanje najočiglednijih zloupotreba ekonomske slobode, osobito na području radnih odnosa, ... te zaštite potrošača i pravila utakmice". Zatim, "država se više nije ograničavala na zakonodavne ispravke laissez faire-a, već je pomagala u svlađavanju aktualnih kriza i katastrofa". S vremenom "država je razvila čitav sistem brige za rizike siromaštva, nezaposlenosti, nesreće na radu, beskućništva, bolesti itd." U sljedećoj fazi, "međutim, očekuje se od države da predvidi kritični razvitak i spriječi štete djelotvornim upravljanjem krizom, osiguranjem infrastrukture gospodarstva, poticanjem tehnološkog napretka i stvaranjem povoljnih uvjeta za gospodarski rast" (*Grimm 1986, 103*).

Velikoj Britaniji – a da se ništa bitna nije izmijenilo, niti u načinu njihova funkcioniranja niti u njihovoj društvenoj cijeni, kao i obzirom na sada iskrsele nove zadaće državnog nadzora nad formalno nedržavnim obavljanjem javnih poslova (*Hood 1994, 93-129; Offe 1994, 317-352; Jessop 1994, 353-390*).

Javna je uprava u modernoj državi počela kao državna uprava, tj. kao strogo hijerarhijski organizirani aparat za provođenje volje političkih vlastodržaca. Međutim, kroz stoljeća trajanja moderne države javna se uprava razvija prema drugačijem položaju. Približava se slici skupa vrlo složenih mreža javnih službi koje su, što dalje to više, izdvojene iz državnog sustava u užem smislu riječi. Odnos takve uprave prema središtima političkog odlučivanja posredovan je nizom materijalno-pravnih i proceduralnih karika, reguliran čitavim sustavima pravnih i moralnih normi. Pod normalnim okolnostima, tj. van slučajeva ekscenčnih država poput onih u totalitarnim sustavima u 20. stoljeću, opisana promjena u položaju javne uprave ima dvojake posljedice, jednu negativnu s gledišta prilagodljivosti upravljanja i drugu pozitivnu ako mislimo na političke rizike automatskog pokoravanja disciplinirane uprave. Složeni sustav javnog upravljanja sve je teže preusmjeravati od njegovih tradicionalnih i postepeno prihvaćanih i razvijanih zadaća na nove zadaće, ma koliko bila očigledna društvena potreba za tim novim zadaćama i ma kako jasno vidljiva politička suglasnost birača s novom orijentacijom. Ali u isti mah, novi autonomniji položaj javne uprave kao mješovitog sektora, s državnim i nedržavnim sudionicima, bitno se razlikuje od tradicionalne slike uprave kao izvršnog aparata političara na vlasti, nekritičkog izvršitelja njihove volje. Sve nezavisnija javna uprava trebala bi doprinijeti neutralizaciji opasnosti da svaka, pa i moralno problematična, politička odluka nađe u upravi poslušno i disciplinirano oruđe za svoje automatsko ostvarivanje.³²⁾

Mreže organizacija javnog upravljanja i dalje se šire, iako država u njima već danas igra manju ulogu nego još pred dvadeset godina. Takva situacija izaziva određene nedoumice. Koje bi zadaće država trebala preuzeti? Ona i dalje ima monopol legitimne prisile u društvu, a neke se zadaće bez prisutnosti sile, bar u pozadini, ne mogu obavljati. To je u prvom redu održavanje pravnog poretka sankcijama. Međutim, državni je monopol sile bez ikakve sumnje bio glavni instrument ubitačnih ekscesa totalitarnih država u 20. stoljeću. S druge strane, što je država uopće u stanju obavljati? Koja je realistična ocjena njezinih kapaciteta? Dok neki,

³²⁾ Jedan od problema s tim u vezi je "moralni moratorij" koji nastupa za pojedinca kad djeluje u organizacijskoj ulozi. *Renate Mayntz (1970, 371 i. d.)* razrađuje ulogu člana upravne organizacije pozivom na G.Simmela (koji tvrdi da će kao pripadnik skupine "pojedinaac počiniti, bez ikakvih osjećaja, djela koje ne bi ni u snu počinio iz vlastite inicijative i koji bi se možda čak gnušao"). Takav je pojedinac u organizaciji – piše R. Mayntz – "definiran kao amoralni nosilac uloge u prvom redu time što odustaje od vlastite moralne ocjene. Ovo ga odustajanje čini najprilagodljivijim instrumentom koji pruža najmanji otpor. Moglo bi se čak reći da je amoralnost uloge jedan od najsnajznijih mehanizama za oslobađanje ljudske energije u primjeni na širok raspon različitih zadaća, primjene koja je oslobođena veze s pojedinačnom motivacijom." Novi položaj uprave javnog sektora trebao bi smanjiti opasnosti koje izviru iz opisane amoralnosti upravne uloge. "Moralni moratorij" za počinitelje bitno je načelo postupanja baš u praksi totalitarnih država.

još po tradiciji, vjeruju da su ti kapaciteti praktički neograničeni, država može sve što vlast hoće – od samog održanja vlasti u vlastitim rukama i idejnih odnosno ideoloških stavova vlastodržaca do osobnih interesa i predrasuda članova državnog aparata, – drugi upozoravaju da od države ne treba tražiti nemoguće (*Kaufmann 1994*, 18), da u očekivanjima treba biti skromniji (*Willke 1994*, 707), da se kod svake nove zadaće upravljanja treba najprije zapitati ne bi li njome mogućnosti koje ima dotična mreža bile preopterećene (*Grimm 1994*, 10), da modernu državu treba uopće zamišljati kao “skromnu državu” (*l’Etat modeste*) koja ne želi ni popravljati svijet ni stvarati novo društvo (*Crozier 1987*), već teži tome da funkcionira optimalno unutar svog ograničenog djelokruga.

Očigledno, stvari se mijenjaju u upravi, ali se kod toga radi o dugoročnom procesu, a ne o jednokratnom aktu reforme. Nove zadaće javnog upravljanja ilustriraju ovaj položaj javne uprave između jučer i sutra. Zaštitu prirodnih izvora, zaštitu okoliša, prevenciju rizika svake ruke neki ne mogu ni zamisliti bez prisutnosti centralizirane državne vlasti koja je u stanju djelotvorno sankcionirati odgovarajuće propise. Međutim, dok ovi problemi po svojoj “lokaciji” premašuju doseg današnjih prosječnih država, po modalitetima akcije često zahtijevaju lokalnu akciju. Dim indonezijskih šumskih požara širi se na susjedne države, a posljedice kvarova na nuklearnim elektranama putuju s vjetrom preko kontinenata. Ali, dok globalno zatopljanje ili oštećivanje ozonskog sloja nisu lokalni problemi, smanjenje emisija ugljičnog dioksida ili plinova koji kemijski razgrađuju ozon često se može najdjelotvornije organizirati baš na lokalnoj razini. U suočavanju sa zadaćama ove vrste, država, reklo bi se gotovo neopazice, dolazi u položaj organizacije koja, kao dio javnog sektora, sudjeluje u rješavanju globalnih problema, pored drugih sudionika u javnom sektoru. I to sudjeluje onako i onoliko kako i koliko je za takav posao kvalificira njezina specifična opremljenost i u onoj mjeri u kojoj stanje određene problematike zahtijeva intervenciju baš na njezinoj teritorijalnoj razini, a ne na lokalnoj ili na globalnoj. To vrijedi i za upotrebu državne sile. Sila, kontrolirana i strogo ograničena, ostaje metoda potrebna u nekim zadaćama; recimo u postupanju sa zločincima ili s psihičkim bolesnicima. To vrijedi i za silu u sankcioniranju pravnih propisa. I ovdje ide razvitak od upotrebe sile kao opće metode za sve državne zadaće, pa makar se radilo o izgradnji puteva, prema sve specijalnijoj i sve uvjetovanijoj upotrebi.

Ne treba ipak zaboraviti da je čitav taj razvitak države prema javnom sektoru i od nacionalne isključivosti prema globalnoj povezanosti u cjelini reverzibilan. Svako popuštanje racionalnosti, iz bilo kojeg razloga, svaka masovna provala iracionalnih motiva, koju poznajemo, nažalost, ne samo iz tuđih iskustava, vraća nas u ranije povijesne etape, i može dovesti do nikad ranije viđenih manifestacija neljudskosti. Snažna politička volja ideologijom fanatiziranih pokreta i njihovih vođa bila je u stanju srušiti sve pravne i moralne granice akcije državne uprave i nametnuti joj zadaće izvan normale odnosno podrediti je svojim ciljevima, pa i onda kad iza

takve uprave stoji duga i civilizirana tradicija. Jenjava li takva opasnost s napredovanjem druge dekoncentracije, dublje demokratizacije, globalizacije, pojavom pluricentričnih mreža javnog upravljanja, javnog sektora, države koja sve manje vlada, a sve više samo usmjerava? Postaju li, u posljednjoj liniji, metode presudne za zadaće, tako da su nehumane metode neprihvatljive, ma kako važne bile zadaće koje pomoću njih treba obaviti? Vrijedi li bar za budućnost, ako već nije vrijedilo u prošlosti, da javna uprava može preuzeti samo takve zadaće za obavljanje kojih nisu potrebne metode koje su u suprotnosti s općeprihvaćenim moralnim uvjerenjima? Ta zaista presudna pitanja za ocjenu perspektive uprave u budućnosti moramo danas još ostaviti otvorenima. A čini mi se da se i ne možemo nadati odgovoru na njih jedino na temelju praktičnih napora reformiranja uprave koji se danas poduzimaju u mnogim razvijenim zemljama na napadno sličan način. Pretpostavka je za takav odgovor potpunije razumijevanje visoko složenih, dinamičkih, nelinearnih, normativnih društvenih sustava-procesa kao što je javni sektor upravljanja. A to je teorijski problem.

LITERATURA

Ashby, William Ross: *An Introduction to Cybernetics* (New York, Wiley, 1963)

Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft* (Frankfurt a.M., Suhrkamp, 1986)

Bodin, Jean: *Six livres de la République* (ponovni otisak izd. Lyon, Gabriel Cartier, 1593 – Paris 1986)

Carré de Malberg, R.: *Contribution à la Théorie générale de l'Etat, Tome I* (Paris, Recueil Sirey, 1920), *Tome II* (ibid. 1922)

Crozier, Michel: *Etat modeste, Etat moderne, Stratégies pour un autre changement* (Paris, Fayard, 1987)

Doe, Norman and James Young: *Law and Administration in England from the Middle Ages to the 17th Century*, in "Administration and Administrative Law in France and England (18th/19th c.)" (Baden-Baden, Nomos, 1996)

Duguit, Léon: *Les transformations du droit public* (Paris, A. Colin, 1905). Prijevod "Preobražaji javnog prava" (Beograd, Geca Kon, 1929)

Durkheim, Emile: *De la division du travail social* (Paris, Felix Arcan, 1893). Prijevod: O podjeli društvenog rada (Beograd, Prosveta, 1972)

Durkheim, Emile: *Quod Secundatus scientiae politicae instituendae contulerit* (Bordeaux, Gounouilhon, 1892)

Ermacora, Felix: *Allgemeine Staatslehre, Vom Nationalstaat zum Weltstaat* (Berlin, Duncer & Humblot, 1970)

Fijalkowski, Juergen: *Die Wendung zum Fuehrerstaat* (Koeln und Opladen, Westdeutscher Verlag, 1985)

Fleiner-Gerster, Thomas: *Allgemeine Staatslehre* (Berlin etc., Springer Verlag, 1980)

Frank, Hans: *Rechtsgrundlegung des nationalsozialistischen Fuehrerstaates* (Muenchen, Franz Eher, 1938)

Freiburghaus, Dieter: *Les développement des moyens d'action étatique, en "L'Etat propulsif"* (Paris, PUBLISUD, 1991)

Foucault, Michel: "Il faut défendre la société" *Cours au College de France 1975-1976* (Paris, Gallimard/Seuil, 1997)

Gerhardt, Uta, Hans-Ulrich Derlien, Fritz W. Scharpf: *Werkgeschichte Renate Mayntz*, in H.-U. Derlien, Uta Gerhardt, Fritz W. Scharpf (Hrsg.): "Systemrationalität und Partialinteresse, Festschrift fuer Renate Mayntz" (Baden-Baden, Nomos, 1994)

Greenwood, John R. & David J. Wilson: *Public Administration in Britain* (London, George Allen & Unwin, 1984)

Grimm, Dieter: *Staatsaufgaben – eine Bilanz*, in D. Grimm (Hrsg.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)

Grunow, Dieter: *Development of the Public Sector: Trends and Issues*, in Franz-Xaver Kaufmann, Giandomenico Maione, Vincent Ostrom. "Guidance, Control, and Evaluation in the Public Sector" (Berlin, Walter de Gruyter, 1986)

Habermas, Juergen: *Theorie des kommunikativen Handelns, Band I u. II* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981)

Hauriou, Maurice: *La théorie de l'institution et de la fondation (Essai de vitalisme social)*, u *Cahiers de la nouvelle journée*, No. 4 (Paris, 1925)

Heller, Hermann: *Staatslehre*, 6. revidierte Auflage (Tuebingen, J.C.B. Mohr/Paul Siebeck, 1983)

Hoeffe, Otfried: *Tauschgerechtigkeit und korrektive Gerechtigkeit: Legitimationsmuster fuer Staatsaufgaben*, in D. Grimm (Hrsg.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)

Hood, Christopher: *Umkehrung der Theorie wachsender Staatsstaetigkeit*, in D. Grimm (Hrsg.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)

Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre* (Berlin, O. Haering, 1914)

Jessop, Bob: *Veraenderte Staatlichkeit*, in D. Grimm (Hrsg.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)

Kaufmann, Franz-Xaver: *Diskurse ueber Staatsaufgaben*, in Dieter Grimm (Hrsgb.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)

Kern, Ernst: *Zur heutigen Grundlagenproblematik des Verwaltungsrechts* (Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie, Jg.XLIII, No. 4, 1957)

Koestler, Arthur: *Janus, A Summing Up* (New York, Random House, 1978)

Lenjin, Vladimir I.: *Sočinjenija*, Tom 25 (Moskva, Gospolitizdat, 1946)

Lévi-Strauss, Claude: *Tristes tropiques* (Paris, Plon, 1955)

Luhmann, Niklas: *Risiko und Gefahr*, in *Soziologische Aufklaerung 5, Konstruktivistische Perspektiven* (Opladen, Westdeutscher Verlag, 1990)

Mackenzie, W.J.M. and J.W.Grove: *Central Administration in Britain* (London, Longmans, 1957)

March, James G. and Johan P. Olsen: *Organizing Political Life: What administrative organization tells us about government* (American Political Science Review, Vol. 77, 1983, pp. 281-299)

Marx, Karl: *Gradanski rat u Francuskoj* (Zagreb, Kultura, 1947)

Marx, Karl: *Izabrana djela* (Zagreb, Naprijed, 1963)

Marx, Karl und Friedrich Engels: *Manifest der kommunistischen Parfei* (Berlin, 1946)

Mayntz, Renate: *Role Distance, Role Identification, and Amoral Role Behavior* (Archives européennes de sociologie, vol. 11, 1970, pp. 368-378)

Mlinar, Zdravko: *Individuation and globalization: the transformation of territorial social organization*, in Z. Mlinar(ed.): "Globalization and Territorial Identities" (Brookfield, Vermont, Avebury, 1992)

Moe, Terry M.: *The Politics of Structural Choice: Toward a Theory of Public Bureaucracy*, in Oliver E. Williamson (ed.): *Organization theory, from Chester Barnard to the Present and Beyond* (New York, Oxford University Press, 1990, 116-153)

Maunz, Theodor: *Verwaltung* (Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1937)

Neesse, Gottfried: *Die Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Versuch einer Rechtsdeutung* (Stuttgart, Kohlhammer, 1935)

Offe, Klaus: *Die Aufgabe von staatlichen Aufgaben: "Thatcherismus" und die populistische Kritik der Staatsstaetigkeit*, in D. Grimm(Hrsg.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)

Opp, Karl-Dieter: *Die Entstehung sozialer Normen, Ein Integrationsversuch soziologischer, sozialpsychologischer und oekonomischer Erklarungen* (Tuebingen, J.C.B. Mohr/Paul Siebeck, 1983)

Preuss, Ulrich K.: *Risikovorsorge als Staatsaufgabe*, in D. Grimm (Hrsg.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)

- Pusić, Eugen: *Hrvatska središnja državna uprava i usporedni upravni sustavi* (Zagreb, Školska knjiga, 1997)
- Robinson, Joan: *The Second Crisis of Economic Theory* (American Economic Review, Papers and Proceedings, Vol. 162 – May, 1972, pp. 1-10)
- Scharpf, Fritz: *Sozialdemokratische Krisenpolitik in Europa* (Frankfurt a.M., Campus, 1987)
- Shumpeter, Josef A.: *Capitalism, Socialism, and Democracy* (London, Allen and Unwin, 1952)
- Spinoza, Baruch de: *Abhandlung ueber die Verbesserung des Vestandes. Abhandlung vom Staate* (Hamburg, Felix Meiner, 1977)
- Staljin, Josif V.: *Voprosy Lenjinizma*, izd. 11. (Moskva, OGIZ, 1945)
- Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tuebingen, J.C.B.Mohr/Paul Siebeck, 1921)
- Wertheimer-Baletić, Alica: *Demografska tranzicija u svijetu, povijesni i suvremeni aspekti* (Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 1998, u tisku)
- Whitaker's Almanack 1998 (London, The Stationery Office, 1997)
- Willke, Helmut: *Die Steuerungsfunktion des Staates aus systemtheoretischer Sicht*, in D. Grimm (Hrsg.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)
- Windhoff-Héritier, Adrienne: *Die Veraenderung der Staatsaufgaben aus politikwissenschaftlich-institutioneller Sicht*, u D. Grimm (Hrsg.): "Staatsaufgaben" (Baden-Baden, Nomos, 1994)
- Wittfogel, Karl A.: *Oriental Despotism, A Comparative Study of Total Power* (New Haven, Yale University Press, 1957)

THE TASK OF ADMINISTRATION IN THE PUBLIC SECTOR

SUMMARY

The term and the concept of "task of public administration" are explained in the context of the changing political and administrative framework of the modern State in Europe since the 16th century. The emphasis is, however, on the changes that are taking place within the last decades of the 20th century.

The development is followed, first, on the level of ideas during the 20th century. From Georg Jellinek and Carre de Malberg, through Leon Duguit and Hermann Heller, to Felix Ermacora and Thomas Fleiner-Gerster, mentioning the specific ideas held on the subject by German authors in the time of national-socialism (1933-1945) as well as ideas in the marxist tradition from Marx to Stalin.

The development is followed, second, on the level of actual practice, from the absolutist monarchy in the 17th and 18th centuries, through the democratic reforms and revolutions of the 18th and 19th, the emergence of public services in industrial and urban societies in the 19th and 20th, to government regulation of the economy and the early Welfare State in the 20th century with a general indication of what actually happened in this field in Germany of Hitler's time and in the Soviet Union.

In the main part, the new trends in developed societies during the second part of the 20th century as well as their repercussions upon tasks of public administration are analyzed, and concrete examples of tasks within the administrative systems of Croatia and Great Britain are compared, in order to consider their implications for the methods and structures in the public sector. In a final summing-up are appraised the consequences of Ashby's "law of requisite variety" for administrative systems, the cumulative and self-reinforcing nature of administrative growth, whether this growth is irreversible, the trend towards de-concentration in States, the role of the public sector and the transformation of the developed State into an instrument for the guidance, more than the government, of the network of public services. These new developments, however, are seen as fully reversible in possible future crises in society, with a return to the customary more or less authoritarian practice of crisis government.

SIMPOZIJ O LIKU I DJELU ALBERTA BAZALE

Simpozij je održan 12. prosinca 1997. u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u povodu stodvadesetgodišnjice rođenja i pedesetgodišnjice smrti Alberta Bazale. Organizator simpozija bio je akademik Predrag Vranicki. Osim uvodne riječi P. Vranickog i referata H. Burgera, B. Despota, F. Zenka, referat je održao i Pavao Barišić – Bazala o povijesti hrvatske filozofije, ali nije predan za tisak.

Predrag Vranicki

UVODNA RIJEČ

Danas ćemo posvetiti ovaj simpozij najznačajnijem našem filozofu u prvoj polovini dvadesetog stoljeća – Albertu Bazali. Razvoj naše moderne filozofije je najuže povezan s Bazalinom filozofskom djelatnošću, a ova je opet povezana sa ponovnim otvaranjem zagrebačkog sveučilišta (1874.) s kojim, kao i osnivanjem Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1866.) Hrvatska ulazi u “kolo čovječanstva”.

Ne može se historijski biti prisutan ako se ne sudjeluje u svim bitnim događanjima ljudskog duha i ljudskog djela. Evropa je od početka novog vijeka prošla neočekivani i zapanjujući materijalni (ekonomski) i duhovni razvoj i napredak (na svim područjima duhovne kulture), pa se taj snažniji priključak evropskoj kulturi mogao izvršiti samo ekonomskim i kulturnim dosizanjem tih evropskih rezultata, pri čemu je uz literaturu, likovnu umjetnost i znanost filozofija imala izuzetno mjesto.

Sudbina hrvatske moderne kulture, a posebno filozofije, kao najviše samosvijesti historijskog čovjeka, bila je tijesno povezana s razvojem evropske kulture. Hrvatska kao nesamostalna zemlja, usto nerazvijena i na marginama glavnog evropskog corpusa, tek se u tim godinama započinje svrstavati uz bok razvijenog evropskog svijeta koji je već imao za sobom englesko i francusko prosvjetiteljstvo, njemačku filozofsku klasiku i Marxove duboke teorijske zahvate u filozofiju čovjeka i historije i modernog kapitalizma, sa cijelom plejadom njihovih nastavljača.

Hrvatska je, naravno uvijek bila evropska zemlja, te je i na svim područjima kulture imala uvijek značajnih pojedinaca (npr. u filozofiji F. Petrića, R. Boškovića) a i mnoge manje poznatije, ali je najnoviji priključak na evropsku kulturu izvršen prije navedenim zbivanjima. Ta nova nastojanja, u ovom slučaju na filozofskom polju, bila su naravno skromna. Nasuprot stotinama filozofa u zapadnim zemljama, Hrvatska je s ponovnim otvaranjem Sveučilišta dobila dva filozofa i ujedno pjesnika, Franju Markovića (1845.-1914.) i Đuru Arnolda (1853.-1941.) i početkom 20. stoljeća Alberta Bazalu (1877.-1947.).

Sasvim je razumljivo da su se ti počeci novije filozofije u Hrvatskoj morali oslanjati prvenstveno na bogate i značajne rezultate evropske filozofske misli posljednjih nekoliko stoljeća. Mala zemlja, ekonomski i kulturno zaostala s obzirom na evropsku maticu, nije mogla naravno udariti pečat filozofskom razvoju, nego je uglavnom morala primati i prenositi ono što je u to vrijeme, po mišljenju navedenih filozofa, bilo najvažnije i najprikladnije.

Međutim, ne treba te činjenice potcjenjivati. Ovi talentirani mislioci su jednom malom narodu za njegovo duhovno sazrijevanje i za njegovu duhovnu prisutnost u evropskim prostorima, bili izvanredno značajni. Tako Bazalinom "Povijesti filozofije" u tri sveska (1906.-1909.) hrvatskim intelektualcima i zainteresiranima postaje dostupan veliki dio bogatstva filozofskih napora i spoznaja evropskog čovjeka.

Pred te naše prve moderne filozofe postavljalo se mnogo zadataka: da izgrade filozofsku terminologiju na hrvatskom jeziku, da upoznaju i upoznavaju hrvatske građane sa filozofskim dostignućima evropske filozofije i da izvuku iz zaborava korifeje naše filozofske baštine i da se pokaže da smo uvijek bili prisutni u evropskim duhovnim zbivanjima, bez obzira kojim snagama i kolikim uspjesima. Sasvim je razumljivo da svaki značajniji filozofski mislilac nastoji, bez obzira na zadane okvire, dati i svoja vlastita viđenja i interpretacije određenih filozofskih problema.

Osvrnimo se ukratko na pitanje filozofske terminologije i nacionalne filozofije o kojoj su i Bazala i neki naši drugi filozofi pisali. Svaki je narod imao velike probleme kada se moralo grčke i latinske filozofske pojmove prevesti ili preoblikovati na svoj narodni jezik. U ovakvoj uvodnoj riječi mogu samo najopćenitije kazati, bez ulazanja u mnoge detalje, da nigdje u Evropi nemamo slučaj da su i najrazvijenije naročito tvrdokorno i tvrdoglavo nastojali prevesti **sve** filozofske (isto tako i znanstvene) pojmove. Razlozi su svakako mnogostruki, ali dva su sigurno od njih najvažnija: teškoća da se za svaki pojam nađe adekvatan i prihvatljiv izraz i drugo, umno htijenje i nastojanje da se ne raskida sa evropskim kulturnim temeljima i tradicijama. Mnogi pojmovi, ne moram ih sve nabrajati – od atoma, ideje, kategorija, kvantiteta, kvaliteta, fizike, biologije itd. – dakle i u prirodnim i u društvenim naukama kao i u filozofiji – ostali su u originalu ili samo prilagođeni duhu određenog jezika. Ne samo zato što se možda nema nekog prikladnog izraza, nego, kako rekoh, jer se ne želi negirati i raskidati sa našim evropskim kulturnim

temeljima, jer se želilo zadržati duhovnu povezanost sa tom evropskom kulturnom prošlošću bez koje mi ne bismo bili ono što jesmo.

Ni jedna od evropskih nacionalnih kultura, pa tako ni hrvatska nisu samonikle. Svi ti narodi nisu baštinioci kineske ili indijske kulture, nego grčke i rimske. One su kroz stoljeća oblikovale evropski duh, sa svim specifičnostima u razvoju pojedine nacije, i to je ono što nas sve povezuje i što nas uvijek nadahnjuje pri susretu sa našim genijalnim grčkim i rimskim pretcima.

Zato ni danas, u ovim nacionalno prenatraglašenim ushitima, ne smijemo zaboraviti na ovo naše duhovno porijeklo. Svako fanatično i tvrdoglavo nastojanje da se kroatiziraju gotovo svi stari filozofski i znanstveni pojmovi bio bi u biti nekulturni akt i negiranje naše pripadnosti evropskoj kulturi.

Drugo pitanje na tragu naših filozofskih prethodnika želim ukratko napomenuti, jer je oko tog pitanja bilo prilično neslaganja, a možda i nesporazuma. Pitanje je da li postoji nacionalna filozofija i nacionalna znanost. Da li možemo govoriti o hrvatskoj filozofiji, fizici, matematici itd.?

Mislim da kod toga treba razlikovati nekoliko problema: prvo, i kod znanosti i kod filozofije (na jedan specifičan način) uvijek se radi o istraživanju općeg, zakona, zajedničkih oblika i funkcioniranja itd. Većina znanosti imaju isti predmet istraživanja (anorganski i organski svijet) kao što je i predmet filozofije isti, bez obzira o kojem se filozofu ili naciji radi (ontološki, gnoseološki, metodološki, antropološki itd. problemi). Zato su sve prirodne znanosti, kao i filozofija (ostavljam po strani nešto specifičnu problematiku historijskih znanosti) internacionalne i u tom smislu ne postoji njemačka, francuska ili hrvatska prirodna nauka ili filozofija.

Drugo, možemo isto tako kazati da se svaka znanstvena ili filozofska djelatnost odvija uvijek u okvirima jednog naroda ili nacije. Mi ne možemo negirati da Descartes ili Condorcet itd. nisu francuski filozofi, Bacon i Locke itd. engleski filozofi, Kant, Hegel, Marx itd. njemački filozofi, kao i Petrić, Bošković, Bazala i drugi hrvatski filozofi. Isto to vrijedi i za prirodne i društvene znanosti, pa u tom smislu možemo govoriti, i tako se i govori, o hrvatskoj, njemačkoj itd. filozofiji, fizici itd. podrazumijevajući pri tom sva nastojanja i dostignuća na područjima znanosti i filozofije kod nekog određenog naroda.

Kod prirodnih nauka u ovom slučaju nema nikakvih razlika da li ih promatramo u njihovom razvoju kod bilo kojeg naroda. Neki "narodnosni" pečat tu nije moguć zbog karaktera samog predmeta koji se istražuje i koji je isti u svakom dijelu ove naše zemaljske kugle.

Nešto drugačije stoji u sferama umjetnosti, filozofije i nekih sfera kulture. I filozofija je, poput umjetnosti (postoji samo sličnost ali ne i identičnost) jedan vid stvaralaštva ljudskog uma u kojem dolaze do izražaja i izvjesne osobine svakog naroda i posebne, svojevrsne i uvijek jedinstvene historijske okolnosti. Svaka se filozofska ličnost oblikuje u takvim specifičnim i jedinstvenim historijskim okolno-

stima što daje pečat tim ličnostima kao i njihovom načinu oblikovanja svoje filozofske vizije svijeta. To naročito dolazi do izražaja u razvoju umjetnosti, pa bez obzira na jedinstvene i jednake stilove, postoje tako velike različitosti i nijanse u sadržajima i načinima oblikovanja. U tom smislu se zato i govori o nacionalnim kulturama, jer svaka od njih, pa čak i u filozofiji koja je u biti internacionalna, nosi pečat posebnih historijskih okolnosti, tradicija i karaktera pojedinih naroda.

I treće, imenom nacionalne filozofije označavamo i ona filozofska stvaralaštva koja su presudno utjecala ne samo na nacionalni, nego i na svjetski razvoj filozofske misli. Pri tom se radi o cijelim filozofskim strujama koje su označavale izvjesne periode samosvijesti pojedinih naroda. Riječ je prvenstveno o velikim narodima ili onim narodima koji su i u ekonomskom, kao i političkom i kulturnom smislu prednjačili u pojedinim razdobljima Evrope ili svijeta. Brojčano mali narodi mogli su iznimno davati pečat tom razvoju samo u onim slučajevima ako su i oni bili na čelu sveopćeg razvoja, materijalnog i kulturnog, pa su, prema tome, imali i određene razvijenije kuturne i filozofske tradicije kao i ustanove u kojima se ta misao mogla gajiti i razvijati. (Npr. Nizozemska od 16. do 18. stoljeća).

Ali glavne struje, glavni utjecaji bili su ipak privilegij velikih naroda koji su poput talijanskog, engleskog, francuskog ili njemačkog već u 12. i 13. stoljeću imali prve univerzitete na kojima se gajila ta misao, kao i takve kulturne tradicije da su mnogi pojedinci, tada uglavnom kao slobodni građanski mislioci, svojom znanstvenom i filozofskom mišlju otvarali nove puteve i mogućnosti čovjekova osvješćivanja. Ne treba pri tom zaboraviti niti postojanje u tim zemljama i jake skolastičke tradicije, te su već u 11. i 12. stoljeću postojale oštre i vehementne raspre oko pojedinih filozofskih i filozofsko-teoloških problema.

Nije potrebno ovdje navoditi da su takve snažne ličnosti zasnovala i cijele filozofske struje, koje su po svojim specifičnim karakteristikama dobile i nacionalne nazive. Pa kad se danas govori o engleskoj klasičnoj filozofiji onda se prvenstveno misli na razvoj filozofskog empirizma od Bacona i Hobbesa dalje, kad se govori o njemačkoj klasičnoj filozofiji misli se prvenstveno na razvoj filozofskog apsolutnog idealizma od Kanta do Hegela itd. Te su velike nacije, kako sam rekao, svojom brojnošću institucija (univerziteta, instituta, časopisa itd.) kao i brojnošću filozofa, te snažnim filozofskim tradicijama – a dodajmo tome i karakterom njihovih jezika koji su svjetski jezici – bile i ostale glavni promotori filozofskog i znanstvenog duha i istraživanja.

Sve ovo što sam naveo ne znači da je filozofija malih naroda, koja je uvijek bila pod snažnim utjecajem naznačenih glavnih struja u filozofiji, zbog toga nevažna ili nepotrebna. Iako smo se u novije vrijeme, u ovih nešto više od stotinu godina malo kasno priključili filozofskoj matici, naši mislioci i filozofi, od Đ. Arnolda, F. Markovića, A. Bazale do Vuka Pavlovića, V. Filipovića, G. Petrovića, B. Bošnjaka, D. Grlića i drugih naše su veličine i važni faktori procesa samorefleksije i samosvijesti našeg naroda, bez čega nema ni napretka ni humanuma.

ČOVJEK KAO TEŽNJA i ZADATAK

Implicitna antropologija Alberta Bazala

Svaki čovjek, svaki krug, svako vrijeme mora problem ljudskoga postojanja za se riješiti. Svako mora svojega čovjeka iznijeti – svojski, iz vlastite snage aktivitet uzdići do “ja” – značenja i na njoj izgraditi samosvojnu, samovlasnu cjelinu.

Albert Bazala

Albert Bazala nije pisac nikakve antropologije, ali njegova filozofija niti može, niti želi mimoći tematizaciju čovjeka. O njegovoj umjerenosti spram takve tematizacije svjedoči kantovski formulirana teza da filozofija, kao nešto više od školske filozofije, mora, osim odgovora na druga važna pitanja, odgovoriti i na pitanje, *što je čovjek?*¹⁾ O takvoj usmjerenosti svjedoče Bazalini radovi, kao što je *Pogled na kompoziciju svijeta* (1938.), *Napomene o problemu rase* (1939.), *O ideji prosvjete* (1922.) i nadalje u nas češće citirani spis *O ideji nacionalne filozofije* (1938.). No važne pretpostavke njegove implicitne antropologije nalazimo i u spisu *Metalogički korijen filozofije* (1923.), te u spisu *Svijest i svijet, subjekt i objekt* (1927.).

Analizom relevantnih dijelova navedenih spisa u ovome ćemo tekstu skicirati fundamente i temeljne intencije takve Bazaline antropologije, svjesni toga da njegove zamisli i ideje zavrijeđuju ekstenzivniju i sistematičniju analizu.

*Metalogički korijen filozofije*²⁾ s pravom se ocjenjuje kao djelo u kojemu je Bazala formulirao temelje svoje filozofije. Inspiriran filozofskom tradicijom, prije svega grčkom te klasičnom njemačkom filozofijom i tada suvremenim filozofima Bazala nastoji osporiti “logički korijen” filozofije tako što upozorava na njen metalogički iskon a to za njega nadalje znači da filozofija – pa i sva ljudska spoznaja – ima svoju osnovu u *voljnom* opredjeljenju i zauzimanju za određene ideje, da spoznaja pretpostavlja stanoviti ethos ili je u svakom slučaju s njim sukonstituirana. I spoznaji je naime u osnovi *volja*.

Pri razvijanju svoje pozicije Bazala započinje od “*akata svijesti*” – u to vrijeme vrlo aktualnoj temi evropske filozofije – “koji određuju filozofski doživljaj ali ne leže u logičkoj sferi”. Ti akti “se doduše predaju misaonom nastavljanju i razvijanju, ali po izvoru i karakteru su svojem *metalogički*” (str. 295). Kako bi razvio tezu

¹⁾ A. Bazala, *O ideji nacionalne filozofije*, Zagreb 1938., str. 5.

²⁾ A. Bazala: Filozofijske studije I. *Metalogički korijen filozofije*, JAZU, Zagreb 1924.

da se "svijet ne da bez ostatka svesti na pojmove" Bazala se poziva na čitav niz tada suvremenih filozofa kao što su Bergson, F. C. Schiller, W. James, W. Dilthey i drugi, koji po njegovu mišljenju nude alternativu jednoznačno shvaćanom racionalizmu. To je uostalom vrijeme kada u evropskoj filozofiji, s novokantovcima i osobito s Maxom Weberom, diskusija o racionalizmu biva na novi način potaknuta. Bazala razumije filozofiju kao "spiritus agens", kao "iskonsku neumornu težnju koja prethodi logičkoj ekspanziji i fundaciji i koja se... ravna kao genij" (str. 301).

Stajalište da je spoznaja primarni akt svijesti vidi on prisutnim u empirijskom i spekulativnom racionalizmu, pa ih stoga oba osporava. Za Bazalu "*sve duševno je čin...* ili izraženo u psihologijskoj terminologiji: *sve duševno je volja ili derivat volje*" (str. 309). Svijest je za njega prvenstveno "une tendance", poriv, stremljenje, jednom riječi "*stvaranje zazbiljnosti svoje vrste*" (*isto*); ona je "*akt samoodržanja*" (str. 312) i *intencionalni odnos* (str. 313). Zato u spoznaji nije riječ tek o spoznajnim aktima, nego i o spoznajnim *odlukama* (str. 317). Spoznavanje je traženje stajališta i odabiranje metoda operacije u svrhu da se prikaže "stvarnost". (321). Sav razumski rad fundiran je voluntaristički, tj. sa metalogičkih osnova izveden u logičku sferu (*isto*), tako da spoznavanje ide ne za datom nego za *zadatom stvarnošću* (322).

Otuda će Bazala s Maine de Birranom reći, suprotno Descartesovom *Cogito ergo sum: je veux, donc je suis*!, hoću, dakle jesam! (327). Radi se o tome da se "bitak i bivstvo izvede iz volje" (328), dakle ovo stajalište ima i sasvim jednoznačne ontologijske implikacije, pa mu je i "zazbiljnost (Wirklichkeit) naša vlastita i izvanjska i ono što se zove stvar o 'sebi' kao osnov akcijskih i spoznajnih mogućnosti prvenstveno našom aktivnošću određena, a onda tek refleksijom, tj. izvedenim aktom opisana" (343). "Stvari su ono što mi od njih tražimo", reći će Bazala, pozivajući se i na Simmela (344). Stoga je i povijest "čin iz metalogičke voljno-teleološke motivacije" (345). Ona se ne može shvatiti drukčije nego kao misija. Ali ne u smislu "izvođenja gotova plana nego kao velika drama u kojoj se razrađuju vrednote duha i sve na više harmoniziraju svrhe ljudskoga života" (str. 359).

Takvi stavovi vode daljnjem preciziranju ideje filozofije. "*Filozofija je po težnji svojoj naučna, ali se pojmom naučnosti ne iscrpljuje*". (353) – jedan od facita Bazalinih izvođenja. Filozofija se približava mithosu, od kojega je odvajajući se proistekla. A kao poantu on će reći: "*filozofski 'eros' ima u sebi svoj 'ethos'*". "Voljna funkcija" postaje osnovna os života, ona sama po sebi u nj unosi nužni "ethos". (360).

Ova temeljna stajališta artikuliraju se potom u drugim Bazalinih spisima. Tako bi se omanji spis *Pogled na kompoziciju svijeta*³⁾ mogao shvatiti naznakom njegove

³⁾ A. Bazala, *Pogled na kompoziciju svijeta* u: *Camilla Luzerna 1868.–1938*; Zbornik povodom 70. rođendana Camille Luzerne, Graz 1938.

fundamentalne filozofije ili točnije njegove *kozmiologije* koja ima karakter prve filozofije i stoga ima implikacije i za njegovu antropologiju.

Pogled na kompoziciju svijeta svjedoči o Bazalinih filozofskim izvorima ali i o aktualnosti njegovog pristupa filozofskim problemima. Njegovo tematiziranje pojma svijeta i pojma bitka u bitnome se inspirira filozofskom tradicijom ali i njemu suvremenom filozofijom.⁴⁾

Ovo razumijevanje svijeta je kompleksno. Ono, štoviše, naglašuje nužnost postojanja različitih verzija svijeta i svjetonazora.

U prvom nabačaju shvaća Bazala svijet dosta tradicionalistički. "Svijet je uređena cjelina – kozmos." (str. 3), ali potom odmah njegov pojam smješta u horizont svoje filozofije. Tako i pri njegovu razmatranju kritički govori o domašajima "razumskoga stava" i njemu suprotstavlja svoju "perspektivu u pravcu volje" (4). I ovdje ponavlja prije formilirane teze o karakeru svijesti i spoznaje. Među nedostatke "razumskoga stava" ovdje ubraja i razumsko razumijevanje duše kao pukog zrcala vanjskoga svijeta, koje doduše gleda i unutra. (Duša je stoga Janus s dva lica). On upozorava na psihologijske i ontologijske nepravilne takvoga stajališta, prije svega na dualizam koji odatle proizlazi i na primat objekta, objektivizam, rekli bismo danas.

I pri razumijevanju svijeta važno je za Bazalu da "funkcija znanja" dolazi post festum, naknadno a ono što usitinu svemu prethodi jest "gotovo neizrecivi akt postojanja" s kojim je postavljen sam "ja". A baš s tim aktom i u njemu "ja" jesam što činim (str. 8). To je postavljanje "jastva", kao vječiti prezent; ono prolazi ali se iz prošlosti vraća u sadašnjost i biva sadržajem koji se opaža i misleći određuje u meni. U "prvorođenom stanju" on je naprosto čin, ustrajni proces "ja" nastajanja – za razliku od bivanja bez "ja". To je u stanovitomu smislu prevrat u zbiljnosti, nastanak "jastvenoga opstanka", različitoga od svega drugoga određujućeg za sam svijet.

Takav opstanak je "težeći pokret".⁵⁾ Na "svome izvoru" on nije "gledanje i znanje, nego htijenje", traženi bitak, ambiciozan, s naporom izvršen (str. 7).

Stoga će Bazala definirano reći: *Tota animae natura voluntas est*. To je voluntarizam o kojemu govore njegovi biografi ili "voluntaristički aktivizam" kako sam kaže. Tu slijedi i preciziranje: "Duši nije moguće pribaviti posebni *raison d'être* bez isprvične aktivnosti iz vlastita 'nagona'; bez toga ona ostaje povodljiva prilika, drugo lice svijeta, drugo lice fiziologije."

⁴⁾ Ako bi valjalo odrediti orijentacije čiji je utjecaj najvidljiviji u ovim tekstovima, onda bi, pored klasika kao što su Platon, Kant, osobito Fichte, Schopenhauer i Nietzsche, to bili novokantovci i filozofija života, prije svega Eucken, Wundt, Simmel, Spengler, pa Scheler ali i Bergson, te Boutroux. Osim toga vidljivi su i motivi filozofije egzistencije (Jaspers) a naš autor se poziva i na pragmatizam Jamesa. Bazala rado spominje i R. Boškovića kao misaono bliskoga autora.

⁵⁾ Bazala često rabi njemačke termine – ovdje je to "strebsame Bewegung" – kako bi precizirao smisao ali i upozorio na izvor svojih ideja.

Valja reći da Bazalini filozofski spisi, osim dobre upućenosti u filozofsku tradiciju i u tadašnje filozofske diskusije, te snažne intuicije, odaju i mislioca koji u vlastitom kulturnom ambijentu nema sugorovnike s kojima bi mogao prodiskutirati svoje ideje. O tome upečatljivo svjedoče sjećanja Rudija Supeka u: Rudi Supek, *Profesor Albert Bazala učio me je ljudskom dostojanstvu, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 1-2 (1988.), str. 87-92.

Bazala nastoji ovdje naznačiti konstituciju **duševnosti**, jer je ona bitna dimenzija svijeta. duševnost je “telematički fundirana” i nastaje tentativno, u pokušaju i iskušenju, s tendencijom k usavršavanju i umnažanju. Ona je “bitak izveden iz htijenja i konstituiran na operativnim mogućnostima” pa zato ne proizlazi iz “neke supstancijalne podloge”. Volja nije takva podloga. Ona je u svojoj biti, misli Bazala, pojedinačna, konkretna – poduzeti istup koji se po zakonu tendencije održava inzistentnim produženjem, uravnotežava se s drugima, povezuje u funkcionalnu cjelinu koja se dinamički podaje pojedinosti i suprotstavlja joj se.

Znači volja je princip na kojem se temelji duševnost, ona je njena snaga, ona slijedi svoj zakon i “postavljena na ambiciju izgrađuje svoj bitak. Tog pak bitka ima toliko koliko je nagona u njega uloženo” (8). Sama duševnost sve dalje postavlja svoj cilj, “kiti se duhom” razmjerno tome koliko se je uzdigla nad subjektivnu sferu i dosegla “idealne vidike i svrhe”.

Zato je duševnost “uvrštena u svijet” i upućena na to da “kroz inorodni bitak svoju notu pronese”, tj. da mu dade svoj pečat, da ga oblikuje i da, prije svega, oblikuje “ja” postojanje. Sav pak otpor na koji pri tome nailazi sačinjava njeno iskustvo svijeta i “materijal od kojega se konstituira slika stvarnosti izvan ‘ja’” (8). Zato će ova izvođenja Bazala zaključiti jednoznačnom tvrdnjom: “Odnos prema svijetu započinje kod ‘ja’ i određivanje bitka izvan nas kreće se u relaciji: subjekt-objekt a ne obrnuto” (str. 8).

Dakle, ta zbiljnost, sam svijet ima karakter tendencije a ova određuje i njegovu “dinamičku istinu”.

Iz ovakvih pretpostavki Bazala onda određuje “kompoziciju svijeta”. Svijet je “funkcionalno izgrađena cjelina”. Sačinjavaju ga “agencije” (konstitucionalizam sila), koje valja misliti po analogiji s voljom. Važno je da je i *bitak svijeta izveden tentativno* i zato je *kontingentan*.

Bazala *nije* neki kozmički *osnov* iz kojega bi svijet bio izveden. Svijet sačinjava više “ineksistentnih sustava” a svaki od njih ima svoj pravac razvoja i unutrašnji zakon, koji je posljedica “odluke svoje vrsti”. To je svijet prostorno kvantitativnog određivanja (područje fizike), prostorno teleologijskoga (biologije), vremenski teleologijskoga (psihologija) i nadvremenski idealni svijet.

Prema tome, Bazala ne prihvaća u to vrijeme u filozofiji prisutnu misao o slojevitoj izgradnji svijeta (napr. Hartmann, Scheler, pa i Plessner), nego svijet vidi kao kompozitum raznorodnih tendencija, od kojih svaka ima “vlastiti pravac razvoja i unutrašnji zakon”.

Bazala upozorava da se takva ideja sustava nalazi u Boškovića, ali samo za fiziku. Osim toga on ističe da se svaki od ovih sistema “razvija u svojem načinu”, po zakonu svoje tendencije. A slikovito rečeno, precizira on, bio bi to mnogostruko izvedeni splet, “u izvjesnom pogledu beznačajan i besmislen” (str. 9). No važno je da u njegovu središtu stoji “stvaralačka samosvojnost, koja se – koliko snaga smaže – probija kroz sustav iz drugog vrela prilika” (9). Važno je nadalje da

ta kompozicija svijeta nije dovršena, jer se put ostvarenja produžuje u vječnost a njegov idealni bitak ne leži u prošlosti nego u budućnosti.

Na kraju ovog spisa hoće Bazala predusresti prigovore da je takvo razumjevanje svijeta "pojmovna poezija". On će jednostavno i bez ustručavanja reći da je to "filozofski mit o svijetu".

Nema sumnje da je u ovoj koncepciji vidljiv jaki utjecaj prije svega Bergsonova vitalizma i evolucionizma. No u svakom slučaju ove misli nalaze se i u osnovi Bazaline "implicitne antropologije", kako se to može vidjeti prije svega u spisu *O ideji nacionalne filozofije*.⁶⁾

U tom spisu Bazala ponajprije jasno određuje svoju nakanu da ulogu filozofije, kao "duhovne radnje" što su je Grci zvali "ljubav k mudrosti", u ljudskome životu pokaže "u zavisnosti od prirodno-kulturnog kruga društvenog koji se zove narodom" (str. 5) i u tom sklopu da razmotri moguću ideju nacionalne filozofije.

Za našu temu važno je da Bazala ovdje određuje fundamentalnu upućenost čovjeka kao čovjeka na filozofiju i filozofije na čovjeka. Svoj pristup on ovdje formulira kantovski: filozofija se bavi spoznajom svijeta i "sastavom stvari i redom događaja", ali ona mora u toj slici odrediti "položaj čovjeka i mogućnosti njegova nastojanja", dakle dati odgovor "na pitanje: što mogu znati? što mi je činiti? čemu se smijem nadati? i kao konačni rezultat svega toga odgovor na pitanje: *što je čovjek?*"

Bazala ovdje naglašuje da mu nije samo do "školskog pojma filozofije... ma koliko bavljenje oko njega bilo zanimljivo i važno". Njemu je do filozofije kao živog, nikad pravo nesmirenog zanosa, "koji se pokreće sa svih strana života, osvjetljuje ga i zagrijava doživljajnu datost i proizlazi iz nje kao duhovna zraka, što otkriva smisleno-svrhovite krajnje vidike, dogledane, nazrete, naslućene i ukazuje zadovoljne, poželjenja i ostvarenja vrijedne ciljeve ljudskog nastojanja – ne radi se o rješavanju zadataka apstraktno ('u misli') postavljenih nego o rješavanju životnih briga, o izlazu iz zabune, o mucu da se život ispuni umnim sadržajem i oblagodati duhovnim vrednotama, o odluci na raskršćima života, da se obrazuje egzistencija ljudska po ukazanoj mogućnosti savršenstva, u kojoj se nazrijeva 'mudrost svijeta i života'" (str. 6-7).

Prema tome, filozofija je po Bazali konstitutivna za oblikovanje *ljudske* egzistencije, ona tu egzistenciju tek čini ljudskom a tek otuda slijedi onda i *nacionalna* inačica filozofije, njena uloga u oblikovanju nacionalnoga bića.⁷⁾

Važno je uz to da Bazala upućuje na osobitu spregu internacionalnog i nacionalnog u filozofiji. Naime, on misli da se univerzalistička intencija filozofije mora

⁶⁾ Navodi potječu iz naprijed citiranog izdanja spisa.

⁷⁾ O pojmovima nacije i naroda Bazala ima dosta nejasne i nejednolične predodžbe, koje najvećim dijelom preuzima od njemačkih teoretičara, kao što je primjerice Wundt. Tako ovdje o narodu govori kao o "prirodno-kulturnom krugu" a o filozofiji ne govori kao o narodnoj nego o *nacionalnoj*.

udomiti u određenom jeziku i u određenom “životnom krugu”. No pri pokušaju da naznači značajke pojedinih tradicija – on navodi univerzalističku intenciju sred-njievjekovne kršćanske filozofije i naspram nje oblikovanje rimske, anglosaksonske, germanske i slavenske tradicije i njihova “duha” – on izrijeком odbija (str. 18) da odredi takvu specifičnost “kulturnoga imanja hrvatskoga naroda”.⁹⁾ On samo hoće upozoriti na “važnost filozofijske ‘zamišljenosti’ za obrazovanje narodnoga bića i očitovanje njegovo u kulturi zaista narodnoj” (str. 19) i shvaća to kao ulogu “filozofske funkcije” u *nacionalnoj* filozofiji.

Takva pak nakana da raspravlja o odnosu filozofije i neke određene tradicije vodi ga nužno u određene dimenzije zbiljnosti, naime u *povijest i kulturu*. Zato ovdje raspravlja o *historiji čovječanstva*, s napretkom i zastoјima u njoj sadržanima. Za Bazalu historija kao kultura jest izlaz iz “prirodnoga stanja” kao osvješćavanje vitalnih snaga i njihovo prevodenje u promišljene postupke, u “ukusne i uglađene oblike, u smisljeno-svrhovite načine držanja”, to je kultura, ali prije svega u subjektivnom smislu kao “cultura animi”, a potom i u objektivnom smislu kao stvaranje “organa duha” i “projiciranje po njima dohvaćena umna smisla i vrednota u produkte i ustanove” (20). Zato je tu na djelu “odaljivanje od prirodne baze”. To je razbijanje neposrednosti, “neko razrješenje intimnoga životnoga osjećaja, s kojim je u vezi ponestajanje naivnosti i, što bi reći, djetinjstva..., ponestajanje instinktivna zamaha i sigurnosti” (*isto*).⁹⁾

No ta se duhovna zbiljnost u sebi raščlanjuje “prema unutrašnjoj svrhovitosti svojoj” u posebne kulturne oblike i djelatnosti.¹⁰⁾

Bazala vidi ovdje i važnost “diobe rada i nastanak posebnih zvanja, za koje je potrebna i naročita ‘stručna’ sprema”, tako da tu prijeti “pogibelj, da biće ljudsko zakrčlja u ograničenom zanimanju i ne dosegne punoću poziva ljudskoga” (22). On štoviše naglašuje, da valja “očuvati cjelinu ljudskoga bića u subjektivnom obziru kao što je u objektivnom obziru potrebno očuvati ‘jedinство stila’ u očitovanju života na razne strane razvedenima” (22).

A baš u tom pogledu presudna je ponovno “funkcija” filozofije. Ona radi “protiv otkidanja života od rođena tla i protiv raskidanja njegova u raščlanjivanju funkcija... protiv nesklada razlučenih strana i zakrčljavanja bića ljudskoga u ograničenom zvanju” (22-23).

Kultura je i za Bazalu, kao i za niz drugih filozofa, ‘druga priroda’, koja se od prirode razlikuje po vrsti faktora koji u njoj djeluju, ali “po načinu očitovanja ona

⁹⁾ I to zato jer misli da bi ga takav pothvat nužno vodio “na razbiranje i odlučivanje u samoj doživljajnoj zabiljnosti i na određivanje stava kako prema historijskim smjernicama, tako i prema ‘duhu vremena’, a to je u danim prilikama vrlo nezgodan posao” (str. 18).

¹⁰⁾ Bazala ovdje dodaje, da se taj “polet u visini svedjer nanovo krijepi na ‘pradoživljaju’ – na živom vrelu stvaralačkog snovanja što se zove ‘mythos’, iz kojega se rada i umna misao (‘logos’) i težnja za dobrim (‘ethos’) “(str. 21), čime anticipira rasprave koje će se o mythosu u logosu voditi tek mnogo kasnije u ovom stoljeću.

¹¹⁾ Ta je raščlamba ovdje dosta uopćena i neartikulirana. Riječ je o književnosti, umjetnosti, nauci, moralnom i političkom poretку, o vjerovanju i o “izvjesnom gospodarskom sistemu” (str. 21).

je kao i život u organskom redu: uporno održavanje i obnavljanje bitka, ustrajanje u izvjesnom obliku i razvijanje njegovo, obrazovanje i preobražavanje iz nekog 'htijenja sebe'. (23) "Jednako kao i život u prirodnom stanju i kulturni život smjera na vezanje i uravnotežavanje raznovrsnih tendencija ('nagona') u složnom sustavu sila" (23). Zato je i u tom životu riječ o "nagonu za održanjem" i o "ljubavi k sebi", ali on se ovdje "zove filozofija – ljubav k mudrosti".

Moglo bi se reći da je filozofija ovdje shvaćena vitalistički. Ona je kulturni analogon prirodne težnje "na određivanje i razvijanje iz sebe, na ustrajanje u svojem načinu ('conservatio sui'), ona je smisleno-svrhovito usavršavanje dionica kao i sređivanje njihovo u nazretom i poželjnom skupnom efektu" (24). Filozofija uz to prolazi svim ostalim ljudskim težnjama i nastojanjima – za znanjem, moralnim držanjem, društvenim priključenjem, umjetničkim stvaranjem i religijskim uznošenjem – kao njihov "osnovni tenor koji svima njima prolazi, sve ih provija i upućuje na krajnji cilj – usavršavanje u 'mudrosti'" (24). Ona nije naučavanje nekom posebnom umjeću, nego "potiče na onu općenu, sveobuhvatnu tendenciju, koja je duša ljudskoga opstanka uzdignuta u duhovnu sferu, koja zalazi u sve strane kulturnoga očitovanja i nagoni na samosvojni iz dna zahvaćeni i na visinu izneseni izražaj..." (24-25). Tek odatle je onda razumljiva filozofija u svojoj bitnoj dvoznačnosti; "u jednu ruku kao sistematski ogled problema ljudskoga života i kritika načina njihova rješavanja, a u drugu ruku kao historijski prikaz 'filozofijske misli'" (26).

Zato Bazala ponovno upozorava na školski misao filozofije i na njeno logičko ustrojstvo, koje ide za životom, dok je on za filozofiju koja životu prethodi odnosno "njegova je unutarnja pokretna sila, inspiracija koja ga svedjer naprijed kreće i na smisleno – svrhovito oblikovanje potiče" (29) – pri tome se poziva na Schopenhauera i Euckena ali i na Bergsona.

Filozofija dakle nije sama sebi svrhom, nego sudjeluje u ozbiljenju nečega za Bazalu najviše vrijednog. "Filozofija obrazuje masu života; ona je određujući princip duhovnog opstanka". Ona je u svome "praktičnom značaju" 'teleologija ljudskoga teženja i htijenja' kao 'osnivanje ljudskoga ideala', kao 'teorija savršena života', kao vrlina, kao ostvarenje vrednota i upravljanje ljudske radinosti na konačni cilj njezin, na ostvarenje pune čovječnosti. "Filozofija je jednom riječi, ugledanje ljudske svrhe i nastojanje u odluci i želji biti čovjekom (istaknuo H. B.). Ona je sazeo i zaokružen izražaj – volje k čovječnosti" (30).

Filozofija i "filozofijska funkcija" dopiru međutim još dalje. One imaju presudnu ulogu u sferi "duhovna, nad prirodno postojanje uzvita, smisleno-svrhovito kvalificirana bitka"; filozofija daje "sverodni (generalni) faktor u razvijanju i obrazovanju kulturnog stanja" a ujedno (je) i "sveopća ponuka bićima ljudske opreme, da se u vrevi doživljaja razaberu" (30).

Bazala, prema tome, zagovara "praktičku filozofiju" koja maksimalno djeluje u ustanovljenju *ljudske* zbiljnosti i u njenom oblikovanju u autonomnu egzistenciju

koja bi bila u skladu sa svojim, kako bi Hegel rekao, najvišim određenjem. Ta filozofija ima nedvojbenu relaciju prema jedne antropologije i ima izričito normativnu, vrijednosno određenu intenciju.

Iz ovih je navoda očito da Bazala ima zapravo u vidu "ljudski bitak", "la réalité humaine", kako bi rekao Sartre. Filozofija po njemu "osvještuje ljude obzirom na početak – principe – i obzirom na završetak – finis, svrhu – koji im se ukazuje", tako da nalaze uporište kojim će se upravljati "u pravcu i prema ciljevima, koji odgovaraju sposobnosti ljudskoj". Jer ova (ljudska, kulturna) zbilja je drukčija od prirodne, koja protječe slijepo. To je "postojanje po ljudskoj mogućnosti" a očituje se u "aktima koji se okupljaju oko 'ja', u procesima koji se odnose na "mene" i označuju kao "moji". Ona ima nedvojbeno čovjekovo autorstvo.

I ovdje Bazala aktivira tematiku koju smo rekonstruirali već u spisu o "kompoziciji svijeta". Riječ je i ovdje – ali sada iz druge perspektive – o "subjektu nošenom svijetu, koji znači biti sa sviješću, postojati znajući se na djelu" (31). To je svijet kojemu je u osnovi jastvo. To je način postojanja koji biva određen "po smislu i vrijednosti" (32). To je djelovanje sa sviješću i zavisi od snage koja se ulaže u to da se aktivnost drži "u vidu" i odvija se na način *tendencije*, upravljenosti na nešto što se vidi i "hoće", nešto što jest u znaku "trebanja". Takvo činjenje "očituje se u tečenju sadržajnog, čuvstvenog i voljnog značenja, a i zaračunava se 'meni' kao moj prihod, kao autorstvo i vlasništvo moga 'ja', od toga zavisi koliko je tko bio 'ja', ostao i pokazao se kao subjekt". Biti u stanju "ja" i postojati kao subjekt znači "zaganjanje za svjesno dohvaćanje i imanje" (32). Postavljanje "ja" je dinamički i teleološki (a ne mehanički – kauzalno) uvjetovano, "ali ono se i održava upornim obnavljanjem svjesna učešća u činu".

Zato je to opstanak nalik na "lebđenje, koje se podržava neprestanim naprežanjem, s ambicijom na više i na bolje" (33). I "vezanje 'ja' odnosa u subjektivnu cjelinu osniva se na intenzivnom iterativno uspostavljenom (renoviranom) ujedinjavanju – 'ja' se vijekom postavlja, održava i izgrađuje" (33). Taj se bitak ustanovljuje težnjom, to je "postojbina, koja se ne daje bez mogega učešća, već se osvaja i drži sveudiljnim naponom" (isto).

"Nema tu mirna opstanka", nastavlja Bazala, "nema stalna posjeda, nema ni dobra koje bi se moglo naprosto dati ni predati. Na svijesti se ne može plandovati, u istini, dobroti i pravdi ne može se stajati ni u slobodi počivati. Duhovno se imanje mora neprestano prisvajati; carstvo duha je svedjer na potragu" (33).

Ova težnja, uspon čak i ostajanje u duševnoj sferi zahtjeva stalno "briganje i muku". "Plodovi duha ne rastu na stablu života sami od sebe i ne padaju čovjeku u krilo bez njegova mara i bez njegovanja što se zove kultura" (34). Tu se stalno zahtjeva "unutrašnje vršenje i napetost, budnost duha, što dočekuje i spemnost kojom hvata 'božanski trak', te osvjetljuje puteve smisljena kretanja i ciljeve vrijedne zadovoljenja" (isto); "dok se priroda kreće snagom bez obzira, genij se pokreće

iz unutrašnje trudnoće, napaćen od nemira i želje, tražeći puta i izlaza” (isto). Otuda što je težnja ‘supstancija’ ili ustrajni nosilac duhovnog bitka odnosno kulture, proizlazi to da je “fundiranje, integracija i perfekcioniranje ‘ja’ – postavljanja vječit zadatak (istaknuo H. B.), koji se u svakom životnom poduzeću, pojedinačnom i skupnom, tako reći u vlastitoj režiji vrši” (37).

Bazala pokazuje i poziciju posebnosti u tom općem trendu, pa će reći: “Svaki čovjek, svaki krug, svako vrijeme mora problem ljudskoga postojanja za se riješiti. Svatko mora svojega čovjeka iznijeti – svojski, iz vlastite snage aktivitet uzdići do ‘ja’ – značenja i na njoj izgraditi samosvojnu, samovlasnu cjelinu.” (35)

Radi se o tome da je *težnja, kao osnova duhovnog i duševnog bitka*, svagda konkretna, pojedinačno izvedena, pod posebnim prilikama, vezana na stanovito prostorno i vremensko mjesto. Ona je “statuiranje izvjesne egzistencijalne mogućnosti, tentativno (na pokušaj), gotovo reći smiono i odvažno začete, vidljivo i predvidljivo (prospektivno) razvijene” (36). Jednoznačno kazavši: “Svjesno kvalificirani život u obliku ‘ja’ svagda je individualan čin, što ne isključuje mogućnost ‘zračenja’ u dalekosežnije značenje...” (isto).

To je biljka koja stoji pod ‘ja’ kauzalitetom, tj. “kao očitovanje koje od mene polazi, ja sam u njemu angažiran, a ne samo njime tangiran” i po snazi koja je tu angažirana “određuje se koliko sam subjekt vršenja egzistencije, koliko sam razvio sposobnost ljudskog postojanja, u vječitu kolebanju između stanja osvjешtena, duhovno uznesena i prirodno obeznela... Sadržaj i stil života obrazuje se u naponu ‘ja’ kauzaliteta” (37).¹¹⁾

Život ljudski zato je “odgovorno i zaslužno djelo”, tako da je onaj tko svoj talent ne razvija “zao član u svjesnoj privredi”. Čovjek se tu mora postaviti, izrijeком tvrdi Bazala, ne kao atom nego “kao *monada*, koja se određuje iz sebe, na svoj način i daje punu pojedinačno izvedenu reprezentaciju čovječnosti” (isto). To je formiranje bitka koji je u sebi jedinstven (41).

No s druge strane ova individualna egzistencija upućena je i na drugoga. Bazala tu konstruira i stanovitu intersubjektivnost koju nazivlje jedinicom, koja se obrazuje “već u organskom redu” (43). Ali jastva su u zajednici čiji su članovi “drugari”, zato je to društvo – “skup egzistencija međusobno povezanih pod imenom ‘mi’ kao izrazom za više subjekata (‘ja’)” koji imaju zajedničku svijest. To je “svežanj” (ko-lekcija) – poziva se Bazala na Humea.

¹¹⁾ Tu se Bazala, ne po prvi puta, poziva na Fichtea kao začetnika ovih ideja u povijesti filozofije. Jer, kaže Bazala, “ovdje izraženi smisao, pravac i cilj duševna kretanja zavisi (po Fichteu) od toga kakav je tko čovjek – ili bolje reći, za kakav se tko način držanja ‘odlučio’ u procesu humaniziranja...” (isto, str. 37.). No za Bazalu nije u pitanju samo jastvo kao opći pojam, nego on skicira doista pojedinačnu ‘sudbinu’ koja se tu oblikuje, na određenoj točki vremena i prostora, u određenom zavičajnom krugu, sa srećom koja ga tu čeka, s njegovim prirodnim mogućnostima i sposobnostima, tj. darovima i talentima kao njegovim “možnostima”. No te “možnosti” nisu kapital od kojega od sebe priječe renta, “već na vjeru data prometna glavnica, od čije se zdušne upotrebe očekuje... primjerna svjesna dobit” (str. 38).

Pri konstituciji ove zajedničke svijesti opet je važna filozofijska funkcija,¹²⁾ i to s naglaskom na tome da se "carstvo duha izgrađuje i održava prilozimačnosti" (45). No treba reći da je u cijelom tom izvođenju zapravo potpuno izostavljena posebnost socijalne egzistencije i njene zakonomjernosti. Ovu socijalnost, na čiji je prag došao, elaborira Bazala tek u naznakama. Ovo "društveno biće" (48) postaje "nosilac historijskog i kulturnog stvaranja" (49) a nazire se i perspektiva da ovako ustanovljene posebnosti ulaze u cjelinu "čovječanskoga nastojanja" s "historijskom i kulturnom legitimacijom", naime po tome "koliko svjesno kretanje i njegov izražaj u zajedničkim tvorevinama... preko prvotna svladavanja prirode (tzv. 'primitivne kulture'), dakle preko etnologijske zanimljivosti, razviju iz sebe, u osvješćavanju svojega položaja u svijetu i mogućnosti po njem pružene", specifičnu "mudrost svijeta i života" (50).

Na ovome mjestu Bazala se opširnije bavi *nacionalnom* filozofijom, koja treba aktivirati filozofsku funkciju u "obrazovanju narodnoga života" – iako se nije odvažio na to da odredi posebnosti "duševnosti" ili "temperamenta" nekog određenog (hrvatskog) naroda. Zato su i te naznake uopćene. Nacionalna filozofija imala bi zadaću da "motive ove primitivne mudrosti" svede na izvornost, "svestrano razvije i duhovno (idejno) uznesu, međusobno uskladi i u cjelovitu sliku životna poduzeća složi, da po tako sredenoj aktivnosti svijesnoj izvede životnu zazbiljnost osebita stila" (52).

A to pak, ponovno, nije samo funkcija znanja, nego na tome mora sudjelovati "sveukupna smisleno upravljena i vrijednosno omjerena svjesna aktivnost – mislioci, umjetnici, moralni vjerski pregaoci, socijalni i politički pokretači" (*isto*). Tu je važna i "narodna antropologija i psihologija", i "narodna etnologija" (54), a važna je i "idejno upravljena historijska svijest" (59).

Jasno je da u takvom sklopu veliku važnost ima prosvjećivanje.¹³⁾ I to zato jer se "sa svake žive točke narodnoga bića" treba pokrenuti "volja uživjeti ljudski – instar hominis... Narod u cjelini treba da se osposobi za nosioca kulturnih dobara" (61).

Važno je međutim da ni u ovom slučaju to nastojanje nema fiksnoga cilja, nego je to "vječito traženje i usvajanje duhovne domovine" (61). Tako da i s narodom biva kao i sa svijetom i čovjekom: "Ideja naroda je osvojen dobitak, stoji do njegova svijesna teženja i htijenja, leži u njegovoj budućnosti. Semper velle –

¹²⁾ Nema dvojbe da je u pogledu razumijevanja uloge filozofije u povjesnom životu Bazala veliki dužnik Hegelov. Slične formulacije mogu se naći u Uvodu Hegelovoj *Povijesti filozofije*, ali i u određenim pasazima njegove *Filozofije povijesti*.

¹³⁾ Time se Bazala posebno bavi u spisu *O ideji prosvjete*, Zagreb 1937. (prvi puta objavljeno 1922.) I ovaj kraći spis pokazuje konzistentnost Bazalina mišljenja, koje i u "egzoteričkim" raspravama korespondira s opisanim fundamentalnim stajalištem. Tako ovdje kaže: "U suštini svojoj prosvjeta je – sit venia verbo – *revolucionaran čin*. Ona podiže čovjeka iz nekoga stanja skučenosti, u kojem sile njegove, vezane i potisnute, ne nalaze potpuna oduška. Ona znači ustanak čovjeka na snažniji život, jer pokreće latentne sile njegove i izvodi ih na slobodu razvijanja. Ona oživljuje neživu i osvješćuje nesvjesno..." (str. 4).

vijekom htijeti, sebe tražiti, sebe i svoj zadatak naći, to je zavjet koji obećaje sreću duhovna bitka i kulturne dostojnosti u krugu čovječanstva” (62).

Takva dinamička pozicija omogućuje onda Bazali i to da se u Napomeni uz problem rasa¹⁴⁾ kritički postavi spram tendencija koje su u to doba – to su kasne tridesete godine – formulirale najreakcionarniju i najnehumaniju rasnu teoriju i na njoj temeljile političku praksu koja je dovela do holocausta i sličnih fenomena.

Bazala osim toga ovdje jasno formuliра svoje stajalište spram prosvjetiteljstva kao epohe i spram emancipacije: “Intelektualna emancipacija prethodi moralnoj, političkoj i svakoj drugoj. Stara riječ ‘Spoznaj sebe’ znači zapravo ‘oslobodi se’, to jest upoznaj bivstvo svoje, svoj poziv i zadaću i radi prema toj spoznaji, pa nema gospodara nad tobom, ni zapovijedi do savjeta tvoga uma i nagovora tvoje savjesti.” (str. 9)
I nešto dalje: “U suštini svojoj sloboda je kao i prosvjeta dužnost: svojim marom i trudom treba da joj svak udovolji: *ona se ne daje, nego se stječe*.” (str. 11).

¹⁴⁾ Taj je kraći spis objavljen u *Hrvatskom geografskom glasniku*, 8-10 (1939.).

POVIJEST FILOZOFIJE

Povijest filozofije Alberta Bazale,¹¹ kaže se, prvo je djelo te vrste u nas. No što se takovim iskazom, bez obzira na njegovu faktičku točnost ili netočnost, zapravo iskazuje, što je, kako se običava reći, u njemu sadržano, to jest, koje i kakove pretpostavke i konsekvencije ta sadržina u sebi drži, to se istom, e da bi u punini svojega smisla izašlo na vidjelo, mora promisliti. Povijest filozofije zbori i kroz mrtve i kroz žive, takozvane svjetske jezike. Da pak ona filozofijski progovori na jednom određenom jeziku to može imati svoj unutrašnji razlog i pravi uzrok samo u *potrebi* filozofijskoga i povijesnoga bitka onoga "mi" kojemu taj jezik pripada. Bazala osjeća, živi i svojim djelom osamosvješćuje tu potrebu. Kroz njega je povijest filozofije nama kao probuđena potreba progovorila. Nama, hoće reći onima, koje taj progovor nagovara i koji bi možda kao jedno "mi", u duhu filozofijskog i povijesnog zajedništva, tome nagovoru mogli odgovoriti.

Što je povijest filozofije po Bazali? Povijest filozofije pretpostavlja ponajprije pojam filozofije ili filozofiju samu. Kao što čovjek sâm nije tek biće među bićima nego je sva bića u njihovoj ograničenosti nadilazeće biće, tako ni filozofija nije poput umjetnosti, znanosti, religije i politike tek određeni odnos čovjeka spram bića (u elementu fantazije, iskustvenog razuma, vjerovanja i praktičkoga razbora), nego je odnos čovjeka kao čovjeka spram svih mogućih bića i spram toga odnošenja samog. Iz neposrednosti odnosa bivstva čovjeka spram sebe sama, spram svega što može da bude i spram toga dvostrukoga odnošenja kao života proizlazi filozofija kao filozofijska težnja. Filozofijska težnja bi iz neposrednosti toga odnošenja koje sebe otkriva u zōru (*Anschaung*), kroz koji bitak čovjeka, bitak svih bića i života sebe zru, da *nazre*, izvidi, iznese na vidjelo smisao i svrhu svega što ima bitak i time omogući prisebno, sebstvu svih i svakog bića primjereno življenje. Uzme li se cjelina mogućih bića kao svijet a bitak čovjeka i njegov subitak s bićima u svijetu kao život, onda filozofijska težnja poprima funkciju izgradnje nazora na svijet i život (*Welt- i Lebensanschaung*). Po svome, povijesti filozofije prethodećem pojmu, filozofija je vječna, "što se u vijek vije", težnja k sustavnome nazoru na svijet i život kao u bistvenoj jezgri čovjeka ukorijenjenoj, intendiranoj duhovnoj sebe-svijesti svega što jest.

¹¹ Dr. Arlber Bazala, *Povijest filozofije*, svezak I, *Povijest narodne filozofije grčke*, MH, Zagreb 1906; svezak II, *Filozofija helenističko-rimska, Filozofija u srednjem vijeku, Novija filozofija do Kanta*, Zagreb 1909.; svezak III, *Povijest filozofije najnovijega doba*, Zagreb 1912.

Povijest filozofije je, najopćenitije okarakterizirano, bitak filozofije u vremenu. Otuda temeljno, iz zaprepaštene začuđenosti izviruće pitanje povijesti filozofije u mjerodavnoj Hegelovoj formulaciji glasi: "Kako dolazi do toga da filozofija ima povijest?"²⁾ Tu se radi o odnosu onog vječnog i onog vremenog, vječnosti i vremena, onog o sebi mogućeg i onog za sebe zbiljskog, koji odnos Bazala vidi i razumije kao odnos vječne, u svemu što se kao čovjek rađa uvijek već potencijalno prisutne filozofijske težnje i njenog očitovanja. Ovo očitovanje nije tek proizvoljno, efemerno i slučajno iskršavanje neobičnih misli, nego je razvoj koji izvire iz samodoživljene bivstvene jezgre čovjeka a svoju svrhu ima u sustavnome, cjelovitom i jedinstvenom naziranju na svijet i život. Bazala kaže: "Znanstveno shvaćanje povijesti filozofije počinje se s *Hegelom*, koji ju je prvi shvatio kao razvoj duha ljudskoga: povijest filozofije ne smije samo nabrajati mnijenja pojedinih filozofa, kako se to učinilo manje više općeno prije Hegela, nego treba da prikaže nužni razvoj apsolutnoga uma. ...Time je povijest filozofije prestala biti doduše nesuvisli skup čudnih i običnu čovjeku nerazumljivih misli", to jest, možemo dodati, uzdignuta je do ranga filozofijske znanosti, postala je filozofijska povijest filozofije, i Bazala kaže dalje: "ali je Hegel upao u drugu skrajnost tim, što je držao, da razvoj filozofijskih sustava ide uporedo s razvojem (njegovih) logičkih kategorija. ...No premda je Hegel premalu važnost pridao pojedincu i ako je i zašao u logički shematizam, sama misao njegova bila je zdrava: sustavi filozofijski počeli su se shvaćati kao jezgra mišljenja i čuvstvovanja pojedinoga doba: pa kolika i bila zaslug pojedinceva na stvaranju sustava, ovaj potonji postaje svagda odraz cjelokupnoga kulturnoga stanja, te se u njem ne odražuje samo individualni nego i 'kolektivni' duh. Tako se je počela povijest filozofije shvaćati u ovisnosti od narodnosti (rase), pa od svakodobnoga skupnoga stanja duševnoga života (milieu) i napokon od pojedinca."³⁾ "Zdrava misao", koju Bazala preuzima od Hegela, jest u tome da filozofijska povijest filozofije "shvaća" filozofijske sustave kao "jezgru mišljenja i čuvstvovanja pojedinoga doba", da su ti sustavi ujedno "odraz cjelokupnoga kulturnoga stanja", ukoliko da se povijest filozofije shvaća "u ovisnosti od narodnosti", u ovisnosti "od svakodobnoga skupnoga stanja duševnoga života" i od stanja duševnoga života pojedinaca. Ukoliko je organ izgradnje sustava ili filozofijskoga nazora o svijetu i životu um, može se kazati da povijest filozofije promatra "razvoj uma ljudskoga",⁴⁾ ukoliko je pak taj um organ filozofijske težnje, može se kazati da povijest filozofije prikazuje "razvoj općene umne težnje čovječanstva".⁵⁾ Ta vječna umna težnja ne živi u prirodnome vremenu nego živi kao povijesno vrijeme, doba

²⁾ "Wie kommt (es), dass die Philosophie eine Geschichte hat?" Vidi: G. Wilh. F. Hegel, *Einleitung in die Geschichte der Philosophie*, Phil. Bibl., Bd. 166, Felix Meiner, Hamburg 1966., str. 6 i u istoj ili drugačijim formulacijama str. 7, 23, 36, 85, 95, 265, 273.

³⁾ Povijest filozofije, I, str. 300-301, uvodna bilješka uz 2. U reprint izdanju: A. B., Povijest filozofije, Globus, Zagreb 1988., sv. I, str. 322-323.

⁴⁾ *Pov. fil.*, i, str. 20, reprint, str. 42.

⁵⁾ Isto, str. 21, reprint, str. 43.

i vijek. Živo biće povijesnoga vremena uopće jest čovjek kao ljudski rod, a živo biće pojedinih vjekova jest čovjek kao narod i narodi. Bitne razlike između vjekova, bistveno osamosvještene u filozofijskim sustavima i povijesno življene kroz narode, iznose na vidjelo bitne mogućnosti života, zbilje, egzistencije filozofije. Povijest filozofije ne pokazuje što filozofija odista jest, ona ne razvija istinsku filozofiju u povijesnome vremenu, kako to hoće Hegel, već ona iskazuje bitne mogućnosti bitka, egzistencije ("istupanja") filozofije. Filozofija, po Bazali, može egzistirati kao narodna filozofija, to je u povijesnom vremenu "narodna grčka filozofija", ili kao odnarođena, inorodna, svjetska i univerzalna filozofija, to je "filozofija helenističko-rimska", ili kao niti narodna niti svjetska, nadnaravnome životu služeća filozofija "srednjega vijeka", na koncu, kao filozofija koja, kao niti narodna niti svjetska niti u službi onog nadnarodnog i nadsvjetskog, istom hoće da bude nacionalna, da svoj narod i svoju povijest proizvede, to je u povijesnome vremenu "filozofija novoga vijeka".

Postavi li se sad pitanje o pravoj ili istinskoj egzistenciji filozofije, to jest o takovome bitku filozofije u kojemu se filozofijska težnja kao takova slobodno, sebi adekvatno razvija do sebesvijesti onog najunutrašnjeg jednoga vremena otvarajući vidokrug bitnih mogućnosti doba i kroz to predodređujući bitne puteve svijeta i života, onda to pitanje iz filozofijske povijesti filozofije vodi u filozofiju povijesti.

Filozofija povijesti, za razliku od historijske znanosti, koja reducirajući povijest na prošlost, istražuje "kako je bilo", "zašto je bilo" i "kako i zašto je postalo" ono što je bilo, ima, vođena pitanjem "što povijest jest", iznijeti na vidjelo istinsku povijest i sve ono što mora biti, da bi takova povijest uopće mogla biti. Osnovne obrise filozofije povijesti izradio je Bazala, iako ne pod tim imenom, u svoje dvije filozofijske studije, *Metaloški korijen filozofije*⁶⁾ i *Svijest i svijet, subjekt i objekt*,⁷⁾ te gotovo sustavno u raspravi *O ideji nacionalne filozofije*,⁸⁾ označivši stvar samu, na prvi pogled višeznačno kao "osnovne smjernice aktivističkoga nazora na svijet i život."⁹⁾ "Aktivistički nazor" hoće reći nazor, to jest filozofijski nazor, to jest filozofija onog djelotvornog, onog najunutrašnjeg po čemu svijet i život, upravo kao vijek ili doba bivaju povijesnim bitkom.

Povijesni bitak Bazala misli primarno u razlici spram bitka samog kao priroda. Priroda, φύσις, ne kao cjelina prirodnih bića, nego kao samonikli rast jest izvorno rađanje bića. Ljudski rod rađa se i živi kroz pojedince i narode. Svaki narod, baš kao i pojedinac, ima svoju rođenu, kao prirodni dar darovanu bistvenu jezgru iz koje putem djelovanja kao stvaranja – ne više rađanja – može slobodno proizvesti svoju "drugu prirodu" ili kulturu. Proizvođenje kulture jest povijest. "Sva historija

⁶⁾ Filozofijske studije, I, *Metaloški korijen filozofije*, Rad JAZU, knjiga 229, Zagreb 1924., preštampano u: Franjo Zenko, *Novija hrvatska filozofija*, ŠK, Zagreb 1995, str. 215-287.

⁷⁾ Filozofijske studije, II, *Svijest i svijet, subjekt i objekt*, Rad HAZU, knjiga 272, Zagreb 1941.

⁸⁾ *O ideji nacionalne filozofije*, Knjižnica prijatelja Hrvatskoga sveučilišta u Zagrebu, broj 3, Zagreb 1938.

⁹⁾ *Metaloški korijen filozofije*, Rad, str. 296, Zenko, str. 218.

i kultura čovječanstva odigrava se u 'obliku naroda', na osobit način, koji djeluje prije no što je svijestan svoje vlastitosti, moći i prava, što bi se reklo: narodno je biće starije od svijesti narodne, a osniva se na izvjesnom 'apriori' kao iskonskoj ('rođenoj') mogućnosti svoje vrsti, koja se očituje u pjesmi i priči, u mišljenjima i vjerovanjima, u običajima i uredbama, u djelovnom držanju i stvaranju."¹⁰⁾ Povijest kao proizvodnja kulture, bitno gledano, može biti dvojaka. Povijest u kojoj neki narod (ili narodi) bez svijesti svoga bivstva, svoje iskonske mogućnosti, takoreći spontano proizvodi svoju kulturu i kroz to se uzdiže nad puku prirodu, ili povijest u kojoj narod svjestan svoga izvjesnoga "apriori" sebesvjesno stvara svoju povijest. Bivstvu prve povijesti odgovara "mitski nazor" kao "djetinja filozofija ljudstva",¹¹⁾ bivstvu druge povijesti odgovara samosvjesno izgrađeni filozofijski nazor. Prva povijest mogla bi se označiti u neku ruku kao prirodna povijest, druga pak, ukoliko se u njoj povijest zbiva kao sklad između bivstvene jezgre naroda, njene sebesvijesti i toj sebesvijesti odgovarajućega života kao istinska povijest. Može se primijetiti, da u prirodnoj ili mitskoj povijesti žive narodi jednako tako danas kao i u davnoj prošlosti, ukoliko nisu dospjeli do svoje filozofijske sebesvijesti. Potpuni povijesni razvoj od mitske povijesti do prave, filozofijske povijesti izvršili su Grci. Pokušaj rekonstrukcije toga razvoja dao je Bazala u svojoj posthumno objavljenoj, nedovršenoj raspravi *Mudrost grčkoga naroda u priči i pjesmi*,¹²⁾ koju je raspravu promišljao i izvodio pripremajući drugo izdanje svoje *Povijesti filozofije*. Grci su jedini narod koji je, u svemu čovječjem uvijek već kao mogućnost prisutnu, filozofijsku težnju uspio razviti iz korijena svoga vlastitoga bivstva dospjevši do vrhunca filozofijske sebesvijesti kroz Platona i Aristotela. U helenističko-rimsko doba i u srednjemu vijeku filozofija je bila tek "presadena". Povijest filozofije, produbljena filozofijom povijesti, otkriva tako "narodnu grčku filozofiju" kao pravu, istinsku egzistenciju filozofije.

Bit filozofije kao filozofijska težnja, povijest filozofije kao sabrana svijest bitnih mogućnosti života ove težnje i filozofija povijesti kao kriterij razlikovanja prave i krive, "korenite" i "nasadene", istinske i puke egzistencije filozofije dovele su Bazalu do ideje "žive filozofije".¹³⁾ Živa filozofija, to neće reći koja život rađa, nego ona filozofija koja rođeni život tvori, obrazuje, oblikuje, i, u tome smislu, bitno proizvodi i "satvara". Ideja žive i, kako Bazala određenije kaže, živototvorne filozofije – a mi bismo, interpretirajući kazali, povijesnotvorne filozofije – konkretizira se u "ideji nacionalne filozofije". Ideja nacionalne filozofije kao ideja sabire u sebi pojam filozofije, povijest filozofije i filozofiju povijesti. To je ideja *povijesnotvorne*

¹⁰⁾ *O ideji nac. fil.*, str. 9-10

¹¹⁾ *Pov. fil.*, I, str. 14, reprint, str. 36.

¹²⁾ Heziod. *Poslovi i dani* (preveo A. Bazala), Albert Bazala, *Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi*, MH, Zagreb 1970

¹³⁾ Albert Bazala, *Svijet i život u perspektivi fizikalnoga racionalizma*, O tristagodišnjici rođenja Bar. Spinoze, (Zagreb 1932?), str. 3, bilješka 1.

filozofije koja može i hoće proizvesti svoju vlastitu povijest, i, proizvodeći sebe samu kao svoju istinsku povijest sustvara istinski bitak naroda. Istinski povijesni bitak naroda jest život naroda koji sebe živi iz filozofijske sebesvijesti svoga bivstva. Raditi na toj i takovoj, živototvornoj i povijesnotvornoj "funkciji" filozofije Bazala je držao najvišom našom zadaćom: o udesu naime te i takove filozofije ovise bitni život i bitna smrt naroda. U svome djelu *Filozofijski portret Franje Markovića*, prikazujući duhovni rad svoga predšasnika na filozofijskoj katedri, koja bi po svome najvišem određenju imala biti duhovnim mjestom sebestvaranja nepostojeće filozofije u Hrvatskoj, Bazala kaže "da je Marković ispravno uočio *problem naše budućnosti*", koji se sastoji u tome da se narod *osvijesti "u pravcu svoje biti"*,¹⁴⁾ te priroda, "jer što je odmetnuće od svojega bivstva drugo nego samoubivstvo".¹⁵⁾

Opraštajući se od svojega djela namijenjenoga nama, na kraju predgovora trećemu svesku svoje *Povijesti filozofije* (1912), Bazala će reći: "Završujući tako svoju 'Povijesti filozofije' dužnost mi je, da zahvalim 'Matici Hrvatskoj', što je ne žaleći troška omogućila njezino izdanje, a neka mi bude dopušteno, da izrazim i nadu, da će ona, ako ima velikih nedostataka, od kojih mnoge sâm i znam i vidim, ipak ispuniti jednu prazninu u našoj poučnoj književnosti."¹⁶⁾ Za nas ostaje pitanje, kako s duhovnom prazninom, u kojoj je povijest filozofije kroz Bazalu na našem jeziku progovorila, danas stvar stoji. Svaki progovor bi da bude nagovor. Nagovor bi da dobije odgovor. Koliko se mi još smijemo nadati da će Bazalina "pouka" o bitno živototvornoj i povijesnotvornoj funkciji filozofije imati u nas uspjeha?

¹⁴⁾ *Filozofijski portret Franje Markovića*, Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, Liber, Zagreb 1974., str. 18.

¹⁵⁾ Isto, str. 24.

¹⁶⁾ *Povijest filozofije*, III, str. 5-6, reprint. isto.

LIK ALBERTA BAZALE KAO FILOZOFA I JAVNOG DJELATNIKA

“Ako nam je dakle do života, ako nam je do slobode, što dolazi s umnošću, ako nam je do časti i dostojanstva ljudskoga, ne propustimo priliku, da užgemo vatru duha, ne dopustimo da ugasne plamen, što unosi svjetlo u tamu života i blagotvorni žar u snenu prirodu, i ne dajmo da po zlu prođe, što može da bude jamstvo sreće i napretka. – da budemo ‘djeca obećanja’, kojoj je u izgled stavljena nagrada posvećenja u istini i pravdi.”

Albert Bazala, Vječni oganj (1932.)

U velikoj sam bio napasti da smisao naslova ovog svog priloga reduciram i tako sebi olakšam posao na taj način da Bazalu prikažem jednostavno kao “filozofa i javnog djelatnika”. Žrtvovao bi tako onu puninu smisla naslova, dio koje je vezan za riječ “lik” a koja sačinjava bitni integralni dio naslova što mi ga je radna grupa za pripremu ovog simpozija na čelu s prof. Vranickim zadala. Sada, kada sam na nju upozorio, razlika je jasna između zadanog mi naslova ‘Lik Alberta Bazale kao filozofa i javnog djelatnika’ i naslova s reduciranim smislom ‘Albert Bazala kao filozof i javni djelatnik’. Ipak da još pobliže pojasnim razliku.

Ima hrvatskih filozofa u novijoj hrvatskoj filozofiji koji su sigurno napisali više filozofskih knjiga sustavno-akademskog karaktera nego Bazala. Uostalom, prisjetimo se kako njegov nasljednik na katedri filozofije, Vladimir Filipović, u svom eseju *Filozofska smisao Alberta Bazale*, u prvoj rečenici karakterizira svog predšasnika: “Bazala nije napisao tomове knjiga koji bi se kao sistematska djela filozofije mogla štampati u debelim svescima pod jedinstvenim naslovom. Bazala nije bio spekulativni teoretičar ni tek analizator ili komentator preuzetih ili naslijeđenih filozofskih misli. Bazala nije bio kabinetski učenjak kome bi biblioteke i pisci stol zamjenjivali aktivnost u kulturnom životu i načinu življenja njegove sredine.”¹⁾ Tako učenik Filipović o svom inače uvažavanom učitelju.

Unatoč tom, prema Filipoviću, višestrukom ‘deficitu’ u djelu nasljednika Franje Markovića na filozofskoj katedri Filozofskog fakulteta u Zagrebu, malo ima hrvatskih filozofa poput Bazale koji su u novijoj hrvatskoj filozofiji obilježili svoje vrijeme: istina, ne toliko svojim brojnim i debelim tomovima, koliko upravo svojim *likom* filozofa, i javnog djelatnika. Naravno, ‘lik’ nas, u sintagmi ‘lik Alberta Bazale’,

¹⁾ Filipovićev esej objavljen je u časopisu *Prilozi* za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 7-8/1978, str. 7-25. Citat na s. 7.

vuče najprije na svoje semantičko-zavičajno područje: estetiku. Mada po dubinskoj slojevitosti smisla i značenja sama riječ 'lik' u hrvatskom nije uspjela zadobiti neprijeporni rang filozofijske kategorije za razliku od njezine izvedenice 'ob-lik', ipak, baš u slučaju Alberta Bazale, 'lik' dobro, gotovo savršeno funkcionira u posredovanju onog smisla i značenja što su ga generacije njegovih učenika i čitava hrvatska kulturna javnost njegova vremena stvorile i nezamjenjivo i neraskidivo svezale uz filozofa i javnog djelatnika Alberta Bazalu.

Tako se uz njegovu kršnu pojavu vezivao smisao gospodina, koji u izričitom Bazalinom (samo)tumačenju, i prema latinskom izvorniku dominus, znači duhovno dominirati, intelektualno vladati i ovladati, gospodariti nad svime i u svakom konkretnom okruženju, a onda i u cjelokupnom hrvatskom kulturnom ozračju od ranih 1900-tih do ranih 1940-tih godina. Uz njegov nikad užurbani, svaгда lagani hod vezivalo se dostojanstvo misaona čovjeka kojemu je smjer jasan i put izvjestan. Uz njegov cilindar vezivao se njegov status visokog građanstva kojemu su pripadali sveučilišni profesori i akademici. Za studente lijeve orijentacije, njegov cilindar bio je simbol okorjelog građanskog mislioca kojemu je strana i čak zazorna svaka revolucionarnost, a ona socijalna pogotovo jer u očima Bazale i građansko-liberalne inteligencije općenito bila pogubna zbog svoje intencije rušenja svih institucija koje znače red i sigurnost.²⁾ Uz njegov smireni način govorenja i savršeno jasne rečenice studentsko i građansko slušateljstvo je vezivalo temeljitu promišljenost i domišljenost svega o čemu je govorio.

Sa stanovišta teorije slobodne i emancipativne komunikacije, Bazalin ne agresivni i ne sugestibilni nego smireni meditativno-refleksivni način predavanja bio je izraz njegove demokratičnosti. Naročito je to dolazilo do izražaja u njegovu nastojanju oko stvaranja dva bitna preduvjeta za tu demokratičnost: slobodu predavača i slobodu slušatelja. O toj njegovoj karakteristici kao učitelja filozofije, koja karakteristika je u Bazali svjesno, tj. intencionalno i filozofijski motivirana, imamo izravno svjedočanstvo također njegovog nekadašnjeg studenta – Branka Bošnjaka. On o Bazali kao učitelju filozofije kaže sljedeće: "U svojim predavanjima Bazala je polazio od dva kriterija: 1) sloboda predavanja i 2) sloboda slušača. Raznovrsnost filozofije pokazuje mogućnosti uspoređivanja i analiza, koje sadrže i posebnost i općenitost. Kad se to uoči, tada je otvoren individualni put razmišljanja. Tu se ističe pravo odabiranja mišljenja iz spoznaje tekstova."³⁾

Kako je Bazala tu mogućnost slobode individualnog puta u filozofiji osiguravao i demokratsko-pedagoškom praksom, još jednom svjedoči Bošnjak kad kaže: "To je bilo i pedagoški pripremljeno da se što lakše uđe u pojedine probleme. Prije

²⁾ U svojim sjećanjima pod naslovom *Profesor Albert Bazala učio me ljudskom dostojanstvu*, Rudi Supek ovako ocrtava percepciju Bazale od strane lijevih marksističkih studenata: "...a profesor Bazala je za sve nas bio tipični predstavnik građanske misli i one filozofske orijentacije, neokantovske, koju smo mi kao marksisti u najvećem svojem dijelu idejno opredjeljena, smatrali obavezom da moramo pobijati." *Prilozi*, 27-28/1988., s. 87.

³⁾ B. Bošnjak, *Filozofija i demokracija*. *Prilozi* 27-28/1988., str. 94.

predavanja na ploči su bila ispisana imena i djela o kojima će se govoriti. To je bilo vrlo pregledno, pa je kontinuitet izvoda pokazivao mogućnost usporednog tumačenja.” U toj i takvoj slobodi predavanja i slobodi slušača Bazala je, prema Bošnjaku, stvarao demokratsku “zajednicu” učitelja i učenika u kojoj učiteljevo “rješenje” diskutiranog problema nije bilo “obavezno kao jedino shvaćanje”, nego je “otvorenost razmišljanja” koje je kao svagda suprotno autoritativnom naučavanju, bilo, nastavlja Bošnjak, “uspješan put učenja filozofije.”

Ta Bazalina demokracija kao učitelja filozofije i njegovo shvaćanje duhovno-emancipativne funkcije poučavanja filozofije, očitovali su se u Bazalinom odnosu prema svakom studentu time što ga je oslovljavao sa “gospodin”. Ne iz građanskog bontona nego zato što je Bazala, kako svjedočki tumači Bošnjak, svakog svog slušača prihvaćao “u duhovnom odnosu da bude nosilac filozofske ideje. Svako je slobodno biće, dakle dominus (gospodin) što znači da nije servus (rob). Po slobodi određeno je pravo, ali i dužnost prema mišljenju. To je bila vizija prosvjetiteljskog rada kao najvišeg cilja u društvu i povijesti.”⁴⁾

Iz do sada rečenoga jasna je opravdanost sintagme “lik Alberta Bazale”, za razliku od nekih suvremenih hrvatskih filozofa koji su možda napisali više sustavnih i akademski bespriječnih knjiga, ali bez snažnijeg zračenja svoje ličnosti na studentsko i građansko slušateljstvo. Uvodno ocrtavanje lika Alberta Bazale kao učitelja filozofije pokazalo je da su specifične crte njegova lika (i) kao učitelja filozofije motivirane njegovom vlastitom filozofijom. U tom je pogledu instruktivan rani Bazalin rad *Problem ličnosti / *osebnosti*, u kojem raspravlja o ličnosti ne kao psihologijskom problemu nego kao pojavnom obliku ozbiljenja ideala punine čovječnosti.⁵⁾

Sadržaj čovječnosti Bazala određuje u kritičkom usvajanju Kantove filozofije osobe kao umnog i autonomnog, tj. slobodnog bića, a s druge strane u negativnom kritičkom stavu romantičarskog seminaturalističkog poimanja genijalnosti kao jedinog predujveta postajanja “velikom ličnošću” te odbijanju naturalističkobiologističkog ideala “nad-čovjeka” u horizontu sveprožimajuće “volje za moć”.⁶⁾ Time su ujedno naznačene osnovne silnice idejnog polja i u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća kada je Bazala formirao ne samo svoje shvaćanje humanističkog ideala nego i uznastojao oko izgrađivanja svoga lika kao umnog i slobodnog bića kojim je, kako je to posvjedočeno od njegovih učenika suprotnoga nazora, “zračio” u intelektualnom i duhovnom životu u Hrvatskoj gotovo pola stoljeća.

Kako je geneza inicijalnog filozofskog pitanja u svakog filozofa različita, tako su početak, razvoj i konačni oblik Bazaline filozofije također osebujni. Njihova osebujnost ima trostruko neposredno izvorište. Prvo: stanje filozofije u srednje eu-

⁴⁾ Isto, str. 94.

⁵⁾ Taj manje poznati rani Bazalin rad o ličnosti objavljen je u slovenskom časopisu “VDA-dvomjesečnik za znanost in kulturo”, leto III. 1913. u četiri nastavka, a u šest poglavlja.

⁶⁾ Vidi: F. Zenko, Bazala o problemu *ličnosti/osobnosti*. Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 45-46 (1997), str. 119-128.

ropskom krugu na prijelomu stoljeća. Drugo: situacija hrvatskog filozofijskog duha u kontekstu europske filozofije u isto vrijeme. Treće, slobodni izbor svog vlastitog misaonog puta u vrijeme sazrijevanja i osamostaljivanja hrvatskog filozofijskog duha od bečke herbartističke škole.

Osebnost lika Alberta Bazale kao filozofa začela se oblikovati prvim 'percepcijama' i 'apercepcijama' šarolikog mnoštva filozofijskih tema, pitanja i problema unutar jednako tako šarolikog mnoštva filozofijskih strujanja u vrijeme njegove filozofske inicijacije, tj. njegova studija filozofije. Podsjetimo se. Ta su se strujanja javljala i razvijala iz antiteza njemačkom idealizmu, u srednjoeuropskom kulturnom krugu i duhovnom ozračju u kojem se odvijao i duhovni i filozofijski život u Hrvatskoj, posebno u Zagrebu, središtu i žarištu sveg nacionalnokulturnog života.

Prema njegovom specifičnom duševnom ustrojstvu i intelektualnoj radoznalosti za tajne nutarnjeg, psihičkog života, a i zbog bučnosti rasprava oko još aktualnog psihologizma te njezina osamostaljivanja i konstituiranja kao posebne pozitivne znanosti, psihologija je najviše privukla, i kasnije će privlačiti njegov interes do kraja života. Tako je psihologija, još uvijek kao filozofijska disciplina, bila onaj prvotni horizont iz kojeg su mu se nekako najjasnije otvarali filozofijski problemi. Zbog svoje zagonetnosti i mnogostruke činitbene kompleksnosti incijalno mu se nametnuo problem apercepcije, o čemu nam svjedoči njegova doktorska disertacija pod naslovom *Psihologijska nauka o apercepciji*.

Općenito se može reći da Bazala izvlači problem apercepcije iz uskog spoznajnoteoretskog konteksta i, vezujući uz njega pitanje geneze samosvijesti i uopće duhovne individuacije i identifikacije čovjeka pojedinca, tretira ga u širem, antropologijskom horizontu. Bazala naime vidi u apercepciji onu duhovnu djelatnost kojom se čovjek iz stalne percepcijske promjenljivosti i doživljajne amorfnosti osvješćivanjem nesvesnog osjetnog i zamjedbenog tijeka probija do svjesnog života, ili kao to Bazala sažima: "na tamnom, ali plodnom tlu nesvjesnosti nastaje svijesni život ljudske duše".⁷⁾ Nakon elementarnog osvješćivanja svog percepcijskog i doživljajnog dinamizma, čovjek specifičnom apercepcijskom činitbom uzdiže pojedine snažne percepcije najprije na nivo pojmovnosti a odatle sintetičkom i univerbalizirajućom snagom uma i najviši nivo – nivo idejnosti. Ova pak već prema svojoj intenzivnosti zahvaća i prožima čitava čovjeka i određuju mu stalni smjer duhovnog života.

U tom smislu treba čuti i razumijeti, nakon povijesne i sustavno-problematске analize, Bazalino zaključno određenje apercepcije koje glasi: "Apercepcija je dakle ona djelatnost, kojom duša neku osamljenu pomisao ili pomišljajnu skupinu ili zamjećaj, u kratko, novi sadržaj u međusobicu dovodi sa srodnim pomišljajnim sadržajem, te ga čuteći njegovu pripadnost jastvu uvodi u oblike zrenja i mišljenja, i tako razjašnjuje, da može na daljnji duševni razvoj utjecati".⁸⁾ No i najviše aper-

⁷⁾ *Psihologijska nauka o apercepciji*. Zagreb, 1900., str. 3. – Citiram prema posebnom otisku Kr. zemaljske tiskare iz "Nastavnog vjesnika" knjige VIII., svezak 4.

⁸⁾ Isto, str. 43.

cepcijske tvorbe kao što su od “općenih pomisli” nastali “pojmovi i općeni zakoni”, od “ustaljenih čutnja” formirana “(etička) načela i estetska pravila” ne ostaju osamljeni oblici, nego ulaze kao dijelovi u višu cjelinu, jer se “nad razumskom djelatnošću diže umska djelatnost duha, koja teži za jedinstvenim shvaćanjem svijeta.”⁹⁹⁾

U toj težnji Bazala očitava upravo slobodu ljudskog duha da sebi stvori “uređeni sustav općenih pomisli, načela i pravila, pod koja će svrstati sve što mu iskustvo daje.” Na tom mjestu, na kraju svoje disertacije, Bazala već 1900. uvodi volju kao vrhovni djelatno-organizacijski čimbenik koji usklađuje ne tek pojedine elemente međusobno – tj. mišljenje, čuvstvovanje, htijenje i djelovanje – nego svo djelovanje usmjeruje prema vrhovnim načelima i idealima. Zaključna rečenica u disertaciji naime doslovno glasi: “A kad i volja udesi sve djelovanje prema onim načelima, onda ne će biti samo mišljenje, čuvstvovanje, htijenje i djelovanje u skladu među sobom, nego i s onim idealima u području znanja i mišljenja, čućenja i htijenja.”¹⁰⁰⁾ Tu je već Bazala nagovijestio, dakako samo načelno, volju kao princip organizacije života, kako će to, u antitezi prema racionalizmima i intelektualizmima, razviti u svom sustavno izvedenom “voluntarističkom aktivizmu”.

Nakon intenzivnog dvadesetgodišnjeg filozofijskog, narodnoprosvjetnog i izravno političkog angažiranja, Bazala će se u svojoj 46. godini života odvažiti otvoreno se suprotstaviti prevladavajućem racionalizmu i intelektualizmu u hrvatskoj akademskoj filozofiji. On će naime u svojim dvjema raspravama *Metalogički korijen filozofije* iz 1923. i *Svijest i svijet, subjekt i objekt* iz 1927. koje je najprije čitao na svečanim sjednicama Akademije 20. lipnja 1923. i 28. svibnja 1927., sustavno izložiti svoju filozofiju u obliku voluntarističkog aktivizma, kako je sam Bazala nazvao svoj temeljni filozofski stav.

Ne samo da se iz tog filozofijskog stava jedino može i mora tumačiti lik Alberta Bazale kao filozofa i javnog djelatnika, nego što više, dvije spomenute rasprave treba čitati kao Bazalino samotumačenje vlastite voluntaristički inspirirane angažirane filozofije. Sam Bazala nije propustio, bilo eksplicitno bilo implicitno, apostrofirati onaj akademistički, racionalističko–intelektualistički način filozofiranja, koji je prevladavao u njegova učitelja Franje Markovića, s jedne, hrvatske neoskolastike s Zimmermannom na čelu s druge, te prirodnozastvenjačkog fizikalnog racionalizma s treće strane. Svim tim racionalizmima i intelektualizmima, uključujući onaj neokantovski u stotinu boja, Bazala, kako rekoh, eksplicitno i implicitno antitetički suprotstavlja svoj voluntaristički aktivizam.

Dvije godine prije artikuliranja svog temeljnog stava u spomenutim dvjema raspravama, ocrtavajući i tumačeći lik svoga učitelja u monografiji *Filozofijski portret Franje Markovića* iz 1921., Bazala, nakon što je ukazao na Markovićev leibnizijanski optimizam, predanost neprolaznim vrednotama i pouzdanje u konačnu pobjedu

⁹⁹⁾ Isto, str. 50.

¹⁰⁰⁾ Isto, str. 51.

dobra, posljednjim potezom svog pera dovršava filozofijski lik svog učitelja na sljedeći način: "Marković je ovako mirnom predanošću promatrao tragiku svijeta i u njoj sudbinu svojega naroda. Možda upravo i zato nije bio sklon tome, da herojskim zamahom krši otpor i da silu lomi silom; vjerovao je u neodrživost nepravde i zla, i strpljivo je izgledao neizbježiv udes svijeta, što mora k dobru da vodi."¹¹⁾

Još izoštrenije će Bazala ocrtati lik svog učitelja i eksplicitnije kritički apostrofirati njegovu "naučnu", što će reći 'racionalističko-znanstvenjačku' filozofiju kasnije u eseju *Filozofijska težnja u duhovnome životu Hrvatske od pada apsolutizma ovamo* iz 1936. Tu o svom učitelju Franji Markoviću kaže: "Naučnu filozofiju ... zastupa Franjo Marković – u herbartovskom pravcu. Njegovo stajalište prema filozofijskome problemu određeno je ponajprije tim, da je na 'pisce s onu stranu Velebita' (F. Marković) ne idejno nego kao historijski dokument ('putni list') nadovezivao nanovo započeti rad oko filozofije kao nauke – a onda time, da ni Herbartovu nauku nije zapravo uzeo kao tobože adekvatni izraz hrvatskoga duha, već kao najpodesniji osnov za uvođenje naučne radnje filozofijske."¹²⁾ Svi ti deficiti Markovićeve filozofije bili su neposredni i izravni izazov za Bazalinu specifičnu inicijativu: da energički, misaono i djelatno, izvede hrvatsku filozofiju na široki moderni put na kojem se treba poput suvremene europske filozofije suočiti sa temeljnim aktualnim problemima ljudskog života za koje u sebi zatvoreni akademski racionalizmi i intelektualizmi pokazuju slabu ili nikakvu senzibilnost.

Profiliranju lika Alberta Bazale kao filozofa voluntarističko-aktivističkog nagnuća pridonijela je i snažna polemičko-negativna kritika voluntarizma općenito, onog Bazalinog posebno. Ta kritika je dolazila poglavito od strane Stjepana Zimmermanna, tog istaknutog predstavnika hrvatske novoskolastike izrazito racionalističko-metafizičkog usmjerenja. Njegova se dvotomna knjiga *Kant i skolastika* (1920–21) javlja gotovo u isto vrijeme kada Bazala piše već spomenute dvije metalogički inspirirane kritike racionalizma. Uz gotovo incidentni radikalno-kritički istup protiv Bazalinog voluntarizma u samoj Akademiji, Zimmermann se u više navrata kritički i polemički osvrće na Bazalinu voluntarističku filozofiju,¹³⁾ što je sve često prelazilo okvire filozofijske diskusije i poprimalo crte zakašnjelog kulturkampfa, nacionalno-ideološkog pa i političkog diskursa. Time dolazimo do lika Bazale kao javnog djelatnika.

¹¹⁾ *Filozofijski portret Franje Markovića* Zagreb 1974., str. 135. Cit. prema reprintu te Bazaline rasprave, prvi puta objavljene 1921., Rad HAZU (IAZU), knj. 224. Reprint je priredio Bazalin učenik Vladimir Filipović koji je u Institutu za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu pokrenuo seriju monografija o "učiteljima filozofije na Katedri Filozofskog fakulteta u Zagrebu", a kao prvu u toj seriji izdao je upravo Bazalinu monografiju "o osnivaču i prvom profesoru filozofije na obnovljenom i tada novo organiziranom Mudroslovnom fakultetu godine 1874. prof. dr. Franji Markoviću.", kako to stoji u obrazloženju pokretanja navedene serije u povodu stote obljetnice obnove i potpune uspostave Hrvatskog sveučilišta i unutar njega Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Vidi: "Uvodna napomena", str. 5.

¹²⁾ Str. 14. – Citiram prema zasebnom otisku (iz Spomen-knjige "Obzora" 1860.-1935.) Zagreb 1936.

¹³⁾ Usp.: Stjepan Zimmermann, *Filozofija i religija* I-II, 1936.-1937. – Vidi o tome i u knjizi Ivana Čehoka, *Filozofija Stjepana Zimmermanna*, Zagreb 1933., str. 129-130.

Sva Bazalina tz. javna djelatnost – kao narodnog prosvjetitelja – bio je osnivač i dugogodišnji tajnik, zatim i predsjednik pučkog sveučilišta – čelnika najviših nacionalnih znanstvenih i kulturnih institucija – bio je dugogodišnji tajnik, zatim predsjednik Matice Hrvatske, dekan Filozofskog fakulteta, rektor Hrvatskog sveučilišta te predsjednik Akademije – i konačno kao političara – bio je ugledni član najprije Hrvatske zajednice, stranke liberalne građanske orijentacije 1919, zatim član i tajnik Hrvatske federalističke seljačke stranke 1926. i njezin narodni zastupnik, u izvršnoj vlasti obnašao je dužnost povjerenika, odnosno ministra za prosvjetu i bogoštovlje u Zemaljskoj vladi u Zagrebu – sva ta Bazalina javna djelatnost bila je svagda motivirana njegovim najdubljim filozofskim, specifično voluntarističko-ontolozijskim uvjerenjem. Bazala je naime bio uvjeren “da je težište ontolozijske funkcije u nekoj djelovnoj sposobnosti (virtualnosti) (...), koja se ‘vrši’ u nekom sa samim nastankom ‘rođenom’ pravcu ostvarenja, u zalaganju, upravo osvajanju *posebne određenosti* (*‘Eigenbestimmtheit’*), u ustrajanju na odabranom i odlučenom putu, u prosljeđivanju njegovu do krajnih mogućnosti, u povezivanju svih modifikacija u jednu cjelinu zbivanja i usavršavanju te cjeline u sve-splet stvaralačkih tendencija.”¹⁴⁾ Nema li se pred očima taj temeljni Bazalin stav, zapada se nužno u krizu razumijevanja upravo njegova djelovanja kao javnog djelatnika. Ono nije tek neki usputni i sporedni moment u Bazale, nego je, gotovo bi se moglo reći, ‘ontologička’, tj. nužna konsekvencija njegova temeljnoga, voluntarističko-aktivističkoga stava.

Nikada prije kao ni sada nije bio sporan Bazalin lik kao narodnog prosvjetitelja, za razliku od njegova lika kao političara. Možda je razlog u tome što je u hrvatskoj laiciziranoj i građanskoliberalnoj kulturnoj javnosti općeprihvaćena Kantova ideja prosvjetiteljstva kao povijesno provjerenog čovjekova izlaska iz svoga malodobništva, i sigurnog puta prema duhovnoj, socijalnoj i političkoj slobodi i autonomiji kako pojedinca tako i naroda. Zato je Bazala, kao mladi docent, mada uz dugotrajni trud, pridobio Akademski senat za tako filozofijsko-prosvjetiteljski utemeljenu ideju Pučkog sveučilišta. Senat hrvatskog sveučilišta je naime 1907. godine prihvatio pravila i “stao na stajalište, da su pučka sveučilišna predavanja integralni dio sveučilišta samoga, osnovan na slobodnoj suradnji visokoškolskih nastavnika.”¹⁵⁾

Uz organizacijske poteškoće i otpore sumnjičave banske vlasti pod budnim okom Beča i Pešte, Pučko sveučilište počinje svoj život 1912. uz zdušnu suradnju najistaknutijih hrvatskih znanstvenika svih boja, svjetonazora i konfesija koji su na

¹⁴⁾ A. Bazala, *Filozofijske studije. II. Svijest, svijet, subjekt i objekt* Zagreb 1941. Str. 164-165. Citiram prema zasebnom otisku (iz godišnje edicije Rad HAZU, knj. 272/123/, 1941.), Zagreb 1941. – Kako sam ranije spomenuo, ovu je studiju, koja je nastavak I. studije *Metaloški korijen filozofije* iz 1923., objavljene u Radu HAZU knj. 229), Bazala čitao na svečanoj sjednici Akademije 28. svibnja 1927., ali je objavljena tek 1941.

¹⁵⁾ Ivo Horvat, *Pučko sveučilište u Zagrebu (25 godina postanka i 20 godina djelovanja)*. Str. 14. U: Spomenica pučkog sveučilišta u Zagrebu 1907.-1912.-1932. Zagreb 1932.

konstituirajućem odboru izabrali Bazalu za tajnika. Od tada pa nadalje stvara se lik Bazale kao narodnog prosvjetitelja koji, kao i brojni suradnici Pučkog sveučilišta iz redova sveučilišnih profesora i znanstvenika, poput apostola i pučkih misionara, idu diljem Hrvatske, od Zemuna, Vukovara, Osijeka i Vinkovaca, od Dubovnika, Splita, Zadra, Rijeke, Opatije, Istre i Trsta te Karlovca i drugih gradova u kontinentalnoj Hrvatskoj, držeći predavanja o aktualnim pitanjima znanosti, društvenog i narodnog života. Sve to s vrhovnim ciljem koji je Bazala u eseju *Vječni oganj*, napisanom uz dvadesetu godišnjicu početka djelovanja Pučkog sveučilišta 1932., formulirao kao “preporadanje u duhu” i prenošenje “ognja prosvjetljavanja”, inspirirajući se Pavlovim pobudnim nagovorom Rimljanima: “Budite ognjeni u duhu.”¹⁶⁾

Ako je lik Bazale kao javnog djelatnika u samoodabranom i duboko filozofijski motiviranom pozivu pučkog, narodnog i nacionalnog prosvjetitelja svagda bez zadrške pozitivno prikazivan, njegov lik kao političara ne samo da nije tako jarkim bojama ocrtavan kao lik filozofa i lik odgojitelja naroda za slobodu, nego je osporavan s lijeva i s desna u temeljnoj njegovoj vrijednosti. Jednom je Bazala kao političar dezorijentirani građanski intelektualac koji gaca po močvari građanske politike, drugi puta je sumnjiv zbog neizlječivog jugoslavenstva, kako ga se kadšto i danas obilježava, treći puta je to bio Bazalin jalov posao u kojem je uzaludno rasipao svoje snage umjesto da se posvetio pisanju sustavnoakademske filozofske knjige.

No, u pozadini osporavanja lika Bazale kao političara nisu posrijedi samo načelno ideologijska i praktično politička razmimoilaženja. Problem je nerazumijevanje ozbiljnosti Bazaline filozofske motivacije da se čovjek (i) politički angažira. To nerazumijevanje ima svoj dublji korijen: nerazumijevanje, što više, nepromišljanje, ili točnije neprihvatanje politike kao jednog od egzistencijala suvremenog čovjeka. Ne prihvatanje tog i takvog, egzistencijalnog ranga politike jest simptom krize jedne usahle racionalističke kulture, izdanak koje je i jedna racionalističkotehnicistička organizacija svekolikog života bez “organičke životne snage”. Očituje se to, po Bazali, u politologijskim programskim konstrukcijama koje su očišćene od “iracionalnih potencija” i izvedene prema svim pravilima logičke konsekvencije, što im daje izgled racionalnosti i priskrbljuje propagandnu plauzibilnost. Takve konstrukcije međutim nisu srasle s “realnošću života, tj. sa silama koje pokreću život.”¹⁷⁾

O nerazumijevanju, ili neprihvatanju, Bazalina filozofijski motivirana izravnog političkog angažmana svjedoči možda najbolje njegov učenik Vladimir Filipović kada u nekrologu svome učitelju i bivšem predsjedniku Akademije, koji nekrolog je od mladog docenta naručila Akademija, 1947. godine piše sljedeće: “Kao gotovo svi javni hrvatski radnici ovog historijskog perioda i Bazala se bavio dnevnim, aktuelnom politikom. Linija Bazalina političkog razvitka je isprekidana, u tom razvitku

¹⁶⁾ Spomenica..., str. 5.

¹⁷⁾ *Metafizički korijeni filozofije*, str. 356-357.

odražavaju se sva mnogobrojna lutanja naše političke svijesti kroz četiri decenija našega narodnoga života. U metežu političkog zbivanja, kada građansko društvo rastrgano vlastitim suprotnostima traži sad ovu sad onu soluciju, i Bazala se priklanja različitim političkim zastavama i grupacijama. Bazalino nastojanje da definira pokretne i stvaralačke snage našega javnoga života, troši se redovito u apstraktnim formulacijama, koje i onda, kada napredno zvuče, ostaju bez realnoga, to jest socijalnoga dometa i učinka. Bazala je mnogo svojih stvaralačkih snaga utrošio na štetu svoga stručnoga rada i kao politički feljtonist i kao govornik u parlamentu i na stranačkim kortešacijama, ukratko: kao zakašnjeli borac u sutonu jedne historijske epohe.”¹⁸⁾ Tako o svom učitelju i predšasniku kao političaru njegov najpoznatiji učenik i nasljednik na filozofskoj katedri. Na koji suton i na koju historijsku epohu u tom sutonu misli Filipović, tada 1947., nije potrebno ovdje podsjećati, jer je to sasvim prepoznatljivo prema nekim žargonskim sintagmama preuzetim iz marksističko revolucionarne retorike novouspostavljene komunističke vlasti.

Ako nam je stalo do toga da lik Bazale kao političara ne prosuđujemo iz svakodnevnog površinskog mnijenja o politici kao čak etički sumnjivom pozivu zbog tobože imanentne joj nemoralnosti, ili čak amoralnosti, a s intelektualističkog, akademsko produktivnog horizonta svagda kao jalovom poslu, nego iz filozofijske, misaonodjelatne i djelatnomisaone motivacije kakva je bila Bazalina onda se sama od sebe nameće nužna korektura u prosudbi lika Bazala i kao političara. Bazalina metalogički, voluntaristički-aktivistički motivirana filozofija sadrži nekako imanentni nalog da se filozof i najneposrednije založi za onu poruku što je sadrži njegova filozofija. Poruka Bazaline filozofije jest autonomija i odgovorna sloboda pojedinaca ali i zajednica, na primjer onih narodnih, kao skupnih osobnosti. Dosljedno tome Bazala je svojom intenzivnom i programatskom narodno prosvjetnom djelatnošću odgajao hrvatski narod za autonomiju i slobodu kojoj je težio snagom i silom svojega zasebnog narodnosnog bića i iz svoje bivstvene prirodNOPovijesne jezgre, kako je to energično znao formulirati sam Bazala.

Da je upravo izneseni Bazalin stav o hrvatskom narodu bio i njegov politički program za koji se zalagao, dokazuje program njegove stranke koji je objavljen 1926. pod naslovom *Temeljini nauk (program) i Pravilnik (statut) Hrvatske federalističke seljačke stranke*.¹⁹⁾ Programska preambula pod naslovom “Narodna i politička samosvojnost (individualnost) hrvatskog naroda” započinje ovako: “Hrvatski narod je i pored srodstva s ostalim južnoslavenskim narodima poseban narod s punim pravom na samostalni narodni i politički život. Narodna samosvojnost hrvatskoga naroda osniva se na njegovu osjećaju, na živjoi nikad nesatrenoj svijesti, na njegovoj kulturi, i na težnjama, koje je u svojoj više nego tisućgodišnjoj prošlosti njegovao i razvio. Na tom kulturnom opravdanju i historijskom (povjesnom) pravu osniva se i

¹⁸⁾ Vladimir Filipović, *Albert Bazala (13. VII. 1877-12. VIII. 1947.)*. Ljetopis HAZU(JAZU) 56/1952., str. 313.

¹⁹⁾ Izdanje Predsjedništva HFSS, Zagreb 1926.

politička samosvojnost hrvatskoga naroda.”²⁰⁾ Za onoga koji pozna Bazaline tekste nema dvojbe da je to rukopis Alberta Bazale, tada tajnika svoje stranke.

No, program se ne zaustavlja samo na toj općenitoj konstataciji nego sadrži nedvosmislenu političku prosudbu aktualnog i konkretnog položaja hrvatskog naroda u novoj državi SHS. Ta prosudba glasi: “Hrvatski narod u državi Srba, Hrvata i Slovenaca svoje pravo samoodređenja još nije ostvario. Država SHS nije uređena onako, kako to odgovara volji hrvatskoga naroda, jasno izraženoj na svim dosadašnjim izborima. Pitanje unutrašnjeg uređenja države, a s tim i hrvatsko pitanje ostalo je neriješeno.” I tu se međutim ne zaustavlja program Bazaline stranke. Dalje se nastavlja radikalnom kritikom centralističkog uređenja države SHS, koja kritika prerasta u generalnu kritiku državnog centralizma uopće, koja je aktualna i danas, u svijetu i kod nas. Ta kritika glasi ovako: “Centralističko uređenje državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca neće hrvatski narod nikad prihvatiti. Centralizam je stvoren zato, da omogućiti podržava političku prevlast jednoga naroda nad drugim i jedne zemlje nad ostalima. Politička prevlast povlači za sobom prevlast na svim područjima javnoga života, naročito gospodarskom i financijskom. Državna vlast u centralističkom uređenju sredstvo je za političko povlašćivanje, a gospodarsko izrabljivanje. Centralistička uprava je nesposobna i nemoćna za rješavanje svojih zadataka, centralistički parlament je potpuno jalov. U centralizmu nema ni jednakosti državljana ni ravnopravnosti naroda i zemalja, od kojih je državna zajednica SHS sastavljena, a bez jednakosti nema i nemože biti ni mira ni napretka u državi. Centralizam je izvor slabosti države kao cjeline i uzrok neizgladivog nezadovoljstva njenih sastavnih činilaca. Zato odklanjamo svako uređenje, koje je u jezgri svojoj centralističko.”²¹⁾ To su bitni razlozi zašto se Bazala i njegova stranka u duhu prava na samoodređenje zalaže i traži tada, 1926. godine, izričito “Federativno uređenje državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca”, kako glasi podnaslov preambule *Temeljnog nauka Bazaline Hrvatske federalističke seljačke stranke*.

Ovi navodi ne služe samo da ospore Filipovićevu ocjenu da se Bazala kao političar trošio “redovito u apstraktnim formulacijama” nego u prvom redu da se rasprši predrasuda koja po prilici glasi: Bazala je bio okorjeli Jugoslaven ne samo u državopolitičkom nego i duhovnokulturnom smislu. Koliko je takva teza neodrživa, svjedoči između ostaloga i Bazalin doprinos afirmiranju identiteta hrvatske (nacionalne) filozofije.²²⁾ Držim da se sada, u promijenjenoj duhovnoj klimi koja je nastala uspostavom hrvatske države, moraju korigirati uvriježene predrasude s lijeva i desna o Albertu Bazali i kritički ocjenjivati i u povijesnoj istini profilirati njegov lik kao filozofa i javnog djelatnika. I da zaključim!

²⁰⁾ Isto, str. 3.

²¹⁾ Isto, str. 4.

²²⁾ Vidi o tome: F. Zenko, *On the Concept of (Croatian) National Philosophy in the Work of Albert Bazala*. U: Synthesis Philosophica, 16/1993., 513-530.

Prepoznavajući i sabirući osnovne energične idejne i praktične tendencije devetnaestoga stoljeća, začete već s Kantovim primatom praktičkog uma, a do svoje punine razvijene preko Hegelova preusmjerenja filozofijskog interesa s prirode na povijest kao djelo i poprište duha, Bazala je izgrađivao svoj osebusni voluntarističko-aktivistički stav prema svijetu i životu u kritičkom dijalogu i s onim temeljnim idejnim silama koje su oblikovale duhovne i društvene pokretne snage 20. stoljeća.

Na iskplícitan ili implicítan náčin sve su one prisutne u Bazalínu integralnom djelu, od Marxova radikalnog i borbenog suprotstavljanja rada i kapitala, Nietzscheova razotkrivanja funkcioniranja volje za moć u svim porama zbilje, Freudova osvješćivanja mehanike porivnih i nagonskih sila što nam iza leđiju vladaju duševnošću i duhovnošću te kulturnim i civilizacijskim sklopovima, Masarykova rastjerivanja proruskih panslavističkih magluština i zauzimanja za narodnosno nacionalni kulturni i državni identitet, sve do Heideggerova strastvena isljeđivanja naivne ontologije iza racionalističko-pojmovne mašinerije tradicionalne metafizike s istodobnim tražanjem za novom fundamentalnom ontologijom što nužno navodi na odlučnu i rizičnu filozofsku egzistenciju.

Sve te tendencije, u pozadini kojih je zamah tehnogene znanosti i njome omogućeni dinamički industrijalizam koji je rastočivši tkivo i strukture starih feudalno ruralnih zajednica nametnuo zadaću oduhovnjenja novonastalih kulturnih amorfnih ili etnički polimorfnih društava unutar sustava nacionalnih država, Bazala je 'apercepcijski' ocjelovio u svom voluntarističkom aktivizmu u neposrednoj antitezi prema raznolikim racionalizmima. Ti su racionalizmi zahvatili i akademsku hrvatsku filozofiju koja je stoga ostala bez energičnog formativnog utjecaja na hrvatsku nacionalnu kulturu, politiku i ukupni društveni život u državnom okviru koji se je doživljavao kao tuđ i stran "bivstvenoj jezgri hrvatskoga naroda". To su povijesne sile u sučeljavanju s kojima je formiran lik Bazale kao angažiranog filozofa i svagda filozofijski motiviranog javnog djelatnika.

Stoga ključ razumijevanja lika Alberta Bazale i kao filozofa i kao javnog djelatnika jest i ostaje njegov kantovski formulirani, iz Heraklitovoj vatri prisposodobivog, zazbiljno-primarnog voljnog elementa izvirući, i pavlovskim ognjenim duhom inspirirani postulat. Taj postulat i za nas danas, u sjeni jedne civilizacije koju njezini inherentni iracionalni pogonski čimbenici usmjeruju prema smrti, zvuči opominjajuće, pobudno i putokazno: "Ako nam je dakle do života, ako nam je do slobode, što dolazi s umnošću, ako nam je do časti i dostojanstva ljudskoga, ne propustimo priliku, da užgemo vatru duha, ne dopustimo da ugasne plamen, što unosi svjetlo u tamu života i blagotvorni žar u snenu prirodu, i ne dajmo da po zlu prođe, što može da bude jamstvo sreće i napretka – da budemo 'djeca obećanja', kojoj je u izgled stavljena nagrada posvećenja u istini i pravdi."²³⁾

²³⁾ A. Bazala, *Vječni oganj*. U: "Spomenica...", str. 11.

HRVATI I PARIŠKO SVEUČILIŠTE (XIII.-XV. st.)

Kad je car Justinijan 529. godine ukinuo nekršćanske filozofske škole, intelektualni život, kako na Zapadu tako i na Istoku Carstva, udomljuje se unutar samostanskih zidina ili u sjeni katedrala. Dvije zakonske odredbe 'oca Europe' Karla Velikog, objavljene u obliku kapitulara 787. i 789. godine, inzistiraju na ustanovi škola u biskupskim sjedištima i opatijama u kojima će se uz klasični sustav sedam 'slobodnih umijeća' poučavati također u liturgiji i crkvenom pjevanju.¹⁾

Prostor uz Mali most, u sjeni buduće pariške katedrale Notre-Dame, sredinom XII. stoljeća postaje stjecištem profesora i studenata iz cijele Europe. Treći lateranski sabor 1179. obvezuje odgovorne crkvene vlasti da bez ikakve naknade izdaju *licentiam docendi* svakom sposobnom nastavniku.²⁾ Prve korporacije profesora i studenata nastaju prije 1200. godine u obranu obostranih interesa. Svaki je student slobodan potražiti nastavnika pod čijim vodstvom slijedi predavanja i priprema završne ispite za licencijat (*licentia docendi*), magisterij ili doktorat.

Zajedništvo profesora i studenata organizira se korporativno i prema zavičajnom afinitetu. Ovakav način okupljanja najprije dolazi do izražaja na Pariškom sveučilištu, najstarijoj i najuglednijoj europskoj znanstveno-nastavnoj ustanovi, koju francuski kralj Filip-August 14. siječnja 1200. izuzima ispod vlasti kraljevskog upravitelja i podliježe jurisdikciji pariškog biskupa, a papa Grgur IX. bulom *Parens scientiarum* (Pariz *majka znanosti*) 13. travnja 1231. osamostaljuje kao neovisnu sveučilišnu zajednicu čiji samoupravni ustroj ubuduće garantira Apostolska Stolica. Robert de Courçon, izaslanik pape Inocenta III. i profesor u 'gradu svjetlosti', 14. kolovoza 1215. svečano obznanjuje statut i *ratio studiorum* (program) Pariškog sveučilišta.³⁾

¹⁾ *Monumenta Germaniae historica, Leges II*, izd. A. BORETIUS, sv. I, str. 59-60; A. TUILIER, *Histoire de l'Université de Paris et de la Sorbonne*, sv. I, Paris 1994, str. 32.

²⁾ J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, sv. XXII, col. 227; A. TUILIER, *Histoire*, str. 38, bilj. 12; F. ŠANJEK, *Povijesni razvoj visokog školstva s posebnim osvrtom na 1874. godinu*, Matija Mesić prvi rektor Sveučilišta u Zagrebu (zbornik radova), Zagreb 1997, str. 135.

³⁾ H. DENIFLE – Ac. CHATELAIN, *Chartularium Universitatis Parisiensis* (dalje: *C.U.P.*), sv. I, Paris 1889, dok. br. I, 20. 66 i 79; A. TUILIER, *Histoire*, str. 62-63; J. VERGER, *L'essor des universités au XIIIe siècle*, Paris 1997, str. 27-28.

Studentski život u gradu na obalama Seine odvijao se unutar četiri statutarne uređene grupe prozване *nacijama*. U *Normansku* su se naciju upisivali studenti iz Normandije, tj. školarci koji su potjecali iz crkvene pokrajine sa sjedištem u Rouenu, dok su *Pikardsku* naciju sačinjavali studenti iz dijeceza sjeverne Francuske i studenti iz valonskog dijela današnje Belgije. Pod imenom *Francuske nacije* okupljaju se školarci iz šire Francuske kao i studenti s Apeninskog i Pirenejskog poluotoka. *Engleska*, kasnije nazvana *Anglonjemačka* nacija povezuje školarce koji su u Pariz dolazili s Britanskih otoka i Irske te profesore i studente iz sjeverne i istočne Europe.⁴⁾

Do utemeljenja tzv. *Kolegija osamnaestorice* (1180.) pariški studenti nemaju posebne rezidencije, ali ih je u prvoj polovici XIII. stoljeća podignuto nekoliko. Najslavniji pariški kolegij, podignut 1257. godine, nosi ime svoga utemeljitelja Roberta *Sorbona*.⁵⁾ Kolegij je u prvom redu namijenjen siromašnim svjetovnim studentima. Za razliku od sličnih zavoda, *Sorbona* je kuća studija, opskrbljena bogatom knjižnicom, oko koje će se kasnije izgraditi veliko i u cijelom svijetu poznato Pariško sveučilište. U pismu od 2. kolovoza 1259. godine papa Aleksandar IV. hvali Ljudevita IX. Svetog, koji je kraljevskim slobodnostima bogato obdario ovu ustanovu i namjerava je proširiti tako da Sorbona postane stjecištem doktora teologije iz čitavog kršćanskog svijeta.⁶⁾

Sorboni slične zavode imali su ranije samo dominikanci (*Collège des Jacobins*) i franjevci (*Collège des Cordeliers*). Dominikanci su se nastanili u Parizu 1221. godine i to na zemljištu uz ulicu svetog Jakova (odatle i naziv – *jakobinci*) koje im dobrovoljno ustupa “Universitas magistrorum et studentium Parisiis commorantium” – Udruga profesora i studenata koji borave u Parizu.⁷⁾

Knjige prokuratora i *Blagajnički dnevnik* četiriju nacija Pariškog sveučilišta sadrže obilje podataka o hrvatskim studentima, koji su u potrazi za znanjem došli u grad na obalama Seine, iako su imali širom otvorena vrata sveučilišta bližih Hrvatskoj u Bologni, Padovi, Beču i drugdje. Ugled Pariškog sveučilišta privlačio je hrvatske mahom siromašne studente koji su, kako se može razabrati iz suhoparnih administrativnih zabilježki, hrabro prihvatili izazov i redovito u propisanom roku završavali svoje studije sa stupnjem samostalnih predavača (*determinatio*) ili aka-

⁴⁾ O sveučilišnom ustroju prema nacijama usp. G. C. BOYCE, *English-German Nation in the University of Paris during the Middle Ages*, Bruges 1927; M. TOULOUSE, *La Nation Anglaise-Allemande de l'Université de Paris des origines à la fin du XVe siècle*, Paris 1939; M. TANAKA, *Hrvatski studenti na Pariškom sveučilištu u 14. i 15. stoljeću*, *Croatica christiana periodica*, IX (1985) 15, str. 36; A. TUILIER, *Histoire*, str. 69-73.

⁵⁾ Robert de Sorbon (1201.-1274.), teološki pisac (*De conscientia, De matrimonio*), kapelan francuskog kralja Ljudevita IX. Svetog, utemeljitelj kolegija za siromašne studente (1257.) koji po njemu nosi ime *Sorbona*. U srednjem vijeku sinonim teološkog fakulteta Pariškog sveučilišta, a danas cijelog sveučilišta u ‘gradu svjetlosti’. Usp. P. GLORIEUX, *Aux origines de la Sorbonne*; sv. I, Robert de Sorbon. L’homme, le collège, les documents, Paris 1965; F. ŠANJEK, *Pariško sveučilište u XIII. stoljeću*, *Bogoslovska smotra*, XLV (1975) 1, str. 8-12.

⁶⁾ C. U. P. I, 397-398; R. PERNOD, *La vie universitaire parisienne au XIIIe siècle*, Paris 1974, str. 90; F. ŠANJEK, *Pariško sveučilište*, str. 8.

⁷⁾ C. U. P. I, 99-100; F. ŠANJEK, *Pariško sveučilište*, str. 7.

demskim titulama *licencijata*, *magistra* ili *doktora* 'artium liberalium', medicine, prava i teologije. Neki će prodići svoje i narodno ime kao ugledni znanstvenici, pisci, crkveni prelati, diplomati i javni djelatnici. Od osnutka Pariškog sveučilišta do sredine XV. stoljeća u 'gradu svjetlosti' studirali su zagrebački biskupi Stjepan II. Babonić (1225.-1247.) i Augustin Kažotić (1303.-1322.), Juraj iz Slavonije (oko 1355/60. – 6. V. 1416.) i njegov nećak Ulrik Pariški, Pavao iz Krbave, Benedikt i Marko iz Srijema, Dubrovčani Ivan Stojković i Petar Gučetić, Trogirani Mihovil Jurjev i njegov sin Petar, Zagrepčani Pavao Nikolin i Kuzma Šimunov i drugi.⁸⁾

Herman Dalmatin (oko 1110. – posl. 1154.), preteča hrvatskih studenata u Parizu

Herman Dalmatin, znanstveno aktivan u četvrtom i petom desetljeću XII. stoljeća, jedan je od pionira europske i hrvatske znanosti u vremenu koje neposredno prethodi pojavi sveučilišta na kršćanskom Zapadu.⁹⁾

O Hermanovu oduševljenju za studij svjedoče putovanja koja mladog Istranina od rodničkih jadranskih žala odvođe na Zapad, u Chartres i Pariz, potom na vrlo uzbudljiv i pogibeljan put od obala Seine do Bagdada na Eufratu i ne manje opasan povratak sjevernim Sredozemljem do rijeke Ebro u Španjolskoj.¹⁰⁾

Hermana Dalmatina privlače konkretna saznanja neophodna napretku društva. Solidnim poznavanjem astrologije-astronomije,¹¹⁾ matematike i prirodne filozofije,

⁸⁾ Usp. M. TANAKA, *Hrvatski studenti*, str. 36-41; ISTI, *La nation anglo-allemande de l'Université de Paris à la fin du Moyen âge*, Paris 1990, passim.

⁹⁾ Školski sustav od privatnih učitelja do sveučilišta prolazi mnoge transformacije, od prvih javnih škola u starom Egiptu, preko Atene i Rima, samostanskih i katedralnih škola u karolinško doba do pojave prvih sveučilišta u Parizu, Bologni, Oxfordu i drugim intelektualnim središtima europskog srednjovjekovlja. Postanak sveučilišta u Bologni neki povezuju s lažnom ispravom cara Teodozija (346.-395.). Isti je slučaj s Oxfordskim sveučilištem čiji se ustroj dovodi u svezu s engleskim nacionalnim junakom kraljem Alfredom Velikom (878.-899.). Poznato je da Fridrik I. Barbarosa 1155. godine dekretom *Habita* osigurava carsku zaštitu studentima pravne škole u Bologni, što se u nekim povijesnim krugovima poistovjećuje s fundacijskom poveljom prvog europskog sveučilišta. O pojavi 'generalnog studija' sa sveučilišnim poisticama na europskom Zapadu u srednjem vijeku usp. A. TUILIER, *La notion romano-byzantine de 'studium generale' et les origines des nations dans les universités médiévales*, Bulletin philologique et historique, Année 1981, Paris 1983, str. 8-27; ISTI, *Histoire*, str. 29-101; J. VERGER, *L'essor des universités*, str. 11-40. O ustroju Pariškog sveučilišta v. F. ŠANJEK, *Pariško sveučilište*, str. 6-16.

¹⁰⁾ O Hermanovim putovanjima s engleskim prijateljem Robertom iz Kettona piše engleski ljetopisac, suvremenik druge križarske vojne: "Robertus Ketenensis natione et cognomine Anglus, degustatis primum per Anglorum gymnasia humanarum artium elementis litterariis, ultramarinas statim visitare provincias in animo constituit: peragratis ergo Gallias, Italia, Dalmatia et Graecia, tum demum pervenit in Asiam, ubi non parvo labore ac vitae suae periculo inter Saracenos truculentissimum hominum genus, Arabicam linguam ad amussim didicit. In Hispaniam postea navigio tractatus, circa fluvium Hiberum Astrologicae artis studio, cum Hermannō quodam Dalmata, magni sui itineris comite se totum dedit. Claruit anno S(al)vatoris nostri 1143, Stephano regnante (1135.-1154.), et Pampilonae sepelitur" (R. HAKLUYT, *The Principal Navigations Voyages. Traffiques and Discoveries of the English Nation*, sv. IV, London 1598, str. 308; F. ŠANJEK, *Herman Dalmatin*, uvodna studija u 'Herman Dalmatin. Rasprava o bitima', Pula 1990, str. 18, bilj. 31).

¹¹⁾ Herman razlikuje astrologiju od astronomije. U raspravi *O bitima* (hr. 38) naglašava da se *astrologija* bavi utjecajem svemirskih tijela na čovjekov život, a da je predmet *astronomije* mnogo širi jer se temelji na istraživanju gibanja nebeskih tijela i ustrojstvu svemira, neovisno o neposrednoj koristi za čovjeka. Usp. F. ŠANJEK, *Europski dometi znanstvenog djela Hermana Dalmatina*, Filozofska istraživanja, 48/1992, str. 9.

učeni Istranin pripada europskim intelektualcima odlučnim pomiriti misaone sustave i znanstvene tradicije Istoka i Zapada, arapske i kršćanske civilizacije i kulture. Za povjesnike znanosti Herman je "tipični predstavnik filozofske škole u Chartresu, koji svojom raspravom *O bitima*¹²⁾ i prijevodom Abu Ma'sharova *Općeg uvoda u astronomiju* daje nemali udio novom poimanju prirode, u kojoj uzrok gibanja i života, nebo i planeti postaju pravi gospodari vremena i procesa zbivanja, dok suglasje mikro i makrokozmosa uvjetuje niz podudarnosti, srodnosti i djelovanja u odnosu planeti - ljudski organizam, što je nova potvrda povezanosti neba i zemlje i pretpostavka onovremene praktične medicine".¹³⁾ Prijevodom Abu Ma'sharovog *Općeg uvoda u astronomiju* na latinski Herman Dalmatin izravno posređuje uvođenju aristotelizma u misaoni sustav kršćanskog Zapada.¹⁴⁾

Nakon prvih elemenata znanja, stečenih u samostanskoj školi benediktinaca u Sv. Petru u Šumi ili Sv. Ivanu u Medulinu,¹⁵⁾ Herman Dalmatin napušta Istarski poluotok¹⁶⁾ da bi nastavio studij najprije u Chartresu (1130.-1134.) a zatim u Parizu (1134.-1135.). U gradu na rijeci Eure mladi Istranin usavršava se u 'slobodnim umijećima' pod vodstvom glasovitog magistra 'artium' Thierryja iz Chartresa, s kojim odlazi u Pariz kad je ovaj 1134. imenovan kancelarom katedralne škole u gradu na obalama Seine, oko koje će se 1200.-1215. organizirati prvi 'generalni studij' (sveučilište) na kršćanskom Zapadu.¹⁷⁾ U magistru Thierryju nadobudni student iz Istre otkriva "jedinog oca latinskih studija, prvo i nenadmašno sidro *druge filozofije* (...) brižnog učitelja u kojem ponovno živi Platonova duša, koja je s neba sišla zbog sreće smrtnika".¹⁸⁾

Za predavanja kod Malog mosta uz obalu Seine naš će se student upoznati s Englezom Robertom iz Kettona. Sa svojim će nerazdvojnim drugom Herman pro-

¹²⁾ Herman je raspravu *O bitima* (De essentiis) podastro javnosti 1143. u Béziersu (južna Francuska). Izvorni tekst objavili su: M. ALONSO, *Hermann de Carinthia. De essentiis*, Santander 1946; Ch. BURNETT, *Hermann of Carinthia. De essentiis. A critical Edition with Translation and Commentary*, Leiden 1982; A. S. KALINIĆ, *Herman Dalmatin. Rasprava o bitima*, sv. I, Pula 1990, str. 201-291 (izvorni latinski tekst); sv. II, Pula 1990, str. 65-165 (hrvatski prijevod).

¹³⁾ Usp. T. GREGORY, *L'idea di natura nella filosofia medievale prima dell'ingresso della fisica di Aristotele: il secolo XII*, Atti del Terzo congresso internazionale di filosofia medioevale, Milano 1966, str. 48-49; F. ŠANJEK, *Europski dometi*, str. 3.

¹⁴⁾ Usp. F. ŠANJEK, *Herman Dalmatin*, str. 22-23 i 66; ISTI, *Europski dometi*, str. 3-4.

¹⁵⁾ Usp. F. ŠANJEK, *Na izvorima europske i hrvatske znanosti u srednjem vijeku: Herman Dalmatinac*, Pandžićev zbornik, Bamberg 1988, str. 252; ISTI, *Herman Dalmatin*, str. 16.

¹⁶⁾ U prijevodu Abu Ma'sharovog *Općeg uvoda u astronomiju* (Introductorium maius in astronomiam) Herman podsjeća da je podrijetlom Istranin. Naime, u Abu Ma'sharovoj podjeli Europe na deset regija naš prevoditelj očito interpolira izvorni tekst kad govori o Istri kao šestoj regiji koju dijeli "na tri dijela, primorsku i planinsku te središnju u kojoj je njegova domovina Koruška" (izd. E. Ratdolta, Augsburg 1489. fol. 47v). Istra kao lenska grofovija još od početka XI. st. u političko-upravnom smislu pripada Koruškoj marki Svetog rimskog carstva njemačkog naroda pa i Hermanu neki od suvremenika dodaju pridjev 'de Carinthia'. Usp. F. ŠANJEK, *Herman Dalmatin*, str. 10-11.

¹⁷⁾ O sadržaju i značenju *Heptateuchona* Hermanovog učitelja Thierryja iz Chartresa v. A. J. CLERVAL, *L'enseignement des arts libéraux à Chartres et à Paris dans la première moitié du XIIe siècle d'après l'Heptateuchon de Thierry de Chartres*, Paris 1889. (reprint 1965); F. ŠANJEK, *Razvoj višeg i visokog školstva u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do humanizma*, Juričev zbornik, Split 1997, str. 389-391.

¹⁸⁾ J. L. HEIBERG, *Claudii Ptolemaei opera astronomica minora*, Leipzig 1907, str. clxxxv; P. DUHEM, *Le système du monde*, sv. III, Paris 1915, str. 176; F. ŠANJEK, *Na izvorima*, str. 253: "Tibi, inquam, diligentissime preceptor Theodoric, quem haut equidem ambigam Platonis animam celitus iterum mortalibus accomodatam".

putovati zemlje sjevernog Sredozemlja, Bliskog i Srednjeg istoka. O njihovom uzbuđljivom putovanju na Istok izvješćuje anonimni engleski ljetopisac, suvremenik druge križarske vojne (1143.-1147): “Robert iz Kettona, Englez po imenu i narodnosti, nakon što se s osnovama ljudskog umijeća i književnosti upoznao u engleskoj školi, odmah je u duši stvorio odluku posjetiti prekomorske zemlje. Proputovavši dakle Francusku, Italiju, Dalmaciju i Grčku, napokon je stigao u Aziju gdje je, uz ne mali napor i životnu opasnost, među Saracenima, najokrutnijoj vrsti ljudi, izvršno ovladao arapskim jezikom. Poslije toga je morskim putem doputovao u Španjolsku, te se uz rijeku Ebro¹⁹⁾ dao na studij astrologijskog umijeća *zajedno s Hermanom Dalmatinom, nerazdruživim pratiocem na svom velikom putovanju*”.²⁰⁾ Na prijateljstvo s Englezom Robertom iz Kettona i duga zajednička bdijenja, koja su im otvarala i “najskrovitije riznice arapskog znanja” podsjeća Herman u uvodu rasprave *O bitima*.²¹⁾

U Španjolskoj dva prijatelja, Herman i Robert, proučavaju arapske tekstove o astrologiji-astronomiji, nastojeći objediniti rezultate antike grčke mudrosti sa znanstvenim opažanjima Indijaca, Kaldejaca, Egipćana i drevnih civilizacija Istoka. O njima Petar Časni (Venerabilis), deveti opat Clunija, u predgovoru rasprave *Proti Saracena* (Contra Saracenos) podsjeća svoje islamske čitatelje: “Imamo među nama obrazovanih ljudi, vrsnih u arapskom i latinskom jeziku, koji ne samo da su na temelju vaših svetih knjiga napravili opis vaše vjere i vaših obreda, nego su također temeljito istražili vaše biblioteke i iz njih izvadili djela koja raspravljaju o umijećima i znanostima”.²²⁾

Herman je za svog boravka u Španjolskoj i na jugu Francuske, u gradovima Beziérs i Toulouse (1138.-1143.), preveo, kompilirao i napisao dvadesetak djela poticajnih za napredak znanosti na Zapadu. Prijevodi Euklidovih *Elemenata*, Abu Ma'sharovog *Općeg uvoda u astronomiju*, al-Khwarizmijevih *Tablica*, jedinim srednjovjekovnim latinskim prijevodom Ptolemejeve *Planisfere*, svojom kozmološkom raspravom *O bitima* i ne malim brojem znanstvenih kompilacija (*Liber imbrium*, *De indagazione cordis*, *De circulis*, *De compositione et de usu astrolabii* itd.) Herman pripada najužem krugu europskih intelektualaca koji sredinom XII. stoljeća zastupaju sustavno proučavanje filozofije, egzaktnih i prirodnih znanosti. Za razliku od većine svojih suvremenika naš se učenjak ne zadovoljava izlaganjem teoretskih

¹⁹⁾ Petar Časni (Venerabilis) piše Bernardu iz Clairvauxa da je Hermana Dalmatina i Roberta iz Kettona susreo “in Hispania circa Hiberum astrologicae artis studentes”. Usp. T. (BUCHMANN) BIBLIANDER, *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse Alcoran*, Basel 1543, str. 1, 189 i 201; F. ŠANJEK, *Herman Dalmatin*, str. 18, bilj. 30.

²⁰⁾ R. HAKLUYT, *The Principal Navigations Voyages*, str. 308; kao *gore*, bilj. 10.

²¹⁾ HERMAN DALMATIN, *De essentiis / O bitima*, br. 3; izd. A. S. KALINIĆ, sv. I, str. 202; sv. II, str. 66.

²²⁾ J. P. MIGNE, *Patrologia latina* (dalje: *P. L.*), sv. 189, col. 673; M. Th. D'ALVERNY, *Deux traductions latines du Coran au Moyen âge*, Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen âge, 22-23/1948-1949, str. 76; F. ŠANJEK, *Europski dometi*, str. 7, bilj. 10: “Habet gens nostra plurimos in utraque lingua peritos, qui non tantum ea quae ad religionem uel ritum uestrum pertinent, ex uestris litteris sollicite eruerunt, sed etiam quantum ad liberalia uel physica studia spectat, armariorum uestrorum intima penetrarunt”.

spoznaja već ih usmjeruje primjeni u svakodnevnom životu, što dokazuje spisima *Liber imbrium*, *De indagazione cordis*, *De compositione et de usu astrolabii* itd.²³⁾

Herman Dalmatin u svojim djelima zastupa intelektualistički optimizam, koji pretpostavlja dinamičku interpretaciju svemira. Ideji o 'duši svijeta', jednoj od bitnih odrednica Platonove kozmičke filozofije, naš će učenjak dodati kršćansko poimanje o Božjoj prisutnosti u svijetu. 'Duša svijeta' (anima mundi), shvaćena kao nutarnja kozmička inteligencija, djeluje u materijalnom svijetu kojemu daje svoju istinu, red, ljepotu i dobrotu.²⁴⁾ Herman dosljedno slijedi platonističku misaonu koncepciju svog učitelja Thierryja i školu u Chartresu, kojoj nakon upoznavanja s Abu Ma'sharovim *Općim uvodom u astronomiju* dodaje pokoju aristotelovsku misao ugrađujući je u svoj teistički pogled na svijet, što dokazuje u raspravi *O bitima* naglašujući da je prvotni uzrok svemu 'Božanski prabitak' od kojega su materija i forma kao izvorna počela iz kojih nastaju 'nerazorive pratvari' uzroci 'drugotnih tvorevina' – kovina, biljaka, životinjskog svijeta i čovjeka.²⁵⁾

Herman Dalmatin bio je vrstan prevoditelj, podjednako vješt arapskom i latinskom jeziku, koji je zajedno s Platonom iz Tivolija, Girardom iz Cremone i drugim prevoditeljima europsku znanost obogatio znanstvenim djelima grčko-helenističkih i arapsko-islamskih autora utirući putove znanstvenom preporodu Zapada koji je sukladan sveučilišnoj epopeji na početku XIII. stoljeća. Prevodilačka tehnika našeg učenjaka kvalitetno nadmašuje rezultate dotadašnjih prevoditelja.

Hermanova prevoditeljska tehnika pretpostavlja izravan prijevod s arapskog na latinski.²⁶⁾ Doslovnom prijevodu pretpostavlja jasnoću i smislenost oslanjajući se na literarno i znanstveno najdotjeranije predloške, koje uspoređuje s najboljim latinskim prijevodom, pod pretpostavkom da takav postoji kao što su Euklidovi *Elementi* i al-Khwarizmijeve *Tablice* u latinskoj redakciji Engleza Adelarda of Bath (1116.-1126.) i Abu Ma'sharov *Opći uvod u astronomiju* u prijevodu Ivana Seviljskog (1135.).

U svim djelima Hermana Dalmatina osjeća se nastojanje za usavršavanjem. U želji da čitatelje upozna s utjecajem zvijezda i planeta na čovjekovu svakodnevicu Herman 1138. prevodi Ibn Bishrov spis *Fatidica*, u kojem židovski astrolog raspravlja o predviđanju zemaljskih događaja u svjetlu promjena u makrokozmosu. Dvije godine kasnije (1140.), prevodeći *Opći uvod u astronomiju*, učenici Istranin uočava da su Abu Ma'sharove vremenske prognoze sigurnije od Ibn Bishrovih, o čemu 1143. piše u raspravi *O bitima*,²⁷⁾ da bi se napokon i sam okušao redakcijom

²³⁾ Meteorološka saznanja iz Sahl ibn Bishrova astrološkog traktata *Fatidica* ili *Prognostica* (1138.) Hermann će nadopuniti prijevodom Abu Ma'sharovog *Introductoriuma* (1140.) i usavršiti osobnom kompilacijom koju je napisao pod naslovom *Liber imbrium* (1142/43.). Usp. F. ŠANJEK, *Europski dometi*, str. 6.

²⁴⁾ M. D. CHENU, *La théologie au XIIe siècle*, Paris 1957, str. 33; F. ŠANJEK, *Herman Dalmatin*, str. 17; ISTI, *Europski dometi*, str. 5.

²⁵⁾ J. ČURIĆ, *Charles Burnett. Herman of Carinthia*, *Croatia christiana periodica*, IX (1985) 15, str. 120-121; F. ŠANJEK, *Europski dometi*, str. 5.

²⁶⁾ O Hermanovoj prevodilačkoj tehnici v. F. ŠANJEK, *Europski dometi*, str. 7-8.

²⁷⁾ HERMAN DALMATIN, *De essentiis / O bitima*, br. 60; izd. A. S. KALINIĆ, sv. I, str. 252; sv. II, str. 122.

Knjige o kišama (Liber imbrium), u kojoj raspravlja o kratkoročnim i dugoročnim vremenskim prognozama, utemeljenim na promatranju kretanja i položaju zvijezda, iskreno priznajući da se tijekom pisanja spomenutog djela oslanjao na autoritativno mišljenje Indijca Jafara, tj. na Abu Ma'shara.²⁸⁾

Ugledu hrvatskog učenjaka i valorizaciji njegova znanstvenog opusa pridonose početkom XIII. stoljeća sveučilišne korporacije u čijim se skriptorijima marljivo prepisuju Hermanovi prijevodi Euklida, Ptolemeja, Abu Ma'shara i njegova rasprava *O bitima*. Hermanovim prijevodima služe se korifeji Pariškog sveučilišta Albert Veliki (+1280.), Toma Akvinski (+1274.), Richard de Fournival (1260.) i drugi. Engleski povjesnik Matej Pariški (Mathew Paris, oko 1200.-1259.) u svojoj ilustriranoj *Velikoj kronici* (Chronica majora) nacrtao je likove matematičara Euklida, koji s diopтером određuje položaj nebeskih tijela, i Hermana Dalmatina, kako s astrobalom u ruci mjeri udaljenost zvijezda od našeg planeta.²⁹⁾

Stjepan II. Babonić (oko 1190/95. – 10. VII. 1247.)

Zagrebački biskup Stjepan II. (1225.-1247.), izdanak plemićkog roda Babonića (prema Kukuljeviću), prvi je student iz Slavonskog Kraljevstva koji se s uspjehom školovao na Pariškom sveučilištu.³⁰⁾ Po povratku u domovinu 1224. Stjepan postaje kancelar ugarsko-hrvatskog kralja Andrije II., ali već 1225. izabran je zagrebačkim biskupom.

Laureat najslavnijeg srednjovjekovnog europskog sveučilišta, u cilju intelektualne obnove svoje prostrane dijeceze i kulturnog preporoda puka koji je, prema njegovim riječima, bio "pomalo neotesan i neupitomljen",³¹⁾ dovodi u Zagreb, Ivanić, Čazmu i Viroviticu dominikance, franjevece i redovnike koji su se isticali prosvjetnim i znanstvenim radom.

Iznimnu pozornost posvetio je intelektualnom i moralnom odgoju dijecezan-skog klera, kojem 1245. namjenjuje zanimljiv teološko-pastoralni spis *Liber quæstionum et sententiarum*.³²⁾

²⁸⁾ Usp. F. ŠANJEK, *Europski dometi*, str. 9.

²⁹⁾ F. ŠANJEK, *Herman Dalmatin*, str. 49; ISTI, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*, Zagreb 1993, str. 155; Ž. DADIĆ, *Herman Dalmatin / Hermann of Dalmatia*, Zagreb 1996, str. 83.

³⁰⁾ Usp. I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Borba Hrvata s Mongoli i Tatari*, Zagreb 1863, str. 36-37, 78 i 84-87; N. BUDAK, *Babonić Stjepan, zagrebački biskup*, Hrvatski biografski leksikon, sv. I. Zagreb 1983, str. 305; F. ŠANJEK, *Stjepan II. zagrebački biskup*, Zagrebački biskupi i nadbiskupi (monografija), Zagreb 1995, str. 43-45. B. A. KRČELIĆ (*Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis*, sv. I. Zagreb 1770. str. 81), pozivajući se na 47. poglavlje *Kronike* Tome Arhidanona (!?), o Stjepanu piše da je bio "obrazovan čovjek, obdaren prirodnom rječitosti i veliki znalac Svetog pisma (te da je) učio u Parizu gotovo dvanaest godina na teološkom fakultetu (ISTI, *Povijest stolne crkve zagrebačke*, Zagreb 1995. str. 96, u prijevodu Z. Šešelja).

³¹⁾ U povelji utemeljenja Čazmanskog kaptola 1232. Stjepan II. ističe "quod dum nos, divina favente gratia, regimen in ecclesiis dei recipere meruerimus pastorale, licet inter silvestres et indomitas gentes positi" (I. Kr. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici zagrebačke biskupije*, sv. I. Zagreb 1873. str. 69).

³²⁾ I. Kr. TKALČIĆ (*Prieporod biskupije zagrebačke u XIII. stoljeću*, Rad JAZU 41/1877, str. 151) tvrdi kako ga je Stjepan II. namijenio kleru da bar "u malenom prouči cielu jezgru vjere". Usp. N. KLAJČ, *Povijest Zagreba*, Zagreb 1982. str. 494.

Stjepan II. zaslužan je za društvenu, gospodarsku i političku integraciju hrvatskog sjevera s primorskim dijelom Trojednice. Nakon izbora za splitskog nadbiskupa (1242.), koji mu je osiguravao naslov 'primasa Dalmacije i cijele Hrvatske', nastojao je od Rima ishoditi da se Zagrebačka biskupija izuzme iz nadležnosti Ugarske crkve i sa Splitom sjedini u jedinstvenu nadbiskupiju. Povijesni događaji nakon smrti pape Grgura IX. (1241.) i dugi 'interregnum' do izbora Inocenta IV. (1243.) išli su na ruku nadbiskupijama u Kaloczi i Esztergomu da zadrže primat nad Zagrebačkom biskupijom i područjem između Drave i Save sve do 11. prosinca 1852. godine, kada Zagreb konačno postaje nadbiskupijom i metropolitanskim središtem Hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine.³³⁾

Augustin Kažotić (oko 1260/65. – 3. VIII. 1323.)

O europskom profilu Trogiranina Augustina Kažotića (Trogir, oko 1260/65. – Lucera, 3. VIII. 1323.) svjedoče brojni suvremenici: pape Benedikt XI. (1303.-1304.), Klement V. (1305.-1314.) i Ivan XXII. (1316.-1334.), napuljski kralj Robert I. Mudri (1309.-1343.) i kalabrijski vojvoda Karlo, biograf Opicinus de Canistris (1296.-1352.), povjesnik Galvano della Fiamma (1283.-1344.) i kozmograf Guillaume Adam (+1341.), Splićanin Miho Madijev de Barbezanis (1280.-1350.), Kažotićevi drugovi s Pariškog sveučilišta, dominikanac Bernard Gui (1261.-1332.) i Arnold iz Bamberga, koji mu u kolovozu 1317. posvećuje raspravu *De regimine sanitatis* (O uputama za očuvanje zdravlja), naglašujući da je piše "svom u Kristu vrlo cijenjenom ocu i predragom prijatelju Augustinu, zagrebačkom biskupu (uz kurtoazni) pozdrav i želje, koje samo zdrav duh poželjeti može". U predgovoru rasprave magistar Arnold otkriva motive svog pisanja: "Budući ste me (tj. vi Augustine) molili da ukratko nešto sastavim o sustavu i uputama za očuvanje zdravlja".³⁴⁾

Augustin, izdanak trogirске patricijske obitelji Kažotić, rodio se oko 1260/1265. Otac Nikola slovio je kao ugledan poslovan čovjek, a majka Radoslava Saladini utisnula je sinu osjećaje dobre, nepristranosti, pravednosti i ljubavi prema siromasima i potrebnima.

U mladenačkoj dobi odlučuje se za Red braće propovjednika. Prve elemente znanja stiče u samostanskoj školi splitskih dominikanaca. Njegovo se ime u povijesnim vrelima prvi put spominje 28. listopada 1286. godine, u oporuci Stane, udovice Donata Saladini, koja "svom unuku Augustinu, iz Reda braće propovjednika, za

³³⁾ THOMAS ARCHIDIACONUS, *Historia Salonitana*, izd. F. RAČKI, Zagreb 1894. str. 202; B. A. KRČELIĆ, *Historiarum Cathedralis ecclesiae Zagrabiensis*, str. 82-83 (*Povijest stolne crkve zagrebačke*, str. 98); I. Kr. TKALČIĆ, *Priporod*, str. 147-149; N. KLAJČ, *Povijest Zagreba*, str. 492; F. ŠANJEK, *Stjepan II*, str. 43-44.

³⁴⁾ M. CRVENKA, '*Regimen sanitatis*' *Arnolda iz Bamberga*, Kažotić (prigodni broj), Zagreb 1990, str. 25-26: "Amico suo carissimo domino Augustino Episcopo Segrabiensi suus Arnoldus sancti Jacobi in Babenberch praepositus (...) Quia petivistis a me ut aliquid *de regimine sanitatis* breuiter uobis in scriptis redigerem". Usp. F. ŠANJEK, *Augustin Kažotić i zdravstvo*, Farmaceutski glasnik, 9/1993. str. 257.

(nabavku) jedne knjige (ostavlja) pedeset libara”.³⁵⁾ Nadarenog redovnika hrvatska dominikanska zajednica šalje krajem ljeta 1286. na Pariško sveučilište. Dramatske događaje s putovanja pribilježio je milanski dominikanac Galvano della Fiamma u svojoj *Velikoj kronici Reda braće propovjednika*: “Iste (1286.) godine kad je umro grof od Casate, inače milanski kardinal, otrovan – kako se pripovijeda – po želji suparničke obitelji Ursini, dva naša subrata (tj. dominikanca), Jakov, nećak kardinala Mateja Ursini, i Augustin (Kažotić) iz Trogira krenuli su na studij u Pariz. Kad su prolazili dolinom rijeke Ticino, napali su ih plaćenici obitelji Casate, željni osvete zbog smrti preminulog milanskog kardinala, člana njihove obitelji. Tom je prilikom smrtno pogođen brat Jakov Ursini, dok je brat Augustin (Kažotić) s teškom povredom glave ostao ležati na snijegu, gdje ga je našao gospodin Paganus de Petra, veliki prijatelj dominikanaca, koji je ranjenika dao prevesti u dvorac Rebeco gdje se uz pažljivu njegu uskoro oporavio i 1287. krenuo u Pariz”.³⁶⁾

Mladi je Trogiran našao smještaj u ‘Kolegiju jakobinaca’ te je s uspjehom slijedio predavanja na fakultetima ‘slobodnih vještina’ i teološkom. Na fakultetu ‘artium’ Augustin se upoznao s osnovama humanističkih, egzaktnih i prirodnih znanosti. Valja podsjetiti da u kolegiju pariških *Jakobinaca* Kažotić otkriva spise i živo sjećanje na Alberta Velikog i Jordana Saksonca, začetnika europskog prirodosnanstva i njegovih aplikacija u liječništvu i ljekarništvu. Stečenim će se znanjima učeni hrvatski dominikanac obilno koristiti kao zagrebački biskup i prosvjetitelj.

Biskup Augustin Kažotić blizak je narodu. S najsiromašnijima dijeli prihode svoje biskupske menze. Guillaume Adam, francuski dominikanac, misionar u Perziji i barski nadbiskup, u svojem *Vodiču za putovanje na Istok pomorskim putem* (1332.) pribilježio je zanimljivu anegdodu o svom hrvatskom subratu: “Brat Augustin (Kažotić), član našeg reda i zagrebački biskup, zamoljen od redovničke subraće za savjet mogu li primiti određenu svotu novca od nekog velikodušnog plemića, upozorio ih je na opasnost da bi se takvim prihvaćanjem odveć vezali uz dotičnog plemića. Augustin poziva dominikance na primjer njihova utemeljitelja sv. Dominika, koji inzistira da se njegovi sljedbenici odreku materijalnih posjeda, jer bi ih to moglo priječiti u slobodnom propovijedanju. Stoga ću radije poslušati preporuku našeg utemeljitelja i ostati slobodan nego da se primitkom ponudjenog novca ili drugog kakvog posjeda vežem uz prohtjeve darovatelja”.³⁷⁾

Zagrebački biskup rado sudjeluje na javnim crkvenim manifestacijama, hodočašćima i prošnjenjima, na koja, po biskupovim riječima, neki dolaze da se “opiju i

³⁵⁾ M. BARADA, *Trogirski spomenici*, sv. 1/2, Zagreb 1950. str. 251; A. PAVLOVIĆ – F. ŠANJEK, *Augustin Kažotić. Rasprava o siromaštvu*, Croatia christiana periodica, I (1977) 1, str. 67: “Augustino, meo nepoti de ordine predicatorum, pro uno libro quinquaginta libras”.

³⁶⁾ G. ODETTO, *La cronaca maggiore dell'Ordine domenicano di Galvano Fiamma*, Archivum Fratrum Praedicatorum, sv. 10/1940. str. 360; F. ŠANJEK, *Augustin Kažotić u djelima svojih suvremenika*, Kažotićev ‘Vjesnik’, br. 14/1988. str. 4.

³⁷⁾ M. BIŠKUP – F. ŠANJEK, *Blaženi Augustin Kažotić* (životopis), Zagreb 1994. str. 21-22.

potuku, nedolične pjesme pjevaju i vode kolo u kojem vragometno plešu”.³⁸⁾ Laureat Pariškog sveučilišta na području prostrane zagrebačke dijeceze uočava da je vjera jednostavnog puka nerijetko isprepletena praznovjerjem, što ućeni biskup u svojoj raspravi *O krštavanju slika i drugim oblicima praznovjerja*, ĉiji sadržaj podastire znanstvenom savjetu održanom 22. kolovoza 1320. u Avignonu pod predsjedanjem pape Ivana XXII.³⁹⁾

Dvama primjerima, uzetim iz osobne pastoralne prakse, zagrebaĉki biskup Augustin KaŹotić ilustrira intelektualno i moralno stanje onoga vremena. Primjeri ocrtavaju zdravstvenu kulturu hrvatskog sjevera na prijelazu iz XIII. u XIV. stoljeće. Biskup KaŹotić istiće da mnogi od njegovih vjernika drže kako se bolest gube učinkovito lijeĉi uranjanjem bolesnika u vodu i izgovaranjem rijeĉi krštenja. Hospicij ili ‘špital’ sv. Petra u Zagrebu bio je u ono vrijeme utoĉište siromašnim gubavcima, koje se nastojalo odijeliti od zdravog stanovništva, o ĉemu svjedoĉi ‘transitus leprosorum’, poseban prijelaz za gubavce na Savi kod Zagreba.⁴⁰⁾

Drugi se primjer odnosi na upotrebu rijeĉi i tvari sakramenta potvrde ili krizme u nereligijske svrhe. Augustin KaŹotić smatra praznovjenim “one koji drže da sakramenat potvrde, utisnut na ĉelo potvrdenika, moŹe odstraniti glavobolju i druge sliĉne bolesti”. Ućeni biskup i teolog izjavljuje da su “sakramenti Crkve odreĉeni prije svega za dobro duše, kao neko ‘povijanje rana’ i pripomoć ljudskoj krhkosti protiv slabosti grijeha, pa onaj koji sakramenat dijeli ili prima s namjerom da zadobije (fiziĉko) zdravlje ili da poluĉi neki materijalni uspjeh, ne bi upao u zloću svetogrĉa već bi ga radije trebalo ubrojiti meĉu one koji Bogu ne sluŹe iz nade u buduća dobra nego iz vremenitih probitaka”.⁴¹⁾

U raspravi *O krštavanju slika* kao i u spisu *O siromaštvu Krista i njegovih ućenika* Augustin trijezno i bez strasti izlaŹe teološku i društvenu problematiku svog vremena. Odluĉno se usprotivio primjeni radikalnih sredstava, tj. inkvizicijskih procesuiranja neukih ljudi optuŹenih zbog praznovjerja, jer je korijene zla vidio u neupućenosti i neznanju. Pred papom Ivanom XXII. i avignonskim skupom Augustin KaŹotić astrologe, bajaoce i gataoce ispriĉava neznanjem i bijedom pojedinaca, koji svoj bezizlazni društveni poloŹaj rješavaju uranjanjem u nestvarni svijet tlapnji i privida. Ućeni hrvatski biskup jedino učinkovito sredstvo vidi u duhovnom napretku i prosvjećivanju puka.

KaŹotićeva odluĉnost da se zlu neznanja suprotstavi prosvjetiteljstvom dovest će do ostvarenja zamisli da se u Zagrebu osnuŹe prvo visoko ućilište u Hrvata.

³⁸⁾ I. Kr. TKALĀIĆ, *Povjestni spomenici Zagreba*, sv. 1, Zagreb 1889. str. cv; M. BOŠKOVIĆ-STULLI, *Usmena knjiŹevnost*, *Povijest hrvatske knjiŹevnosti*, sv. 1, Zagreb (Liber-Mladost) 1978. str. 215-216.

³⁹⁾ Usp. F. ŠANJEK, *NadleŹnost inkvizicije u svjetlu KaŹotićevih ‘izlaganja o pitanjima krštavanja slika i drugih praznovjerja’*, *Croatia christiana periodica*, IV. (1980) 5, str. 63-77.

⁴⁰⁾ N. KLAIĆ, *Povijest Zagreba*, str. 293-294.

⁴¹⁾ AUGUSTIN KAŹOTIĆ, *De baptizacַione ymaginum et aliarum superstitionum*; izd. F. ŠANJEK, *NadleŹnost inkvizicije*, str. 72-73.

Utemeljitelj *katedralne škole*, ustrojene po uzoru na Fakultet 'artium' Pariškog sveučilišta i dominikanske 'svečane studije' poziva se na 18. zaključak Trećeg late-ranskog sabora (1179.) koji inzistira da "Crkva treba zbrinuti potrebne ne samo u onom što se odnosi na uzdržavanje tijela nego i u svemu što pridonosi napretku duha (te da) spriječi kako siromašni i oni bez obiteljskog imetka ne budu u nemogućnosti poći na nauke i napredovati u znanju".⁴²⁾ Utemeljujući *katedralnu školu* u Zagrebu, biskup Kažotić osigurava crkvenu nadarbinu voditelju škole kanoniku-lektoru i njegovim pomoćnicima da "bez naknade poučavaju klerike zagrebačke biskupije i sve *siromašne studente*, otvarajući im tako putove znanja". Prema stro-gim Augustinovim odredbama, koje u kaptolske *Statute* 1334. unosi biskupov naj-bliži suradnik Ivan arhidakon gorički, magistar u ime poštovanja ne smije ništa, pa čak ni najmanje usluge, tražiti od "siromašnih studenata koji prose ili bi prosili da ih netko iz milosrđa ne uzdržava. Od studenata koje zbrinjavaju roditelji ili rodaci, koji, istina, nemaju vlastitog posjeda ali radom dostatno zarađuju za život, o Božiću i Uskrsu može zatražiti po jednog kopuna i četiri kruha ili četiri kruha i jedan sir ili dvadeset jaja, (dok se od djece onih imućnijih) može tražiti po dvanaest ban-skih denara, a od sinova velikaša i po dvadeset denara".⁴³⁾ Spomenute Kažotićeve odredbe ukazuju na slojevitost srednjovjekovnog hrvatskog društva na čijem se dnu nalazi najsiromašniji sloj ruralnog pučanstva i gradske sirotinje, čija je egzistencija ovisila o tuloj pomoći, slijede zatim najamni radnici, zanatlije i trgovci, niže plemstvo i konačno na samom vrhu uski krug bogatih velikaških obitelji.

Na život studenata fakulteta 'artium' kod Malog mosta u Parizu podsjeća i program studija koji je biskup Augustin Kažotić propisao za polaznike *katedralne škole* u Zagrebu. Ivan Gorički izvješćuje da zagrebački "studenti svakog jutra naj-prije slijede predavanja iz (latinske) gramatike (...) u podne, kad su već bili sprem-niji slušati, tumačila im se dijalektika ili logika, dok su se poslije 'večernje' (tj.

⁴²⁾ J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum*, XXII/227; F. ŠANJEK, *Razvoj višeg i visokog školstva*, str. 394. Sveučilištarcima u početku nedostaju knjige i prostor. O pomanjkanju predavaonica u Parizu piše Jacques de Vitry (+1240.): "U istoj kući, na prvom katu je škola, a u prizemlju lupanar (javna kuća). Na gornjem katu magistri održavaju predavanja, a kat niže bludnice obavljaju svoj sramotni posao. S jedne strane, prostitutke se prepiru među sobom ili sa svojim svodnicima, s druge pak učenici profesori viču, raspravljaju i svađaju se". Usp. Z. KALUŽA, *L'Université médiévale facteur d'unité en Europe*, Mémoire dominicaine, 9/1996, str. 19.

⁴³⁾ *Statuta Capituli Zagrebiensis*, III/2; izd. I. Kr. TKALČIĆ, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije*, Zagreb 1874, str. 78; F. ŠANJEK, *Povijesni razvoj visokog školstva u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na 1874. godinu*, Mesičev zbornik, Zagreb 1997, str. 136, bilj. 18: "Magister scolarius (...) a pauperibus scolariis, qui mendicant vel mendi-carent, si ab aliis quibuscumque non sustentarentur, pietatis intuitu penitus directe vel indirecte, eciam laboris vel servicii nichil petat. Ab aliis autem singulis pauperibus scolariis non mendicantibus, qui per suos parentes vel proximos tales, qui possessiones vel redditus proprios non habent (...) possit scolasticus petere ad festum nativita-tis unum caponem et panes quatuor convetos; item ad festum resurrectionis domini similiter quatuor panes et unum caseum vel ova viginti (...) De aliis autem singulis, extra premissos, ad predictas festivitates possit petere et exigere per duodecim denarios banales bonos vel sex, si voluerit, ut pro aliis sex valencia sibi portentur munera per eosdem, prout per dictum dominum Augustinum extiterit diffinitum, nisi aliqui forenses de ipsis essent scola-riis, quorum patres vel parentes in bonis temporalibus notabiliter habundarent, de quibus singulis possit scolasti-cus petere ad singulas festivitates predictas per denarios viginti et non ultra".

sredinom poslijepodneva) ponavljale deklinacije, već prema napredovanju pojedina-
ca, tako da svi budu sposobni izražavati se latinski i razumjeti što im se pre-
daje”.⁴⁴⁾

Učeni biskup inzistira da se temeljni tekstovi ili tzv. 'auctoritates' iz Svetog
pisma, patrističkih i skolastičkih pisaca kao i djela profanih autora Aristotela, Se-
neke i Avicene "čitaju po redu, jer oni, koji su dostatno poučeni, sami ili s neznat-
nom pomoći mogu lako uočiti smisao istih, kako to iskustvo pokazuje". Želja je
Augustinova da se sve studente bez razlike poučava "barem u osnovama ljudskog
znanja, prema njihovoj nadarenosti i sposobnostima, ne sve na isti način nego
raznoliko, onako kao što se i sposobni liječnici služe raznolikim lijekovima za liječenje
različitih vrsta bolesti".⁴⁵⁾

Kažotićeva *katedralna škola* u kulturnom, političkom i vjerskom središtu svih
Hrvata prva je visoka škola u Hrvatskoj, u kojoj naziremo fakultete 'artium' (filo-
zofije) i teologije, o čemu svjedoči i dragocjeni rukopisni kodeksi, koje je učeni
Trogiranin donio u Zagreb ili ih je naručio za potrebe studija. Današnja *Metropo-
litanska knjižnica* u Zagrebu posjeduje iz Kažotićeva razdoblja temeljna djela za
studij latinske klasične i srednjovjekovne književnosti, astronomije-astrologije, ma-
tematike, spise iz zemljopisa, meteorologije, zemljomjerstva i drugih tzv. 'laičkih
znanosti', a uz njih i ne manje važan fond biblijskih i teoloških djela iz patrističkog
i skolastičkog razdoblja, ali i dragocene spise Gracijana, Huguccia Pisanskog i
drugih uglednih pravnika. Prisutnost Platonovih, Aristotelovih, Ptolemejevih, Avic-
eninih, Abu Ma'sharovih i Sacroboscovih djela ukazuje na kozmogonijske i priro-
doznanstvene rasprave u zagrebačkoj *katedralnoj školi*, gdje Platonov spis *O duši
svijeta* predstavlja jedno od temeljnih pitanja srednjovjekovlja koje pokušava dati
odgovor na međuodnos mikro i makrokozmosa, podsjećajući pariškog laureata Au-
gustina Kažotića i njegove zagrebačke studente na "legitimum societatis foedus"
neba i zemlje.⁴⁶⁾

⁴⁴⁾ *Statuta*, III/2, str. 78; F. ŠANJEK, *Povijesni razvoj*, str. 137, bilj. 19: "De mane legat gramaticalia pro capacitate plurium audiencium necessaria et in meridie lo(g)icalia, quando eorum capaces habuerit auditores; alias de regulis gramatice exponendo et intellectui audiencium inprimendo, ac post vespas immediate declinationibus insistat pro modulo singulorum, per quas pueri redduntur faciles ad proferendum latinum et intelligendum prolata".

⁴⁵⁾ *Statuta*, III/2, str. 77; F. ŠANJEK, *Povijesni razvoj*, str. 137, bilj. 20: "Item regere scolae seu interessentes scolis nostris, docendo utiliter in primitivis saltem scientiis (...) Spectat etiam ad eius officium considerare subtiliter qualiter administratur doctrina: annuncianda partim est et ministranda doctrina discipulis singulis pro qualitate et capacitate eorum diverso non eodem modo, sicut et petiti medici ad varios corporis morbos, diverso medicamine serviunt, ita ut iuxta vulnerum varietates, medicina sit diversa".

⁴⁶⁾ Usp. K. BALIĆ, *Les anciens manuscrits de la Bibliothèque métropolitaine de Zagreb*, Studia medioevalia in honorem R. J. Martin, Bruges 1948, str. 437-474; F. ŠANJEK, *Knjiška kultura srednjovjekovnog Zagreba*, Zagrebački Gradec 1242-1850. (zbornik), Zagreb 1994, str. 219; ISTI, *Povijesni razvoj*, str. 137-138.

Juraj iz Slavonije / Georges d'Esclavonie
(oko 1355/60. – 6. V. 1416.)

Juraj iz Slavonije, u povijesti znanosti poznat pod imenima Georgius de Rayn, Georgius de Sorbona i Georges d'Esclavonie, svećenik-glagoljaš akvilejske dijeceze, tipičan je primjer učenih Hrvata koji su tijekom XIV. i XV. stoljeća pošli za Zapad u potrazi za novim saznanjima i solidnijom izobrazbom. Mnogi su po završenom školovanju svoje osobno i narodno ime proslavili profesorskom karijerom, znanstvenim i spisateljskim radom vezanim uz ugledna europska sveučilišta. Među takvima je i Juraj iz Slavonije, koji se kao mladi svećenik akvilejske dijeceze 1378. upisuje među studente Sorbone, da bi zatim kao 'magister artium' bio izabran za prokuratora anglonjemačke nacije na Pariškom sveučilištu, na čijem teološkom fakultetu predaje u razdoblju od 1394. do 1404. godine. Istakao se kao skriptor i teološki pisac, kanonik i penitencijar katedralne crkve u Toursu (Francuska) gdje i završava njegov životni tijek 6. svibnja 1416. godine.⁴⁷⁾

O Jurjevu profesorskom i literarnom djelovanju ponajviše su pisali Francuzi, što je i razumljivo kad se zna da je naš sunarodnjak francuski književni jezik obogatio zanimljivim teološkim esejem pod naslovom *Le chateau de virginite* (Le château de virginité - Dvorac djevičanstva), zbog kojeg se njegovo ime nalazi u važnijim leksičkim i enciklopedijskim izdanjima francuskog jezičnog područja. U Hrvata mu se nije poklanjala naročita pažnja, dok su od Slovenaca o njemu pisali Vinko Premuda⁴⁸⁾ i Milko Kos.⁴⁹⁾

Juraj iz Slavonije rođen je oko 1355/60. godine u Brežicama (njem. Rayn). Osnovni i pouzdani podaci o njegovu podrijetlu i životu zapisani su u *Matici umrlih svećenika* stolne crkve Saint-Gatien u Toursu (Francuska) gdje čitamo da je "6. svibnja 1416. godine umro hvalevrijedni magistar Juraj, sin Henrika de Rain, svećenik iz Slavonije, akvilejske dijeceze, magistar 'in artibus' i teologije, kanonik i penitencijar ove crkve, koji je mnoge kodekse namijenjene upotrebi navedene (stolne) crkve svojom rukom prepisao i označio (glazbenim znakovima) za pjevanje. U snazi svoje posljednje volje, ostatak svojih pokretnih dobara ostavio je na upotrebu prije spomenutoj crkvi, izrazivši želju da se misa obljetnica za ispokoj njegove duše svake godine služi dan poslije blagdana sv. Jeronima".⁵⁰⁾ Uz prvi dan listopada u

⁴⁷⁾ O Jurju iz Slavonije postoji obilna literatura na francuskom, dok je u nas manje poznat. Usp. F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije (oko 1355/60. - 1416.), profesor Sorbonne i pisac, kanonik i penitencijar stolne crkve u Toursu*, Croatica christiana periodica, VIII (1984) 13, str. 1-23; A. TUILIER, *Hrvati i Pariško sveučilište u Srednjem vijeku*, Most / The Bridge, Zagreb 1995. str. 37-39 i 171-174 (hrvatska i francuska verzija).

⁴⁸⁾ V. PREMUDA (*O Slovencu Jurju, kanoniku penitencijaru stolne crkve tourske u XIV. stoljeću*, Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku za 1912. godinu, Krk 1913, str. 40-43) prepričava članak Francuza L. LEGERA, *Georges d'Esclavonie, chanoine pénitencier de la cathédrale de Tours*, Jagić Festschrift, Berlin 1908. str. 112-119; Revue des bibliothèques, 19/1909. str. 145-152.

⁴⁹⁾ M. KOS, *Slovanski teksti v kodeksu 95 mestne biblioteke v Toursu*, Slavia, 3/1924. str. 370-391.

⁵⁰⁾ J. J. BOURASSE, *Le martyrologe-obituaire de la cathédrale de Tours*, Mémoire de la Société archéologique de Touraine, 17/1865. str. 42 i 59; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 3.

Matici umrlih stoji da je toga dana "obljetnica u spomen časnog muža Jurja Henrika de Rayn, slavonskog svećenika akvilejske biskupije, magistra 'in artibus' i teologije, kanonika i penitencijara stolne crkve, koji je sva svoja preostala pokretna dobra ostavio stolnoj crkvi u Toursu".⁵¹⁾

O Jurjevoj mladosti tek se može nagađati. Na osnovi toponima Rayn pretpostavlja se da je rođen u Brežicama ili okolici. Zna se da mu se otac zvao Henrik. U Parizu će mu se krajem devedesetih godina XIV. stoljeća pridružiti nećak Ulrik, koji se kao i Juraj uzdržavao prepisivanjem knjiga.⁵²⁾

Nakon temeljnih studija u domovini, bez sumnje u glagoljaškoj sredini, Juraj kao svećenik akvilejske dijeceze, koja u to doba graniči sa zapadnim dijelovima zagrebačke biskupije, odlazi u Pariz. Od 1378. godine Jurjevo je ime na popisu studenata kolegija Sorbone da bi već oko 1385. postao magistar 'artium'⁵³⁾ i nastao studij na teološkom fakultetu Pariškog sveučilišta.

Juraj je još kao student fakulteta 'artium' vrlo aktivan u životu Anglonjemačke nacije na Pariškom sveučilištu, kojoj u XIV. i XV. stoljeću pripadaju studenti iz hrvatskih kontinentalnih krajeva i s područja Dubrovačke Republike. Godine 1391. piše komentar *Knjige Danijelove*, koji ostaje nedovršen i neobjavljen.⁵⁴⁾

Godine 1392/1393. Juraj je na čelu odbora svoje, tj. Anglonjemačke nacije, koji vodi radove na saniranju triju objekata namjenjenih studentima gornjonjemačkog područja (Germania superior).⁵⁵⁾ Naš zemljak 3. travnja 1399. predsjedava sudu časti u sporu dvojice profesorskih kolega, a već 5. svibnja iste godine izabran je u odbor za podizanje novog školskog prostora namijenjenog studentima Anglonjemačke nacije, koja ga 1401. šalje kao delegata kraljici Elizabeti Bavarskoj da od nje ishodí očekivanu novčanu pripomoć.⁵⁶⁾

Juraj iz Slavonije prisustvuje godišnjim svečanostima Anglonjemačke nacije, koje su se redovito održavale o blagdanu sv. Edmunda, profesora Pariškog sveučilišta i canterburyiskog nadbiskupa, koji je 16. studenoga 1240. umro u progonstvu i proglašen je zaštitnikom spomenute sveučilišne nacije, sudjelujući u troškovima proslave. *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae)* od 18. studenoga 1399. podsjeća da je magistar Juraj iz Slavonije za spomenutu proslavu priložio dva zlatna franka.⁵⁷⁾ Kad se ljeti 1399. u Parizu pojavila kuga, pred kojom su mnogi profesori i studen-

⁵¹⁾ L. LEGER, *Georges d'Esclavonie, Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et littéraires*, Paris 1913. str. 58; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 3.

⁵²⁾ Tours. Bibliothèque municipale, ms. 469, fol. 1; A. VERNET, *La 'première minute' du Chateau de virginité de Georges d'Esclavonie (1411)*, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance Forschung 32, München 1982. str. 235: "Istum librum scripsit Ulricus nepos magistri Georgii anno Domini 1398".

⁵³⁾ C. U. P. III, 187; A. TUILIER, *Hrvati i Pariško sveučilište*, str. 37.

⁵⁴⁾ Tours, Bibliothèque municipale, ms. 79, fol. 1r-56v.

⁵⁵⁾ H. DENIFLE – Ae. CHATELAIN, *Auctarium Chartularii Universitatis parisiensis*, sv. I-II, *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in Universitate Parisiensi*, Paris 1894. i 1897. (dalje: A. C. U. P.), sv. I, col. 662 i 676; L. LEGER, *Georges d'Esclavonie*, str. 60-61; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 3.

⁵⁶⁾ *Auctarium*, I. 1894. str. 662, 676, 799 i 831; A. VERNET, *La 'première minute'*, str. 236; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 4.

⁵⁷⁾ L. LEGER, *Georges d'Esclavonie*, str. 61; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 4.

ti napustili grad na obalama Seine, Juraj iz Slavonije ostaje i 2. svibnja 1400. postiže licencijatu a zatim i magisterij ili doktorat iz teologije. Do 1403. njegovo je ime na popisu profesora 'actu legentes' teološkog fakulteta. Na velikom rotulusu profesora Pariškog sveučilišta, koji je te godine upućen avignonskom papi Benediktu XIII. nalazi se i potpis magistra Juraja iz Slavonije, da bi se zatim našao na popisu profesora koji više ne predaju.⁵⁸⁾

Još kao magistar 'artium' Juraj je vrlo aktivan u intelektualnom životu Pariza te zajedno s franjevcima i svjetovnim profesorima oponira dominikancima, koji se nisu slagali s naukom o Marijinu bezgrešnom začeću. Vjerni teološkoj predaji svojga Reda, pariški dominikanci svoj tomistički racionalizam suprotstavljaju skotističkoj intuiciji, dok franjevci, potaknuti Duns Scotovim metafizičkim misticizmom, zastupaju tezu o Marijinu bezgrešnom začeću, nauku koji potkraj Srednjeg vijeka potiče pučku pobožnost. Suprotne teze Ivana Monzona, dominikanca iz Valencije, koje je 1389. osudio papa Klement XII, argumentirano pobija Juraj iz Slavonije, pa se pretpostavlja da je spomenuto učenje već bilo prihvaćeno u našim stranama kao i u Francuskoj. Pitanje je, međutim, u kojoj je mjeri nauk o Marijinu bezgrešnom začeću utjecao na duhovnost Jurja iz Slavonije i je li nadahnua određene odlomke njegova djela *Dvorac djevičanstva*, na glasu u Francuskoj u kasnijim stoljećima.⁵⁹⁾

Tijekom godine 1404. Juraj dolazi u Tours gdje kao kanonik stolnog kaptola, uz redovite literarne aktivnosti, obavlja službu penitencijara i duhovnika redovnica samostana Beaumont.

Katedralnoj knjižnici u Toursu ostavio je svoja djela i rukopise koje je prepisao za studentskih dana ili nabavio tijekom svoje relativno kratke ali uspješne profesorske karijere. Od njegovih radova, uz latinsku i francusku redakciju rasprave *Dvorac djevičanstva*, značajniji su mu spisi: sažetak poglavlja uz kraći komentar na *Sumu teologije (IIa-IIae)* Tome Akvinskoga, knjigu propovijedi, biblijski priručnik *Lectura super Daniele* i desetak drugih prijevosa s njegovim osobnim primjedbama i tumačenjima.⁶⁰⁾ Novija istraživanja francuskog povjesnika André Verneta ocrtavaju Jurja iz Slavonije "po rodu Hrvata" kao vrlo ozbiljnog znanstvenog radnika i ljubitelja knjige, koji je za svog boravka u Parizu prepisao ili dao prepisati više biblijskih, patrističkih i teoloških tekstova i rasprava od važnosti za produbljivanje duhovnog i intelektualnog života na europskom Zapadu u osvit modernog vremena.⁶¹⁾

Katalog katedralne knjižnice Saint-Gatien, koji se od Francuske revolucije nalazi u sastavu gradske knjižnice u Toursu, potvrđuje bibliofilske sklonosti našeg

⁵⁸⁾ M. TANAKA, *Hrvatski studenti*, str. 39. Juraj iz Slavonije u dva navrata izvješćuje jednog prijatelja na Bečkom sveučilištu o teološkim raspravama s dominikancima na Pariškom sveučilištu u svezi s učenjem o Marijinu bezgrešnom začeću. Hrvatski teolog piše da je Monzonove teze pariški biskup osudio "tamquam hereticas, aliquas vero tamquam male sonantes in fide et piarum aurium offensivas". Pisma našeg teologa nose nadnevice 17. veljače i 25. ožujka 1389. Usp. C. U. P. III, 513-515.

⁵⁹⁾ F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 5-6; A. TUILIER, *Hrvati i Pariško sveučilište*, str. 37-39.

⁶⁰⁾ Usp. A. VERNET, *La 'première minute'*, str. 234; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 2.

učenjaka. Tako ms. 339 spomenute knjižnice ima Jurjev potpis i brojku 1387, što je najvjerojatnije naznaka godine kad je naš zemljak došao u posjed kodeksa *Meditacija i govora* Anselma Canterburyiskog, što ga je prije 17. ožujka 1375. u Parizu prepisao Bavarac Nikola iz Wazzenburga. Na slobodnim listovima Juraj je dodao nekoliko molitvenih obrazaca i svoj teološki sud u svezi sa sporom oko nauka o Marijinu bezgrešnom začeću, vođen 1387/89. na teološkom fakultetu Pariškog sveučilišta. O spomenutoj kontroverzi sačuvala su se i dva Jurjeva pisma u kojima 17. veljače i 25. ožujka 1389. iscrpno izvješćuje jednog kolegu s Bečkog sveučilišta.⁶¹⁾

U razdoblju od 1390. do 18. srpnja 1391. Juraj sastavlja biblijski priručnik *Lectura super Daniele*. Tijekom godine 1391. kao kapelan kolegija Dormans-Beauvais u Parizu prepisao je i označio glazbenim znakovima jedan gradual, uz nagradu od 32 novčića. Sličan skriptorski posao izveo je i 1398/99.⁶²⁾

Skriptorska aktivnost Jurja iz Slavonije nastavlja se i u Toursu, gdje krajem 1404. dovršava prijepis pozamašnog djela *Compendium Bibliae* Petra Auriola (ms. 39), što potvrđuje i autografska bilješka na dnu lista 98: "Explicit *Compendium Bibliae* magistri Petri Aureoli (...) Scriptum Turonis anno Domini 1404, per manum Georgii de Sclavonia, canonici et penitenciarum ecclesiae Turonensis".⁶³⁾

U ostavštini Jurja iz Slavonije nalaze se najznačajnija djela uvaženih skolastika: *Summa* Vilima iz Auxerre (ms. 362, XIII. st.), četvrta knjiga *Komentara na Sentencije* Tome Akvinskoga (ms. 364, XIII. st.), *Suma o manama i krepostima* Vilima Peyrauta (ms. 444, XIII. st.), *Sentencije* Petra Lombardskog (ms. 357, XIV. st.), *Suma teologije (IIa-IIae)* Tome Akvinskoga (ms. 371, 1413.), Jeronimovi *Komentari na Psalme* (ms. 95, 1395/1400.) itd.

Na slobodnim listovima 75v-77v rkp. 95 Juraj iz Slavonije ispisao je glagoljski alfabet i kratki abecedarij kršćanskog nauka. Iznad glagoljskih tekstova nalazi se latinička transkripcija prilagođena francuskom izgovoru. Zanimljivo je da naš učenjak glagoljicu naziva 'hrvatskim pismom' – "Iste alphabetum est chrawaticum" (list 75v). Potrebno je naglasiti da Juraj liturgijske obrasce *Očenaša*, *Zdravomarije*, *Nicejsko-carigradskog vjerovanja*, *Apostolskog vjerovanja* i početak *Psalma 50* na listovima 75v-77v ispisuje prema sjećanju iz mladosti koju je proveo u glagoljaškoj kulturnoj sredini, na što upućuju i njegove osobne opaske, kao na listu 77r gdje svoje pariške kolege informira da je "hrvatski biskup bio prvi koji je, poznavajući oba jezika, latinski i hrvatski, slavio misu na jednom i na drugom jeziku, kako bi već smatrao uputnim".⁶⁴⁾

⁶¹⁾ C. U. P. III, 513-515; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 5; kao gore bilj. 58.

⁶²⁾ E. PELLEGRIN, *La bibliothèque de l'ancien collège de Dormans-Beauvais à Paris*, Bulletin philologique et historique, 1944/45. str. 119-120; A. VERNET, *La 'première minute'*, str. 236; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 5.

⁶³⁾ L. LEGER, *Georges d'Esclavonie*, str. 54; A. VERNET, *La 'première minute'*, str. 237.

⁶⁴⁾ Tours, Bibliothèque municipale, ms. 95, fol. 77r: "Primus episcopus Chrawacie qui scit utrumque ydioma, tam latinum quam chrawaticum, et celebrat missam in altero istorum ydiomatum quocumque sibi placet". Usp. F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 6, bilj. 40.

Uz navedenu opasku Juraj dodaje i popis hrvatskih biskupija u čijim je crkvama dopušteno glagoljati. Tekst je pisan dijelom latinski a dijelom hrvatski s dodatnim napomenama i na način da čitatelj francuskog jezika pravilno izgovori svaku hrvatsku riječ: krbavski, episcopus de Kerbavia, biscop Cnynski, episcopus krkki, episcopus (quasi archiepiscopus) de Split, episcopus Troguier, episcopus Schibenik, archiepiscopus Zadrski, episcopus nenski (ninski), episcopus Rabski, episcopus Osorski (i konačno) episcopus Senski (od Sen, Senj, senjski).

Juraj iz Slavonije u popisu biskupa s povlasticom glagoljice i crkvenoslavnog jezika hrvatske redakcije u liturgiji začudo ne spominje istarske biskupije, iako je Istra u ono doba bila žarište glagoljaštva. Spomenute krajeve ipak uključuje lapidarnom rečenicom: "Istria eadem patria Chrawati"⁶⁵, što pretpostavlja da se u Istri, kao i u drugim dijelovima Hrvatske, služba Božja obavljala na narodnom jeziku. Na listu 14r istoga kodeksa, uz tekst u kojem sv. Jeronim izvješćuje prijatelja Sofonija da je za ljude svog jezika preveo gotovo sve psalme, što Juraj u rubnoj bilješci pojašnjava ovako: "Tu je naznačen prijevod psalama na slavonski (hrvatski?!) jezik".⁶⁶ Odobravajući 29. ožujka 1248. senjskom biskupu Filipu upotrebu glagoljice i narodnog jezika u liturgiji, papa Inocent IV. također ističe da "u Slavoniji (tj. u Hrvatskoj) postoji osobito pismo za koje domaće svećenstvo tvrdi da ga ima još od blaženoga Jeronima, a koristi se njime u službi Božjoj".⁶⁷

Raspravom o pojmu i smislu djevičanstva u redovničkom životu, u francuskoj (*Le chateau de virginite*) i u latinskoj redakciji (*De virginitate servanda*) Juraj iz Slavonije ušao je u povijest književnosti. Pisan u formi poslanice, između 7. lipnja i 31. prosinca 1411. godine, francuski je tekst trebao poslužiti kao duhovni vodič Izabeli de Villeblanche, mladoj redovnici i budućoj opatici samostana Beaumont, čije je duhovno vodstvo povjereno hrvatskom teologu. Svjestan nedostataka u vjerskom odgoju redovnica, jer mu je – kako sam kaže – "vrlo dobro poznato da sestre razumiju malo ili gotovo ništa od onoga što im se govori ili čita na latinskom", Juraj se potrudio nešto slično napisati "ne samo na književnom latinskom nego i na (Izabelinom) materinskom francuskom jeziku". Ton poslanice je osoban i prijateljski, iako naš teolog ne piše samo za svoju duhovnu štičenicu nego i za druge redovnice koje "nemaju prilike slušati duhovne nagovore o redovništvu utemeljene na Svetom pismu i nauku svetih otaca".⁶⁸

Dvorac djevičanstva Jurja iz Slavonije predstavlja sažetak nauka crkvenih otaca, liturgije i teologije o redovničkom pozivu. U svojoj se raspravi autor poziva na djela Jeronima, Ambrozija, Augustina, Grgura Velikog, Kasijana, Ivana Damašćanskog

⁶⁵ Tours, Bibliothèque municipale, Ms 95, fol. 77r.

⁶⁶ Uz Jeronimovu opasku "olim mee lingue hominibus dederim" (ms. 95, fol. 14r) Juraj je dopisao: "Nota hoc de translatione psalterii in linguam slavonicam". Usp. F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 7.

⁶⁷ F. ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb 1996, str. 81 i 88; M. BOGOVIĆ, *Put glagoljice od redovnika preko seoskih svećenika do biskupskog dvora*, *Croatica christiana periodica*, XXII (1998) 41, str. 62.

⁶⁸ B. PEZ, *Georgii de Slavonia anno MCCCCXI canonici Turonensis Liber de tuenda virginis Deo consecratae sanctimonia*, Bibliotheca ascetica 9, Regensburg 1726, str. 377 (tekst *Dvorca djevičanstva* nalazi se na str. 255-378).

i druge pisce iz kršćanske starine, ali rado navodi spise klasičnih autora poput Seneke, Galijena i drugih.⁶⁹⁾

Relativno brojni rukopisi *Dvorca djevičanstva* najbolji su dokaz interesa za djelo našeg teologa u Francuskoj i šire, a tri francuska (Pariz 1505., 1506., 1510.) i jedno latinsko izdanje (Regensburg 1726.) najbolji su dokaz njegove aktualnosti u doba humanizma i prosvjetiteljstva.⁷⁰⁾

O glagoljskom abecedariju Jurja iz Slavonije početkom našeg stoljeća pisao je francuski slavist Louis Leger, čije je rezultate u nas prezentirao Vinko Premuda, a opširniju studiju o njegovom profesorskom i spisateljskom radu napisao je ugledni slovenski povjesnik Milko Kos.⁷¹⁾

Glagoljsko-latinički abecedarij Jurja iz Slavonije sadrži zapravo osnove vjerskog znanja koje je Crkva u ono doba tražila od svojih vjernika. Jurjev *Abecedarij* vremenski prethodi spisu *ABC kršćanskog nauka za neuke*, koji je 1403. godine sastavio Jean Gerson, kancelar Pariškog sveučilišta i animator koncila u Konstanzu. Zanimljivo je da tekst *Zdravomarije* našega teologa ima i dodatak ozakonjen od Crkve tek za pontifikata Aleksandra VI. (1492-1503): "Sveta divo Marie moli za nas grieschnich Issukrsta sina svoga da nass pomiloie sade y v sivoti wetsnom amen" (fol. 76r). Nije na odmet podsjetiti da Juraj spomenute tekstove piše po sjećanju, što znači da je molitvene obrasce izlagao onim redom kako ih je i sam napamet naučio u svojoj mladosti.

Juraj iz Slavonije izvrstan je primjer svećenika glagoljaša, koji u tudini ne zaboravlja kulturu svoga naroda u koju se ne zatvara već se istinski trudi da za nju doznaju ućeni profesori i studenti u njegovo doba najprestiznijeg europskog sveučilišta. Svojim *Abecedarijem* naš je teolog ućenim sorbonskim kolegama htio pokazati da osim hebrejskog, grćkog i latinskog pisma postoji također *alphabetum chrawaticum*. Da bi njegovi drugovi iz razlićitih europskih zemalja ućili grafićku i leksićku vrijednost glagoljice i hrvatskog jezika, Juraj se pobrinuo da to pokaže primjerima koje uzima iz riznice sjećanja na mladost kada je zajedno s pismom u nama nepoznatoj glagoljaškoj školi upoznao i temelje kršćanske vjere.

Abecedarij Jurja iz Slavonije predstavlja naš najstariji saćuvani primjerak osnova kršćanskog nauka, koji je svaki hrvatski vjernik onoga doba trebao naućiti napamet. Uz *Prirućnik za ispovjednike* Pavla Dalmatinca iz 1220-ih godina, Jurjev je

⁶⁹⁾ G. OURY, *Un directeur des moniales au dćbut du XVe sićcle: Georges d'Esclavonie*, Bulletin de la Socićtć archćologique de Touraine, 34/1965. str. 239; A. VERNET, *La 'premićre minute'*, str. 243; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 8-9.

⁷⁰⁾ Usp. F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 12; A. TUILIER, *Hrvati i Parićko sveučiliće*, str. 38, bilj. 33. Latinsko izdanje (*De virginitate servanda*) priredio je B. Pez (prema ms. 552 gradske knjićnice u Toursu, dok se autograf ćuva u sveučilićnoj knjićnici u škotskom Aberdeenu, a poznata su joć tri rukopisa: ms. lat. 14898 Nacionalne knjićnice u Parizu, ms. Clm. 18381 Staatsbibliothek u MĆnchenu i ms. 1917 opatije Melk. Tri francuska izdanja (*La vierge sacrće*) priredili su izdavaći i tiskari Antoine Verard (1505, na finoj pergameni), Jean Trepperel (1506.) i Simon Vostre (1510.). Jedan francuski rukopis iz Richelieuove ostavćtine, koji 1642. prelazi u vlasništvo Sorbone, danas se ćuva u parićkoj Nacionalnoj knjićnici kao ms. fr. 24788.

⁷¹⁾ M. Kos (*Slovenski teksti*, str. 380) dovodi u svezu glagoljske tekstove Jurja iz Slavonije s *Šibenskom molitvom* (XIV. st.).

Abecedarij najbolji dokaz da se vjerskoj izobrazbi pristupalo odgovorno i ozbiljno. U vjerskoj se pouci, međutim, mnogo više pažnje posvećivalo moralnom životu kršćanina negoli samom teološkom izričaju vjerskih istina, jer župska zajednica u to doba nije samo nositeljica vjerskog pologa nego i žarište najrazličitijih društvenih okupljanja, animator kulturnog, političkog, prosvjetnog i socijalnog života.

Ulrik Pariški (XIV-XV. st.)

Nećak Jurja iz Slavonije, koji je pošao stopama strica. Devedesetih je godina XIV. stoljeća na popisu studenata Sorbone. Oslobođen je plaćanja ispitnih pristojbi, što dokazuje da je u 'grad svjetlosti' došao kao siromašni student. U dokumentima se spominje kao Ulrik Pariški. Poznat je kao kopist. Ms. 469 gradske knjižnice u Toursu, zbirku tekstova namijenjenih propovjednicima, Ulrik je prepisao 1398. godine. Djelo je namijenio stricu te je njegovom ostavštinom iz riznice katedrale Saint-Gatien dospjelo u javnu knjižnicu grada na Loirei.⁷²⁾

Pavao iz Krbave (XIV-XV. st.)

Pavao iz Krbave spominje se u dva kodeksa, ms. 95 i ms. 469, što ukazuje na povezanost i prijateljstvo s Jurjem iz Slavonije, kopistom prvog, i njegovim nećakom Ulrikom, prepisivačem drugog rukopisa. Na listu 77r ms. 95 gradske knjižnice u Toursu spominje se "Pavel, dyac s Krbave, Dlgouschanyn plemeniti (nobilis) Routchanyn Crisanits, Drasetin sin". Malo poznati Dražetin sin ispisao je ćirilsku azbuku na listu 75r spomenutog ms. 95, što potvrđuje kraćom napomenom: "To pisa Paval' d'jak is Krbava pa kako' umil'". U arhivu Sorbone i Pariškog sveučilišta nema podataka o njegovu studiju i znanstvenoj karijeri.⁷³⁾

Mihovil Jurjev iz Trogira (XIV-XV. st.)

Mihovil Jurjev iz Trogira, prema dokumentima Pariškog sveučilišta Michael Georgii de Tragurio, s uspjehom je 1415. godine položio ispite za stupanj predavača (determinatio), licencijat i magisterij ili doktorat na fakultetu 'artium' sveučilišta u gradu na obalama Seine pod vodstvom učenog Nizozemca magistra Ivana de Johannisa

⁷²⁾ M. KOS, *Slovanski teksti*, str. 386; A. VERNET, *La 'première minute'*, str. 235; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 3; A. TUILIER, *Hrvati i Pariško sveučilište*, str. 38-39. Na prvom listu *Sermones* Nikole de Biard (ms. 469, fol. 1r, gradske knjižnice u Toursu) pribilježeno je: "Istud librum scripsit Ulricus, nepos magistri Georgii, anno Domini 1398".

⁷³⁾ M. KOS, *Slovanski teksti*, str. 380-381; F. ŠANJEK – J. TANDARIĆ, *Juraj iz Slavonije*, str. 7.

iz Leidena. Daroviti će Trogiranin nakon Pariza potražiti toplije podneblje i na sveučilištu u Montpellieru studirati medicinske znanosti. Kao doktor medicine djelovao je u jugozapadnoj Francuskoj, u pokrajini Akvitaniji, gdje je četrdesetih godina XV. stoljeća postao osobnim liječnikom nadbiskupa u Bordeauxu. Godine 1452. poslao je po svom sinu Petru, magistru 'artium' i studentu teologije, šest škuda za školarinu i ispitne pristojbe kojih je kao siromašni student bio oslobođen. Naime, siromašni studenti obvezivali su se da će svoj dug prema Pariškom sveučilištu ispuniti ako se njihovo materijalno stanje kasnije u životu znatno popravi. Mihovil Jurjev je to učinio trideset i sedam godina nakon završenih studija 'artium' na Pariškom sveučilištu.⁷⁴⁾

Petar, sin Mihovila Jurjeva iz Trogira (XV. st.)

Petar, sin Mihovila Jurjeva iz Trogira, sredinom XV. stoljeća pojavljuje se u Parizu kao student Francuske nacije na Fakultetu 'artium'. Godine 1451. postigao je *licentiam docendi* (determinatio), a 1452. s uspjehom polaže ispite za *licencijat* i *magisterij* ili *doktorat* na istoj sveučilišnoj ustanovi. Početkom nove akad. god. 1452/53. upisuje studij teologije na istoimenom fakultetu Pariškog sveučilišta.⁷⁵⁾

Marko iz Srijema (XIV-XV. st.)

Marko iz Srijema, kao i Mihovil Jurjev, tijekom 1420. postigao je tri susljedna akademska naslova na fakultetu 'artium' Pariškog sveučilišta pod vodstvom magistra Ivana de Johannis iz Leidena. Njegova je stipendija iznosila osam zlatnih franaka. Jedan je od zadnjih studenata Pariškog sveučilišta koji je sva tri gradusa postigao u jednoj godini.⁷⁶⁾

Benedikt iz Srijema (XIV-XV. st.)

Benedikt iz Srijema u matrikulama Kölnskog sveučilišta akad. god. 1421/22. vodi se kao magistar 'artium' i 'baccalaureus' teologije Pariškog sveučilišta.⁷⁷⁾ Nedostaju podaci o njegovom boravku u 'gradu svjetlosti' i kasnijoj nastavno-znanstvenoj karijeri.

⁷⁴⁾ A. C. U. P., II, 190-196 i 892; VI, 223; M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens contacts entre la France et Raguse*, Annales de l'Institut français de Zagreb, 25-26/1945, str. 91-92; M. TANAKA, *Hrvatski studenti*, str. 39; A. TULLIER, *Hrvati i Pariško sveučilište*, str. 39.

⁷⁵⁾ A. C. U. P., II, 892; V, 424, 483 i 489; M. TANAKA, *Hrvatski studenti*, str. 39.

⁷⁶⁾ A. C. U. P., II, 272-274; M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens*, str. 92; M. TANAKA, *Hrvatski studenti*, str. 40.

⁷⁷⁾ H. KEUSSEN, *Die Matrikel der Universität Köln*, I, 185; M. TANAKA, *Hrvatski studenti*, str. 40.

**Ivan Stojković Dubrovčanin (1392/95.-1443.),
profesor, diplomat i humanist**

Ivan Stojković, u povijesnim dokumentima poznatiji kao Ioannes Stoycus de Ragusio, kojeg radikalni husiti na Baselskom saboru 1433. nazivaju 'Ivanom Slave-nom iz Hrvatske' odnosno 'svojim zemljakom iz Dubrovnika grada koji se nalazi u Hrvatskoj',⁷⁸⁾ svojom izgrađenom osobnošću snažno utječe na europska kulturna, politička i religiozna gibanja tridesetih i četrdesetih godina XV. stoljeća. S reputacijom svestranog znanstvenika i strastvenog ljubitelja knjige učeni Dubrovčanin uti-re putove europskom i hrvatskom humanizmu.

Ivan Stojković rođen je 1392/95. u skromnoj građanskoj obitelji u Dubrovniku. U nastupnom govoru prilikom doktorske promocije 8. studenoga 1420. u Parizu podsjetit će na svoje plemenite roditelje, oca Mihu i majku Stojku, koji su ga "uz mnoga i velika odricanja čestito i kršćanski odgojili".⁷⁹⁾ Pohvalu Stojkovićevim hu-manim vrlinama i intelektualnim sposobnostima izreći će rektor Pariškog sveučilišta 13. svibnja 1422. prilikom Stojkovićeve imenovanja ambasadorom spomenute usta-nove kod pape Martina V. i cara Sigismunda: "Čestitam Vam (Dubrovčani), jer vam se poslije napornog znanstvenog rada vraća vaš sugrađanin magistar Ivan Stojković, član Reda braće propovjednika, prepun ne prolaznog bogatstva nego znanja, ovjenčan doktoratom (...) Građani, velika je krepost i poštenje ovog muža, koji u tome nadvisuje mnoge svoje suvremenike".⁸⁰⁾ Stojkovićevim će karakternim osobinama francuski povjesnik Antoine Tournon pridodati da je bio "sretan genij, pravedan, iznadprosječan, posjedujući sigurno pamćenje, živu i plodnu maštu, izu-

⁷⁸⁾ "Ioannes Sclavus de Carvattia (...) Contreraneus noster de Ragusio, quae est civitas in Carvattia" nazivaju ga Česi na Baselskom saboru (P. SAAZ, *De gestis Bohemorum in concilio Basileensi*, prema I. TOMLJENOVIĆ, *Dubrovčanin Ivan Stojković (1390/95.-1443.) borac za jedinstvo Zapada i zbližavanje s Istokom*, *Croatica christiana periodica*, VI (1982) 9, str. 2; Y. CONGAR, *La place de Jean de Raguse dans l'histoire de l'ecclésiologie*, Misao i djelo Ivana Stojkovića (zbornik), Zagreb 1986, str. 263).

⁷⁹⁾ A. KRCHNAK, *De vita et operibus Ioannis de Ragusio*, Rim 1960, str. 4-5; IOHANNIS (STOJKOVIĆ) DE RAGUSIO, *Tractatus de Ecclesia* (editio princeps), Zagreb 1983, str. vi-vii (uvod): "Et primo ipsi, quorum ani-mae in Christi pace requiescunt, et praecipue patri et matri, piis meis parentibus, a quibus utique habeo vivere, qui me multis laboribus, anxietatibus plurimis, sollicitudine multa, cura quam plurima educaverunt, nutriunt (et) honesta, devota ac divina disciplina instruxerunt". Stojković posebno zahvaljuje Leonardu Datiju, vrhovnom starješini dominikanaca, "qui sua gratia a multis temporibus habuit singularem affectionem erga personam meam, qui in anno Domini MCCCCXVII et loco extraneis debito in hac alma Universitate Parisiensi ad legendum sententias me promo-vit et assignavit".

⁸⁰⁾ B. DUDA, *Joannis Stojković de Ragusio*, Rim 1958, str. 11; F. ŠANJEK, *Ivan Stojković i počeci humanizma u Hrvata*, Dani hvarskog kazališta (zbornik), Split 1990, str. 283, bilj. 11: "Ad decus, o cives, felicitatem atque gloriam urbis vestrae constat accedere (...) vobis vestrisque fortunis congratulamur, quod magistrum Ioannem Stoici Ordinis praedicatorum, vestrum civem, post ingentes et acerrimos studii labores estis accepturi reducem non humanis et caducis divitiis onustum, sed spiritualibus divinisque disciplinis redundantem et sacrae fidei doctoratu clarum et illustrem (...) Magna est, o cives, huius viri virtus et probitas et, quae plurimos sui temporis superat, divinarum doctrinarum huiusque sapientiae peritia. Unde commoti, magnis in rebus et altissimis uti tanto viro proposuimus atque ex nunc legatum, nuntium et ambasciatorem nostrum inter alios celebres et egregios viros ipsum elegimus apud Summum Pontificem, Sacram Synodum futuram ac serenissimum Romanorum Regem alio-sque ecclesiasticos saecularesque principes (...) Datum Parisiis in nostra congregatione generali apud sanctum Maturinum solemniter celebrata die decima tertia mensis Maii anni MCCCCXXII. Benevoli vestri Rector et Universitas Parisiensis" (13. svibnja 1422.).

zetnu sposobnost izražavanja, a njegovo čelično zdravlje omogućavalo mu je i najotpornije poslove, tako da je mogao udovoljiti svojoj prirodnoj težnji da sve čita i sve proučava”.⁸¹⁾

Mladi Stojković, uz izdašnu pomoć Republike sv. Vlaha, po završenom školovanju u rodnome gradu, odlazi na više studije u Padovu i Pariz. Nakon trogodišnjeg studija na Padovanskom sveučilištu (1414.-1417.), gdje je Stojković u najkraćem mogućem roku s uspjehom položio sve propisane ispite i postigao stupanj magistra ili doktora 'artium' na oduševljenje Leonarda Dati, generala Dominikanskog reda, koji ga upućuje u Pariz da na teološkom fakultetu najslavnijeg onovremenog sveučilišta postigne doktorat znanosti (1420.).

Arhiv Pariškog sveučilišta, koji se nalazi u sastavu knjižnice Sorbone, posjeduje dva zapisa o Stojkoviću u *Knjizi prokuratora* Anglonjemačke nacije Pariškog sveučilišta. Oba dokumenta osvijetljavaju ličnost učenog Dubrovčanina, koji je, kao što je poznato, odigrao vrlo značajnu ulogu na sinodu u Paviji/Sieni (1423.-1424.) i saboru u Baselu (1431.-1438.) te je pripremio put zbližavanju Istoka i Zapada na saboru u Ferrari/Firenzi (1438.-1439.).

Ivan Stojković je kao Hrvat i građanin Dubrovačke Republike pripadao Anglonjemačkoj naciji na Pariškom sveučilištu, iako je kao dominikanac stanovao kod 'jakobinaca' (dominikanaca) u samostanu uz ulicu sv. Jakova. Prvi zapis o našem zemljaku u *Knjizi prokuratora* anglonjemačke nacije nosi nadnevak 13. studenoga 1421! Stojković je već punu godinu magistar i doktor teologije, naslov koji je postigao 5. studenoga 1420. i koji mu je rektor službeno dodijelio tri dana kasnije na prigodnoj svečanosti.⁸²⁾ Opisna rečenica "neki dominikanac te (tj. Anglonjemačke) nacije" – "quidam Iacobita de eadem natione", kojom je u dokumentu označen Ivan Stojković, ne dovodi u sumnju njegov identitet, jer je on u to doba zacijelo jedini doktor teologije iz Reda braće propovjednika koji je ujedno član Anglonjemačke nacije sveučilišta u glavnom gradu Francuske. Činjenica da učeni Hrvat nije dovoljno poznat članstvu Anglonjemačke nacije tumači se njegovom pripadnošću samostanu i kolegiju pariških jakobinaca, što mu je onemogućavalo da redovito prisustvuje skupštinama svoje nacije. Promaknuće u doktora teoloških znanosti i inkorporacija u profesorski zbor mladom će hrvatskom znanstveniku širom otvoriti vrata korporacije profesora i studenata Pariškog sveučilišta. Naime, u radu skupštine pojedine nacije sudjeluju predavači i studenti koji su svoje akademske naslove stekli na fakultetu 'artium', što je bio osnovni preduvjet za upis na fakultete medicine, prava i teologije. Ivan Stojković krajem ljeta 1417. dolazi u Pariz kao magistar 'artium' i baccalaureus teologije Padovanskog sveučilišta, što tumači da je bio manje poznat profesorima i studentima koji su svoje akademske

⁸¹⁾ Usp. A. TOURON, *Histoire des hommes illustres de l'Ordre de Saint Dominique*, sv. III. Paris 1746. str. 247; I. TOMLJENIČIĆ, *Prilozi*, str. 112-113.

⁸²⁾ *Auctarium*, II. 285; A. TUILIER, *Jean Stojković de Raguse et l'Université de Paris*, Misao i djelo Ivana Stojkovića (zbornik). Zagreb 1986. str. 134.

naslove stekli u 'gradu svjetlosti', ali čim se aktivno uključio u rad Anglonjemačke nacije kolegama i studentima odmah se nametnuo svojom iznimnom ličnošću, bogatom kulturom i svestranim znanjem. Stoga i nije iznenađujuće da mu samo šest mjeseci nakon proslave sv. Edmunda (16. XI. 1421.) Pariško sveučilište povjerava važnu diplomatsku misiju kod pape Martina V. i cara Sigismunda u pripremanju i sazivu općeg sabora u skladu s dekretom *Frequens* iz Konstanza.⁸³⁾

U ostvarenju povjerenje mu misije učenom je Hrvatu dodijeljen Filip Marechal, magistar 'artium' i baccalaureus kanonskog (crkvenog) prava, član Francuske nacije. Stojković 2. svibnja 1422. sveučilišnim vlastima svoje nacije podnosi molbu da mu se izda potvrda o naslovu magistra i doktora teologije, kao i da mu se daju preporuke kod pape i cara. Oba cjelovita dokumenta čuvaju se u jednom rukopisu sveučilišne knjižnice u Baselu s nadnevkom 13. svibnja 1422. godine, što odgovara Stojkovićevoj zamolbi registriranoj u *Knjizi prokuratora* Anglonjemačke nacije na Pariškom sveučilištu.⁸⁴⁾

Ivan Stojković u svojim predavanjima, predstavkama i govorima naglašava potrebu obnove i uspostave crkvenog jedinstva zapadne kršćanske ekumene u cilju sjedinjenja s nacionalnim crkvenim zajednicama istočne tradicije. Duboko je uvjeren da se samo jedinstvena Europa s uspjehom može suprotstaviti prodoru islama i od otomanske okupacije osloboditi balkanske i istočnoeuropske kršćanske narode i zemlje. Pronicljivi Dubrovčanin svojom intelektualnom prodornošću i diplomatskim umijećem uvjerava prvake duhovne i svjetovne vlasti na području zapadne kršćanske ekumene u neophodnost općeg crkvenog sabora. Nadahnutim govorom *Posavjetuj se i sazovi sabor*, hrvatski teolog 7. prosinca 1422. u rimskoj bazilici sv. Marije Velike potiče papu Martina V. da sazove opći crkveni sabor.

Dekretom *Frequens*, izglasanim 9. listopada 1417. na saboru u Konstanzu, zaključeno je da se opći sabori Zapadne crkve održavaju u razmaku od pet, sedam i kasnije svakih deset godina, kako bi se riješili sporni problemi i poticala opća obnova Crkve.

U svojstvu ambasadora najprestižnijeg sveučilišta europskog srednjovjekovlja hrvatski teolog ima značajnu ulogu koordinatora sinoda u Paviji/Sieni (1423.-1424.), na kojem su udareni temelji kasnijem Baselskom saboru (1431.-1438.). U odsutnosti papinog zastupnika kard. Cesarinija koji je ratovao s husitima u Šleskoj, u Baselu će se Stojković istaknuti programatskim inauguralnim govorom i prijedlogom da se satorske rasprave ne održavaju po nacijama nego po komisijama. U Paviji je naime primijetio da predstavnici pojedinih nacionalnih skupina "u komisije stavljaju svoju posluđu, kuhare i konjušare, odjevene raskošnije od mnogih doktora, kako bi naphali ukupan broj svojih glasova".⁸⁵⁾

⁸³⁾ U snazi dekreta *Frequens*, izglasanom 9. listopada 1417. na 39. sjednici sabora u Konstanzu, papa Martin se obvezao kroz pet godina sazvati sinodu u Paviji. Usp. J. D. MANZI, *Sacrorum conciliorum*, XXVII/1159.

⁸⁴⁾ A. C. U P. II, 289-290; A. TUILIER, *Jean Stojković*, str. 136.

⁸⁵⁾ IVAN STOJKOVIĆ, *De auctoritate concilii*, Basel, Universitätsbibliothek, ms. A IV 17, fol. 210-211; Y. CONGAR, *La place de Jean de Raguse*, str. 273.

Prilikom otvorenja sinoda u Paviji 23. travnja 1423. godine, u govoru *Bit će jedno stado i jedan pastir* (Iv 10, 16), Ivan Stojković inzistira na potrebi crkvenog jedinstva, a 31. listopada 1423. u Sieni razvija misao o sveopćoj obnovi crkvenih struktura.⁸⁶⁾ U navedenim govorima učeni dominikanac argumentirano obrazlaže svoju viziju obnove Crkve i europskog društva: ujedinjenje europskih nacija i obnovu crkvenih struktura pa čak i pod cijenu ukidanja papinske države. Stojković naglašava da je 'Corpus christianorum' podijeljen ne samo krivovjerjem nego i međukršćanskim ratovima, pa je opseg kršćanskog prostora iz dana u dan sve manji: Turci ga suzuju s istoka, Arapi sa zapada, Saraceni s juga a Tataari sa sjevera. Učeni Hrvat podsjeća da podvojenost kršćanskog Zapada počinje od glave, tj. od pape, pa je potrebna radikalna obnova struktura za prevladavanje latentne krize Zapada s uzrocima trajnog raskola, koji se može prevladati samo općim crkvenim saborom kao jedinstvenim zajedničkim forumom s pravom na slobodnu debatu i odlučivanje u cilju ozdravljenja i obnove Crkve i društva. Martin V. želi papi podložan sabor, dok Stojković dopušta da bude i buntovan ali reforman. Sinod u Paviji/Sieni bio je, nažalost, pokušaj bez univerzalnog zahvata, čiji jedini realan zaključak ostaje odluka da se opći crkveni sabor održi za sedam godina u Baselu.

Ugledni profesor i ambasador Pariškog sveučilišta u jesen 1424. posjećuje rodni grad. Parafrazirajući biblijski tekst *Bit će ti na čast* (Lk 14, 10), Stojković s propovjedaonice 1. listopada 1424. apelira na sugrađane da po uzoru na znamenite talijanske sveučilišne gradove u Dubrovniku osnuju 'studium generale' (sveučilište), jer, ističe, "ništa nije časnije ni odličnije od gajenja krepости i kulture". Učeni i diljem Europe proslavljeni dominikanac "iz vlastite pobude i na čast rodnoga grada" predlaže da će i sam za početak pripremiti niz predavanja iz Svetoga pisma i to 'modo vulgari, modo litterali', tj. na narodnom hrvatskom i na književnom latin-skome jeziku.⁸⁷⁾

Ivan Stojković apelira prije svega na "one koji zauzimaju časnije mjesto u društvu ili su u zrelijoj dobi, a čiji primjer nasljeđuju mladi i običan puk". Dubrovčani su se oglušili apelu svog slavnog sugrađanina, ne htijući valjda da bučna studentska mladež remeti građanski mir, pa su svoje sinove i nadalje slali na uglednija europska sveučilišta kojih je tridesetih godina XV. stoljeća, prema Stojkovićevoj *Raspravi o Crkvi*, bilo osamnaest: Pariz, Toulouse, Orléans, Montpellier, Avignon, Angers, Salamanca, Valladolid, Oxford, Cambridge, Köln, Beč, Louvain, Heidelberg, Erfurt, Krakow, Prag, Bologna, Padova, Pavia i Siena. Hrvatski teolog do-

⁸⁶⁾ Stojkovićeve govore *Fiet unum ovile et unus pastor* (Pavia), *Ini consilium, coge concilium* (Rim) i *Reformabit corpus humilitatis nostrae* (Siena) izdao je W. BRANDMULLER, *Das Konzil von Pavia-Siena*, sv. II. Münster 1974, str. 89-190.

⁸⁷⁾ Basel, Universitätsbibliothek, ms. A VI 35, str. 460; B. DUDA, *Joannis Stojković*, str. 15; F. ŠANJEK – I. TOM-LJENOVIĆ, *Dominikanci i razvoj školstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj*, *Croatia christiana periodica*, X. (1986) 17, str. 57.

daje: "i mnoga druga, misleći pritom i na četiri generalna studija dominikanskog (Pariz, Salamanca) i franjevačkog reda (Pariz, Oxford), koji "poput četiriju edenskih rijeka (Gn 2, 10) vodama mudrosti natapaju cijelu Katoličku crkvu"⁸⁸⁾

Stojkovićeva *Rasprava o Crkvi*, prvi traktat o Crkvi u povijesti katoličke teologije,⁸⁹⁾ izražava katolički stav u baselskim raspravama s husitima, u kojem hrvatski teolog pobija Husovo mišljenje o 'Crkvi predodređenih'. Učeni Dubrovčanin kao zastupnik koncilijarizma drži da se nepogrešivost Apostolske Stolice ne primjenjuje na papinu osobu kao takvu, nego se proteže na 'tijelo Crkve', koje je hijerarhijski podređeno toj osobi s kojom čini saborsku zajednicu. Drugim riječima, ako se može i mora odijeliti od pape krivovjerca, ne smije se raskolom rastaviti od Apostolske Stolice.

U pripremanju rasprave s husitima na Baselskom saboru (1433.-1434.), u kojima zastupa katoličke teze, Stojković je svjestan da su dijelovi Biblije, na koju se učenici Jana Husa jedino pozivaju, teško shvatljivi te se učeni doktori u svojim tumačenjima nerijetko razilaze. Stoga hrvatski teolog predlaže šesnaest pravila u traženju pravog smisla svetopisamskih tekstova, *Concordantia partium sive dictio-num indeclinabilium totius Bibliae*, prvi pokušaj biblijske hermeneutike, koji je kao 'mjerilo i mjera' potreban da se pravo tumačenje razluči od krivoga.⁹⁰⁾ Učeni je Dubrovčanin svjestan da se u sumnji treba podložiti autoritetu univerzalne ili katoličke Crkve, ali se u razlaganju svojih pravila oslanja i na sve ono što se razaznaje iz prirodnih znanosti.⁹¹⁾ U izlaganju šesnaest pravila za razumijevanje Svetog pisma hrvatski teolog opširno raspravlja o literarnom i prenesenom smislu, svjestan da "riječi i rečenice katkad naznačuju nešto izravno i u vlastitom smislu, a drugi put se nadahnuti pisac služi slikovitim ili paraboličkim govorom, (tako da u tom slučaju) i ne postoje dva smisla, jer je literarni smisao takvih tekstova onaj što ga naznačuje ne slovo nego slika".⁹²⁾

Stojković kao animator Baselskog sabora nastoji, uz pomoć Dubrovčana, na obale Rajne dovesti predstavnike heterodoksne Crkve bosanske (1433.). Zauzet je prijemom delegacije iz Carigrada. Njegovo prijateljstvo i susretljivost hvali carev ambasador Manuel Dishypatos: "Brat Ivan (Stojković) prvi nam je došao ususret i bio nam je na raspolaganju. Pobrinuo se za naš smještaj i sve naše potrebe. Njemu trebamo izraziti duboku zahvalnost i razumijevanje".⁹³⁾

⁸⁸⁾ IOHANNIS (STOJKOVIĆ) DE RAGUSIO, *Tractatus de Ecclesia*, str. 228; F. ŠANJEK, *Povijesni razvoj*, str. 138-139.

⁸⁹⁾ Usp. W. KRAMER, *Konsens und Rezeption. Verfassungsprinzipien der Kirche im Basler Konziliarismus*, Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, N. F. 19, Münster 1980, str. 90: "Der erste dogmatische Kirchentraktat in der Geschichte der Theologie". Usp. IOHANNIS (STOJKOVIĆ) DE RAGUSIO, *Tractatus de Ecclesia*, str. ix.

⁹⁰⁾ Usp. B. DUDA, *Biblijska hermeneutika Ivana Stojkovića*, Misao i djelo Ivana Stojkovića (zbornik), Zagreb 1986, str. 235-253; F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 278-279.

⁹¹⁾ F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 279: "quod sciendum et notandum in scientiis naturalibus"

⁹²⁾ B. DUDA, *Biblijska hermeneutika*, STR. 242-244.

⁹³⁾ V. LAURENT, *Les 'Mémoires' du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence*, Paris 1971, str. 137; F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 281.

Hrvatski se teolog još od 1422. iskreno zalaže za obnovu Zapadne crkve i ostvarenje jedinstva kršćanskih naroda u miru, sigurnosti i međusobnoj slozi. Po dolasku u Carigrad 24. rujna 1435. godine, na čelu delegacije Baselskog sabora, Ivan Stojković stiće povjerenje cara Ivana VIII. Paleologa i ekumenskog patrijarha Josipa II.⁹⁴⁾ Basileus oduševljeno prihvaća Stojkovićevu ideju o zajedničkom velikom skupu zapadnoeuropskih naroda i država s Grcima, Bugarima, Srbima i stanovnicima Vlaške, uvjeren da bi mogući dogovor kršćanskih zemalja odložio pad Carigrada, koji se na Zapadu smatrao neminovnim.⁹⁵⁾

Na Stojkovićevo inzistiranje car šalje svog ambasadora Andronika Kantakuzena srpskom despotu Đurđu Brankoviću, ali ovaj odgovara: "Susjed sam Latina i s njima održavam mnogostruke odnose. Budući da sam s njima često razgovarao, dobro su mi poznati njihov govor, raspoloženje i običaji. Upravo jer ih dobro poznajem, ne smatram neophodnim poslati na sabor i jednog samo delegata".⁹⁶⁾

Hrvatski teolog 10. ožujka 1436. javlja u Basel da "ako prestanu razgovori s Grcima i Zapad prekine svako nastojanje oko jedinstva s Istočnim crkvama, Carigrad će pasti u turske ruke, a poslije toga valja očekivati da će Ugarsko(hrvatsko) kraljevstvo biti opustošeno mnogo nemilosrdnije negoli prethodne godine".⁹⁷⁾

Usljed naglašenih koncilijarističkih stavova, s kojima se upoznao na Pariškom sveučilištu u predavanjima svog učitelja Jeana Gersona, učeni Dubrovčanin dolazi u sukob s papom. Lom Ivana Stojkovića i pape Eugena IV. počinje u "času kad je Baselski sabor poslao hrvatskog teologa u Carigrad da pripremi put sjedinjenju Istočne i Zapadne crkve. Papa je na obale Bospora poslao svoje izaslanstvo na čelu s Kristoforom Garatonijem i flotom kojom je zapovijedao njegov nećak Antonio Condolmieri".⁹⁸⁾

Otkriće krivotvorenih vjerodajnica papina izaslanstva, ovjerovljenih ukradenim saborskim pečatom ali bez potpisa saborskih otaca u Baselu, dovest će do otvorenog sukoba dviju zapadnih delegacija, koji će car Ivan VIII. Paleolog spriječiti u zadnji čas svojim diplomatskim umijećem. Razočarani Stojković vraća se 1437. u Basel te će u iscrpnom *Izvešću carigradskog poslanstva* pred okupljenim sabornicima izjaviti: "Mladića i bez brade poslali ste me (u Carigrad), odakle se evo vraćam

⁹⁴⁾ Za carigradskog patrijarha Josipa II. Stojković piše da je "Bulgarus de natione et de lingua mea" (F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 281).

⁹⁵⁾ F. ŠANJEK, *Le christianisme dans les Balkans au temps de Jean de Raguse*, L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIVe-XVe siècles), zbornik radova, Rim 1989. str. 292-293; ISTI, *Ivan Stojković*, str. 281.

⁹⁶⁾ V. LAURENT, *Les 'Mémoires'*, str. 599; F. ŠANJEK, *Le christianisme*, str. 294; A. PAVLOVIĆ, *Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz XV. stoljeća*, Croatica christiana periodica, XIV (1990) 25, str. 106-107 (grčki izvornik i hrvatski prijevod).

⁹⁷⁾ Za Stojkovićeva pisma od 10. III. i 17. XI. 1436. vidi E. CECCONI, *Studi storici sul concilio di Firenze*, Firenze 1869. str. ccvii-ccix i cclii-cclviii; F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 281, bilj. 33.

⁹⁸⁾ IVAN STOJKOVIĆ, *Diarii de missione Constantinopolitana*, izd. J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum*, XXXI, 253; E. CECCONI, *Studi storici*, str. cccxcv-cccxcvi; V. LAURENT, *Les 'Mémoires'*, str. 155; A. TUILIER, *Hrvati i pariška intelektualna sredina u 14. i 15. stoljeću*, Croatica christiana periodica, X (1986) 17, str. 86.

sijed i zarastao u grčku bradu”.⁹⁹⁾ Pokazao je i strjelicu, koju su mu namijenili protivnici iz papine delegacije, ali je ona zabunom pogodila njegova tajnika.¹⁰⁰⁾

Uspješan dvogodišnji boravak (1435.-1437.) hrvatskog teologa u Carigradu približit će stavove kršćanskog Istoka sa Zapadom. Ekumenski će patrijarh Josip II. ipak podsjetiti Stojkovića da opći crkveni sabor mora biti u suglasju s papom i patrijarsima Istoka. Hrvatski je teolog žrtva neznanja i predrasuda onoga vremena. Naime, nakon 1054. godine Zapad je izgubio smisao saborskog zajedništva, koje se temeljilo na jedinstvu Istočne i Zapadne crkve u zajedništvu rimskog pape i istočnih patrijarha. Ta je kolegijalnost izvor ravnoteže za Crkvu u cjelini, što će Eugenu IV. omogućiti da nadvlada otpor Baselovaca i uspostavi svoj autoritet u Crkvi na saboru u Ferrari/Firenzi. Odgojen na Zapadu, na Teološkom fakultetu Pariškog sveučilišta, koji ga je naučio poistovjećivati rimsko kršćanstvo s univerzalnom (katoličkom) Crkvom, Ivan Stojković nije ni mogao prihvatiti savjete ekumenskog patrijarha da odnose pape i saborske zajednice prosuđuje u perspektivi tradicionalne kolegijalnosti. Usljed toga ga je njegov ekleziološki nauk i protiv njegove volje doveo do raskida s rimskim prvosvećenikom. Hrvatski teolog nije bio svijestan koliko se tadašnje europsko društvo mijenjalo u svojim korijenima. Novac, pravo stjecanja i raspolažanja novcem postaju društvu važniji od vjerskog nauka. Kriza društva je sveopća, etička i religiozna, gospodarska i politička. Crkveni reformatori pozivaju uzalud da se antagonizam i osobni interes podrede duhovnim motivima. I renesansni pape se, nažalost, više oslanjaju na svoju državu negoli na sabor kao utjelovljenje crkvene kolegijalnosti, pa umjesto željene reforme dolazi reformacija.¹⁰¹⁾

Uz podršku Istočnjaka, koji su definitivno otklonili poziv hrvatskog teologa da dođu na obale Rajne, Eugen IV. mogao je snagom papinskog autoriteta sabor konačno prenijeti u Italiju, najprije u Ferraru a zatim u Firenzu (1438.-1439.), pa baselskoj saborskoj većini nije preostalo ništa drugo nego da se pokori ili da izabere svog papu. Ovi su zajedno s Ivanom Stojkovićem pristali uz Amedea Savojskog, koji će kao Feliks V. (1439.-1449.) biti posljednji protupapa u povijesti Zapadne ili Rimske crkve.

Izbor Feliksa V. odgovarao je konciliarističkim tezama hrvatskog teologa, koji je držao da ostaje u zajedništvu s Rimskom crkvom i nakon prekida s Eugenom IV. Dosljedan uvjerenju, stečenom na Pariškom sveučilištu, hrvatski je teolog bio iskren sa samim sobom kad je kao biskup Ardjicha u Transilvaniji ili, kasnije, kao kardinal sv. Siksta prihvatio ući u raskolničku hijerarhiju. Ironijom sudbine, koja se ponekad okrutno poigrava s izvanrednim ljudima kakav je i Stojković, učeni će Dubrovčanin, koji se u svojoj *Raspravi o Crkvi* odlučno suprotstavlja raskolu, na kraju ipak umrijeti izvan zajedništva s papom, istinskom glavom Katoličke crkve.

⁹⁹⁾ J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum*, XXXI, 248; I. TOMLIJENIĆ, *Dubrovčanin Ivan Stojković*, str. 10.

¹⁰⁰⁾ I. TOMLIJENIĆ, *Dubrovčanin Ivan Stojković*, str. 10.

¹⁰¹⁾ Usp. J. TURČINOVIĆ, *Stojković u službi zajedništva Crkve*, *Croatia christiana periodica*, XIV. (1990) 25, str. 219-220.

Iako je svoje fizičke i umne sposobnosti usredotočio na reformu i jedinstvo u Crkvi, uvjeren da će se jedinstvena Europa u zajedništvu s kršćanskim Istokom mnogo uspješnije suprotstaviti tursko-islamskoj ekspanziji, Ivan Stojković je u slobodno vrijeme i na svojim brojnim putovanjima marljivo prikupljao djela najšireg znanstvenog spektra, koja će u osvit modernog doba biti od izuzetnog značenja za razvoj europske znanosti. Njegova osobna knjižnica, koju je 19. srpnja 1443. oporučno ostavio baselskim dominikancima, najbolji je pokazatelj znanstvenog interesa hrvatskog teologa, koji je za vrijeme studija, aktivne profesorske službe u Parizu i Bologni kao i za čestih diplomatskih misija, koja učenoj Dubrovčanina vode od obala Rajne do Bospora, nabavio ili dao prepisati velik broj kodeksa, "grčkih i latinskih, malih i velikih, s područja kanonskog prava, teologije i laičkog znanja".¹⁰²⁾ Da je pariški student i profesor znao cijeniti vrijednost knjige potvrđuje i klauzula kojom Stojković uvjetuje prijenos svoje knjižnice u posjed baselskih dominikanaca, naglašujući da svako otuđenje povlači za sobom poništenje darovnice. Sebi zadržava pravo posudbe, uz odgovarajuću potvrdu s potpisom.¹⁰³⁾

Poznato je da su za Stojkovića u Carigradu radila dva profesionalna prepisivača, Grk Doukas za grčke a Poljak Klement iz Wislice za latinske rukopise. Za veći broj kodeksa znadu se okolnosti nastanka, cijena i datum akvizicije. Neki su nabavljeni u Baselu, Nürnbergu i drugim europskim gradovima, a najveći broj potječe iz Carigrada. Među raritetima, koje je hrvatski teolog donio iz bizantske prijestolnice, ističe se primjerak grčkih i latinskih tekstova o islamu, u koji su uključeni prijevod *Kurana* i dva kraća spisa o Muhamedovu podrijetlu i njegovom religijskom sustavu, koje su 1142/43. s arapskog na latinski preveli Herman Dalmatin i njegov engleski prijatelj Robert od Kettona.¹⁰⁴⁾ Teodor Buchmann, poznatiji pod humanističkim imenom Bibliander, kolacionirao je Stojkovićev kodeks i objavio ga u Baselu 1550. godine. U kolofonu kodeksa stoji da je tekst prepisao "Poljak Klement iz Wislice zadnjeg dana mjeseca siječnja 1437. za magistra Ivana Stojkovića Dubrovčanina, iz Reda braće propovjednika, koji je tada boravio u Carigradu".¹⁰⁵⁾

¹⁰²⁾ A. VERNET, *Les manuscrits grecs de Jean de Raguse*, Basler Zeitschrift, 61/1961, str. 76; ISTI, *Etudes médiévales*, Paris 1981, str. 532; F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 276.

¹⁰³⁾ R. BEER, *Eine Handschriftenschenkung aus dem Jahre 1443: Johannes de Ragusio's Bibliothek*, Serta Harteliana, Wien 1896, str. 271: "Item vult et desiderat (...) quod huiusmodi libri nullo unquam tempore ab ipso conventu alienentur seu precio exponantur aut vendantur. Quod si secus factum fuerit, ipsorum librorum proprietates conventui monasterii Cartusienium (...) Subsequenter vult et desiderat prefatus dominus Iohannes cardinalis, quod si ipse libris causa studendi seu alias indigeret memoratis, quod ipse conventus sine contradictione et replica, aliqua sub tamen recognitione et manu ipsius domini cardinalis mutare et concedere debet et teneatur, proprietate semper dictorum librorum apud conventum huiusmodi in casu predicto remanente". Usp. F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 284, bilj. 17.

¹⁰⁴⁾ Usp. F. ŠANJEK, *Herman Dalmatin*, str. 31; ISTI, *Herman le Dalmate et la connaissance de l'islam dans l'Occident médiéval*, Revue d'histoire ecclésiastique, LXXXVIII. (1993) 2, str. 499.

¹⁰⁵⁾ T. (BUCHMANN) BIBLIANDER, *Machumetis*, izd. Basel 1550, str. 188: "Per manus Clementis Poloni de Vislicia, Anno Domini millesimo ccccxxxvii, mensis Ianuarii ultima (die), in Constantinopoli. Et ad instantiam mag(istr)i Ioannis de Ragusio ordinis praedicatorum, tunc in Constantinopoli degentis". Usp. F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 284, bilj. 20.

Interes hrvatskog teologa za Muhameda i povijest islama podudara se s razdobljem u kojem se zbog latentne turske opasnosti među Europljanima javlja zanimanje za apologetsku protuislamsku literaturu, što dovodi do umnožavanja spisa tzv. *Toledske zbirke* na čijem je konstituiranju sudjelovao Istranin Herman Dalmatin.¹⁰⁶⁾ Građanin Dubrovačke Republike, na čijem se području u ono doba prelamaju interesi Istoka i Zapada, Ivan Stojković se odlučno zalaže za snažnu, politički jedinstvenu i religiozno obnovljenu Europu, sposobnu da u novom sukobu s islamom oslobodi kršćanske zemlje Balkana i istočne Europe od otomanskog gospodstva i potčinjenosti.

Stojkovićevoj bibliofilskoj strasti i ljubavi prema knjizi dugujemo više vrijednih djela antičkog stvaralaštva. Integralni tekst *Misli* cara-filozofa Marka Aurelija (121.-180.), objavljen 1558. u Zürichu, priredio je Vilim Xylander prema rukopisu iz Stojkovićeve knjižnice. Učenom Dubrovčaninu dugujemo pseudo-Justinove apologetske spise *Adhortatio* i *Oratio ad Graecos*, Atenagorinu *Apologiju* i poslanicu *Ad Diognetum*, koje je humanist Johann Reuchlin uzeo na posudbu iz Stojkovićeve ostavštine.¹⁰⁷⁾ Osobito je zanimljiva povijest Atenagorinih i pseudo-Justinovih tekstova, uvezanih u zajednički kodeks iz XIV. stoljeća, koji se tko zna kako 1436. godine našao za stolom bezimenog prodavača na carigradskoj ribarnici, gdje ga je pukim slučajem zapazio Tommaso d'Arezzo, talijanski student grčke književnosti u bizantskoj prijestolnici, koji ga je otkupio i uz naknadu svojih troškova ustupio Ivanu Stojkoviću. Kodeks je pod poznatim nam okolnostima 1443. najprije došao u knjižnicu baselskih dominikanaca, preko Reuchlina u Pforzheim, a potom u Strasbourg gdje će 24/25. kolovoza 1870. nestati u požaru gradske biblioteke za Prusko-francuskom rata.¹⁰⁸⁾

Na sličan je način Ivan Stojković došao u posjed Tukididove *Povijesti Peloponeskog rata*, rukopisa koji mu je poklonio Tommasov sugrađanin Giovanni Tortelli (1400-1466) u studenom 1437. na brodu kojim se hrvatski teolog iz Carigrada vraćao u Basel.¹⁰⁹⁾

Osobna knjižnica Ivana Stojkovića pretežno se odnosi na spise iz kršćanske literature. Među ovim posebno mjesto zauzimaju spisi iz područja biblijskih znanosti i patristike, kojima će se pojavom tiska u XV. i XVI. stoljeću obilno koristiti eruditi i izdavači, ponajprije 'prvak humanista' Erazmo iz Rotterdama, koji na temelju Stojkovićevih grčkih kodeksa (br. 10, 11, 12, 15 i 16) priređuje kritičko izdanje Novog zavjeta. Erazmovom zaslugom u Baselu je godine 1553. priređena 'editio princeps' Ptolemejeve *Geografije* na temelju grčkog predloška, koji je za

¹⁰⁶⁾ Hermanovi i Robertovi radovi o islamu poznati su kao 'Collectio Toletana' odnosno 'Corpus Cluniacensis'. Usp. M. Th. D'ALVERNY, *Deux traductions*, str. 104; F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 276-277.

¹⁰⁷⁾ A. VERNET, *Les manuscrits*, str. 97.

¹⁰⁸⁾ O zgodama i nezgodama ovog kodeksa v. A. G. HAMMAN, *L'épopée du livre*, Paris 1985. str. 113-114; F. ŠANJEK, *Ivan Stojković*, str. 277.

¹⁰⁹⁾ A. VERNET, *Les manuscrits*, str. 95-96.

Stojkovića u Carigradu prepisao Grk Doukas (1436/37.). Učeni je Dubrovčanin na sličan način u Carigradu pribavio Strabonov *Zemljopis* (ms. gr. 43), pseudo-Plutarhov spis *O rijekama i planinama*, primjerak *Kurana* na armenskom, Hermogenov spis *O retorici*, Platonov *Phedrus de honesto*, grčku *Gramatiku* itd.¹¹⁰⁾

Bogat i raznovrstan osobni knjižni fond hrvatskog teologa nadahnjivao je plejadu europskih erudita humanističkog usmjerenja, među kojima su Erazmo Rotterdamski, Beatus Rhenanus, Johann Reuchlin, Trithemius, Oecolampade i drugi, što je dokaz znanstvene širine učenog Dubrovčanina, koji svoju humanističku opredjeljenost duguje intelektualnoj otvorenosti Pariškog sveučilišta.

Pavao Nikolin / Paulus de Sclavonia (XIV/XV. st.)

Pavao iz Slavonije (Hrvatske), *Paulus de Sclavonia* u službenim spisima Pariškog sveučilišta, sin Nikole, svećenik zagrebačke biskupije i siromašni student kolegija Sorbone. Na Fakultetu 'artium' Pariškog sveučilišta prvi put se spominje 1415. da bi već tijekom 1418. godine redom postigao bakalaureat (determinatio), licencijat i magisterij ili doktorat *ès-arts*.¹¹¹⁾ Zajednica Anglonjemačke nacije, čijem je članstvu Pavao Nikolin kao student iz jugoistočne Europe pripadao, dodijelila mu je jedan franak i četiri novčića pripomoći kojima je hrvatski student trebao dodati još šesnaest novčića za namirenje uobičajenih pristojbi prilikom postizanja gore navedenih akademskih naslova.¹¹²⁾ Hrvatski je student dobiveni novac trebao povratiti Anglonjemačkoj naciji u slučaju da se poboljša njegov materijalni status.

Poslije uspješno završenog studija 'slobodnih umijeća' i postignutih akademskih naslova, Pavao s uspjehom upisuje studij teologije na Pariškom sveučilištu te je već u rujnu 1421. godine postao *baccalaureus sententiarum*,¹¹³⁾ a 4. kolovoza 1422. korporacija Pariškog sveučilišta upućuje molbu caru Sigismundu, ugarsko-hrvatskom kralju, da njezinu članu a svom podaniku Pavlu iz Slavonije dodijeli nadarbinu u zemljama krune sv. Stjepana.¹¹⁴⁾ Podsjećajući na kandidatovu želju za povratkom u domovinu (Hrvatsku), sveučilišna korporacija ističe Pavlove intelektualne i moralne kvalitete te ga srdačno preporučuje carskoj darežljivosti.

Potkraj ljeta 1422. dolazi do nesporazuma između Pavla iz Slavonije i Sveučilišta te se 23. rujna iste godine hrvatski sveučilištarac ispričava kolegama iz anglonjemačke zajednice. Kada 5. lipnja 1423. Pavao Nikolin podastire Sveučilištu kandidaturu za

¹¹⁰⁾ A. VERNET, *Les manuscrits*, str. 82-104.

¹¹¹⁾ A. C. U. P. II. 241-243; A. TUILIER, *Un conflit entre un étudiant croate et l'Université de Paris*, Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne 7, Paris 1986, str. 43; ISTI, *Hrvati i Pariško sveučilište*, str. 39.

¹¹²⁾ A. C. U. P. II. 243. O stipendiranju siromašnih studenata v. E. MORNET, *Pauperes scolares*, Le Moyen âge, 84/1978, str. 73; M. TANAKA, *La nation anglo-allemande*, str. 187-203.

¹¹³⁾ C. U. P. IV. str. 417; A. TUILIER, *Hrvati i Pariško sveučilište*, str. 39-40.

¹¹⁴⁾ C. U. P. IV. 417. Dokument je datiran 4. kolovoza bez naznake godine, pa nije jasno je li riječ o 1422. ili 1423. godini. Usp. A. TUILIER, *Un conflit*, str. 91, bilj. 29.

rektora, Anglonjemačka nacija, da izbjegne sukob unutar svojih redova, odlučuje podržati izbor Ivana le Moutardiera, člana Normanske nacije.¹¹⁵⁾

Hrvatski sveučilištarac 6. travnja 1424. jamči Anglonjemačkoj naciji za Martina de Berech, svećenika zagrebačke biskupije, kao što je i sam, pripravnika za bakalareat *ès-arts* na Fakultetu 'artium'. Samo četiri dana kasnije, 10. travnja, Martin de Berech predstaviti će se kao protukandidat Pavlu Nikolinom u izboru za prokuratora Anglonjemačke nacije. Da ne dođe do sukoba unutar spomenute sveučilišne grupe, na tu je dužnost izabran Roger iz Edinburgha.¹¹⁶⁾ Nekoliko tjedana kasnije, 4. svibnja, dva danska studenta, miljenici štitonoše vojvode od Bedforda, potužili su se protiv hrvatskog svećenika da im nije dopustio pristup u Danski dom, rezidenciju studenata Danskog Kraljevstva u glavnom gradu Francuske. Iz sačuvanih dokumenata proizlazi da je Pavao iz Slavonije, koji je, čini se, održavao predavanja u spomenutoj kući, osporio dansku nacionalnost rečenim studentima.¹¹⁷⁾

Nakon što je 1. lipnja 1424. godine Martin de Berech izabran prokuratorom Anglonjemačke nacije, spomenuta nacionalna zajednica 16. prosinca 1424. kandidira Pavla Nikolinog za rektora Pariškog sveučilišta.¹¹⁸⁾ Kandidaturi Pavla iz Slavonije odlučno se suprotstavlja Martin de Berech, optužujući hrvatskog sveučilištarca za nelojalnost prema sveučilišnoj korporaciji. Kako bi spriječio de Berechovu protukandidaturu, predlaže izbor Petra de Creil, člana Francuske nacije, koji je jednoglasno prihvaćen. Ratoborni Hrvat traži od svog mađarskog oponenta javnu ispriku i zadovoljštinu za nanijete mu klevete i uvrede.¹¹⁹⁾ Martin de Berech 13. siječnja 1425. još jednom mora dati zadovoljštinu Pavlu Nikolinom, dokaz ugleda koji je hrvatski sveučilištarac imao na Pariškom sveučilištu.¹²⁰⁾

Anglonjemačka nacija, oštećena sukobom Martina de Berech i Pavla iz Slavonije, zatražila je zadovoljštinu i od ovog posljednjeg, koji nije priznao krivnju došavši na taj način u sukob sa svojom nacionalnom zajednicom.

¹¹⁵⁾ A. C. U. P. II. col. 301: "In vigilia beati Johannis Baptiste congregata fuit Facultas artium in Sancto Juliano ad eligendum novum rectorem, pro quo eligendus fuit intrans pro nacione Anglicana magister Paulus de Slavonia, et electus fuit in rectorem Universitatis, via Spiritus Sancti, magister Johannes Mutarde, nacionis Normannie".

¹¹⁶⁾ A. C. U. P. II. 310: "Quod VIa die Aprilis, qua debebat fieri electio procuratoris (sc. nationis Anglicanae), quia una pars elegerat magistrum Paulum (de Slavonia), et alia pars magistrum Martinum (de Berech). Sed in hac decima die propter concordiam nacionis omnes concorditer elegerunt dictum Rogerum de Edynburgh in procuratorem".

¹¹⁷⁾ A. C. U. P. II. 311-312; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 46.

¹¹⁸⁾ A. C. U. P. II. 314; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 48.

¹¹⁹⁾ A. C. U. P. II. 314: "Facta congregatione nacionia predictae apud Sanctum Julianum, XVIa Decembris, anno quo supra (1424) ... Eodem die facta congregatio facultatis in eodem loco super electione novi rectoris, et datus fuit intrans per nacionem a majori parte scilicet magister Paulus de Slavonia, uno tamen reclamante, scilicet magistro Martino Berech, qui se opposuit, et allegavit causam sue oppositionis, tum primo quia privatus est honore nacionis, tum secundo propter scandala que fecerat nacioni. Et ex hiis mota est discordia inter ipsos duos. Istis tamen non obstantibus intravit magister Paulus, et elegit in rectorem magistrum Petrum de Credulio (Creill), et avoatus existit magister Paulus, et requisivit dominum procuratorem per juramentum suum, ut convocaret nacionem super illis injuriis sibi illatis per magistrum Martinum Berech. Et illa concessit sibi procurator ut fieret".

¹²⁰⁾ A. C. U. P. II. 316; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 49.

Pavlu Nikolinom su se unutar Anglonjemačke nacije najodlučnije suprotstavili Martin de Berech i Hans von Flicke iz Finske,¹²¹⁾ koje hrvatski sveučilištarac optužuje da su krivotvorili zapisnik skupštine svoje nacije. Zauzvrat, protivnici su mu predbacivali prekršaj odredaba statuta, navodeći da je ovaj javnosti razotkrivao sadržaj sjedničkih zapisnika svoje nacionalne skupine. Rješenje spora trebaju donijeti tri magistra 'artium' iz Anglonjemačke nacije: teolog Ivan iz Arnhema, Jean-Jean s medicinskog fakulteta i pravnik Jakov iz Goude. Hrvatski sveučilištarac nije prihvatio posredovanje trojice kolega, na što je zatražena arbitraža Fakulteta 'artium'.¹²²⁾ Sukob se rasplamsao kad je noću od 4. na 5. lipnja 1425. Pavao Nikolin s dvojicom nepoznatih svjetovnjaka zaustavio Rogera iz Edinburgha, prokuratora Anglonjemačke nacije, obraćajući mu se na francuskom. Ovaj je 5. lipnja na sjednici nacionalne zajednice ispričao doživljaj, izjavivši da nije razumio što mu je hrvatski sveučilištarac htio priopćiti, jer se izražavao barbarskim, njemu nerazumljivim jezikom.¹²³⁾ Prokurator i većina članova Anglonjemačke nacije ovaj su događaj okvalificirali otkrivanjem tajni, odlučivši hrvatskog sveučilištarca isključiti iz sveučilišne zajednice. O svojoj su odluci odmah obavijestili opću skupštinu Pariškog sveučilišta, zakazanu za isto poslijepodne, da ih Pavao Nikolin ne pretekne svojim prizivom na istu. Martin de Berech inzistira da se ovaj u zapisnicima Anglonjemačke nacije ne navodi pod imenom 'Paulus de Hungaria' nego kao 'Paulus de Sclavonia', tj. Pavao iz Slavonije ili Hrvatske, što je i prihvaćeno da odgovara povijesnoj istini. Pavao Nikolin, podrijetlom iz područja zagrebačke biskupije, bio je naime građanin/podanik slavonskog dijela Trojednice. Inzistiranje Martina de Berech na nacionalnim razlikama između Mađara i Hrvata najstarije je povijesno svjedočanstvo o nacionalnom rivalstvu pripadnika spomenutih naroda u Srednjem vijeku.¹²⁴⁾

Anglonjemačka nacija i teološki fakultet Pariškog sveučilišta prigovaraju Pavlu Nikolinom da iznosi u javnost tajne sveučilišnih sjednica, da je buntovnog duha, da ne poštuje zakletvu o plaćanju školarine i ispitnih pristojbi od kojih je kao siromašni student Fakulteta 'artium' svojedobno bio oslobođen. Sveučilišna je korporacija u međuvremenu otkrila da je Pavlu Nikolinom, svećeniku zagrebačke biskupije 24.

¹²¹⁾ A. C. U. P., II, 324; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 49.

¹²²⁾ A. C. U. P., II, 325-326; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 50.

¹²³⁾ A. C. U. P., II, 326-327: "Quoad primam partem primi, procurator (sc. Rogerus de Edynburgh) retulit aliqua facta et gesta per magistrum Paulum contra statuta et honorem nacionis, videlicet qualiter idem Paulus die prescripte congregacionis de nocte post solis occasum comitatus duobus viris laicis accessit ad ipsum procuratorem stantem in vico coram domo sua, dicens quod habebat aliqua dicere sibi procuratori, que volebat profere in presencia illorum laicorum. Et exinde inceptit lingua gallicana aliqua dicere, que idem procurator non clare intellexit propter ineptum et barbaricum modum suum loquendi; tamen procurator percepit effectum sue mentis per tonum verborum, et quod nitebatur verbis suis aperire et ostendere coram illis laicis secreta nacionis acta in congregacione nacionis celebrata de mane precedente. Quibus perceptis recessit incontinentiter idem procurator dicens illis laicis quod non bene intellexit, quid ille Paulus dicere volebat. Et hec fecit ne haberet argumenta cum illis laicis super secretis nacionis".

¹²⁴⁾ A. C. U. P., II, 328: "Quantum ad articulum supplicacionum magister Martinus supplicavit quod in libro nacionis, ubi amplius scriberetur nomen magistri Pauli, non nominetur de Hungaria, quia ipse natus est de Sclavonia; et ejus supplicacio fuit concessa". H. Denifle (*C. U. P.*, IV, str. 466) primjećuje: "Hoc documentum unum ex antiquissimis est quo nationum Hungaricae et Croatiae rivalitas manifestetur". Usp. A. TUILIER, *Un conflit*, str. 53.

ožujka 1424. papa Martin V. dodijelio dvije crkvene nadarbine u Njemačkoj, kano-nikat kolegijalne crkve sv. Andrije u Kölnu i prebendu crkve sv. Pavla u Münsteru, što je hrvatskog sveučilištarca obvezivalo da u snazi zakletve iz studentskih dana namiri dug prema Anglonjemačkoj naciji koja ga je stipendirala tijekom studija na Fakultetu 'artium'. Neispunjenje obveze izjednačavalo se s krivokletstvom, što je osobito težak prekršaj kad se zna da je zakletva u ono doba imala sakramentalnu vrijednost.¹²⁵⁾

Nakon ljetnog zatišja, 24. rujna i 27. listopada 1425. godine, Anglonjemačka nacija potražuje ispunjenje obveze, inzistirajući da se Pavlu iz Slavonije uskrati naslov licenciata iz teologije dok ne podmiri dug. Jean-Jean, prokurator Anglonjemačke nacije koji je istovremeno i rektor Pariškog sveučilišta, da spriječi napredovanje hrvatskog sveučilištarca, apelira izravno na Teološki fakultet.¹²⁶⁾ Anglonjemačka nacija još jednom se obraća za pomoć magistru teologije Ivanu iz Arnheima da osobno posreduje kako bi Pavao Nikolin do blagdana Svih svetih, tj. do 1. studenoga 1425. platio traženu svotu.¹²⁷⁾ Slučaj hrvatskog svećenika, koji izvan sveučilišnih prostora javno iznosi po njega nepovoljan sadržaj zapisnika sjednica, 29. prosinca 1425. još jednom dolazi pred skupštinu Anglonjemačke nacije.¹²⁸⁾

Fakultet 'artium', sa svoje strane, 14. siječnja 1426. inzistira na pomirenju i traži da hrvatski sveučilištarac prizna svoju krivnju, što ovaj ne samo da nije prihvatio nego mjesec dana kasnije, tijekom veljače, objavljuje pamflet koji će Anglonjemačka nacija okvalificirati uvredljivim i klevetničkim. Nakon ovoga se i Teološki fakultet suprotstavlja svom studentu suspendirajući njegovo napredovanje.¹²⁹⁾

Pavao Nikolin, međutim, ne popušta. U pismu upućenom kolegama iz svoje sveučilišne zajednice temperamentni Hrvat daje naslutiti da prihvaća pomirenje, izjavljujući istovremeno svoju nedužnost. Osim toga, hrvatski sveučilištarac inzistira da se iz zapisnika izbriše sve što bi moglo nauditi njegovoj časti i poštenju, moleći ujedno da ga njegova nacionalna zajednica preporuči teološkom fakultetu. Spis hrvatskog sveučilištarca pročitao je 11. ožujka 1426. na općoj skupštini Anglonjemačke nacije, koja je odbila udovoljiti njegovim zahtjevima,¹³⁰⁾ na što Pavao Nikolin traži najprije pravnu zaštitu od kraljevskog suda u Parizu da bi zatim uputio i priziv na papu.¹³¹⁾

¹²⁵⁾ A. C. U. P. II. 333: "Magister Paulus de Slavonia constringeretur ad solvendum nationi bursas et reliqua que debet nationi ratione sui gradus in artibus per juramentum paupertatis, attento quod jam est dives et bene beneficiatus". Usp. A. TUILIER, *Un conflit*, str. 55.

¹²⁶⁾ A. C. U. P. II. 334. Sjednica je održana u kapeli kolegija Sorbone, pa se A. Tuilier (*Un conflit*, str. 94, bilj. 82) pita nije li se na taj način htjelo dodatno impresionirati hrvatskog sveučilištarca?

¹²⁷⁾ A. C. U. P. II. 334-335; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 57.

¹²⁸⁾ A. C. U. P. II. 336.

¹²⁹⁾ A. C. U. P. II. 337-340.

¹³⁰⁾ A. C. U. P. II. 341-342. A. Tuilier (*Un conflit*, str. 95, bilj. 103) primjećuje da Pavao Nikolin namjerno mijenja službeni naziv svoje nacije te umjesto izraza 'Anglicana' upotrebljava imenicu 'Alemanie': "Domine procurator ceterique domini et magistri mei reverendi, vos dicitis et vobis videtur, quod ego offendi nacionem Almanie matrem meam" etc. (A. C. U. P. II, 341).

¹³¹⁾ A. TUILIER, *Un conflit*, str. 61-62.

Spor će s promjenljivom srećom i obratima potrajati punih jedanaest godina. Do izmirenja dolazi 1437. godine, u trenutku kad Pavao Nikolin javno odustaje od sudskog traženja zadovoljštine. Dvije godine kasnije, iza kako je priznao svoj dio krivnje i svoje tužitelje zamolio za oprost, hrvatski je sveučilištarac ponovno uključen u Anglonjemačku naciju Sveučilišta u 'gradu svjetlosti', poslije čega su mu vraćena sveučilišna prava. Ne treba zanemariti tvrd stav Sveučilišta, koje je u toj prigodi stalo u obranu svojih korporativističkih prava, poduzevši sve da onemogući neposlušnog člana svoje korporacije, koji se morao odreći svojih zahtjeva i sudskih procesa ne bi li dobio zadovoljštinu i povrat sveučilišnih povlastica.¹³²⁾

Saznavši da se Pavao Nikolin prizvao na papu, 3. lipnja 1426. vodstvo Anglonjemačke nacije šalje u Rim predstavku u kojoj obrazlaže svoj stav u sporu s neposlušnim Hrvatom. Sličnu predstavku 27. lipnja iste godine vodstvo Anglonjemačke nacije upućuje Kraljevskom sudu u Parizu. U molbi je istaknuto da je Apostolska Stolica statutarно priznala nacionalne sveučilišne zajednice te da ove nisu podložne nadležnosti svjetovnih sudova.¹³³⁾ Na traženje Anglonjemačke nacije sukob dolazi pred Kraljevsko vijeće, koje 17. rujna 1426. odbacuje molbu hrvatskog sveučilištarca da mu se omogući polaganje licencijata iz teologije.¹³⁴⁾ Dva dana kasnije, 19. kolovoza, vojvoda od Bedforda, kancelar engleskog kralja Henrika VI. prima u posjet danskog ambasadora koji ga izvješćuje o razmiricama danskih studenata s hrvatskim sveučilištarcem. Pavao Nikolin u Danskom domu održava svoja predavanja na koja je kao profesor Fakulteta 'artium' bio obvezan.¹³⁵⁾ Iz ambasadorove izjave razvidno je da je sukob hrvatskog sveučilištarca s danskim studentima bio poznat i danskim suverenima, kralju Eriku VII. i kraljici Filipini, kćerki engleskog kralja, koji su izrazili spremnost podržati prava Anglonjemačke nacije na Pariškom sveučilištu.¹³⁶⁾

Sučaj hrvatskog sveučilištarca 9. siječnja 1427. dolazi pred Parišku skupštinu (Parlament). Trećega veljače Pariško sveučilište izriče presudu Pavlu Nikolinom obvezujući ga da vrati stipendiju, koju je kao student Fakulteta 'artium' primio od Anglonjemačke nacije, i da plati pozamašnu svotu u ime najamnine za korištenje prostorija spomenute nacionalne zajednice u 'gradu svjetlosti'.¹³⁷⁾ Naime, u Srednjem vijeku, prostorije u kojima su profesori primali studente i održavali semina-

¹³²⁾ C. U. P., IV. str. 608; A. TUILIER, *Hrvati i Pariško sveučilište*, str. 42.

¹³³⁾ A. C. U. P., II. 348-349; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 63.

¹³⁴⁾ C. U. P., IV. str. 455-456; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 65.

¹³⁵⁾ A. C. U. P., II. 351-352: Facta congregacio nacionis XIXa die mensis Augusti (1426) super duobus articulis. Primus super aliquibus litteris conficiendis de domo Dachie regi Dachie (...) Secundus articulus est super supplicationibus et injuriis. Quantum ad primum articulum venit unus notabilis homo de curia regine Dachie ad dominum regentem Franchie, qui iturus erat in brevi versus Dachiam, et offerebat se nacioni prumptum et paratum portare litteras regi Dachie et aliis dominis quibus nacio vellet mittere, et eciam volebat portare responsum de illis litteris".

¹³⁶⁾ Usp. A. TUILIER, *Un conflit*, str. 67.

¹³⁷⁾ A. C. U. P., II. 356-357. Rektorska odluka pročitana ja 25. veljače 1427. pred skupštinom Anglonjemačke nacije. Usp. A. TUILIER, *Un conflit*, str. 97, bilj. 130.

re pripadale su sveučilišnim nacionalnim zajednicama, koje su ih, uz godišnju naplatu, iznajmljivale pojedinim profesorima. Pavao iz Slavonije u navedeno vrijeme slijedi predavanja na Teološkom fakultetu, iako je očito da istovremeno drži predavanja na Fakultetu 'artium'. A jer je bio u sukobu s vlastitom Anglo-njemačkom nacijom, ova mu je uskratila korištenje svojih prostorija. Štoviše, 10. ožujka 1427. godine Anglonjemačka nacija još jednom inzistira da hrvatski sveučilištarac namiri dug. Ista 7. travnja izvješćuje opću skupštinu Pariškog sveučilišta o tijeku spora pred Parlamentom i odluci o isključenju temperamentnog Hrvata iz korporacije pariških profesora i studenata i napuštanju Danskog doma u kojem je Pavao Nikolin, kako je poznato, održavao svoja predavanja.¹³⁸⁾

Odlučnost sveučilišnih vlasti, čini se, nije odveć uzбудila hrvatskog sveučilištarca, uvjerenog u utemeljenost svojih prava, pa su predstavnici Sveučilišta od gradskih vlasti zatražili da Pavla Nikolinog privede sudu. Sudski je oružnik 15. lipnja 1427. godine na trgu Maubert, u današnjoj pariškoj 'Latinskoj četvrti', uhitio hrvatskog sveučilištarca i, ne saslušavši razloge optuženoga, priveo ga je u sudski zatvor.¹³⁹⁾ Pavao iz Slavonije pozvao se na pariški Parlament optužujući okružnog upravitelja, Sveučilište i Anglonjemačku naciju i kao klerička osoba, da opravda svoj postupak protiv sveučilišne korporacije, od Rima je zatražio izuzeće od crkvenog nadležstva pariškog biskupa.¹⁴⁰⁾ Odlučno držanje hrvatskog svećenika urodilo je plodom te je ovaj, odlukom Parlamenta već 4. kolovoza iste 1427. godine, pušten na slobodu, što je predstavnike Anglonjemačke nacije uvjerilo u beskorisnost skupog sporenja s upornim Hrvatima.¹⁴¹⁾

Usprkos neuspjehu pred pariškim Parlamentom, vodstvo Anglonjemačke nacije 4. svibnja 1428. još jednom nastoji pokrenuti postupak s mrtve točke. Magistar Ivan iz ArnHEMA, pravni zastupnik Anglonjemačke nacije, vraća se iz Rima praznih ruku. Nakon povoljnog pravorijeka pariškog Parlamenta, hrvatski sveučilištarac postaje sve sigurniji u konačnu pobjedu. Saznavši da je Pavao Nikolin polučio uspjeh u Rimu, vodstvo Anglonjemačke nacije 27. siječnja 1428. izražava sprem-

¹³⁸⁾ A. C. U. P. II. 363; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 69-70.

¹³⁹⁾ Zapisnik pariškog Parlamenta od 14. siječnja 1427. (Archives nationales de Paris, X, 4795, fol. 24) glasi: "En la cause d'entre maistre Paoul Nicolas, bachelier en theologie appellant d'une part, et l'Université de Paris, les procureur et maistres de la nacion d'Alemaigne ou d'Angleterre, maistres Perre Maugier, Guillaume Euvrie, Jehane Potage et Thomas de Courcelles, intimez d'autre part. Les procureur (et maistres) de la nation d'Angleterre dient que ceste cause ne touche point l'Université ne les autres, et que en l'Université y a iiii nations, France, Picardie, Normandie et Angleterre, et n'y a point de nacion d'Alemaigne, et jure chascun d'obeir au procureur de sa nacion, et pour desobeissance on peut priver aucun de sa nacion. Et est vray pieça maistre Paoul, qui vint par deça, fu de courtoisie receu en la nation d'Angleterre et fist le procureur acoustumé, combien que on ne sache dont il est. Il dit qu'il est de Hongrie, mais on dit qu'il est de Slavonnie où il y a gens et diverses sectes. Dient outltre que l'an CCCXXXIII maistre Paoul vint en l'assemblée et volt debatre en l'Université l'auctorité et la deliberacion de ladite nacion d'Angleterre et dire qu'il n'y avoit que ung petit nombre de gens et qu'il n'avoient opinion ne devoient avoir audience comme les autres nations. Et combien qu'il eust grandement failly son serement, on le volt bien recevoir à mercy". Usp. C. U. P., IV, str. 465-466.

¹⁴⁰⁾ A. C. U. P. II. 396. Izdavači drugog sveska *Liber procuratorum* u bilji. 6 sažimlju rezultat cijelog postupka.

¹⁴¹⁾ Pavlovo uhićenje i sprovođenje u zatvor stajati će Anglonjemačku naciju šest novčica. Usp. A. L. GABRIEL - G. C. BOYCE, *Liber receptorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in Universitate Parisiensi*, Paris 1964. col. 18.

nost nagoditi se sa svojim buntovnim članom, ponovno ga primiti u svoje redove i ne sprječavati mu pravo na akademski stupanj licencijata iz teologije.¹⁴²⁾

Postupak još uvijek nije završen. Papa Martin V. udovoljavajući 18. veljače 1429. molbi hrvatskog svećenika, izuzima ga ispod jurisdikcije mjesnog biskupa i sve do završetka sudskog postupka stavlja ga u nadležnost i pod zaštitu Apostolske Stolice.¹⁴³⁾ U nastojanju da nadoknadi izgubljeni novac, Anglonjemačka se nacija 2. lipnja 1429. ponovno obraća pariškom Parlamentu, ali bez ikakva vidnog uspjeha.¹⁴⁴⁾ Političke su se prilike iz temelja promijenile, jer nakon osvajanja Orléansa, francuske trupe predvođene Ivanom Arškom, približuju se Parizu, pa prokurator Anglonjemačke nacije Rutgher Bloot u žurbi napušta glavni grad Francuske, dok njegovo mjesto zauzima Flamanac Ivan iz Tongresa.¹⁴⁵⁾

U maratonskom se procesu pojavljuje novi tužitelj, Teološki fakultet Pariškog sveučilišta, koji u sporu s upornim Hrvatima traži financijsku pripomoć Anglonjemačke nacije, koja i nadalje želi djelovati samostalno.¹⁴⁶⁾ Ustvari, proces je za oba tužitelja već izgubljen. Hrvatski sveučilištarac nalazi iznenađnu podršku u opatu sv. Geneveve, na čijem je području dom danskih studenata, zbog čega ovaj traži pravnu zaštitu Kraljevskog suda protiv Anglonjemačke nacije na Pariškom sveučilištu.¹⁴⁷⁾ U nedostatku novca da plati sudske troškove i branitelje, vodstvo Anglonjemačke nacije prisiljeno je na nagodbu.

Pravda nije izneverila hrvatskog sveučilištarca, koji je reskriptom pape Eugena IV, protektora Pariškog sveučilišta, 11. ožujka 1432. ponovno uključen u sveučilišnu zajednicu s pravima i povlasticama iz 1424. godine.¹⁴⁸⁾

Papinim pismom hrvatski sveučilištarac nije oslobođen svih neprilika. U ožujku 1433. novi postupak protiv Pavla Nikolinog pokreće franjevac Jakov de Touraine u ime Teološkog fakulteta. Optužbu potkrjepljuje pariški biskup koji hrvatskom svećeniku predbacuje da je služio misu u vrijeme dok je bio izopćen. Osim toga, zamjera mu što je od Rima zatražio izuzeće od jurisdikcije mjesnog biskupa. Pavao Nikolin ne ostaje dužan, jer već 9. ožujka 1433. svoje protivnike tereti da su ga oplijenili dok je bio u zatvoru.¹⁴⁹⁾

Na potpunu javnu rehabilitaciju hrvatski će sveučilištarac trebati pričekati do proljeća 1439. U međuvremenu Englezi su napustili glavni grad Francuske, koji je bio pod njihovom upravom od 1420. do 1437., što je dovelo do sređivanja odnosa

¹⁴²⁾ A. C. U. P. II. 396; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 71-72.

¹⁴³⁾ A. C. U. P. II. 396; A. TUILIER, str. 72.

¹⁴⁴⁾ A. C. U. P. II. 414; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 74.

¹⁴⁵⁾ A. C. U. P. II. 416; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 74.

¹⁴⁶⁾ A. C. U. P. II. 421 i 428; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 75.

¹⁴⁷⁾ A. C. U. P. II. 434; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 76.

¹⁴⁸⁾ C. U. P. IV. str. 539; A. TUILIER, *Un conflit*, str. 78.

¹⁴⁹⁾ A. C. U. P. II. 465: "Contra magistrum Paulum pro parte nacionis (Anglicanae), qui petiverat novem francos, et fecerat citari dominum procuratorem et receptorem nacionis ad curiam conservatoris pro tali summa". O procesu u kojem sudjeluju franjevac Jakov de Touraine i pariški biskup usp. bilješku 1 ispod teksta.

unutar pojedinih sastavnica Pariškog sveučilišta. Godine 1439. Pavao iz Slavonije napokon je uključen u svoju sveučilišnu zajednicu, Anglonjemačku naciju. Na svečanosti održanoj 29. svibnja pod velebnim svodovima katedrale Notre-Dame hrvatskom je sveučilištaru uručena diploma licencijata iz teoloških znanosti, što mu je potvrđeno tri dana kasnije u službenom aktu Pariškog sveučilišta.¹⁵⁰⁾ Zadivljujuća sedamnaestogodišnja borba neslomljivog Hrvata za sveučilišna prava dokaz je njegove izuzetne hrabrosti i inteligencije, koja bi u drugim povoljnijim okolnostima bila bez sumnje garant vrlo uspješne profesorske i znanstvene karijere.

Kuzma Šimunov (XV. st.)

Ime Kuzme Šimunova (Cosmas Symonis), iz zagrebačke biskupije, u spisima Pariškog sveučilišta javlja se tridesetih godina XV. stoljeća. Kao siromašan student oslobođen je plaćanja školarine i ispitnih pristojbi.¹⁵¹⁾ Na Fakultetu 'artium' 1431. s uspjehom polaže bakalaureat, a u veljači 1433. postaje 'magistar artium'. U rujnu iste godine prisustvuje skupštini Anglonjemačke nacije¹⁵²⁾ poslije koje, čini se, napušta glavni grad Francuske.

Dubrovčani u 'gradu svjetlosti' u XV. stoljeću

Nekoliko uglednih hrvatskih intelektualaca druge polovice XV. stoljeća boravi u Parizu. Iako su u hrvatskim izvorima predstavljeni kao studenti ili profesori Pariškog sveučilišta, njihova se imena, nažalost, ne nalaze u *Kartularu* i *Knjizi prokuratora* ove časne ustanove. Od poznatijih su Dubrovčani Mihovil Obradović (XV. st.), Marijan Bondenalić (XV. st.), Ludovik Crijević Tuberon (1459.-1527.) i Petar Gučetić Dragoević (1493.-1564.), Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis, oko 1445.-1520.) iz Srebrenice u Bosni i Trogiranin Fran Trankvil Andreis (XV.-XVI. st.).

Skupština dubrovačkih dominikanaca 16. svibnja 1450. dodjeljuje svom članu **Mihovilu Obradoviću** trideset zlatnih dukata pripomoći da na sveučilištu po svom izboru postigne naslov magistra ili doktora teoloških znanosti. Iz zapisnika skupštine,

¹⁵⁰⁾ A. C. U. P. II. 509: "Facta congregacione Universitatis XXXIX die May anno ut supra (1439) in Sancto Maturino super duobus articulis. Primo pro receptione magistri Pauli de Slavonia (...) et sine petitione magistri Pauli in Universitate dicebatur quod fuit receptus. Et statim fuit facta processio ad Nostram Dominam, cum qua predictus magister ivit in cappā sua, sicut et alii in theologia baccalarii formati". C. U. P. IV, str. 608: "Nomina licenciatorum anno CCCCXXXIX. die prima mensis Junii, die prima mensis junii: (...) Magister Paulus Nicholay (de Slavonia)". Usp. A. TUILIER, *Un conflit*, str. 79 i 100, bilj. 175.

¹⁵¹⁾ A. C. U. P. II. 447-449; M. TANAKA, *La nation anglo-allemande*, str. 136-138.

¹⁵²⁾ A. C. U. P. II. 472; M. TANAKA, *Hrvatski studenti*, str. 40-41.

prema transkripciji dubrovačkog povjesnika Serafina M. Crijevića,¹⁵³⁾ spomenuti je dominikanac prethodno s uspjehom završio studij teologije na istoimenom fakultetu Pariškog sveučilišta povrativši se iz 'grada svjetlosti' kao *baccalaureus in sacra pagina*, tj. kao diplomirani teolog sa specijalizacijom iz Svetog pisma.

Uz navedenu pripomoć Mihovil Obradović vraća se u rodni Dubrovnik dvije godine kasnije (1452.) ovjenčan naslovom magistra ili doktora znanosti. Godine godine 1454. papa Nikola V. postavlja ga upraviteljem opatije sv. Marije na Mljetu.¹⁵⁴⁾

O **Marijanu Bondenaliću** (de Bondenalibus), koji je poslije ženine smrti prigrlio franjevački habit (1459.), Serafin Crijević priopćuje da je predavao teologiju u Parizu prije 1472. kada ga je papa Siksto IV. imenovao svojim kapelanom i savjetnikom u teološkim pitanjima.¹⁵⁵⁾

Ludovik Crijević Tuberon, povjesnik, odvjetak stare dubrovačke plemićke obitelji, prema Serafinu Crijeviću¹⁵⁶⁾ još kao adolescent poslan je na Pariško sveučilište gdje je s velikim uspjehom završio studij filozofije, teologije i matematike. Po povratku u domovinu, sredinom osamdesetih godina XV. stoljeća, Dubrovčanima se nije svidjela njegova "vestis longa gallica".¹⁵⁷⁾

Dubrovčanin **Petar Gučetić Dragoević**, ako je vjerovati Serafinu Crijeviću, teološki studij pohađa na pariškoj Sorboni, "quo scilicet ex universo fere orbe doctissimi conflunt viri".¹⁵⁸⁾ Ne htijući položiti antitomističku zakletvu u svezi s učenjem o Marijinu bezgrešnom začeću, koju je na Teološkom fakultetu Pariškog sveučilišta propisao Jean Gerson (1369.-1429.), hrvatski dominikanac prelazi na sveučilište u Louvain, gdje nakon doktorata nastavlja profesorsku karijeru.¹⁵⁹⁾

Juraj Dragišić, franjevac, filozofsko-teološki mislilac i humanist, koji poslije pada Srebrenice (1462.) u Italiji nalazi novu domovinu te se po završenom studiju (Ferrara) odlučuje za profesorsku karijeru (Urbino, Pisa, Firenze), neko je vrijeme predavao na sveučilištima u Parizu i Oxfordu.¹⁶⁰⁾

Fran Trankvil Andreis, humanist i diplomat, pjesnik i prijatelj Erazma, nakon školovanja u rodnom Trogiru i Dubrovniku, pohađao je sveučilišta u Padovi i – Parizu.¹⁶¹⁾

¹⁵³⁾ S. M. CERVA (CRIJEVIĆ), *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, izd. JAZU (prii. S. KRASIĆ), sv. II-III, Zagreb 1977, str. 478-479; Usp. M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens contacts entre la France et Raguse*, Annales de l'Institut français de Zagreb, 26-27/1945, str. 85.

¹⁵⁴⁾ S. M. CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, sv. II-III, str. 479.

¹⁵⁵⁾ S. M. CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, sv. II-III, str. 373; M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens*, str. 85; N. KOLUMBIĆ, *Bondenalić Marijan*, Hrvatski biografski leksikon, sv. II, Zagreb 1989, str. 132.

¹⁵⁶⁾ S. M. CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, sv. I, Zagreb 1975, str. 41-42; M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens*, str. 86-87; S. ANTOLJAK, *Crijević Ludovik Tuberon*, Hrvatski biografski leksikon, sv. II, Zagreb 1989, str. 719-720.

¹⁵⁷⁾ S. M. CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, I, 41; M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens*, str. 87.

¹⁵⁸⁾ S. M. CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, sv. IV, Zagreb 1980, str. 33; M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens*, str. 89.

¹⁵⁹⁾ G. M. PIO, *Delle vite de gli uomini illustri di San Domenico*, sv. II, Pavia 1613, str. 210; S. M. CERVA, *Bibliotheca ragusina*, sv. IV, str. 31-37; M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens*, str. 89-90.

¹⁶⁰⁾ H. SBARALEA, *Supplementum*, Rim, 1908, str. 320-322; M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens*, str. 86; Lj. SCHIFFLER, Dragišić Juraj, Hrvatski biografski leksikon, sv. III, Zagreb 1993, str. 556-558.

¹⁶¹⁾ M. DEANOVIĆ, *Les plus anciens*, str. 91.

LES CROATES ET L'UNIVERSITE DE PARIS (XIIIe-XVe siècle)

RÉSUMÉ

L' Université de Paris, reconnue par le roi de France (1200) et par la papauté (1215 et 1231), possède un caractère international et elle accueille des étudiants de toute l'Europe. Les Croates, rattachés au monde occidental, devaient venir étudier de bonne heure dans la 'ville lumière'.

En arrivant sur les bords de la Seine, les jeunes Croates en général s'agrégeaient à la nation anglo-allemande de l'Université, qui groupait les étudiants des pays de l'Europe du nord et de l'Europe centrale. Les dominicains et les franciscains étaient hébergés dans les collèges des jacobins et des cordeliers, tandis que les clercs séculiers et les laïcs jouissaient l'hospitalité de la Sorbonne.

Herman le Dalmate, Augustin Kažotić, Georges d'Esclavonie, Jean de Raguse, Paul de Slavonie et les autres attestent les liens de tous ordres qui unirent la Croatie et l'Occident au Moyen âge et il est utile pour les hommes d'aujourd'hui de rappeler l'esprit communautaire de ces intellectuels qui aspiraient à un monde uni et une société plus fraternelle.

DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U SVIJETU (povijesni i suvremeni aspekti)

(a) KRETANJE SVJETSKOG STANOVNIŠTVA

Vrsta *Homo sapiens* postoji na zemlji više desetaka tisuća godina, a prve se procjene svjetskog stanovništva odnose tek na 1650. godinu, koja se drži početnom godinom moderne ere proučavanja razvitka stanovništva.

Oskudnost i parcijalnost podataka za dugo vremensko razdoblje prije 1650. godine onemogućava da pratimo karakteristike razvitka stanovništva u tom dugom razdoblju. Jedino polazeći od broja svjetskog stanovništva procijenjenog za 1650. godinu n.e. i na temelju pojedinih po razrađivanoj materiji specifičnih studija (povijesnih, filozofskih, antropoloških i sl.), može se posredno zaključivati o broju stanovnika u pojedinim zemljama stare civilizacije (Kina, Indija, Egipat). Međutim, sama činjenica da procjene broja stanovnika u svijetu navode za 1650. godinu n.e. broj od oko 550 milijuna ljudi, govori o tome da je broj stanovnika bio u tom dugom razdoblju gotovo stagnantan. U svojim razmatranjima o razvitku stanovništva svijeta prije 1650. godine Thompson¹⁾ polazi od Indije i Kine, dviju zemalja koje su barem tridesetak stoljeća prije 1650. godine n.e. imale razvijenu civilizaciju; da je primjerice svaka od njih u 1350. godini prije naše ere imala oko deset milijuna stanovnika, ali da je samo jedna imala u razdoblju od 1350. godine prije n.e. do 1650. godine n.e. godišnju stopu porasta stanovništva od 2 na 1000 (godišnje 0,2%), njezino bi stanovništvo brojilo približno 4.1 milijardu, što je skoro osam puta više nego što pokazuju procjene broja stanovnika svijeta za 1650. godinu naše ere.

Iz toga slijedi da u to vrijeme nije kontinuirano postojao čak ni tako nizak prirodni prirast stanovništva. Odnosno ako je i postojao, onda je postojao povremeno, nije dakle bio kontinuiran, nego se javljao naizmjenice s padom ili manjim prirastom stanovništva. Dvije poznate procjene broja stanovnika u svijetu za razdoblje od 1650. do 1900. godine naše ere dali su Carr-Saunders²⁾ i Willcox.³⁾ (Modi-

¹⁾ W. S. Thompson, D. T. Lewis: "Population Problems", Mc Graw Hill, New York 1965. (Peto izdanje), str. 383.

²⁾ A. M. Carr-Saunders je procijenio da je u svijetu 1650. g. n.e. bilo 545 milijuna ljudi, a W. W. Willcox 470 milijuna. (A.M. Carr-Saunders: "World Population", Oxford University Press, Fair Laun, 1936, str. 42.).

³⁾ Walter W. Willcox: "Studies in American Demography", Cornell University Press, Itaca 1940. (Prema W. S. Thompson - D. T. Lewis: "Population problems" op. cit., str. 384.).

ficiranu Carr-Saundersovu i Willcoxovu procjenu prihvatili su kao pouzdane i ekspertu Ujedinjenih Naroda). Colin Clark, međutim, pruža informacije o broju svjetskog stanovništva počevši od 14-te godine naše ere do 1600. godine. U slijedećoj tablici dan je pregled kretanja svjetskog stanovništva za to razdoblje.

Tablica pokazuje u prvih osam stoljeća naše ere da je stanovništvo svijeta zabilježilo vrlo slab porast (poraslo je svega za 2%), dok je počelo rasti od 800-te godine naše ere. Međutim, u cjelokupnom navedenom vrlo dugom razdoblju, dakle za ukupno šesnaest stoljeća naše ere, svjetsko se stanovništvo nije ni udvostručilo (poraslo je za oko 95%). Regionalna slika, međutim, pokazuje u tom razdoblju najbrži porast za Afriku i Ameriku, dok je taj porast za Europu, Oceaniju i Aziju bio mnogo sporiji.

Tablica br. 1.

SVJETSKO STANOVNIŠTVO OD 14. DO 1600. GODINE N.E.

(u milijunima, procjene)

Broj stanovnika u milijunima						
Godina	Svijet (ukupno)	Afrika ^{a)}	Amerika ^{b)}	Azija ^{c)}	Europa ^{d)}	Oceanija
14.	256	23	3	189	39,5	1
350.	254	30	5	190	27,6	1
600.	237	37	7	173	19,3	1
800.	261	43	10	178	29,2	1
1000.	280	50	13	177	39,2	1
1200.	384	61	23	248	51,5	1
1500.	427	85	41	231	67,8	2
1600.	498	95	15	303	83,4	2

a) Afrika obuhvaća Egipat i ostali dio Sjeverne Afrike

b) Sjeverna Amerika i Latinska Amerika

c) Azija isključujući azijski dio SSSR-a

d) Europa uključujući dio SSSR-a

Izvor: Colin Clark: "Population Growth and Land Use", Macmillan, New York 1967, str. 64.

Kretanje stanovništva nakon 1650. godine n.e. sve do 2025. godine (prema projekcijama UN) daju slijedeće tablice i grafikoni (vidi tablice br. 2, 3, 4. i 5. te grafikone br. 1. i 2. ovog poglavlja). Iz tih tabličnih i grafičkih prikaza proizlaze sljedeće značajne karakteristike porasta svjetskog stanovništva u toku dvadeset stoljeća naše ere:

1) Ukupan broj stanovnika u svijetu u prvih osam stoljeća praktički je stagnirao da bi porast blagog tempa započeo oko 800-te godine. Nakon te godine pa sve do otprilike 1650., porast postaje nešto veći, a između 1650. i 1850. godine započinje uspon, koji je nakon 1930. godine bio još izrazitiji.

2) *U razdoblju nakon 1950. godine počinje nova etapa u razvitku svjetskog stanovništva: započeo je njegov dotada nezabilježeni porast.* Broj stanovnika u svijetu se između 1950. i 1992. godine više nego udvostručio (porastao je s 2,5 milijardi na 5,5 milijardi). Sredinom 1992. u svijetu je bilo 5,5 milijardi ljudi. Između 1990. i 1995. godine svjetsko je stanovništvo raslo po prosječnoj godišnjoj stopi od 1,7%, što znači samo u 1992. godini porast od 93 milijuna ljudi.

3) *Broj stanovnika svijeta povećava se za isti brojčani iznos (za 1 milijardu) u sve kraćem razdoblju.* U 1804. godini njegov je broj iznosio 1 milijardu, da bi se na 2 milijarde povećao 1927. godine, dakle za ukupno 123 godine; između 1974. i 1987. godine ili za samo 13 godina, broj svjetskog stanovništva povećao se s 4 milijarde na 5 milijardi, dakle za isti apsolutni iznos (tj. za 1 milijardu) za koje je povećanje, kako smo vidjeli ranije trebalo 123 godine. (Vidjeti tablicu br. 5.).

4) *U ukupnom porastu stanovništva svijeta ne sudjeluju podjednako sve zemlje svijeta.* U gotovo svim navedenim razdobljima do godine 1920. (Vidjeti tablice br. 2. i 3.) **razvijene zemlje su u odnosu na zemlje u razvoju zabilježile veću prosječnu godišnju stopu porasta stanovništva.** Ali nakon 1920. dolazi do radikalnog obrata, jer stanovništvo zemalja u razvoju **počinje rasti po znatno većim stopama nego u razvijenim zemljama**, što je posebno izraženo nakon godine 1950.

U petogodištu 1950-1955. godišnja stopa porasta stanovništva u razvijenim je zemljama iznosila 1,3%, a u zemljama u razvoju 2,0%. Tada su zemlje u razvoju bile na početku procesa demografske tranzicije (u ranoj podetapi), pa je njihovo žiteljstvo raslo vrlo brzo. Stopa porasta stanovništva koja je u njima 1950-1955. prosječno iznosila 2,0%, u petogodištu 1965-1970. porasla je na 2,5%, da bi se 1975-1980. smanjila na 2,1% i zadržala na toj razini i u petogodištu 1985-1990. godine.

5) *U razdoblju nakon 1950. i sve do kraja stoljeća, te dalje do 2025. godine (prema srednjoj varijanti projekcija UN-a za razdoblje 1990-2025.), bitna odrednica porasta svjetskog stanovništva je brzi populacijski porast u zemljama u razvoju.* Porast stanovništva u razvijenim zemljama za njima znatno zaostaje i tendira prema tzv. nultom rastu. Tako je u desetljeću 1950-1960. godišnja stopa porasta stanovništva u zemljama u razvoju iznosila 2,45%, a u razvijenim zemljama 1,04%, da bi između 2010. i 2020. godine u prvim iznosila 1,18%, a u drugima svega 0,23% prosječno godišnje.

6) *Raspodjela svjetskog stanovništva i njegovog ukupnog porasta u navedenim razdobljima između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju pokazuje da se jaz između njih nakon 1950. povećava.* – To je, uz ostalo, osobito vidljivo na primjeru povećanja razlike između njihovih godišnjih stopa porasta: (a) u razvijenim je zemljama ta stopa prepolovljena (pala je s 1,3% između 1950. i 1955. na 0,6% između 1985. i 1990.), dok je u zemljama u razvoju istovremeno povećana s 2,0% na 2,1%. Rezultata tih trendova je povećanje razlike tih stopa u navedenim grupama zemalja s 0,7 postotnih poena na 1,5 postotnih poena. *Dakle, u razdoblju nakon 1950. godine*

Tablica br. 2.

SVJETSKO STANOVNIŠTVO OD 1650. DO 2025. GODINE

(u milijunima)

Godine procjene	Svijet ukupno	Razvijene zemlje ¹⁾	Zemlje u razvoju ²⁾
a) Procjena po Carr-Saundersu i Willcoxu			
1650.	507	106	401
1750.	711	147	564
1800.	912	200	712
1850.	1131	302	829
1900.	1590	510	1079
b) Podaci UN			
1920.	1679	713	966
1930.	2009	671	1338
1940.	2042	730	1312
1950.	2516	832	1684
1960.	3019	945	2074
1970.	3679	1049	2648
1980.	4447	1136	3311
c) Projekcije ³⁾			
1990. ³⁾	5295	1211	4084
2000.	6228	1278	4950
2010.	7150	1341	5809
2020.	8050	1387	6663
2025.	8472	1403	7069
c) Struktura (u%)			
1950.	100,0	33,1	66,9
1960.	100,0	31,3	68,7
1970.	100,0	28,0	72,0
1980.	100,0	25,5	74,5
1990.	100,0	22,9	77,1
2000.	100,0	20,5	79,5
2010.	100,0	18,8	81,2
2020.	100,0	17,2	82,8
2025.	100,0	16,6	83,4

1) Razvijene zemlje obuhvaćaju Europu i SSSR, Sjevernu Ameriku, Australiju, Novi Zeland i Japan. (bez novoindustrijaliziranih zemalja Istočne Azije)

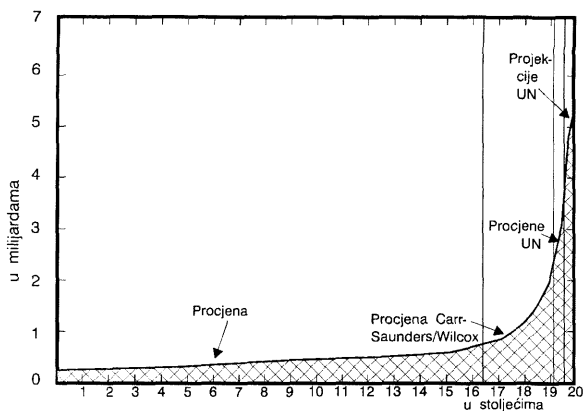
2) Zemlje u razvoju obuhvaćaju Afriku, Latinsku Ameriku, Aziju (osim Japana).

3) Srednja varijanta projekcija odnosi se na razdoblje 1990-2025. godine.

Izvor: Za razdoblje 1650-1900. prema podacima Carr-Saunders i Willcox, op. cit; za 1920-1940. Demographic Yearbook 1962; za razdoblje 1950-2025. godine, United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis Population Division, World Population Prospects, The 1992. Revision, New York 1993 (str. 148-149) i UN, World Population Prospects, The 1994, New York 1995.

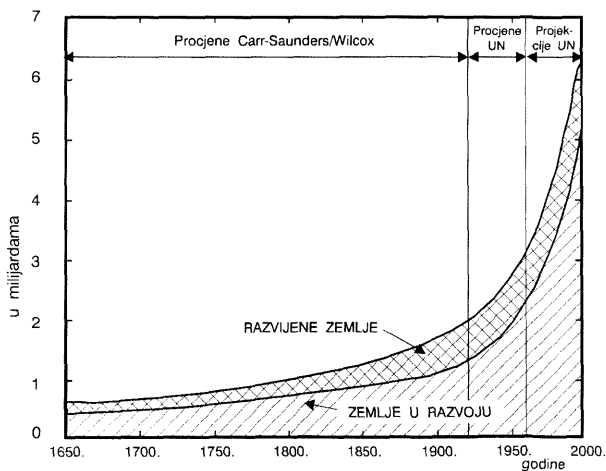
Grafikon br. 1.

KRETANJE SVJETSKOG STANOVNIŠTVA OD POČETKA NAŠE ERE

Grafikon br. 2.

KRETANJE SVJETSKOG STANOVNIŠTVA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA I ZEMLJAMA U RAZVOJU

Tablica br. 3.

PROSJEČNE GODIŠNJE STOPE PORASTA STANOVNIŠTVA
U SVIJETU U RAZDOBLJU 1950-2025. GODINE

S t a n o v n i š t v o			
Prosječna godišnja stopa rasta (%)	Svijet – ukupno	Razvijene zemlje ¹⁾	Zemlje u razvoju ²⁾
1650 - 1750.	0,34	0,33	0,43
1750 - 1800.	0,50	0,62	0,47
1800 - 1850.	0,43	0,83	0,31
1850 - 1900.	0,68	1,05	0,53
1900 - 1950.	0,80	0,80	0,90
1900 - 1920.	0,65	0,92	0,52
1920 - 1930.	1,07	0,91	1,11
1930 - 1940.	1,11	0,85	1,28
1940 - 1950.	1,10	1,35	1,44
1950 - 1960.	1,82	1,27	2,09
1960 - 1970.	2,03	1,04	2,45
1970 - 1980.	1,84	0,80	2,23
1980 - 1990.	1,74	0,64	2,10
1990 - 2000. ³⁾	1,63	0,54	1,93
2000 - 2010.	1,37	0,47	1,60
2010 - 2020.	1,19	0,34	1,37
2020 - 2025.	1,02	0,23	1,18

Izvor: Ibidem, prethodna tablica

Tablica br. 4.

UKUPNI BROJČANI PORAST STANOVNIŠTVA SVIJETA
PO DESETLJEĆIMA, U RAZDOBLJU 1950-2025. GODINE

-u milijunima-

S t a n o v n i š t v o (ukupni porast u desetljeću)						
Razdoblje (desetljeće)	Svijet ukupno	Razvijene zemlje ¹⁾	Zemlje u razvoju ²⁾	S t r u k t u r a Svijet ukupno	Razvijene zemlje ¹⁾	Zemlje u razvoju ²⁾
1950 - 1960.	503	113	390	100,0	22,5	77,5
1960 - 1970.	660	104	574	100,0	13,0	87,0
1970 - 1980.	768	87	663	100,0	13,7	86,3
1980 - 1990.	848	75	773	100,0	8,9	91,1
1990 - 2000. ³⁾	993	67	866	100,0	12,8	87,2
2000 - 2010.	922	63	859	100,0	6,9	93,1
2010 - 2020.	900	46	854	100,0	5,1	94,9

1), 2), 3) - kao u tablici br. 1.

Izvor: Ibidem, tablica br. 1

Tablica br. 5.

**SVJETSKO STANOVNIŠTVO U MILIJARDAMA
I BROJ GODINA NJEGOVOG POVEĆANJA (za 1 milijardu)**

SVJETSKO STANOVNIŠTVO (broj)	GODINA
a) Svjetsko stanovništvo (broj)	
1 milijarda	1804.
2 milijarde	1927 (123 godine kasnije)
3 milijarde	1960 (33 godine kasnije)
4 milijarde	1974 (14 godina kasnije)
5 milijardi	1987 (13 godina kasnije)
b) Svjetsko stanovništvo će imati (projekcija)	
6 milijardi	1998 (11 godina kasnije)
7 milijardi	2008 (10 godina kasnije)
8 milijardi	2019 (11 godina kasnije)
9 milijardi	2034 (15 godina kasnije)
10 milijardi	2050 (16 godina kasnije)
11 milijardi	2087 (37 godina kasnije)

Izvor: United Nations, Population Division, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, World Population Growth from Year 0 to Stabilization (United Nations, New York), mimeograph, 2/6/93.

stanovništvo zemalja u razvoju ne samo što ima dvostruko veće stope populacijskog porasta, nego u odnosu na razvijene zemlje, **ubrzava** svoj porast.

9) Prosječna godišnja stopa porasta stanovništva u svijetu pokazuje nakon 1960-1970. godine **smanjenje**, koje je izraženo u obje navedene grupe zemlja, ali pri tome valja imati na umu da su te stope i dalje signifikantno veće u zemljama u razvoju u odnosu na iste u razvijenim zemljama. – Između 1980. i 1990. ta je stopa iznosila u svijetu 1,74%, u razvijenim zemljama 0,64%, a u zemljama u razvoju 2,1% prosječno godišnje.

10) Ali unatoč iskazanoj tendenciji **smanjivanja** te stope u svijetu, u razdoblju nakon 1950-1960. godine **stalno se povećava apsolutni iznos porasta ukupnog broja stanovnika u svijetu i to pod isključivim utjecajem brojčanog porasta stanovništva u zemljama u razvoju**. To čini jedan od središnjih problema razvoja u tim zemljama, kao i povećanja jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja u demografskom i gospodarskom razvitku. (Vidjeti podatke u tablici br. 4).⁴⁾ Ili, dok je između

⁴⁾ Prema navedenim projekcijama UN-a, srednja varijanta projekcije, od ukupnog porasta broja stanovništva u petogodištu 2020-2025. godine, koji bi iznosio predviđeno 422 milijuna, na zemlje u razvoju otpada 406 milijuna ili 96,2%, a na razvijene zemlje samo 3,8%. (Prema: United Nations, Department for International Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, Population Prospects, The 1992 Revision, op. cit. (tablica br. 2. ovog poglavlja).

1950. i 1960. stanovništvo zemalja u razvoju imalo 3,5 puta veći porast stanovništva od razvijenih zemalja, između 2010. i 2020. predviđa se da će imati čak 18,6 puta veći populacijski porast od razvijenih zemalja.

11) *Postoji također jasna razlika u smanjenju udjela stanovništva ovih dviju grupa zemalja u ukupnom svjetskom stanovništvu.* Naime, udjel stanovništva razvijenih zemalja se smanjuje, a udjel zemalja u razvoju se povećava. – Između 1950. i 2025. (prema srednjoj varijanti projekcija UN) udjel razvijenih zemalja bi se smanjio s 33,1% na 16,6%, dok bi se udjel zemalja u razvoju u ukupnom svjetskom stanovništvu povećao s 66,9% na 83,4%.

(a₁) SVJETSKO STANOVNIŠTVO – REGIONALNA OBILJEŽJA

Budući da porast stanovništva u zemljama u razvoju bitno određuje porast svjetskog stanovništva, razmotriti ćemo bitne demografske karakteristike tih zemalja *po kontinentima*. – U petogodištu 1985-1990. godine sve glavne regije u grupi zemalja u razvoju, osim Afrike, imale su u odnosu na stanje 1950-1955. g. nižu prosječnu stopu porasta stanovništva. Činjenica je da je sadašnja godišnja stopa porasta stanovništva u *Afriki*, s prosječno 2,9%, a u mnogim zemljama Crne Afrike između 3% i 3,5% godišnje, veća nego li u bilo kojem području svijeta tijekom proteklih četrdeset godina.⁵⁾ (Vidjeti grafikone br. 3. i 4.). U razdoblju između 1990-1995. g. i 2020-2025. očekuje se da će sve glavne regije u zemljama u razvoju, uključivši dijelom i Afriku (osim grupe najslabije razvijenih zemalja među kojima glavninu čine zemlje Crne Afrike) zabilježiti smanjenje te stope. Međutim, oko 2025. godine, stopa porasta stanovništva *Afriki* predviđa se da će biti veća (još uvijek iznad 2% godišnje) nego stopa koju sada bilježi bilo koja velika regija u svijetu, unatoč predviđenom (u projekcije uključenom) utjecaju AIDS-a na porast smrtnosti osobito u afričkim zemljama. – Stoga će se porast pučanstva u *Aziji*, *Latinskoj Americi* i *Oceaniji* kretati oko 0,9%, a u Sjevernoj Americi i u bivšem SSSR-u oko 0,5% prosječno godišnje. – *Europa* će predvidivo nastaviti svoj dugotrajni opadajući trend stope porasta, tako da će godišnja stopa populacijskog rasta 2020-2025. godine pasti na nultu razinu ("zero growth rate") a u nekim zemljama i ispod nje.

Distribucija godišnjeg *apsolutnog porasta broja svjetskog stanovništva po kontinentima* pokazuje sljedeće karakteristike. – U petogodištu 1950-1955. godišnji apsolutni porast broja stanovništva u svijetu iznosio je 47 miliona ljudi, što je nešto manje nego polovica sadašnjeg godišnjeg porasta svjetskog stanovništva (93 miliona

⁵⁾ Jedine zemlje na svijetu (pored zemalja Crne Afrike) u kojima prosječna godišnja stopa porasta stanovništva iznosila 3% i više, čine dvije zemlje Južne Azije (Bangladesh, Pakistan) i Afganistan kao zemlja južno - centralne Azije.

u 1992. godini). U tom je porastu udjel stanovništva *Azije* bio 58%, udjel *Afrike* 11% i *Latinske Amerike* 10%. – U *petogodištu 1985-1990.* prosječni godišnji porast svjetskog stanovništva iznosio je 88 milijuna, a u njemu su zemlje u razvoju sudjelovale s čak 92%. – U 2020-2025. godini očekuje se da će prosječni godišnji porast iznositi 84,5 milijuna, u kojem će udjel *Afrike* porasti predvidivo na 38% (prema 11% u 1950-1955. godini), a udjel *Azije* će se smanjiti na oko 50%, što je odraz diferencijalnih stopa nataliteta i porasta stanovništva između *Afrike* i *Azije* tijekom proteklih 45 godina. – Niže stope porasta stanovništva u *Latinskoj Americi* rezultirat će smanjenjem njenog udjela na predvidivo 7% porasta ukupnog svjetskog stanovništva. Dakle, u svim velikim regijama svijeta, osim *Afrike*, godišnji apsolutni porast stanovništva će se do 2020-2025. godine smanjiti u odnosu na sadašnji iznos porasta. – U *Africi* međutim, u kojoj je 1985-1990. godine prosječni godišnji porast stanovništva iznosio 18 milijuna, u 2020-2025. godini povećat će se na predvidivo 32 milijuna (tj. za 77,8%).

Poslije 1990. godišnja stopa porasta stanovništva u razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju ponovno će se prema srednjoj varijanti spomenutih projekcija, smanjivati sve do kraja razdoblja za koje su projekcije rađene, tj. do 2020-2025. godine. Očekuje se da će se godišnja stopa porasta svjetskog stanovništva u 1995-2000. godine smanjiti na 1,6% (1990-1995. iznosila je 1,7%), a u 2020-2025. godini na prosječno 1,0%. Oko 2025. godine stopa porasta stanovništva razvijenih zemalja kretala bi se oko 0,2%, a u zemljama u razvoju oko 1,2%. – Nasuprot tome u grupi najslabije razvijenih zemalja,⁶⁾ među kojima većinu čine zemlje Crne tj. Sub-Saharske *Afrike*, predviđa se nastavak rastućeg trenda stope porasta stanovništva do 1990-1995., kada ona dosiže prosječno godišnje 2,9%, a nakon 2000. godine se polagano smanjuje da bi 2020-2025. godine iznosila predvidivo 2,1%. U toj grupi zemalja u petogodištu 1985-1990. g. ona je bila veća nego stopa porasta stanovništva zemalja u razvoju u ijednom petogodištu između 1950. i 2025. godine.

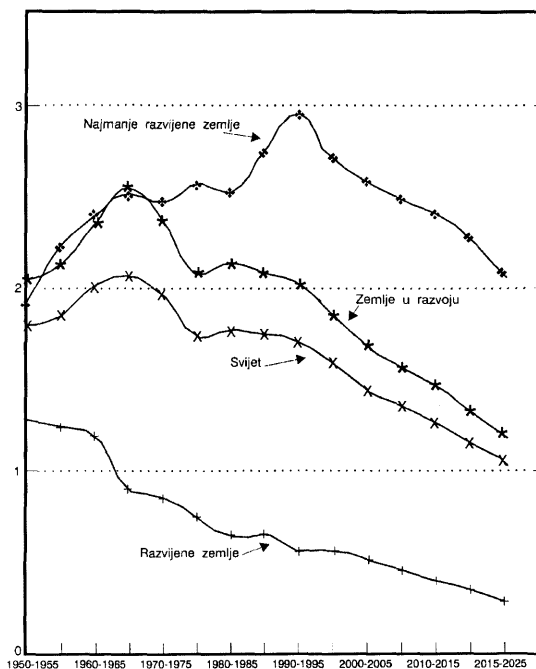
Najsporiji porast stanovništva u svijetu zabilježile su zemlje *Europe*, gdje je početkom 1990-tih godina izražen tzv. stacionarni (stagnirajući) tip stanovništva. Međutim, *Europa u pogledu razvika stanovništva nije homogeno područje*. Četiri regije unutar *Europe* pokazuju u posljednjem desetljeću različite trendove porasta stanovništva. – *Zapadna Europa* ima unutar *Europe* u petogodištu 1990-1995. godine relativno najveću stopu porasta stanovništva, koja iznosi 0,55% prosječno godišnje. Sadašnja stopa porasta je veća nego između 1985. 1990. godine (kada je iznosila 0,49%), a naročito u odnosu na petogodište 1980-1985. (kada je iznosila

⁶⁾ Najslabije razvijene zemlje, kako ih je definirala Generalna Skupština UN-a u 1995. (njih 48), imaju u odnosu na ostale zemlje znatno veću stopu porasta stanovništva, uz ujedno najniži nacionalni dohodak per capita. One su sudjelovale je u ukupnom porastu svjetskog stanovništva 1994. g. s 18% (ili s 559 miliona ljudi). (Prema: United Nations. Population Division, Population Situation in 1995, New York 1995.).

0,14%). Povećanje stope populacijskog porasta u Zapadnoj Europi uslijedilo je pod utjecajem porasta broja doseljenika u regiju (napose u Zapadnu Njemačku). – U Sjevernoj Europi stopa porasta stanovništva je u odnosu na Zapadnu Europu niža: u 1990-1995. godini iznosila je prosječno godišnje 0,3%, dakle slično kao u 1985-1990., a nešto je veća nego u desetljeću 1975-1985. godine (kada je iznosila 0,21%). Takvo kretanje stope je u skladu s promjenama fertiliteta na ovom području, jer je najniža razina totalne stope fertiliteta ovdje zabilježena 1975-1985. godine, kada je iznosila 1,81 (prosječnog broja djece po jednoj ženi u fertilnom razdoblju života), da bi kasnije nešto porasla, te je u petogodištu 1990-1995. iznosila 1,84.

Grafikon br. 3.

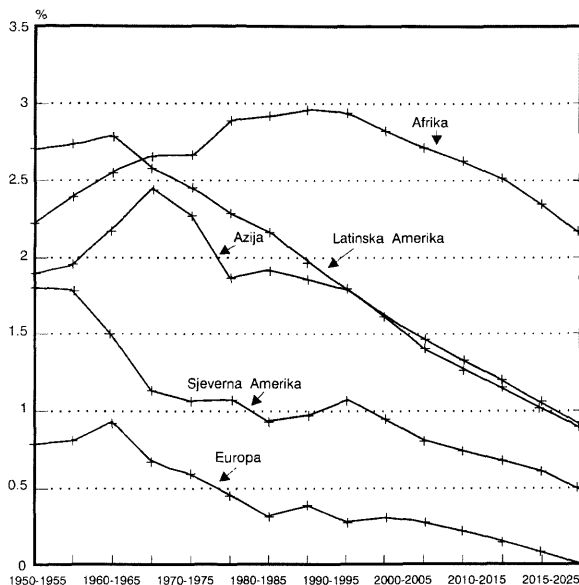
STOPE RASTA STANOVNIŠTVA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA, U ZEMLJAMA U RAZVOJU I U NAJSLABJE RAZVIJENIM ZEMLJAMA, 1950-2025. GODINE

Izvor: UN World Population Prospects: The 1992 Revision (United Nations publication op.cit.)

Grafikon br. 4.

STOPE PORASTA STANOVNIŠTVA: AFRIKA, AZIJA, EUROPA, LATINSKA AMERIKA I SJEVERNA AMERIKA, 1950-2025. GODINE

Izvor: World Population Prospects: The 1992 Revision (United Nations publication), op.cit.

Istočna i Južna Europa imaju znatno nižu razinu stope porasta stanovništva u odnosu na Zapadnu i Sjevernu Europu. U *Istočnoj Europi* koja obuhvaća uglavnom bivše socijalističke zemlje, zabilježena je u 1990-1995. godini negativna stopa “porasta” stanovništva (– 0,2%) i to zbog iseljavanja stanovništva odnosno odlaska na rad u inozemstvo (pretežno u Zapadnu i Sjevernu Europu), zbog znatnog smanjenja fertiliteta i poraslog ili pak stagnirajućeg mortaliteta (opće stope mortaliteta). – *Južna Europa* bilježi tijekom prošlog jednog i pol desetljeća opadanje stope porasta stanovništva s razine godišnje stope od 0,8% u 1975-1980. godini na 0,1% u 1990-1995. godini. Ključni čimbenik dramatičnog pada te stope u Južnoj Europi bio je zamjetan pad totalne stope fertiliteta (sa 2,3 za petogodište 1975-1980. na 1,4 u petogodištu 1990-1995.).

(a₂) EKONOMSKO-DEMOGRAFSKI ODNOSI

Međutim, s porastom stanovništva u zemljama u razvoju nije išao usporedo gospodarski razvitak koji bi bio komparabilan s razvitkom današnjih razvijenih zemalja. Istina, ne može se tvrditi da tog razvitka nije bilo, ali on je bio znatno sporiji i najčešće upravljen prema interesima razvijenih zemalja. Gospodarske, socijalne i političke strukture zemalja u razvoju teško su se prilagođavale novoj situaciji snažno naraslog pritiska stanovništva na gospodarske resurse. Raspad kolonijalnih odnosa, težnja za nezavisnošću, ravnopravnošću i sudjelovanjem u tekovinama suvremene znanosti i tehnologije stvorili su kod naroda zemalja u razvoju potrebu za gospodarskim i kulturnim napretkom. Međutim, još uvijek postoji golem jaz u gospodarskom i društvenom razvitku između razvijenih i zemalja u razvoju. Na to ukazuje raspodjela svjetskog stanovništva i društvenog proizvoda po kontinentima koja je prikazana još za 1970. godinu. (Vidjeti tablicu br. 6.). Tada se već jasno pokazalo da područja u kojima se stvarala glavina društvenog proizvoda svijeta (tj. 81% od ukupnog svjetskog društvenog proizvoda) sudjeluju s relativno malim udjelom u ukupnom svjetskom stanovništvu (sa 29,2%). Na primjer, područje Sjeverne Amerike sudjelovalo je u ukupnom društvenom proizvodu svijeta sa 32,2%, a u ukupnom svjetskom stanovništvu sa otprilike pet puta manjim udjelom (6,3%). S druge strane, područje Azije (bez SSSR) sudjelovalo je ukupnom svjetskom stanovništvu sa 56,2%, a u ukupnom društvenom proizvodu svijeta sa gotovo 3 puta manjim udjelom (18,7%).

Tablica br. 6.

DISTRIBUCIJA DRUŠTVENOG PROIZVODA I STANOVNIŠTVA SVIJETA OKO 1970. GODINE

- u % -		
Područje	Društveni proizvod	Stanovništvo
SVIJET	100,0	100,0
Sjeverna Amerika (bez Srednje Amerike)	32,2	6,3
Oceanija	1,3	0,5
Europa (bez SSSR)	29,4	12,8
Sovjetski Savez	11,9	6,7
Latinska Amerika	4,4	7,7
Azija (bez SSSR)	18,7	56,2
- Japan	6,2	2,9
- Ostalo područje	12,5	53,3
Afrika	2,1	9,7

Izvor: Vinski Ivo, Društveni proizvod svijeta, Liber, Zagreb 1976.

Demografska slika svijeta je prema tome u mnogome *kontrastna*. To je naročito vidljivo u demografsko-gospodarskim odnosima u svijetu. Dok se primjerice vlada Indije brine zbog jako poraslih troškova zdravstvene zaštite i osnovnog obrazovanja djece (36% stanovništva je 1994. bilo u dobi 0-15 godina), Vladu Njemačke posebno brine znatan porast troškova za uzdržavanje staračkog stanovništva (16% stanovništva je u dobi 65 i više godina); ili, u isto vrijeme dok vlada Kine zahtijeva da se obitelj pridržava norme jednog djeteta, vlada Francuske novčano i drugim mjerama podstiče rađanje trećeg djeteta.

U prostornim demografsko-gospodarskim relacijama, postoji u svijetu izrazita negativna korelacijska povezanost. Zemlje u razvoju u kojima je populacijska presija najjača, stope porasta žiteljstva najveće, a ekonomski su najzaostalije, – karakterizira nizak društveni proizvod, kako agregatno tako i per capita. Tako tablica br. 7. pokazuje izrazitu inverznu distribuciju stanovništva u odnosu na distribuciju ukupnog društvenog proizvoda u svijetu. Najnoviji podaci o ukupnom društvenom proizvodu i stanovništvu u svijetu pokazuju slijedeće. (Vidjeti tablicu br. 7.).

Tablica br. 7.

**UKUPNI DRUŠTVENI PROIZVOD^x I STANOVNIŠTVO SVIJETA
PREMA PROSJEČNOJ GODIŠNJOJ STOPI PORASTA STANOVNIŠTVA
1992. GODINE**

Prosječna godišnja stopa porasta stanovništva (%) (1985-1992.)	Broj zemalja	(%)	Ukupni društveni proizvod (u US dolarima, u milijunima) 1992. g.	(%)	Stanovništvo (u milijunima) 1992. g.	(%)	Ukupni društveni proizvod per capita (u US dolarima)
3% i više	37	17,8	540.000	2,4	492	9,0	1.100
2,2% - 3,0%	59	28,5	807.000	3,5	948	17,4	850
1,5% - 2,1%	27	13,0	2.184.000	9,5	2.684	49,3	810
1,0% - 1,4%	18	8,7	1.354.000	5,9	187	3,4	7.230
manje od 1%	56	27,1	17.997.000	78,7	1.130	20,8	15.930
nema podataka	10	4,8	5.000	0,0	4	0,1	1.320
Ukupno	207	100,0	22.887.000	100,0	5.445	100,0	-

x) GNP (Gross National Product)

Izvor: The World Bank Atlas 1994, The World Bank, Washington D.C. (str. 10)

Ova tablica potvrđuje gornju konstataciju da zemlje s najvećom populacijskom presijom, koju označavaju vrlo visoke (3% i veće) i visoke (2,2 do 3%) stope porasta stanovništva, obilježava niska razina gospodarskog razvoja. Tako se pokazuje da se u 96 zemalja u razvoju (u kojima su stope rasta stanovništva vrlo

visoke i visoke) u kojima je 1992. živjelo 26,4% svjetskog stanovništva, stvara svega 5,9% svjetskog ukupnog društvenog proizvoda te da taj proizvod per capita iznosi prosječno manje od 1.000 US dolara. Nasuprot tome, u 56 razvijenih zemalja u kojima su stope porasta stanovništva izrazito niske, ispod razine od 1%, a u kojima je 1992. živjelo 20,8% stanovništva svijeta, stvara se čak 78,7% svjetskog ukupnog društvenog proizvoda, a ukupni društveni proizvod per capita iznosi u njima 15.930 US dolara (dakle veći je preko 15 puta u odnosu na isti u navedenim zemljama u razvoju). U prvoj grupi zemalja, onih s najvećim stopama porasta stanovništva, dominiraju zemlje Crne Afrike, nekoliko zemalja južne Azije, a u grupi razvijenih zemalja zastupljene su zemlje Zapadne i Sjeverozapadne Europe, Sjeverne Amerike, Australije, Novi Zeland i Japan. (Vidjeti grafikone br. 3. i 4. ovoga poglavlja).

Razvitak stanovništva svijeta, pa prema tome i stanovništva zemalja u razvoju zajednički je problem cijele svjetske zajednice. Brži gospodarski razvitak svih zemalja i uspostavljanje međunarodnog ekonomskog poretka na bazi nove međunarodne društvene podjele rada najsigurniji je put da problem njihova stanovništva nađe svoje efikasno i humano rješenje. Za to je potrebna mnogo intenzivnija i usklađenija međunarodna gospodarska i znanstvena suradnja kao i mnogo veća pomoć tim zemljama. Razvijene zemlje ne mogu sa sebe skinuti svaku odgovornost za rješavanje problema stanovništva u zemljama u razvoju, jer su održavanjem svjetske podjele rada, koja je nametnula postojeće ekonomske odnose u svijetu, pridonijele njegovim razmjerima. Ako se problem stanovništva u zemljama u razvoju očituje u demografskoj "ekspanziji", naličje tog problema u razvijenim zemljama je rasipno potrošačko ponašanje manjih grupa bogatog stanovništva i golemi izdaci sredstava za naoružanje. Razumljivo je stoga da se problem svjetskog stanovništva, a napose stanovništva zemalja u razvoju našao u središtu pažnje međunarodnih konferencija UN-a o stanovništvu u Bukureštu 1974., u New Mexico 1984. i u Kairu 1994. godine. Time je priznat njegov globalni karakter i odgovornost svih zemalja svijeta za njegovo adekvatno rješavanje.

Zadatak je demografske teorije da pokuša objasniti takav trend kretanja svjetskog stanovništva i različite trendove koji se odnose na različita povijesna razdoblja i to za zemlje na različitom stupnju gospodarskog razvitka te da utvrdi uzroke takvog kretanja. Temeljni konceptualni okvir za istraživanje razvoja svjetskog stanovništva daje teorija demografske tranzicije. Ona promjene u natalitetu i mortalitetu nastale tijekom razvitka pojedinih zemalja objašnjava u okviru ukupnih društvenih promjena koje one doživljavaju tijekom svog gospodarskog i društvenog razvoja. Demografska tranzicija se dakle događa zajedno s općim razvojnim procesima, bez kojih ne bi bilo demografske mijene u smislu prijelaza sa visokih stopa nataliteta i mortaliteta na njihovu suvremenu stabilno nisku brojčanu razinu.

(b) ETAPE RAZVITKA STANOVNIŠTVA I TEORIJA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

(b.) OPĆE POSTAVKE TEORIJE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

Istraživanje povijesti razvitka stanovništva pokazuje nekoliko razvojnih etapa za koje su karakteristični *određeni odnosi* između sastavnica prirodnog kretanja stanovništva (nataliteta i mortaliteta), specifične tendencije kretanja tih sastavnica, kao i adekvatne promjene u raznim strukturama stanovništva.⁷⁾ Pri tome se pojedine etape razvitka stanovništva smještaju u određeni društveno-gospodarski okvir i razmatraju se u njihovoj povezanosti uz društvene, gospodarske, kulturne i druge promjene koje se događaju u određenom razdoblju. Kao što se cjelokupan demografski razvitak odvija kao dio širih društveno-gospodarskih promjena u kojima nema pasivnu ulogu praktično, već sam povratno utječe na društveno-gospodarske procese, – tako su i pojedine etape razvitka stanovništva vezane uz povijesni kontekst društveno-gospodarskih zbivanja u najširem smislu tog pojma. Analizom povijesnih etapa razvitka stanovništva i osvjetljavanjem njihovog demografskog sadržaja nastoje se uopćiti, generalizirati, kretanja stanovništva svojstvena određenim specifičnim životnim uvjetima zemalja koje su u razvitku stanovništva prošle kroz te etape.

Protagoniste takvog tumačenja razvitka stanovništva pisci maltuzijanske orijentacije nazivaju “antimaltuzijancima”.

Dominantna suvremena teorija koja razvitak stanovništva prikazuje kao proces e t a p n o g razvitka uvjetovanog ukupnim procesom društveno-gospodarskog i kulturnog razvitka je *teorija demografske tranzicije ili teorija demografskog prijelaza*. Adolphe Landry, francuski demograf, prvi je u svom članku iz 1909. godine obrazložio ideju o demografskoj tranziciji,⁸⁾ koju on naziva *demografska revolucija* (La révolution démographique). Osnovnu koncepciju o razvitku stanovništva kroz tri karakteristične etape u promjenama općih stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta povezuje, koje su bitno povezane uz opći društveni napredak i porast proizvodnosti rada, Landry je dalje razradio u svojoj knjizi iz 1934. godine.⁹⁾ *Stoga se Landry općenito smatra ocem teorije demografske tranzicije*.

⁷⁾ Iako se u ovoj teoriji promjene u mehaničkom kretanju stanovništva (imigracija i emigracija) ne uzimaju u obzir pri analizi karakteristika pojedinih etapa razvitka stanovništva, te su promjene u svim razmatranjima etapa razvitka stanovništva u određenoj zemlji implicitne uključene u onoj mjeri u kojoj migracija tangira prirodno kretanje i promjene u raznim strukturama stanovništva.

⁸⁾ Adolphe Landry: “Les trois theories de la population”, Scientia Paris 1909. U literaturi je, međutim, mnogo poznatija njegova knjiga “La révolution démographique: Etudes et Essais sur les Problemes de la Population”, Sirey, Paris, 1934., kao i knjiga “Traité de Démographie”, Payot, Paris, 1949 (prvo izdanje 1945.) u okviru koje je Landry također obradio “demografsku revoluciju”.

⁹⁾ Landry je u citiranom radu izložio sljedeće tipove razvitka stanovništva: prvi tip, vezan uz primitivna društva, obilježava razvitak stanovništva koji bitno određuju biološki faktori (opisao ga je već 1786. Townsend); kod drugog tipa je djelovanje bioloških faktora već ograničeno ekonomskim, racionalnim odlukama (opisao ga je Cantillon oko 1730); te treći tip, karakterističan za europske zemlje, posebno Francusku, u kojem stanovništvo zavisno od poboljšanih uvjeta života, vezano uz tehnički progres i želje za osobnim prosperitetom, mijenja svoj odnos prema broju djece i prihvaća kontracepciju. To je etapa “demografske revolucije” u kojoj ekonomsko načelo u pogledu razmnožavanja prevladava nad biološkim.

Međutim, u svojoj suvremenoj općoj koncepciji, teoriju demografske tranzicije, odnosno apstraktno formuliranje njezinih temeljnih postulata kroz tri karakteristične etape u razvitku stanovništva, razradili su Warren S. Thompson (1929, 1944.), a naročito Frank W. Notestein (1945, 1950, 1953.).¹⁰⁾ Notestein je prvi upotrijebio naziv “demografska tranzicija” i najdetaljnije je obrazložio taj proces, pa se zato pri razmatranju teorije demografske tranzicije često citira samo njegovo ime, a tu teoriju se naziva “Notesteinova teorija”. Notestein proces demografske tranzicije izravno povezuje s procesom modernizacije društva, koju obilježava porast urbanog stanovništva, dezintegracija proširenih (velikih) obitelji iz tradicionalnog društva, promjene u stilu života s jačanjem individualizma. – Thompson je (u svom radu iz 1949.) bitnim čimbenikom demografske tranzicije označio urbano-industrijsko društvo, razvitat racionalističke i sekularističke misli povezan uz razvitak tehnologije, te proces emancipacije žena.

Mnogi su autori u razdoblju nakon 1950-ih godina dalje razrađivali tematiku procesa demografske tranzicije i to za pojedine zemlje, grupe zemalja, za njezine pojedine etape ili podetape i sl. – Najveći doprinos daljoj razradi teorije demografske tranzicije i kritičkoj evaluaciji njezinih temeljnih postulata dali su G. J. Stolnitz (1964), J. C. Caldwell (1976., 1978), A. J. Coale (1965., 1973., 1986.), Z. Pavlik (1967., 1970), A. G. Višnjevskij (1976), J. C. Chesnais (1979., 1992.).

Detaljnim empirijskim istraživanjima, na primjeru demografske povijesti pojedinih primarno europskih zemalja i užih regija unutar njih, oni su u mnogome potvrdili valjanost temeljnih postulata teorije demografske tranzicije, kako su ih prethodno formulirali njezini osnivači (Landry, Thompson i Notestein). Time su omogućili bolje razumijevanje promjena koje su se dogodile u razvitku stanovništva pojedinih zemalja tijekom 18. i 19. stoljeća, kao i sadašnje demografske situacije, a time su dali i osnovne odrednice za predviđanje demografskih trendova u svijetu i u pojedinim grupama zemalja za razdoblje do prve polovice 21. stoljeća.

Prije nego izložimo karakteristike pojedinih etapa, treba odgovoriti na pitanje: na čijem se povijesnom iskustvu temelje empirijski ustanovljene etape razvitka stanovništva? Etape razvitka stanovništva izraz su povijesnog razvitka stanovništva prvenstveno zemalja Zapadne i Sjeverozapadne Europe. Pri tome treba imati na umu: a) da su rane podetape razvitka stanovništva izvedene na bazi obilježja razvitka stanovništva kako razvijenih zemalja, tako i zemalja u razvoju, b) da su kasnije etape (podetape) razvitka stanovništva, koje odgovaraju višim stadijima gospodarskog i društvenog

¹⁰⁾ W. S. Thompson, “Population”, American Journal for Sociology, 34, May 1929. Thompson je ponovo, nešto detaljnije izložio okvir te teorije u knjizi “Plenty of People”, Lancaster Pa., J. Cattell Press 1944., te u radu “Growth of Population”, Scientific American 182, February 1950. Frank W. Notestein eksplicitno je izložio takav model razvitka stanovništva u radovima: “Population - the Long View”, u knjizi “Food for the World” (T. W. Shultz, edited) University of Chicago Press, 1944., pa u radu, “The Population of the World in the Year 2000”, Journal of American Statistical Association, XLV, Septembar 1950, te također u radu “Economic Problems of Population Change”, 8th International Conference of Agricultural Economists, Oxford University Press, 1953.

razvitka, izvedene, na bazi demografskih podataka u razvijenim zemljama i to ne samo zato što te zemlje imaju potpunije statističke izvore podataka za empirijsku analizu nego prije svega zato što je proces razvitka stanovništva u sklopu gospodarskog i kulturnog razvitka u tim zemljama najdalje otišao pa se odlike pojedinih demografskih razvojnih etapa (podetapa) mogu jasno izdvojiti i analizirati.

U literaturi najčešće susrećemo trihotomnu klasifikaciju etapa ili *troetapni model razvitka stanovništva*, kakav su dali Landry, Notestein i Thompson, uz stanovite modifikacije u podjeli pojedine etape na njene podetape.¹¹⁾ Time se nastoji pokazati, polazeći od povijesne generalizacije razvitka stanovništva u europskim zemljama, da stanovništvo određene zemlje u svom prirodnom kretanju, prolazi kroz tri razvojne etape. Pri tome se *klasifikacija povijesnog razvitka stanovništva na pojedine razvojne etape i podetape vrši na bazi odnosa koji se u prirodnom kretanju stanovništva uspostavljaju između stopa nataliteta i mortaliteta*. Dakle, kao kriterij razdiobe na pojedine etape uzima se stopa prirodnog prirasta. Ako je ona dugoročno stabilna kao rezultanta visoke stope nataliteta i mortaliteta, onda se radi o etapi predtranzicije, a ako je ta stabilnost izraz niskih stopa nataliteta i mortaliteta, onda se radi o etapi posttranzicije. Ako međutim, stopa prirodnog prirasta stanovništva dugoročno pokazuje tendenciju smanjivanja, onda je u pitanju etapa demografske tranzicije. – Navedene promjene u odnosima nataliteta i mortaliteta, impliciraju odgovarajuće promjene u pojedinim strukturama stanovništva.

Riječ je o sljedeće tri karakteristične etape razvitka stanovništva:

- 1) Predtranzicijska etapa ili etapa prije demografske tranzicije,
- 2) Etapa demografske tranzicije ili etapa demografskog prijelaza, koja se dijeli na tri podetape:
 - (a) podetapa rane tranzicije,
 - (b) podetapa centralne tranzicije,
 - (c) podetapa kasne tranzicije.
- 3) Posttranzicijska etapa ili etapa poslije demografske tranzicije.

Prvu, kronološki najraniju etapu razvitka stanovništva prema ovom modelu, a i prema drugim sličnim modelima, sačinjava predtranzicijska etapa koju obilježavaju

¹¹⁾ U literaturi se često može sresti i četveroetapni model povijesnog razvitka stanovništva. Iznosi ga npr. poznati engleski biolog i demograf J. Huxley. Po sadržaju se taj model poklapa s troetapnim, samo što je etapa demografske tranzicije ovdje dana kroz dvije etape (kroz (b) i (c) etapu). Te su etape, prema Huxleyju, sljedeće:

(a) etapa niskog prirasta u uvjetima visokog nataliteta i mortaliteta,

(b) etapa ekspanirajućeg prirasta,

(c) etapa usporavanja prirasta,

(d) etapa niskog prirasta u uvjetima stabilizirano niskog mortaliteta i nataliteta.

(J. Huxley, "Three Essays on Population", The New American Library Inc. New York 1960.). – Indijski ekonomist Hla Myint, držeći se klasifikacije etapa razvitka stanovništva koje iznosi američki ekonomist W. A. Lewis (a koje su gotovo identične klasifikaciju po J. Huxleyju), zadržava se na drugoj razvojnoj etapi, tj. na etapi ekspanirajućeg rasta stanovništva u kojoj se nalaze zemlje u razvoju i dalje ju razrađuje na tri podetape, zavisno od karakteristika i intenzivnosti djelovanja pojedinih čimbenika na razinu mortaliteta stanovništva. (Hla Myint, "The Economics of the Developing Countries", F. A. Praeger, New York 1964, poglavlje II. i William A. Lewis, "The Theory of Economic Growth", George Allen and Unwin, 1959, poglavlje 6.).

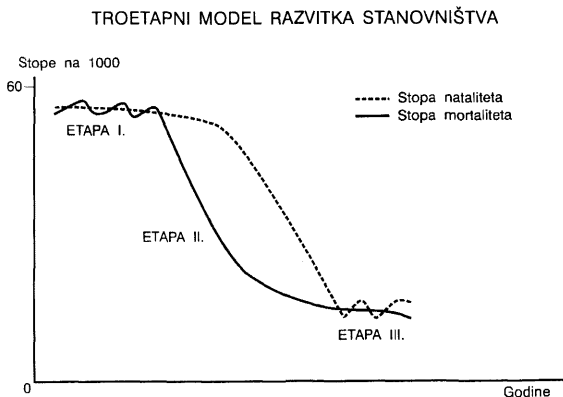
visoke stope nataliteta i mortaliteta iz kojih proizlazi vrlo niska ili nulta stopa prirodnog prirasta stanovništva.

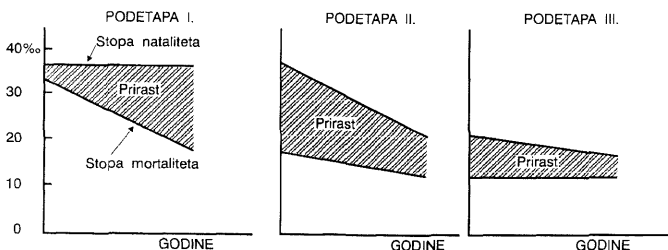
Druga etapa ili etapa demografske tranzicije jest razdoblje dubokih promjena kako u kretanju mortaliteta, tako i u kretanju nataliteta, iz kojih rezultiraju stope prirodnog prirasta različite veličine u raznim podetapama ove etape. - U prvoj podetapi stope nataliteta su visoke i stagnantne ali mogu i rasti, dok su stope mortaliteta u jakom padu, uglavnom pod utjecajem proširenja zdravstvene zaštite. Stopa prirasta je u ekspanziji. Starosna struktura je izrazito mlada, uz višak muških, dok je stanovništvo koncentrirano u poljoprivrednim zanimanjima uz prevladavajući udio seoskog življa. - U drugoj podetapi započinje pad nataliteta koji je u odnosu na smanjivanje stope mortaliteta nešto brži, pa stopa prirasta započinje lagano padati. - U trećoj podetapi stopa mortaliteta uglavnom stagnira na niskoj razini, a stopa nataliteta još lagano pada, iz čega proizlazi daljnje smanjivanje stope prirasta. U starosnoj strukturi raste broj starijih osoba, u strukturi po spolu prevladavaju žene, stanovništvo se sve više koncentrira u visokoproduktivnim nepoljoprivrednim zanimanjima i u gradovima.

Treću, posttranzicijsku etapu razvitka stanovništva, obilježavaju niske stope mortaliteta i niske stope nataliteta iz kojih proizlazi približno nulti prirodni prirast. Ravnoteža vitalnih stopa je uspostavljena procesom demografske tranzicije ne samo u kretanju nataliteta i mortaliteta već i kroz modifikacije u mnogim strukturama stanovništva.

Grafički prikaz troetapnog modela razvitka stanovništva prema teoriji demografske tranzicije je slijedeći:

Grafikon br. 6.

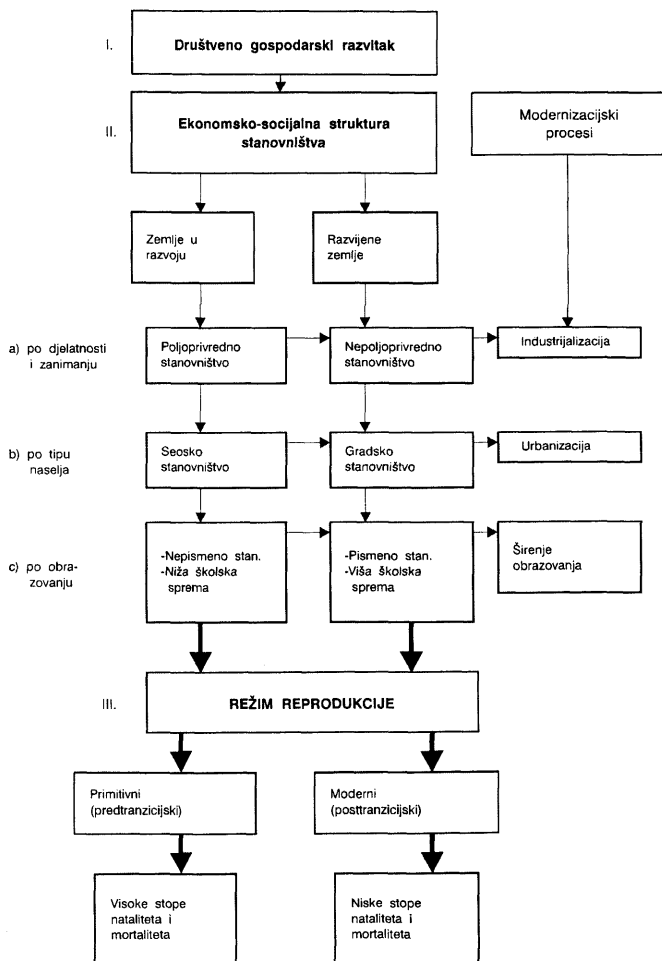
Teorija demografske tranzicije, u svom suvremenom poimanju, temelji se na četiri bitne postavke: (1) da demografska tranzicija sadrži promjene koje tijekom procesa razvoja nastaju u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva, u natalitetu, mortalitetu i prirodnom prirastu (što znači da se apstrahira od utjecaja migracijske komponente ukupnog kretanja stanovništva); (2) da se demografska tranzicija kao povijesni proces događa kao sastavnica ukupnog društveno-gospodarskog i kulturnog razvitka na određenom području; (3) da se demografska tranzicija odvija pod utjecajem brojnih čimbenika ukupnog procesa razvoja (prema Notesteinu “ukupnog procesa modernizacije”) te da ona na taj razvoj djeluje povratno; (4) da se utjecaj navedenih čimbenika na natalitet i mortalitet, dakle na reprodukciju stanovništva, događa posredno, tj. preko primarnog utjecaja tih čimbenika na ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva (struktura prema djelatnosti, zanimanju, prema tipu naselja, i sl.). Promjena te strukture koja je izravni odraz društveno-gospodarskog razvitka, unosi duboke promjene u uvjete života i rada obitelji i njenih pojedinih članova, pa time djeluje i na promjene stavova prema reprodukciji stanovništva i na promjene u normama reprodukcije (“nuklearna” vs. “proširena” obitelj). (Vidjeti shemu br. 1.)

U teoriji razlikujemo užu i širu definiciju procesa demografske tranzicije.

Uža definicija demografske tranzicije odgovara užoj definiciji predmeta demografije, a stavlja u prvi plan promjene u prirodnom kretanju (natalitetu i mortalitetu) i u starosno-spolnoj strukturi, koje se zbivaju u etapi tranzicije. Prema užoj definiciji, etapa demografske tranzicije označava razvojni proces koji obilježava smanjivanje mortaliteta i nataliteta pa prema tome i prirodnog prirasta stanovništva s visoke predtranzicijske razine na nisku posttranzicijsku razinu.

Uža definicija tranzicije implicira ujedno i šire određenje tog pojma. Šira definicija procesa demografske tranzicije je potpunija nego uža i odgovara široj definiciji predmeta demografije. Prema široj definiciji, demografska je tranzicija složen proces koji uključuje ne samo promjene u prirodnom kretanju i dobno-spolnoj strukturi nego i promjene svih onih struktura stanovništva koje su relevantne za razvitak stanovništva na određenom području (kao što su ekonomsko-socijalna struktura stanovništva, struktura prema obrazovanju, prema narodnosti, prema vjeroispo-

UTJECAJ DRUŠTVENO-GOSPODARSKOG RAZVITKA NA REŽIM REPRODUKCIJE

vjesti), kao i promjene koje u dinamici i strukturama stanovništva nastaju zbog migracije (imigracije ili emigracije) (Wertheimer-Baletić, 1982).

Postavlja se zatim pitanje: *kako definirati proces demografske tranzicije?* – **Demografska tranzicija** općenito označava **razdoblje prijelaza s tradicionalnog, primitivnog režima reprodukcije koji se odvija uz visoke stope nataliteta i mortaliteta na moderni režim reprodukcije stanovništva koji se odvija uz niske stope nataliteta i mortaliteta**. Pri tome treba imati na umu da demografska tranzicija predstavlja korijeniti preobražaj temeljnih obilježja reprodukcije stanovništva u sklopu općeg procesa modernizacije društva koji te promjene uvjetuje. Nadalje, predtranzicijska i posttranzicijska etapa čine obzirom na prirodni prirast kao rezultatnu, dva s t a b i l n a tipa reprodukcije, ali *različite* brojčane razine stopa nataliteta i mortaliteta, kao i *različitog* demografskog i društveno-gospodarskog sadržaja. – U predtranzicijskoj etapi prevladavaju biološke odrednice reprodukcije, koja je stihijska i odvija se uz visok mortalitet stanovništva u mlađoj, osobito u dječjoj dobi, i kod žena u fertilnoj dobi. – U etapi demografske tranzicije dominantan utjecaj na natalitet i mortalitet imaju opći razvojni društveno-gospodarski, a naročito zdravstveni i obrazovni čimbenici koji djeluju na postupno smanjivanje prvo mortaliteta, a zatim nataliteta. Promjene do kojih dolazi u ovoj etapi u brojčanoj razini stopa nataliteta i mortaliteta (prijelaz s visokih na niske stope) pod utjecajem ukupnog procesa društvenog razvoja (u najširem značenju toga pojma), doista su revolucionarne za život čovjeka i obitelji. Zato ne začuđuje da mnogi autori (Landry, Dorn, Višnjevskij, Pavlik, Chesnais) nazivaju ovu etapu – etapom “*demografske revolucije*”.¹²⁾

U posttranzicijskoj etapi razvitka stanovništva sve jači utjecaj na sastavnice prirodnog kretanja stanovništva, osobito na natalitet, imaju socio-psihološki činitelji i uvjeti povezani uz postindustrijsko društvo i stil života u njemu. Reprodukcijska stanovništva je bitno određena racionalnim, individualnim odlukama, kao i normama suvremenog života, a obilježavaju je nizak natalitet i mortalitet (osobito dojenčadi i male djece, kao i žena u fertilnoj dobi života).

Pored date definicije demografske tranzicije kao cjelovitog složenog procesa međusobno povezanih promjena tj. smanjivanja obiju komponenata prirodnog kretanja, nataliteta i mortaliteta, – u literaturi se često demografska tranzicija razmatra djelomično, u svom obuhvatu samo j e d n e komponente kretanja stanovništva. Otuda pojam *parcijalna tranzicija*. Naime, *parcijalna tranzicija se može odnositi na svaku od sastavnica kretanja stanovništva*. Tako se govori npr. o tranziciji u području nataliteta, u području mortaliteta, migracije. Hauser primjerice pod pojmom demografska tranzicija prvenstveno podrazumijeva velike promjene vezane uz smanjenje

¹²⁾ Vidjeti naročito: A. Landry, *La révolution démographique, ...*, op.cit.; H. Dorn, *World Population Growth, u knjizi The Population Dilemma* (P. M. Hauser, edited), Columbia University Press, 1965; A. G. Višnjevskij, *Demografska revolucija*, Statistika, Moskva, 1976; Z. Pavlik, *Nastin populacijsko vyvoje sveta*, op. cit. kao i - *Zaklady demografije*, Academia, Praha, 1986; Chesnais, 1992, op. cit.

mortaliteta odnosno uz produženje ljudskog vijeka,¹³⁾ dok Pavlik pojam “demografske revolucije” (tj. demografske tranzicije) povezuje uz tranziciju nataliteta i definira ju kao “prijelaz od nekontroliranog rađanja djece na rađanje koje se svjesno regulira i koje je sve više planirano.”¹⁴⁾ Parcijalna tranzicija nekada se odnosi samo na bitni *uzročnik* promjene koja nastaje u pojedinoj komponenti kretanja stanovništva tijekom procesa razvoja – gospodarskog, zdravstvenog, kulturnog. Tako npr. proces smanjivanja mortaliteta prate promjene u strukturi bolesti, pa se rabi pojam zdravstvena ili šire, *epidemiološka tranzicija* (Omran, 1971; Olshansky, Adult, 1986; Chesnais 1992.). No iako se demografska tranzicija, napose u novijim djelima često razmatra samo u jednom svom aspektu, tj. samo u jednoj sastavnici prirodnog kretanja (najčešće u natalitetu),¹⁵⁾ to ne znači da se ignorira istovremena promjena u drugoj sastavnici (tj. u mortalitetu). Tranzicija nataliteta razmatra se posebno prvenstveno iz analitičkih razloga, isto kao i tranzicija mortaliteta, zbog toga što je natalitet bitna dinamička komponenta procesa demografske tranzicije i što je njegovo smanjivanje vrlo složen proces na koji djeluju brojni međusobno povezani čimbenici (uključivši i smanjivanje mortaliteta), te zato što se danas problem demografske tranzicije u zemljama u razvoju primarno svodi na problem smanjivanja nataliteta.

U literaturi često nailazimo na pojmove kao što su *spontana tranzicija* i *inducirana tranzicija*. Oba pojma odnose se na ukupan proces demografske tranzicije, tj. kako na tranziciju nataliteta tako i na tranziciju mortaliteta (iako se često upotrebljavaju za tranziciju nataliteta/fertiliteta). – Pojam *spontana tranzicija* odnosi se pretežno na današnje razvijene zemlje i označava procese tranzicije u području mortaliteta i nataliteta koji su se odvijali postupno i zajedno u okviru vlastitog društveno-gospodarskog razvitka tih zemalja (primjerice kada se radi o tranziciji u području mortaliteta, ona se odvijala usporedno naročito s razvitkom zdravstvene zaštite). – Pojam *inducirana tranzicija* odnosi se prvenstveno na zemlje u razvoju i označava tranziciju kako mortaliteta tako i nataliteta. *Inducirana tranzicija u tim zemljama, prvenstveno u području mortaliteta ali i nataliteta nastaje prije nego je došlo do znatnijeg društveno-gospodarskog razvitka, pa se odvija izvan okvira vlastitog razvitka određene zemlje. Ona je zapravo u području nataliteta inducirana politikom pojedine države, koja putem svojih institucija, ali i privatnih i međunarodnih agencija, određenim financijskim sredstvima, opremom i kadrovima, podstiče smanjivanje nataliteta provođenjem tzv. programa planiranja obitelji. Pri tom se pojam inducirana tranzicija upotrebljava primarno u značenju parcijalne tranzicije, tj. reducira se uglavnom samo na tranziciju nataliteta.* Razlog tome je činjenica da je tranzicija nataliteta

¹³⁾ Vidjeti: P. M. Hauser, “The Population Dilemma”, op. cit, str. 2.

¹⁴⁾ Vidjeti: Z. Pavlik, “O nekim problemima populacionog razvitka”, Stanovništvo, br. 1/1966 (str. 33). Također -, Zaklady demografije, op. cit. (str. 512).

¹⁵⁾ Tranziciju nataliteta često se definira u skladu s terminologijom poznatog francuskog demografa L. Henry-ja kao prijelaz iz “prirodnog fertiliteta” u “kontrolirani fertilitet” (Henry, 1961).

općenito, a osobito u zemljama u razvoju, znatno složeniji proces u odnosu na tranziciju mortaliteta. *Bitno je obilježje demografske tranzicije u zemljama u razvoju da taj proces nije niti kod mortaliteta niti kod nataliteta započeo spontano odnosno u sklopu njihovog društveno-gospodarskog razvika.* Naime, demografska tranzicija u svojoj ranoj podetapi u tim je zemljama započela 1950-ih godina i to uglavnom i z v a n procesa njihovog vlastitog razvika tj. prije njega. *Tranzicija mortaliteta u zemljama u razvoju inducirana je "uvozom" zdravstvenih dostignuća iz razvijenih zemalja.* A induciranu tranziciju nataliteta, koja je ovdje uslijedila znatno kasnije u odnosu na tranziciju mortaliteta, podržavala je država svojom restriktivnom populacijskom politikom, tj. svestranom potporom programima planiranja obitelji (Indija, Kina, pojedine zemlje Azije, Afrike).

Napomene uz teoriju demografske tranzicije

Prije nego prijedemo na detaljniju analizu pojedinih etapa razvika stanovništva, treba nešto reći o općoj validnosti teorije demografske tranzicije i to u smislu preliminarne napomene.

Svaka generalizacija određenog kretanja, u našem slučaju demografskog, iako pokazuje *temeljne odnose i tendencije demografskih tokova* u smislu nužnosti da svaka populacija u svom razviku proživi tri etape, odnosno prijelaz iz stanja stabilnosti pri visokom natalitetu i mortalitetu u stanje stabilnosti između tih veličina na nižoj razini, – krije u sebi opasnost simplifikacije i prikazuje demografska kretanja u njihovom ukupnom izrazu, dakle lišena je mnogobrojnih posebnosti i specifične uvjetovanosti razvika stanovništva, koje dolaze do izražaja pri svakoj konkretizaciji razmatranja za pojedinu zemlju. To drugim riječima znači da će u našim sljedećim izlaganjima biti prikazane prosječne povijesne karakteristike pojedinih etapa razvika stanovništva temeljene na iskustvu (posebno što se tiče druge i treće etape) današnjih razvijenih zemalja (zemalja Zapadne i Sjeverozapadne Europe, SAD i Japana).

Gornja nas razmatranja stoga upućuju na sljedeće preliminarne napomene koje treba imati na umu pri vrednovanju modela razvika stanovništva prema teoriji demografske tranzicije: a) etape razvika stanovništva prema teoriji tranzicije odnose se na *n o r m a l a n* razvitak stanovništva, što znači da se pri njihovom razmatranju apstrahira od djelovanja raznih eksternih utjecaja (rata, potresa, poplava) na razvitak stanovništva; b) druga se napomena tiče nužnosti što potpunije *konkretizacije analitičkog okvira* pri proučavanju sadržaja etapa razvika stanovništva u pojedinim zemljama koje su kronološki prije ili kasnije ušle u pojedinu demografsku razvojnu etapu odnosno podetapu. Dakle, spuštanje te demografske analize na razinu pojedine zemlje, neminovno zahtijeva uvođenje u razmatranje svih bitnih obilježja njezinog života (gospodarskog, kulturnog, zdravstvenog, političkog, socijal-

nog). To će pokazati sve posebnosti uzročno-posljedičnih veza koje se pojavljuju na relaciji demografskog i društveno-gospodarskog razvitka pojedinih zemalja; c) treća grupa napomena tiče se aplikabilnosti utvrđenih etapa razvitka stanovništva u današnjim razvijenim zemljama na demografske procese koji se odigravaju u svijetu nedovoljno razvijenih. Stanje izrazito visokih stopa prirodnog prirasta stanovništva u zemljama u razvoju izazvalo je 1970-ih godina brojne demografske i gospodarsko-socijalne rasprave i polemike u kojima se često postavljalo pitanje, hoće li razvitak stanovništva u zemljama u razvoju ponoviti ono što se svojevremeno desilo s kretanjem stanovništva u današnjim europskim razvijenim zemljama? Primarno, međutim, treba reći da je domet primjene stečenih iskustava u pogledu detaljnih karakteristika pojedinih etapa i podetapa razvitka stanovništva u razvijenim zemljama na današnje zemlje u razvoju ograničen. Društveno-gospodarski uvjeti razvitka današnjih razvijenih zemalja u njihovoj fazi predindustrijskog razvitka pokazivali su među samim razvijenim zemljama znatne varijacije. (Sjetimo se samo osnovnih karakteristika povijesti gospodarskog razvitka Engleske, Francuske, Nizozemske, pa specifičnih razvojnih uvjeta SAD i Japana). Ti se uvjeti razvitka naročito razlikuju pri usporedbi današnjih razvijenih zemalja u etapi njihovog predindustrijskog razvitka i današnjih zemalja u razvoju od kojih velik broj i pored svih napora u smjeru gospodarskog razvoja, ima još uvijek pretežno obilježje agrarnog društva.

Teško je, prema tome, i zamisliti sasvim identične demografske procese u različitim uvjetima društveno-gospodarskog razvitka, a još manje pretpostaviti da će razvitak stanovništva zemalja u razvoju vjerno reproducirati sliku i odlike tog razvitka u današnjim razvijenim zemljama. To se posebno odnosi na intenzitet, redosljed i vremensko razdoblje djelovanja pojedinih čimbenika na snižavanje mortaliteta i nataliteta. Razlike u tom pogledu između razvijenih zemalja u njihovoj predindustrijskoj etapi i zemlja u razvoju, danas su neminovne, jer se razvitak stanovništva tih zemalja vrši u drugačijim uvjetima društvenog, tehničkog, tehnološkog i zdravstvenog razvitka u suvremenom svijetu.

To, međutim ne znači da se *temeljni odnosi*, koji su se tijekom razvitka stanovništva uspostavljali između nataliteta i mortaliteta pod utjecajem društveno-gospodarskog razvitka u današnjim razvijenim zemljama, nisu i neće na svojevrsan način i pod djelovanjem specifičnih uvjeta *ponoviti* i u današnjim zemljama u razvoju. Tome u prilog govori ekspanzija stopa prirodnog prirasta stanovništva, koje su bez obzira na jačinu te ekspanzije i na vremensku distancu zahvatile i jednu i drugu grupu zemalja.

Upoznavanje sa sadržajem pojedinih razvojnih etapa stanovništva u razvijenim zemljama u povijesnoj retrospektivi njihovih ekonomskih, društvenih previranja, i danas je aktualno i potrebno, ne samo sa stajališta upoznavanja demografske povijesti tih zemalja već i sa stajališta suvremenih demografskih trendova u svijetu. Poznavanje onoga što se u pojedinim stadijima društveno-gospodarskog razvitka desilo u današnjim razvijenim zemljama, relevantno je (pored svih ograda vezanih

uz razlike u razini i obilježjima gospodarskog i društvenog razvitka) također i za zemlje u razvoju, jer upozorava na bitne čimbenike koji su svojedobno u razvijenim zemljama izazvali određena demografska kretanja, te potiče na razmišljanja o mogućim uzročno-posljedičnim odnosima socio-ekonomskih i demografskih čimbenika u zemljama u razvoju. Pregled etapa razvitka stanovništva u razvijenim zemljama može stoga predstavljati dragocjenu pomoć zemljama u razvoju pri formuliraju populacijske politike kao integralnog dijela cjelokupnog programa njihovog društvenog i gospodarskog razvitka.

Imajući na umu pri svakoj komparativnoj analizi demografskih procesa između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju različitost društveno-gospodarskih razvojnih uvjeta i demografskih fenomena, kao i ograničeni domet takvih komparacija, – analiza etapa razvitka stanovništva koja je, kako smo spomenuli, izvedena iz demografskog razvitka današnjih razvijenih zemalja, instruktivna je prije svega, zato jer ističe usku povezanost između demografskih i gospodarsko-društvenih procesa – kvalitativnu, vremensku i prostornu, koja često ima karakter zakona.

Osim toga, analiza etapnog razvitka stanovništva pokazuje niz različitih čimbenika koji su vezani za pojedine komponente razvitka stanovništva, otkriva u kojim uvjetima koji od čimbenika ima prioritarno djelovanje na pojedine komponente razvitka stanovništva, zatim približni vremenski interval njegovog djelovanja i uvjete u kojima djelovanje pojedinih čimbenika slabi a drugih jača.

Priznajući se, dakle, prve navedene klasifikacije (po D. J. Bogue-u), potrebno je za pojedinu etapu/podetapu utvrditi karakteristične međuodnose stopa nataliteta i mortaliteta, promjene u tendenciji njihovog kretanja koje dovode do smjene prethodne etape/podetape slijedećom, sve to u okviru postojećih društveno-gospodarskih razvojnih procesa koji uvjetuju kretanje tih vitalnih sastavnica razvitka ljudske populacije.

(b₂) KARAKTERISTIKE PREDTRANZICIJSKE ETAPE (ETAPE PRIJE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE)

Ova etapa razvitka stanovništva odnosi se na vremenski dugo razdoblje opstanka ljudske populacije koje obuhvaća stotine godina sve do početka etape europske demografske tranzicije (krajem 17. odnosno početkom 18. stoljeća). Iako su podaci o vitalnim obilježjima za to razdoblje, koje općenito gledano uključuje nomadske, lovno-sakupljačke i zemljoradničke (sjedilačke) društvene zajednice, vrlo oskudni, studije iz povijesne demografije, antropologije i gospodarske povijesti upućuju na to da su osnovnu demografsku značajku ove duge etape sačinjavale visoke stope nataliteta bliske biološkom maksimumu, koje su se prosječno kretale oko 40 živorođenih na 1000 stanovnika, a bile su praćene približno jednakim, iako u prosjeku nešto nižim stopama mortaliteta. Iz toga je rezultiralo stacionarno stanovništvo s gotovo nultom

stopom prirodnog prirasta. Demografska ravnoteža između rađanja i gašenja života postizavala se u vrlo nepovoljnim uvjetima, uz velike ljudske žrtve.¹⁶⁾

Međutim, dok su stope nataliteta bile uglavnom stagnantne na visokoj razini, stope mortaliteta su u svom kretanju pokazivale velike varijacije ovisno od učestalosti djelovanja tadašnjih glavnih uzročnika visoke smrtnosti: prirodnih nepogoda, epidemija, ratova, gladi i drugih katastrofa. Stopa mortaliteta varirala je napose u uskoj korelaciji s količinom poljoprivrednih prinosa. Godine nerodice ili "gladne godine" bile su redovite godine osjetnog porasta smrtnosti. U godinama epidemija, ratova i gladi, mortalitet je dosizao enormne razmjere (od 150 do 300 pa čak 500 umrlih na 1000 stanovnika).¹⁷⁾ U takvim uvjetima, kada je razina mortaliteta bila visoka ali izrazito varijabilna zavisno od iznenadnosti djelovanja njegovih uzročnika, njegovo je kretanje bilo glavni čimbenik *n e r e g u l a r n e* stope prirodnog prirasta stanovništva. Stoga se za to dugotrajno razdoblje ne može govoriti o nekoj makar i približno konstantnoj stopi prirasta stanovništva.¹⁸⁾

Jedan od bitnih problema života predagrarnih i agrarnih, nerazvijenih društava bio je – kako preživjeti? Visoka smrtnost dojenčadi i male djece kao i stanovništva ostalih starijih grupa u vrijeme velikih tragedija izazvanih epidemijama crnih boginja, kuge, kolere, malarije, uz ostale spomenute uzroke smrti, zahtijevala je visoku frekvenciju rođenja. Dakle, visok natalitet i mortalitet bili su u to vrijeme usko vezani uz kratko prosječno trajanje života koje se kretalo između 20 i 40 godina života.¹⁹⁾

Međutim, *stihijsko formiranje prirodnog prirasta u predtranzicijskoj etapi kao rezultat "nekontroliranog" nataliteta i mortaliteta, ne znači odsutnost restriktivnih mjera i uvjeta posebno u sferi rađanja*. Dok je kretanje mortaliteta bilo uglavnom stihijsko i odraz iznenadnosti u djelovanju "viših sila" (epidemije, prirodnih katastrofa, gladi), dotle

¹⁶⁾ Thomilson je svoju knjigu posvetio Mozartu koji je živio u drugoj polovici 18. stoljeća (1756-1791.) sljedećim riječima: "Wolfgangu Amadeusu Mozartu – jednom od sedmero djece, od kojih je pet umrlo u prvih šest mjeseci nakon rođenja; ocu šestero djece, od kojih je samo dvoje živjelo šest mjeseci; koji je sam preživio šarlaha, velike boginje i manje druge bolesti, da bi umro sa 35 godina i deset mjeseci, od uzroka kojem nije bilo dijagnoze u tadašnjoj medicinskoj spoznaji, što je sve učinilo njegov život demografski tipičnim za velik dio povijesti čovječanstva" (Thomilson, 1975., – dedication).

¹⁷⁾ Izvor: C. M. Cipolla, "Economic History of World Population", Penguin Books 1962, (str. 82.) O tome detaljno u D. V. Glass i D. E. C. Eversley, "Essays in Historical Demography", Edward Arnold, London 1960. Visoka smrtnost registrirana je povremeno i u 19. i 20. stoljeću. Pobuna Taipinga u Kini pedesetih godina prošlog stoljeća imala je za posljedicu smrt oko 30 milijuna ljudi. – U Irskoj je tzv. Velika glad (izazvana nerodicom krumpira) 1846-1847. godine uzrokovala smrt oko milijun ljudi od ukupno 8 milijuna stanovnika koliko je tada brojilo stanovništvo Irske. – U Indiji je epidemija gripe 1918. godine uzrokovala smrt oko 15 milijuna ljudi. Prema: Kingsley Davis, "The Population of India and Pakistan", Princeton University Press, 1951.

¹⁸⁾ Neki autori, primjerice C. Cipolla (ibidem, op. cit.) procjenjuju da je u agrarnim društvima stopa prirasta iznosila od 0,5 do 1,0 na 1000 stanovnika. Međutim, ako se pretpostavi, kao što je učinio W. Thompson, da je svjetsko stanovništvo u 3500 godine p.n.e. iznosilo 5 milijuna, a stopa prirasta iznosila svega godišnje 1,0 promila, – svjetsko stanovništvo bi već u 1400 godini naše ere brojilo oko 640 milijuna, što za 95 milijuna prelazi broj stanovnika procijenjen za 1650. godinu po Carr-Saundersu. To govori u prilog tvrdnji o neregularnosti, odnosno nepostojanju jedne male i niske ali relativno konstantne stope prirasta stanovništva. (Vidjeti također, Chesnais, 1992.).

¹⁹⁾ H. V. Vallois je analizirajući 187 fosila iz grupe europskog Neandertala utvrdio da ih je više od jedne trećine umrlo prije 20-te godine, a velika većina između 20 i 40 godina. Ti su rezultati uglavnom potvrđeni istraživanjima fosila grupe azijskih sinantropa (grupe koja kronološki znatno prethodi prvj). (H. V. Vallois: "La Duree de la vie chez l'homme fossile", Antropologie 47, 1937, prema C. Cipolla, op. cit. str. 78).

su na strani nataliteta postojale određene izravne ili pak posredne, često drastične i nehumane metode ograničenja rađanja. Thompson i Lewis²⁰⁾ navode da je u starim plemenskim zajednicama postojala praksa pobačaja kao jedna od izravnih mjera sprječavanja rođenja. Poznato je zatim "izlaganje" tek rođene ženske djece raznim prirodnim nepogodama što je najčešće izazivalo njihovu smrt; sličan je postupak primjenjivan sa slabijom ili bolesnom muškom djecom zbog selekcije jakog potomstva, karakteristično za ratničke narode (primjer pruža povijest Sparte i izlaganje slabije muške djece na brdu Tajget). Poligamija, poliandrija, dugi periodi izolacije žena nakon poroda, razdoblje laktacije i sl., djelovali su također na ograničavanje broja rođenja u predtranzicijskim primitivnim društvima. Zato Petersen napominje da se često pogrešno smatra da u predtranzicijskim društvima nije postojala nikakva "kontrola rađanja". To da je ona postojala pokazuje već sama činjenica da je razina fertiliteta i u tim društvima bila *ispod* razine fiziološki maksimalnog broja rođenja (Petersen, 1986:218). Tome su svakako, u Europi, pridonijeli i običaji koji su ograničavali ženidbe, smanjujući time stopu nupcijaliteta (bračnosti) a preko nje onda i stopu nataliteta.

Empirijska istraživanja pokazuju da je stopa nataliteta u dugom razdoblju predtranzicijske etape (dakle i prije etape demografske tranzicije) pokazivala oscilacije u smislu svog povremenog smanjivanja, dakle da je doživljavala svojevrstne "tranzicije", zatim da se razlikovala među pojedinim europskim zemljama, među užim područjima (općinama, "departmanima"), među pojedinim naseljima (grad-selo), među pojedinim drštvenim slojevima²¹⁾ (Henry 1956; Beaver 1975; Coale 1983; Coale, Cotts Watkins 1986; Andorka, 1986; Chesnais, 1992). Valja međutim, imati na umu da se to ograničavanje rađanja u predtranzicijskoj etapi razvitka stanovništva razlikovalo od suvremenog, kako po metodi, tako i po ciljevima.

Ali pri svim tim razmatranjima ne smije se smetnuti s uma činjenica da je visok broj rođenja i smrti bio usko povezan uz temeljne gospodarske značajke agrarnog društva i da se ne može analizirati izdvojeno od gospodarskih i društvenih karakteristika dotičnih društava u kojima je glavnu privrednu granu predstavljalo skupljanje plodova i lov, a tek kasnije poljoprivreda. Visoka smrtnost kao funkcija nepovoljnih uvjeta života i zdravstvenih prilika, odnosila je poljoprivrednim gospodarstvima velik broj radnih ruku ovisno od jačine djelovanja pojedinih njenih uzročnika u pojedinim godinama. Nizak stupanj gospodarskog razvitka u kojem je osnovnu snagu i izvor porasta proizvodnosti rada činio broj radnika angažiranih u proizvodnji, uz postojeću ostru socijalnu diferencijaciju u robovlasničkom i feudal-

²⁰⁾ W.S. Thompson - D. T. Lewis, Population Problems, op. cit. str. 386.

²¹⁾ Do 17. st. u Europi gotovo nema naznake o kontroli rađanja kada se radi o bračnom fertilitetu. Prvi poznati primjer kontrole bračnog fertiliteta, često citiran u literaturi, daje istraživanje francuskog demografa L. Henry-a koje pokazuje postojanje svjesnog smanjivanja rađanja unutar braka kod *ženevske buržoazije* (Henry, 1956). – Zanimljivo je dalje napomenuti da su istraživanja provedena u nekoliko sela Južne Mađarske, uz Dunav, posebno za selo Sarpilis u 18. i 19. st., pokazala da je postojalo ograničavanje rađanja i u siromašnim obiteljima i to pri ranoj dobi ulaska u brak, te da mu je uzrok bio oskudica obradive zemlje. (Andorka, Balasz Kovacs, 1986.).

nom društvu, zahtijevao je porast radne snage kao bitan preduvjet porasta godišnje proizvodnje. U uvjetima parcelarne, obiteljske, seljačke, "svaštarske" poljoprivrede, veći broj djece predstavljao je važnu proizvodnu investiciju i važan element socijalne sigurnosti (hranitelji roditelja u starosti, organizatori posla i radnici na gospodarstvu). Logika ekonomskog rezoniranja imanentna agrarno zaostalim sitno seljačkim sredinama glasila je: što je više djece u obitelji, to su veće šanse da će ih više preživjeti, to su veće mogućnosti korištenja ubuduće gospodarskih i socijalnih prednosti koje djeca pružaju obiteljskoj proizvodnoj zajednici u pojedinim stadijima svoga života.²²⁾ Bilo je to doba "tijeka bogatstva od djece prema roditeljima", kako to obrazlaže Caldwell (Caldwell, 1980). Tako je, dakle, gospodarska situacija u uvjetima visoke smrtnosti posebno male djece, stvorila odgovarajuće psihološke i društvene predispozicije za visok natalitet u predtranzicijskoj etapi. Zbog toga, što se stopa prirasta stanovništva tada formirala iz visokog nataliteta i visokog mortaliteta, način formiranja prirasta stanovništva u predtranzicijskoj etapi razvitka stanovništva nazivamo *stacionarnim načinom ili stacionarnim tipom* formiranja stanovništva.

Početkom 1980-tih godina obilježja prirodnog kretanja stanovništva karakteristična za predtranzicijsku etapu ne mogu se više naći niti u jednoj zemlji,²³⁾ niti na nekom širem području. Valja naglasiti da predtranzicijsko obilježje prirodnog kretanja stanovništva postoji još samo u malim, od svijeta izoliranim skupinama ljudi, na pojedinim lokacijama. (Tako npr. u Sahari žive skupine Dobi, u Novoj Gvineji skupine Ganji i od Papue, u rezervatima istočnog Paragvaja žive Achi, itd).²⁴⁾ I dok su još krajem 1960-tih godina u mnogim azijskim i afričkim zemljama stope nataliteta iznosile oko 40 promila a stope mortaliteta oko 30 promila, u 1980-tim i u prvoj polovici devedesetih godina, *z a p o č e l a* je u većini tih zemalja *demografska tranzicija u području mortaliteta* (u raznim zemljama u različito vrijeme). Stoga je opća stopa mortaliteta u većini zemalja u razvoju već u drugoj polovici 1980-tih godina snižena ispod razine od 20 umrlih na 1000 stanovnika.²⁵⁾ Samo u pojedinim zemljama (Malawi, Guinea, Guinea Buissau, Sierra Leone – u Africi, te

²²⁾ Francuski demograf Alfred Sauvy u radu "Bogatstvo i stanovništvo" (Richesse et Population) navodi primjere krađe djece, njihove prodaje u ropstvo i u "posudbu" na sajmovima, što svjedoči o ekonomskom značenju dječje radne snage, posebno u slučaju krađe djece koja su već dostigla dob pete ili šeste godine. Značenje i ekonomska vrijednost dječje radne snage, prema mišljenju Sauvyja, ostaje na snazi i u uvjetima agrarne privrede Francuske i u ranim godinama 19. stoljeća. (Prema Colin Clark, "Population Growth and Land Use", op. cit. str. 184-186.).

²³⁾ Za razdoblje 1990-1995. nalazimo za Rwandu podatak da je stopa nataliteta iznosila 44 promila, a stopa mortaliteta 45 promila (UN, 1996). Međutim, radi se o naglo porasloj općoj stopi mortaliteta u Rwandi zbog rata u prvoj polovici devedesetih godina, jer je za petogodište 1985-1990. stopa nataliteta tamo iznosila 45 promila, a opća stopa mortaliteta 17 promila (UN, 1994.).

²⁴⁾ Hill i Hurtado su početkom 1990-tih godina istraživali život 700 Ache-a tj. stanovnika dijela istočnog Paragvaja, koji žive u tropskim šumama, od lova i sakupljanja plodova, ne stvarajući nikakve zalihe hrane. To stanovništvo izumire, a njihov prvi opisani "dodir" s vanjskim svijetom datira od 1978. Oni imaju visok i natalitet i mortalitet (preko 40 promila), pa obilježjima reprodukcije spadaju u predtranzicijski model. (Prema: Hill and Hurtado, 1996; vidjeti također, Howell, N., 1979.).

²⁵⁾ Vidjeti: United Nations, Population Division, "The Past and Future Population of the World and Its Continents", u knjizi Joseph J. Spengler and Otis D. Duncan (edited), "Demographic Analyses: Selected Readings", The Free Press of Glencoe, Ill, 1956.; UN "The World Population Situation in 1977.", New York 1979; UNFPA, The State of World Population 1994, New York 1994; UN, Concise Report on World Population Situation in 1995, New York 1995; Locoh, T., Hetrich, V., The Onset of Fertility Transition in Sub-saharan Africa, IUSP, Liege 1995.

Afganistan u Aziji) ona se kretala od 20 do 30 promila,²⁶⁾ pa te zemlje danas imaju demografske karakteristike bliske onima za ranu tranzicijsku podetapu.²⁷⁾ Istovremeno se stopa nataliteta u njima zadržala na visokoj, predtranzicijskoj razini (iznad 40 promila), a u mnogim zemljama Sub-Saharske Afrike prešla je razinu od 50 živorođenih na 1000 stanovnika. – Prema tome, gotovo sve zemlje Sub-Saharske Afrike imale su polovicom 1990-tih godina u svjetskim razmjerima n a j v e ć e stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta, a ušle su u ranu podetapu u okviru ukupne etape demografske tranzicije.

Činjenica je da je *predtranzicijska etapa najslabije istražena etapa razvitka stanovništva*. Objektivna zapreka njezinom potpunijem istraživanju je nedostatak potrebnih podataka o stanovništvu u prošlosti. Pred povijesnom demografijom stoji, prema tome, još uvijek zadatak daljnjeg istraživanja povijesti razvitka stanovništva.

Tijekom 1970-tih godina izvršena su mnoga istraživanja razvitka stanovništva za dugo razdoblje predtranzicijske etape, a neki autori nastoje dokazati da je *tijekom predtranzicijske etape bilo nekoliko razdoblja porasta stanovništva*, tj. *nekoliko "demografskih tranzicija"*; s time u vezi zaključuju da je *"europska tranzicija"*, ili, kako je još nazivaju *"industrijska tranzicija"* bila samo j e d n a o d m n o g i h tranzicija koju je čovječanstvo proživjelo u toku svog razvitka, dakle, ni prva ni posljednja tranzicija u povijesti čovječanstva.²⁸⁾

Kada su u pitanju zapadnoeuropske zemlje, pokazalo se da su oscilacije u brojčanoj razini nataliteta bile česte, što znači da je predtranzicijska stabilnost visoke razine nataliteta bila u tom razdoblju prisutna samo kao tendencija. Moguće je prema tome, da je u europskim zemljama stabilizacija stopa nataliteta na visokoj razini (oko 40 promila) uslijedila nakon prethodnog stadija brojčano relativno većeg nataliteta. Na to upućuju podaci o kretanju nataliteta u Njemačkim državama, u Engleskoj, Čehoslovačkoj.²⁹⁾ U tom se kontekstu predtranzicijsko razdoblje, koje u

²⁶⁾ Tako je u razdoblju 1965-69. stopa nataliteta u Angoli iznosila 48‰, a mortaliteta 28‰, u Burundi 48‰ i 27‰ u Ghani 50‰ i 24‰, u Tanzaniji 51‰ i 24‰, u Togu 51‰ i 26‰, u Zambiji 50‰ i 21‰, itd. (Izvor: Population Index, July 1979, Vol. 45, No. 3, July 1979, Princeton University Press 1979.) – U 1990-1995. stopa nataliteta u Angoli iznosila je 51‰, a mortaliteta 19‰, u Burundi 46‰ i 20‰, u Ghani 40‰ i 12‰, u Tanzaniji 43‰ i 14‰, u Togu 44‰ i 15‰, u Zambiji 44‰ i 18‰. (Prema: UN, Department of Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, World Population 1996, New York, 1996.)

²⁷⁾ Stopa nataliteta u Malawi u petogodištu 1990-95. iznosila je 50 promila, a stopa mortaliteta 20 promila, u Guineu je prva iznosila 51 promila, a druga 21 promila, u Guineu Bissau 43 promila i 21 promila, u Sierra Leone 49 promila i 25 promila, a u Afganistanu 50 promila i 22 promila. (Prema: UN, World Population 1996 New York, 1996.)

²⁸⁾ Vidjeti posebno: W. Petersen, "Population", Second Edition, London 1969; Durand J. D.: "Historical Estimates of World Population: an Evaluation", Population and Development Review, No. 3/1977, New York; H. V. Muhsam, "The Demographic Transition: From Wastage to Conservation of Human Life", u knjizi "Population Science in the Service of Mankind", Conference of Science in the Service of Life", Vienna 1979; Biraben J. N., "Essai sur l'évolution du nombre des hommes", Population 3-4/1979, Paris, Zatim Joseph J. Spengler: "Facing Zero Population Growth", Duke University Press, Durham, N. C. 1978. (vidjeti posebno "Uvod").

²⁹⁾ Navodi se da je znatno smanjenje nataliteta nastupilo u 18. stoljeću u Njemačkim državama, kao i u Engleskoj i to nakon epidemije kuge. Ili, npr. podaci iz Čehoslovačke pokazuju da je stopa nataliteta u 19. stoljeću, tj. između 1830. i 1880. bila uglavnom stabilna na oko 38 promila i da se nije smanjila sve do kraja 19. stoljeća. Ali podaci pokazuju da je ta stopa oko 1780. ovdje bila znatno veća i iznosila oko 45 promila. (Vidjeti, Chesnals, op.cit. str. 13.).

18. stoljeću obilježavaju u Europi umjereno visoke stope nataliteta i mortaliteta, može promatrati i kao svojevrsno razdoblje tranzicije u području nataliteta u odnosu na prethodno razdoblje u kojem su stope nataliteta mogle biti veće od 40 na 1000 živorođenih (Chesnaïs, 1992: 13-14). No, da bi takav zaključak bio validan, trebalo bi ga potkrijepiti podacima o kretanju nataliteta za ranija razdoblja (npr. za 15. i 16. stoljeće) u onoj mjeri u kojoj su dostupni.

Pokazuje se dakle, da je godišnja stopa rasta stanovništva koja je u toj cjelokupnoj, dugotrajnoj etapi varirala prosječno oko nule, mogla biti postignuta samo stalnim smjenjivanjem razdoblja porasta stanovništva s razdobljima njegove stagnacije ili pada. Ali pri tome treba imati na umu da su prijašnja razdoblja porasta stanovništva bila lokalnog značenja, dok je suvremena demografska tranzicija koja označava kontinuirani slijed podetapa odnosno etapa, svjetski proces.

Među mnogim autorima postoji konsensus da je u okviru predtranzicijske etape došlo do znatnog porasta broja stanovništva u razdoblju smjene skupljačko-lovne privrede i nomadskog načina života, privređivanjem čiju osnovu čini poljoprivredna proizvodnja, naročito zemljoradnja i uzgoj domaćih životinja. Tako Acsadi, Nemeskéri i Višnjevskij nazivaju to razdoblje "*neolitska demografska revolucija*", koja se dogodila u vrijeme kamenog doba, neolita.³⁰⁾

U tom razdoblju poljoprivreda postaje osnovna djelatnost, razvija se napredniji način proizvodnje, čovjek prestaje biti skupljač plodova i lovac, a postaje proizvođač prvenstveno prehrambenih proizvoda. "Neolitska demografska revolucija" je prema navedenim autorima, bila uvjetovana tranzicijom mortaliteta tj. snižavanjem razine mortaliteta u odnosu na ranije razdoblje, koja je prvenstveno odraz stvaranja sigurnijih izvora hrane i općenito veće sigurnosti života. Iako je to sniženje mortaliteta relativno malo, ono je, gledano u povijesnoj retrospektivi, bilo dovoljno da proizvede znatan porast broja stanovnika u odnosu na prethodno razdoblje. Tome u prilog govore istraživanja koja pokazuju da je prosječna godišnja stopa rasta stanovništva svijeta između početka tzv. poljoprivrednog doba i vremena Krista bila mnogo viša nego ranije, kao i podaci antropologa čiji pronalasci iz mnogih dijelova svijeta sistematski indiciraju da je u područjima s poljoprivrednom proizvodnjom živjelo mnogo više ljudi nego u tim istim područjima u doba lovno-skupljačke privrede. To je prema Durandu, razdoblje između 8.000 i 10.000 godine p.n.e. pa do početka naše ere.³¹⁾

Zanimljivo je također napomenuti da neki autori smatraju da takav porast stanovništva u navedenom razdoblju nije nastupio zbog smanjivanja mortaliteta,

³⁰⁾ Detaljnije: G. Acsadi and J. Nemeskéri, "History of Human Life: Span and Mortality", Kiado, Budapest 1970; A. G. Višnjevskij, Demografskaja revolucija, Statistika, Moskva 1967.

³¹⁾ Durand je za to razdoblje, kao i za kasnije razdoblje, tj. za razdoblje naše ere do otprilike 1700. godine, specificirao pojedina podrazdoblja porasta i smanjivanja stanovništva. U samom razdoblju 8.000 godine p.n.e. i 0 godine n.e. procjenjuje da je stanovništvo, zahvaljujući prijelazu na poljoprivrednu proizvodnju, poraslo sa 5-10 milijuna na oko 300 milijuna, tj. da je raslo po prosječnoj godišnjoj stopi od oko 0,00015%. (Prema: D. J. Durand, "Historical Estimates of World Population: an Evaluation", op.cit.).

već zbog povećanja fertiliteta.³²⁾ Prema tim istraživanjima, mortalitet je u doba kada je poljoprivreda postala osnova privređivanja znatno porastao, jer su se tada, navodno, povećali zdravstveni rizici, posebno što se tiče mogućnosti širenja infektivnih bolesti. – Teško se međutim, opredjeliti se za ovo drugo stanovište, imajući u vidu u literaturi dobro argumentiranu činjenicu,³³⁾ da je prijelaz na poljoprivrednu proizvodnju kao osnovu privređivanja poboljšao uvjete života, povećao opskrbljenost hranom i zalihama hrane i time bitno smanjio smrtnost od gladi, koja je do tada nemilice odnosila živote, što je djelovalo na smanjivanje općeg mortaliteta i specifičnog mortaliteta po dobi.

(b.) KARAKTERISTIKE ETAPE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

U etapnom razvitku stanovništva što se zbiva tijekom procesa društveno-gospodarskih i kulturnih promjena, koji razmatra teorija demografske tranzicije, središnje mjesto zauzima etapa demografske tranzicije. U kojem vremenskom razdoblju i na koji način, spontano ili inducirano, nastupa proces demografske tranzicije u zemljama u razvoju, posebno proces snižavanja/tranzicije nataliteta (jer je snižavanje mortaliteta već u tijeku), jedno je od pitanja koja su u središtu pozornosti suvremene demografske teorije, a zanimaju i teoriju ekonomskog razvitka, posebno zemalja u razvoju. Od ishoda toga procesa, brzine kojom teče i načina na koji će se odvijati npr. u zemljama Sub-Saharske Afrike umnogome zavisi sudbina čovječanstva, a naročito u zemljama u razvoju.

Etapa demografske tranzicije često se u literaturi naziva “etapa demografske revolucije”,³⁴⁾ “demografsko prijelazno razdoblje”, “etapa demografskog preobražaja”. To je druga povijesna etapa u razvitku stanovništva situirana između predtranzicijske i posttranzicijske etape i predstavljala je svojedobno u današnjim razvijenim zemljama glavni stadij u prilagodavanju razvitka stanovništva procesima industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja. Ta etapa predstavlja razdoblje u kojem

³²⁾ H.V. Muhsam tvrdi da je mortalitet pri prijelazu iz skupljačko-lovne i nomadske privrede na zemljoradnju porastao i to značajno, jer su se ljudi naseljavali u nizinama kraj rijeka i stajajih voda, što je uvjetovalo pojavu mnogih, dotad nepoznatih bolesti (malariae, kolere, crijevnih bolesti). Istovremeno, ističe da je natalitet porastao i to brže od mortaliteta, zbog povoljnijih uvjeta života u odnosu na društva lovno-skupljačkog i nomadskog karaktera, zbog većih količina raspoloživih prehrambenih proizvoda i zbog snižavanja smrtnosti žena u fertilnom razdoblju. Osnovna determinanta povremenih porasta stanovništva, u doba predtranzicijske etape bio je, dakle, prema Muhsamu, porast fertiliteta. (Vidjeti H.V. Muhsam; “Demographic Transition: From Wastage to Conservation of Human Life”, op.cit; također Polgar S., “Evolution of the Ills of Mankind”, u knjizi Tax S. (edited), “Horizons in Anthropology”, Chicago University Press, 1966).

³³⁾ Vidjeti naročito studije sadržane u knjizi: D.V. Glass – D. E. C. Eversley (edited), “Population in History, Essays in Historical Demography”, Edwards Arnold Press, 1965.

³⁴⁾ Termin “demografska revolucija” potječe od A. Landryja (“La révolution démographique”, Paris 1934), mada valja naglasiti da je on pod tim pojmom razumijevao *samo obrat u razini i tendenciji kretanja nataliteta*, dok većina autora danas taj termin tretira šire tj. pod demografskom tranzicijom smatra obrat u razini i tendenciji kretanja kako nataliteta, tako i mortaliteta. Rijetki su primjeri da se pod tim terminom tretiraju samo promjene u mortalitetu, ali ih ima.

pod utjecajem snažnog društveno-gospodarskog napretka dolazi do tranzicije u području mortaliteta i tranzicije u području nataliteta, tj. do njihova prijelaza s visoke na nisku razinu. Pri tome, prijelaz iz predtranzicijske u posttranzicijsku etapu istovremeno znači: (a) kod mortaliteta, prijelaz s visokih stopa mortaliteta kada vrlo visok postotak stanovništva umire u najmlađoj dobi (prije nego doživi 15 godina) na nisku stopu mortaliteta (kada većinu umrlih čine osobe u staračkoj dobi); (b) kod nataliteta taj prijelaz sadrži "prijelaz s biološkog modela fertiliteta na ekonomski model fertiliteta", koji znači prvenstveno ograničenje bioloških odrednica fertiliteta odrednicama koje sadrži i stvara proces modernizacije, tj. društveno-gospodarskim, kulturnim i socio-psihološkim odrednicama.

Pod pojmom tip demografske tranzicije podrazumijeva se rezultanta datog u konkretnim uvjetima formiranog odnosa između općih stopa nataliteta i mortaliteta, koja se izražava u veličini prirodnog prirasta stanovništva u datom razdoblju. Polazeći od karakteristika procesa demografske tranzicije u etapi demografske tranzicije u zemljama koje su proživjele taj proces i koje ga sada proživljavaju, Višnjevsčij razlikuje *tri karakteristična tipa demografske tranzicije*:³⁵⁾

(a) tip demografske tranzicije u Francuskoj – gdje su natalitet i mortalitet opadali uglavnom usporedno, tako da povećanja prirodnog prirasta zapravo nije bilo.

(b) tip demografske tranzicije u ostalim zapadnoeuropskim zemljama, napose u Engleskoj i Švedskoj, gdje je pad mortaliteta prethodio padu nataliteta, pa je prirodni prirast stanovništva bio veći.

(c) tip tranzicije današnjih zemalja u razvoju – gdje također pad mortaliteta prethodi padu nataliteta, ali je pad mortaliteta mnogo brži i veći nego u zemljama tipa (b), pa je raspon između nataliteta i mortaliteta tj. prirodni prirast, znatno veći nego svojevremeno u razvijenim zemljama.³⁶⁾

³⁵⁾ Prema A. G. Višnjevsčij, "Demografičeskaja revolucija", op.cit; - vidjeti također: Z. Pavlik - M. Hampel, "Differentiation of Demographic Systems...", op.cit. Zatim, Z. Pavlik et. al: "Zaklady demographie", Academia, Praha, 1986. (str. 506-550).

³⁶⁾ Treba reći da se u demografskoj literaturi javljaju i druge klasifikacije tipova demotranzicije. Tako J. C. Chesnais, razmatrajući heterogenost profila demografske tranzicije u pojedinim zemljama, razlikuje tri karakteristična tipa i to: (a) razvijene europske zemlje (tip I) u kojima je stopa prirasta dosegla 2%, a tranzicija je trajala vrlo dugo, gotovo do dva stoljeća. Među njima, ovisno o trajanju procesa tranzicije u pojedinim zemljama, razlikuju se tri podtipa: "nordijski", "zapadni", i "južni"; b) nedovoljno razvijene zemlje (tip III) u kojima stopa rasta stanovništva doseže 4%, a trajanje procesa tranzicije, imajući u vidu naglo padanje mortaliteta, relativno je kraće (između 40 i 70 godina); (c) intermedijarni tip (tip II) koji se nalazi na prijelazu tipa (a) i (b), a koji obuhvaća zemlje imigracije, kao SAD, Kanadu, Australiju itd., tako da tranzicija u njima, vezano uz utjecaj imigracije na strukture stanovništva, poprma specifične značajke. (Prema: J. C. Chesnais, "L'Effect Multiplicatif de la Transition Demographique", Population, No. 6/1979. Paris). - Chesnais u svom radu iz 1992. godine daje dosada najdetaljnije razrađenu tipologiju, tj. navodi 7 karakterističnih tipova demografske tranzicije u svijetu: (1) francuski tip, (2) švedski tip (sjevernoeuropski model), (3) njemački tip (zapadnoeuropski model), (4) tip Italije (južnoeuropski model), (5) tip SSSR-a (istočnoeuropski model), (6) tip SAD (model zemlje imigracije) i (7) tip triju zemalja u razvoju (Egipat, Meksiko i Indija). (Prema: Chesnais, 1992:287). - Z. Pavlik, na temelju svojih istraživanja tranzicije i nataliteta, iznosi sljedeću shemu tipova tranzicije u svijetu (držeci se istog kriterija diferencijacije tipova kao i Višnjevsčij): *francuski tip* (bez "demografske ekspanzije"); *engleski tip* (s izraženom "demografskom ekspanzijom"); *japansko-meksički tip* (s jako naglašenom "demografskom ekspanzijom") (Prema, Pavlik, Z. 1986, op.cit. str. 511).

U većini zemalja koje su proživjele i proživljavaju proces demografske tranzicije, snižavanje mortaliteta *p r e t h o d i* o je snižavanju nataliteta. *To je temeljna empirijski potvrđena zakonitost procesa demografske tranzicije, ne samo svojevremeno u današnjim razvijenim zemljama Europe već i u današnjim zemljama u razvoju.* Snižavanje mortaliteta pokazalo se kao nužan preduvjet za pad nataliteta, jer je kontrola života bila nemoguća bez prethodnog smanjivanja visokog predtranzicijskog mortaliteta (naročito dojenčadi, male djece i žena u fertilnoj dobi).

Tipovi demografske tranzicije, koje je izložio Višnjevskij, empirijski gledano, dobro su izdiferencirani, a potvrđeni su brojnim istraživanjima. Međutim, u literaturi se navode i *z n i m k e* tj. primjeri nekih zemalja ili užih područja, za koje postoje indicije da je smanjivanje fertiliteta prethodilo smanjenju mortaliteta (- primjer Njemačke, napose nekih njemačkih država, Nizozemske, Belgije, pojedinih “departmana” Francuske, kao i dijelova južne Mađarske) (Petersen, 1960., Knodel, J., van de Walle, E., 1967.; Coale, 1976.; Wrigley, E.A., 1985; Coale, Cotts Watkins 1986; Andorka, 1986). Ali s obzirom na to da sami autori često nemaju dovoljno empirijskih podataka, ili nemaju adekvatnih podataka, – ta tvrdnja ostaje uglavnom samo na razini vjerojatne pretpostavke u specifičnim socio-kulturnim okolnostima.³⁷⁾ Razvitak demografske tranzicije u drugim zemljama Europe (južne i istočne), u prekomorskim zemljama (SAD, Kanada) te u drugoj polovici 20. stoljeća u zemljama u razvoju, jasno pokazuje da smanjenje mortaliteta *p r e t h o d i* smanjenju nataliteta. No pri usporedbi tranzicije u europskim zemljama (u 18. i 19. stoljeću) i u zemljama u razvoju (nakon 1950. godine), valja imati na umu da je tranzicija u prvim bila “spontana” a u drugima “inducirana”.

Imajući na umu temeljno značenje snižavanja nataliteta za uspješno odvijanje cjelokupnog procesa tranzicije, koje je vezano uz korjenite promjene vezane za ekonomsko-socijalne, kulturne, psihološke i druge činioce, koje sa sobom donose procesi dezagrarizacije i urbanizacije, nije rijedak slučaj da se pojam “demografska revolucija” obilježava parcijalno, tj. kao etapa u kojoj se vrši “prijelaz od nekontroliranog rađanja djece na rađanje koje se svjesno regulira i sve je više planirano”, odnosno da se njime označava samo tranzicija nataliteta.

Kako je, međutim, demografska tranzicija povijesni proces i per definitionem sastavni dio gospodarskog i kulturnog progresa (što uostalom naglašava šira definicija procesa demografske tranzicije), to obilježja ove etape možemo najbolje upoznati prateći promjene u obilježjima stanovništva onih zemalja koje su proživjele tu razvojnu etapu. Najpotpunije iskustvo imaju svakako zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe u kojima je taj proces završen, pa ćemo se stoga zadržati prvo na njihovom povijesnom iskustvu, a zatim obrazložiti postojeće stanje u zemljama u razvoju.

³⁷⁾ Chesnais smatra da kada se radi o Francuskoj, pa i nekim drugim zemljama, neprecizni podaci o natalitetu (nepotpuna evidencija rođenih) stvaraju privid da je pad nataliteta prethodio padu mortaliteta (jer je evidentirani natalitet, zbog nepotpune evidencije bio niži od stvarnog broja rođenja) (Chesnais, op.cit. : 7).

(c) DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA

(c₁) RANA PODETAPA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE – TRANZICIJA MORTALITETA

Iako zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe kao zemlje klasičnog puta razvitka kapitalizma imaju najbogatije iskustvo u pogledu tijeka procesa demografske tranzicije, jer je u svim tim zemljama taj proces danas završen, teško je vremenski precizno odrediti početak te etape u pojedinim zemljama, odnosno, precizirati vrijeme kada je nastupio prijelaz visokih stopa mortaliteta iz predtranzicijske etape na niži nivo, tj. ispod 30 umrlih na 1.000 stanovnika, koji u većini zemalja prethodi tranziciji nataliteta.

U nekim je europskim zemljama tranzicija mortaliteta započela ranije, u drugima kasnije. U Francuskoj na primjer, to je već sredina 18. stoljeća.³⁸⁾ U ostalim zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe etapa demografske tranzicije u području mortaliteta nastupa u prvoj polovici 19. stoljeća, u SAD prvih desetljeća druge polovice 19. stoljeća,³⁹⁾ a za Japan to je razdoblje kraja 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća.⁴⁰⁾ Iskustvo Japana (a i nekih drugih zemalja) u pogledu odvijanja procesa demografske tranzicije pokazuje da nema uniformnosti u brzini kojom se taj proces odvija, odnosno da on može trajati vremenski znatno kraće nego što je bio slučaj u europskim zemljama. To se posebno tiče prve podetape (rane tranzicijske podetape) u okviru cjelokupne etape demografske tranzicije.

U kakvim se prilikama odvijala tranzicija mortaliteta u razvijenim zemljama? U 18., a osobito u 19. stoljeću zemlje Zapadne Europe doživljavale su gospodarski procvat. To je razdoblje razvoja kapitalizma i robne proizvodnje koja prodire u sve sfere privredivanja, to je doba snažnog industrijskog napretka, zatim urbanizacije, povećanja poljoprivredne proizvodnje, razvitka transporta i komunikacija, razvitka obrazovnog sistema i širenja zdravstvene službe temeljene na novim znanstvenim dostignućima. Za promjene u strukturi osobne potrošnje dostupnost jeftinih poljoprivrednih proizvoda i regularnost u opskrbljivanju prehrambenim proizvodima, čemu je pridonijelo intenziviranje razmjene s prekomorskim zemljama, imalo je izvanred-

³⁸⁾ J. Burgeois-Pichat ističe da su u Francuskoj natalitet i mortalitet počeli kontinuirano opadati oko 1770. Također naglašava da iako iskustvo praćenja tranzicije u ostalim europskim zemljama jasno indicira tri stadija demografske revolucije, u Francuskoj su mortalitet i natalitet opadali istovremeno. Pad fertiliteta bio je čak u prvo vrijeme više izražen nego pad mortaliteta, a možda mu je i prethodio. Otuda se prva etapa (rana tranzicijska podetapa - op. AWB) u Francuskoj nije ni dogodila ... (Prema: J. Burgeois-Pichat: "The General Development of Population of France Since eighteenth Century", u knjizi D.V. Glass - D. E. C. Eversley (edited): "Population in History", op. cit.). - Mortalitet je u pojedinim župama Francuske povremeno opadao i ranije, već oko 1720. godine. (Vidjeti: M. R. Reinhard - A. Armengaud; "Histoire Generale de la Population Mondiale", Edition Montchrestien, Paris 1961, str. 126-127.). (Takoder, Coale, Cotts Watkins, 1986.); zatim van de Walle, E., Muhsam, H.V., Fatal Secretes and the French Fertility Transition, Population and Development Review no. 2/1995, New York.

³⁹⁾ Detaljnije o tome: S. Kuznets: "Underdeveloped Countries and the Pre-Industrial Phase in the Advanced Countries. An Attempt at Comparison", United Nations World Population Conference, Volume V, Rome 1954.

⁴⁰⁾ I. B. Taeuber - F. W. Notestein: "The Changing Fertility of Japanese", Population Studies No. 1. 1947. - Također, Kingsley Davis, The Theory of Change and Response..., op.cit.

no značenje i to za poboljšanja u strukturi prehrane, za smanjenje njezinog udjela u obiteljskom budžetu te za porast potražnje ostalih proizvoda namijenjenih osobnoj potrošnji. Revolucionarno značenje za poboljšanje higijensko-sanitarnih uvjeta života rastućeg gradskog stanovništva imao je razvitak mreže kanalizacije, opskrba stanovništva pitkom vodom, oprema stanova potrebnim sanitarijama i sl. Nova otkrića vezana uz razvitak farmakologije i medicine, koja su se očitovala u širenju naročito preventivne zdravstvene zaštite (pronatalasci cjepiva protiv raznih bolesti),⁴¹⁾ te u uspostavljanju masovne, javne zdravstvene zaštite, bila su također izvanredno važna za produžavanje životnog vijeka. Svi ti uvjeti i čimbenici zajednički su djelovali i pogodovali p o s t u p n o m ali stalnom smanjivanju ukupnog mortaliteta, a posebno dojenčadi, male djece i majki.

U Europi je već prije 1800. godine došlo do medicinskih otkrića koja su ograničila krug djelovanja pojedinih bolesti. Poznat je na primjer E. Jennerov pronalazak cjepiva protiv velikih boginja 1796. godine. Važno je otkriće J. I. Semmelweis-a (polovicom 19. stoljeća) o infektivnoj prirodi "babinje groznice", te primjena dezinfekcije ruku liječnika i babica klornom vodom, koja je spasila tisuće života žena porodilja i time smanjila mortalitet žena u fertilnoj dobi i mortalitet dojenčadi. Otkriće bacila tuberkuloze Roberta Kocha 1882. i pronalazak "Kochove vakcine", pa otkriće sulfonamida, pencilina i antibiotika u 20. stoljeću, itd., – sve je to djelovalo na smanjivanje općeg i specifičnog mortaliteta, koje se zapaža postupno već nakon 1750. godine.

Ali smanjivanje mortaliteta nije nastupilo odmah, istovremeno sa pronalaskom određenog lijeka ili vakcine, jer put od temeljnih pronalazaka do njihove kliničke primjene nije ni kratak ni jednostavan, a redovito je pun nepredviđenih zapreka. Smanjenje smrtnosti nastupalo je tek n a k o n određenog razdoblja (laboratorijskih pokusa, neuspjele primjene pojedine vakcine i neminovnih ljudskih žrtava).

Osim navedenih medicinskih pronalazaka na smanjivanje smrtnosti djelovali su i gospodarski čimbenici kao što su porast proizvodnosti rada u poljoprivredi i razvitak prometa, koji su poboljšali opskrbljenost stanovništva prehrambenim proizvodima, eliminirali glad kao uzrok smrti,⁴²⁾ doveli do bitnog poboljšanja higijensko-sanitarnih uvjeta života osobito u gradovima (gdje su oni bili izrazito loši i pridonosili širenju zaraznih bolesti).⁴³⁾

⁴¹⁾ Istraživanja o situaciji u Engleskoj i Walesu u 19. stoljeću pokazuju da je smanjenje mortaliteta u dobi od 1 do 45 godina gotovo u cijelosti bilo uvjetovano manjom smrtnosti od tuberkuloze, šarlaha, kolere i velikih boginja. (Thomas Mc Keown – R. G. Rekord: "Reasons for Decline of Mortality in England and Wales the Nineteenth Century", Population Studies, No. 2. 1962.).

⁴²⁾ U Europi 17. i 18. stoljeću, posebno u prvoj polovici 18. stoljeća, glad je predstavljala jedan od najvažnijih uzroka visoke smrtnosti. (Vidjeti: Alfred Sauvy: "Théorie générale de la Population", Vol. I, Economie et Population, Paris 1952.).

⁴³⁾ O lošim higijenskim prilikama koje su izazivale brojne zarazne bolesti u europskim gradovima u 18. i 19. stoljeću, te još u prvim desetljećima 20. stoljeća, piše J. Kulischer u knjizi, "Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit", Munchen und Berlin, 1929. (poglavlje I.) (Knjiga je prevedena na hrvatski kao "Opća ekonomska povijest", Kultura, Zagreb 1959).

Zdravstvene inovacije i njihova primjena u preventivnoj zaštiti i liječenju pojedinih bolesti, čiji je razvitak i primjena u zemljama "starog kontinenta" išlo postupno, usporedo i povezano uz gospodarski razvitak i uz socijalne promjene, čine zajedno s eliminiranjem gladi kao uzroka smrti, najznačajnije činioce smanjivanja mortaliteta u tim zemljama tijekom 17., 18. i 19. stoljeća. U tim specifičnim uvjetima europskog ekonomskog razvitka u 18. i 19. stoljeću, *četiri su grupe faktora*, prema H. F. Dornu,⁴⁴⁾ *uvjetovala smanjivanje mortaliteta*: (1) otkriće novih kontinenata koje je za Europu značilo osiguranje dodatnih izvora hrane i sirovina i omogućavalo odljev rastućeg stanovništva iz Europe; (2) ekspanzivan razvitak trgovine i transporta koji je omogućio relativno brzo pristizanje poljoprivrednih proizvoda i kapitala iz prekomorskih zemalja; (3) tehnološke promjene u poljoprivredi koje su zajedno s razvitkom moderne industrije povećale obujam domaće poljoprivredne proizvodnje i osiguravale šanse za zapošljavanje izvan poljoprivrede; (4) povećanje "kontrola" nad bolestima postignuto je zahvaljujući novim spoznajama u medicinskoj preventivi, pronalascima cjepiva, insekticida i antibiotika te poboljšanjima u higijenskim uvjetima života.⁴⁵⁾

Usporedo sa smanjivanjem mortaliteta i porastom efikasnosti čovjekove borbe protiv bolesti i smrti rastao je i prosječan ljudski vijek. Očekivano trajanje života na dan rođenja⁴⁶⁾ koje je u tim zemljama 1700. godine iznosilo oko 33 godine, poraslo je u razdoblju od gotovo tri stoljeća za više nego dvostruko, te je u petogodištu 1990-1995. iznosilo prosječno oko 75 godina. Najveći uspjeh u tom pravcu postignut je u 20. stoljeću koje je bitno obilježio pad mortaliteta u zemljama u razvoju nakon 1950. godine.⁴⁷⁾ Nakon znatnog pada mortaliteta dojenčadi i male djece tijekom 20. stoljeća, gotovo cjelokupna smrtnost u razvijenim zemljama u posljednjem desetljeću (1985-1995) odnosi se na odraslo i staro stanovništvo.⁴⁸⁾

⁴⁴⁾ Prema članku H. F. Dorna, *World Population Growth* u knjizi P. M. Hauser (edited), *The Population Dilemma*, op.cit., (str. 8-9).

⁴⁵⁾ Pri tome se često pokušava pokazati da je u ovoj ili onoj etapi prioritetan utjecaj imao ekonomski razvitak ili primjena zdravstvenih dostignuća, iako je te utjecaje veoma teško vremenski i sadržajno razgraničiti zbog njihove interakcije. Tako se, primjerice, ističe da je u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća pad mortaliteta direktno uvjetovan ekonomskim razvitkom, dok su na nastavak te tendencije u drugoj polovici 19. a naročito u 20. stoljeću bitno utjecala dostignuća suvremene medicine i širenje mreže masovne zdravstvene zaštite (United Nations, Department for Social Affairs, Population Division, "The Determinants and Consequences of Population Trends", New York 1973, str. 110-114.) Colin Clark prioritetno značenje daje dostignućima i primjeni rezultata medicinske znanosti: "Pokušaji nekih povjesničara da pokažu da je na to (na pad mortaliteta op. cit. AWB) utjecala industrijalizacija Engleske (i drugih zemalja), koja je došla prva (prije mnogih medicinskih otkrića – op. cit. AWB) ... bezuspješni su i napašteni". (C. Clark, "Population Growth and Land Use, St. Martin's Press, New York 1957, str. 49.) Slično mišljenje zastupaju i mnogi drugi teoretičari (primjerice: George J. Stolnitz, "Comparison between Some Recent Mortality Trends in Underdeveloped Areas and Historical Trends in the West", Milbank Memorial Fund, New York 1956). Vidjeti također: G. J. Stolnitz, "The Demographic Transition from High to Low Birth Rates and Death Rates", u knjizi, "The Population Geography: A Reader", Mc Graw Hill Comp., New York, 1970, (str. 71-79).

⁴⁶⁾ Očekivano trajanje života na dan rođenja (Expectation of Life at Birth) označava prosječan broj godina koje može očekivati novorođenče pod uvjetom održanja nepromijenjene smrtnosti prema starosti i spolu iz godine rođenja.

⁴⁷⁾ Očekivano trajanje života na dan rođenja u SAD iznosilo je 1900-1902. godine 51 godina, a 1995. g. 76,0 godina; u Švedskoj je 1816-1840. iznosilo oko 44 godine, a 1990-1995. g. 78,1 godinu; na Cejlonu (Šri Lanki) je 1920-1922. iznosilo svega oko 31 godinu, a 1990-1995. g. 72,1 godina. (Izvor podataka: Thompson – Lewis, "Population Problems", op. cit. str. 309, te United Nations, *World Population 1996*, New York 1997.).

⁴⁸⁾ Vidjeti: A. Lopez, G. Caselli i T. Valkonen, *Adult Mortality in Developed Countries – From Description to Explanation*, Oxford University Press, London 1995.

Kao odraz smanjivanja mortaliteta uz istovremenu inertnost odnosno nepromijenjenu razinu stope nataliteta, došlo je u zemljama Zapadne Europe krajem 19. i u prvom desetljeću 20. stoljeća do znatnog povećanja stope prirodnog prirasta stanovništva, do "europske demografske ekspanzije" ("europske demografske eksplozije"), što je u svim tim zemljama (osim Francuske) bitna karakteristika tzv. rane tranzicijske podetape kao početne faze etape demografske tranzicije.

Sljedeći podaci zorno prikazuju veličinu "europske demografske ekspanzije" od polovice 18. stoljeća do prvih desetljeća 21. stoljeća. U razdoblju od 1750. do 1850. godine stanovništvo Europe⁴⁹⁾ gotovo se udvostručilo, tj. poraslo sa 274 na 576 milijuna. U ukupnom razdoblju od dva stoljeća više se nego učetvorostučilo. Istodobno se stanovništvo prekomorskih zemalja koje su naseljavane iz Europe od 1750. do 1850. godine više nego udvostručilo, tj. poraslo sa 158 na 335 milijuna, a od 1850. do 1950. se gotovo utrostručilo, tj. poraslo sa 335 na 918 milijuna, tako da je porast u cjelokupnom razdoblju od dva stoljeća bio gotovo šesterostruk.⁵⁰⁾

Povećanje stopa prirodnog prirasta stanovništva nekih zemalja Zapadne Europe (osim Francuske) između 1750. i 1850., izazvano smanjivanjem stopa mortaliteta uz relativno konstantno visoku razinu nataliteta, pokazuje sljedeća tablica. (Vidjeti tablicu br. 8.).

Za Englesku i Wales, kolijevku Industrijske Revolucije i modernog kapitalizma, podaci govore da "demografska ekspanzija" kao razdoblje najviših stopa prirodnog prirasta i ukupnog porasta stanovništva pada između 1800-1880. godine, dakle ide uz Industrijsku Revoluciju. Dok je od 1750-1780. prosječna godišnja stopa porasta stanovništva iznosila 0,7%, u razdoblju 1800-1880. bila je dvostruko veća, iznosila je 1,4%. Iz toga slijedi da je smanjenje stope mortaliteta s visoke razine (oko 35-40 promila) na nivo ispod 20 promila bio u zemljama Zapadne Europe dugotrajan i postepen proces. Engleskoj i Walesu trebalo je oko 170 godina (od 1751-1755. do 1920-1929. godine) da snizi stopu mortaliteta s 35 na 20 promila, Francuskoj otprilike isto toliko, Norveškoj također, a Švedskoj nešto manje. Dugotrajnost tog procesa bila je uvjetovana postupnim razvitkom medicine, njene primjene i pratećih znanosti (fizike, kemije, biologije). Taj je proces bio vremenski uvjetovan i stvaranjem preduvjeta u sferi potrebnih materijalnih i ljudskih kapaciteta za uspješnu borbu protiv bolesti i smrti (izgradnja sanatorija i bolnica, ambulantne službe, specijaliziranog liječničkog kadra i medicinskog osoblja, tehničke opremljenosti ustanova za liječenje.). Ta se činjenica ne smije izgubiti iz vida naročito pri komparaciji s uvjetima i brzinom smanjivanja smrtnosti u današnjim zemljama u razvoju.

Pri tome je bitno naglasiti, opet zbog uočavanja specifične situacije u zemljama u razvoju, da se "ekspanzija" stopa prirodnog prirasta i ukupnog porasta stanovništva

⁴⁹⁾ Uključivši azijski dio bivšeg SSSR-a.

⁵⁰⁾ Podaci prema izvorima iz tablice br. 2. (u ovom poglavlju) – Vidjeti također podatke: Kulischer, J. op.cit. (poglavlje I).

Tablica br. 8.

PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA NEKIH ZEMALJA EUROPE
U RAZDOBLJU 1751-1995.

- stope na 1.000 -

R A Z D O B L J E								
	1751- 1755.	1801- -1805.	1851- -1855.	1905- -1909.	1920- -1929.	1935- -1939.	1950- -1954.	1990. -1995.
1. Engleska i Wales^{a)}								
- natalitet	35,0	34,0	33,9	26,7	19,0	15,3	15,9	13,0
- mortalitet	30,0	23,0	22,7	15,1	12,0	12,2	11,7	11,0
- prirast	5,0	11,0	11,2	11,6	7,0	3,1	4,2	2,0
2. Francuska								
- natalitet	35,0	31,7	26,1	20,0	19,0	15,1	19,5	12,8
- mortalitet	-	26,3	24,1	19,5	17,0	15,7	12,7	9,5
- prirast	-	5,4	2,0	0,6	2,0	-0,6	6,8	2,3
3. Norveška								
- natalitet	34,4	28,2	32,5	26,7	-	15,0	18,7	13,9
- mortalitet	25,0	24,1	17,3	14,1	-	10,2	8,6	11,2
- prirast	9,4	4,1	15,2	12,6	-	4,8	10,1	2,7
4. Švedska								
- natalitet	37,1	31,4	31,8	25,6	18,1	14,5	15,5	13,9
- mortalitet	26,3	24,4	21,7	14,6	12,0	11,7	9,8	11,0
- prirast	10,8	7,0	10,1	11,0	6,1	2,8	5,7	2,9

a) Podaci od 1751. do 1929. odnose se na Englesku i Wales, a nakon 1935. na Veliku Britaniju.

Izvor: C. Cipolla, "The Economic History of World Population", op. cit. str. 84-85. za razdoblje 1751-1929; podaci za razdoblje 1935-1939. godine iz Statističkog godišnjaka Jugoslavije; za razdoblje nakon 1950. podaci iz UN Demographic Yearbook 1980. i podaci Council of Europe, Strasbourg 1994. 1995 i 1996.

u zemljama Zapadne i Sjeverozapadne Europe događala usporedno s njihovim gospodarskim razvitkom i bila umnogome njegov daljnji stimulans. Tranzicija mortaliteta u tim zemljama odvijala se kao tzv. *spontana tranzicija*, uvjetovana vlastitim razvojem tih zemalja, napose vlastitim postupnim napretkom medicine, biologije, farmakologije. Osim toga, događa se to u vrijeme kad su prekomorske zemlje vodile "otvorenu" politiku migracije, tj. "uvozile" velik broj ljudi upravo iz europskih zemalja, dakle u doba velike emigracije iz Europe u prekomorske zemlje, što je uvelike olakšalo demografski pritisak u zemljama Europe.

(c.) CENTRALNA TRANZICIJSKA PODETAPA –
TRANZICIJA NATALITETA

Smanjivanje mortaliteta s visoke razine karakteristične za predtranzicijsku etapu razvitka stanovništva povlači za sobom, nakon određenog vremena, smanjivanje nataliteta. Time u okviru cjelokupne etape demografske tranzicije nastupa tzv. **centralna tranzicijska podetapa**, ili razdoblje u kojem započinje smanjivanje nataliteta. U demografskoj se teoriji *stopa nataliteta od 30 promila smatra graničnom stopom za prijelaz iz rane u centralnu tranzicijsku podetapu*.⁵¹⁾ Tranzicija nataliteta kao središnji proces demografske tranzicije predstavlja *z a m j e n u* umjereno visokog “prirodnog fertiliteta” s niskim “kontroliranim fertilitetom” izraženim u modernim, postindustrijskim društvima putem primjene sredstava kontracepcije, (Coale, 1987:795). Prema tome, u centralnoj tranzicijskoj podetapi se *o b j e* sastavnice prirodnog kretanja stanovništva nalaze u *p r i j e l a z u* s visoke na nisku razinu. Međutim, tendencija smanjivanja stope nataliteta u ovoj podetapi ne znači istodobno smanjivanje stope prirodnog prirasta; redovito je pad stope mortaliteta u početku nešto strmiji nego pad stope nataliteta, tako da razdoblje povećanja stope prirodnog prirasta, razdoblje “demografske ekspanzije”, traje u centralnoj podetapi još neko vrijeme nakon što je stopa nataliteta započela svoj pad, a tek zatim otpočinje postupno smanjivanje stope prirodnog prirasta.

Na prvom mjestu valja napomenuti u literaturi inače rijetko spominjanu činjenicu (vjerojatno nedovoljno zapaženu) da je u nekim područjima u *Zapadnoj Europi u 19. stoljeću prije nego što je započeo opći, glavni tijek smanjivanja nataliteta/fertiliteta, odnosno proces tranzicije nataliteta, – u kratkom razdoblju, nastupio porast bračnog fertiliteta*. Došlo je do porasta fertiliteta kod udatih žena nakon što je već dostignut njihov željeni broj djece. E. van de Walle tu je pojavu nazvao **fenomen “skijaškog skoka”** (van de Walle, E., 1974). Takav kratak porast nataliteta u roku od jedne do dvije godine dogodio se prije glavnog pada nataliteta npr. u nekim područjima Francuske, Danske, Njemačke, Italije, Engleske i Walesa. (Zapažen je i u zemljama u razvoju u 1950-tim godinama i to u Koreji, Taiwanu, nekim područjima centralne Azije i zapadne Afrike).

Postavlja se pitanje čime je uvjetovan “fenomen skijaškog skoka” kod nataliteta? – Uvjetovan je skraćivanjem ili manje intenzivnim dojenjem, smanjenjem broja odvajanja supružnika zbog smanjenja sezonske migracije, napuštanjem običaja poslije porodajne apstinencije (Coale, 1983). Petersen smatra da je početak industrijalizacije “potkopao” ranije institucionalne prepreke odnosno ograničenja porastu fertiliteta (kasnije ulaganje u brak, neženstvo, potreban miraz za nevjestu), pa da je uslijed toga u početku natalitet počeo rasti. Smatra se također da je povećanje dohotka, poboljšanje higijenskih uvjeta i osobito smanjenje mortaliteta u prvo vrijeme

⁵¹⁾ Prema; United Nations, Population Division, UN Population Bulletin, No. 7., New York, 1965.

djelovalo na porast nataliteta, jer je više djece preživjelo uslijed pada mortaliteta (Dyson, Murphy, 1985; Chesnais, 1992).

No, glavni proces koji obilježava centralnu tranzicijsku podetapu je, kako smo već istakli, *smanjivanje nataliteta kao dugoročna tendencija*. Istraživanja zadnjih tridesetak godina, osobito istraživanja koja je vršio američki demograf Ansley Coale⁵²⁾ pokazuju da je Zapadna Europa prošla kroz *dvije tranzicije u sferi nataliteta tj. kroz dva razdoblja smanjivanja nataliteta* i to: (a) *prva tranzicija*, dogodila se znatno prije Industrijske Revolucije, a njezin sadržaj čini snižavanje fertiliteta ovisno o promijenjenim obilježjima bračnosti (nupcijaliteta): prijelaz s ranog i univerzalnog tipa bračnosti⁵³⁾ na karakterističan zapadnoeuropski tip braka (kasna dob stupanja u brak, visok udio neženstva).⁵⁴⁾ Coale ovu tranziciju naziva *“maltuzijanska tranzicija”*, jer je Malthus preporučivao kasniju dob ulaska u brak i neženstvo kao univerzalna sredstva snižavanja fertiliteta; (b) *druga tranzicija* dogodila se u većini europskih zemalja u drugoj polovici 19. stoljeća, a njezin sadržaj čini *smanjivanje bračnog fertiliteta*. Coale ju naziva *“neomaltuzijanska tranzicija”*, jer snižavanje fertiliteta veže prvenstveno uz proširenje primjene sredstava kontrole rađanja u braku koja su preporučivali neomaltuzijanci.⁵⁵⁾

Povezano uz prvu, tj. “maltuzijansku tranziciju” nataliteta u zemljama Zapadne Europe, valja naglasiti da je u povijesnoj demografiji tih zemalja poznata i podacima podkrijepljena činjenica o *umjereno visokoj* (u odnosu na današnje zemlje u razvoju relativno niskoj) *razini stope nataliteta zemalja Zapadne Europe u 18. i 19. stoljeću*.⁵⁶⁾

Iako su u etapi predtranzicije, a donekle još i u ranoj podetapi procesa demografske tranzicije, biološki čimbenici bili bitna odrednica razine nataliteta/fertiliteta, natalitet su u zapadnoeuropskim zemljama *ograničavali* i mnogi nebiološki odnosno društveni čimbenici (institucionalni i tradicijski). Postavlja se s time u vezi pitanje, koji su društveni čimbenici u Zapadnoj Europi tada djelovali na rano ograničavanje fertiliteta, tj. na “maltuzijansku tranziciju”.

⁵²⁾ Ansley J. Coale, “The Demographic Transition”, International Union for the Scientific Study of Population, International Population Conference, Volume 1, Liege 1973., (str. 53-71).

⁵³⁾ Pod pojmom univerzalna bračnost podrazumijevaju se općenito ženidbe koje nisu ograničavane posebnim restrikcijama, prethodnim uvjetima (miraz, imovinsko stanje i sl.).

⁵⁴⁾ Vidjeti, Landry, A., La Revolution Démographique, 1934, op. cit; Hajnal, J., European Marriage Patterns in Perspective”, u knjizi Glass – Eversley, “Population in History”, op.cit.; – Također: Demeny, P., “Early Fertility Decline in Austria-Hungary: Lesson in Demographic Transition”, Population and Social Change, London 1972; van de Walle, E., Knodel, J., 1967; Coale, A., 1983 i 1986; također, Chesnais, 1992.

⁵⁵⁾ Prema neomaltuzijanskoj doktrini dat je naziv “neomaltuzijanska tranzicija”.

⁵⁶⁾ Oko 1880. žene su u većini zemalja Zapadne Europe mogle očekivati da do kraja svog fertileznog razdoblja rode 6 do 8 djece pod uvjetom da su se udale u svojim ranim 20-tim godinama, i da su doživjele kraj fertilezne dobi (49 godina). – Međutim, tada je udana žena prosječno imala znatno manje djece, jer se većina njih udavala kasno, a neke su umrle ili su postale udovice (kojima je bila zabranjena ponovna udaja) prije završetka fertileznog razdoblja. Važno je naglasiti da se između 10% i 25% žena uopće nisu udavale, pa nisu niti mogle ostvariti svoju plodnost. (Prema: van de Walle, E., Knodel, J., 1980., op.cit.). – Studija fertiliteta za Nizozemsku potvrđuje “Hajnalove karakteristike europske bračnosti”, s tim da se prosječna dob ulaska u brak u Nizozemskoj kretala oko 28-29 godina, a počela se smanjivati tek oko 1860-tih godina (van Popel, F., Trouwen in Nederland: Ein historisch – demographische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw, Wageningen, 1992).

Na rano ograničenje nataliteta u zapadnoeuropskim zemljama u predtranziciji a naročito u ranoj tranzicijskoj podetapi djelovale su *četiri* grupe čimbenika: (1) običaji ženidbe i restriktivni ženidbeni uvjeti⁵⁷⁾ (kasna dob stupanja u brak, potreban miraz za nevjestu, završen zanat za mladoženju); (2) visok udjel samaca (neoženjeni i neudate) te zabrana ponovne udaje udovica;⁵⁸⁾ (3) produženje intervala između sukcesivnih rađanja, koje se postizavalo raznim metodama (produženo dojenje, seksualni tabu za vrijeme dojenja i sl.) (Freedman, 1963; Hajnal, 1965; Beaver, 1975; Coale 1983, 1986; Petersen, 1986; Chesnais, 1992);⁵⁹⁾ (4) namjerni prekidi trudnoće (pobačaji) praćeni porastom smrtnosti žena u fertilnoj dobi, kao i primjena tradicionalnih metoda ograničavanja rađanja (primarno coitus interruptus-a).

U to su vrijeme navedeni običaji i institucije (običajne i pravne), koji su ograničavali natalitet, bili često objektivno uvjetovani nedostatkom obradive zemlje (naročito u nekim zemljama, npr. Bavarska) te institutom nasljednog prava koje je favoriziralo mušku djecu (često samo sina prvjenca). I u nekim našim krajevima (npr. u Slavoniji) nastojalo se jednim djetetom ("einkinder sistem") osigurati nedijeljenje imanja (Sremac, 1941).

Znači prema tome da je i u predtranzicijskoj etapi i u ranoj tranzicijskoj podetapi u Zapadnoj Europi bila poznata praksa ograničavanja nataliteta raznim metodama, izravnim i posrednim, odnosno da nisu jedino, iako su pretežno, biološki čimbenici određivali predtranzicijsku i rano tranzicijsku visoku razinu nataliteta, kao što pokazuju gornji primjeri.

Ove dvije tranzicije nataliteta pokrenute su *različitim društvenim motivima*. Prva tranzicija, pretpostavlja promjene u društvenim normama u vezi sa sklapanjem braka tj. uvođenje različitih restrikcija, prethodnih uvjeta koje treba ispuniti da bi se brak mogao sklopiti, pa preko tih restrikcija djeluje na smanjenje nataliteta. Ali restriktivni uvjeti ženidbe i druge društvene norme te prve tranzicije nataliteta, "maltuzijanske tranzicije", iako pokazuju određeni učinak u smanjivanju nataliteta (pad stope nataliteta sa razine 40 promila na razinu do graničnih 30 promila), – u cjelosti pokazuju limitirani učinak na smanjivanje nataliteta. Druga "neomaltuzijanska tranzicija", tj. ograničavanje rađanja u braku, ima znatno jači učinak. Jer ona je odraz *d o b r o v o l j n o g* ograničenja tj. smanjivanja nataliteta i to u braku, što je – kako ćemo kasnije vidjeti – vrlo složen proces, povezan uz mnoge socio-psihološke, socio-kulturne, gospodarske, zdravstvene i druge činitelje i promjene.

⁵⁷⁾ Još 1934. godine Landy napominje da su restriktivni uvjeti ženidbenika, koji su smanjili stopu bračnosti, djelovali posredno na smanjenje fertiliteta u Francuskoj. Pri tome naglašava da uspostavljanje običaja koji ograničavaju ženidbu obilježava tzv. "intermedijarni režim reprodukcije" u odnosu na "primitivni top". Također napominje da su takvi ženidbeni uvjeti biti odgovor društva na tada nastalo smanjenje mortaliteta (Landry 1934).

⁵⁸⁾ Petersen ističe da su mnoge značajke predtranzicijskog agrarnog društva u zemljama Zapadne Europe djelovale na ograničavanje rađanja "putem izravnog djelovanja na stopu bračnosti, a imale su isto tako efikasan učinak, kao i mnoga sredstva kontracepcije" (Petersen, 1986:218). Njegovo mišljenje dijele i mnogi drugi autori, ali uz znatno slabiji naglasak na "efikasnost učinka" tadašnjeg sustava ograničavanja rađanja primarno preko restriktivnih uvjeta ženidbe u odnosu na moderan način, putem primjene sredstava kontracepcije.

⁵⁹⁾ To vrijedi za zemlje Zapadne Europe toga doba, ali ne i za Rusiju i istočne regije.

Razdoblje smanjivanja nataliteta ispod razine “granične” stope između visokih i niskih stopa nataliteta tj. ispod razine stope od 30 živorođenih na 1000 stanovnika (“druga tranzicija” po Coaleu), nastupilo je za većinu zemalja Zapadne Europe u drugoj polovici 19. stoljeća i trajalo do otprilike tridesetih godina našeg stoljeća. Slijedeća tablica pokazuje približna razdoblja u kojima su se stope nataliteta smanjile ispod razine od 30 promila. Pokazuje se da se u raznim zemljama ona smanjivala u raznim razdobljima, ovisno o determinirajućim čimbenicima. Pored općih čimbenika, za pad nataliteta ispod te “kritične” razine važnu ulogu imali su i specifični čimbenici. (Vidjeti tablicu br. 9.).

Tablica br. 9.

DESETLJEĆA TRANZICIJE NA NIŽI NATALITET

RAZDOBLJE	ZEMLJA
1830-1840.	Francuska
1840-1850.	Irska ⁶⁰⁾
1880-1890.	Švicarska, Belgija
1890-1900.	Švedska, Danska, Engleska i Wales, Škotska, Australija, Novi Zeland
1900-1910.	Holandija, Norveška, SAD ⁶¹⁾
1910-1920.	Kanada, Finska, Austrija, Mađarska, Čehoslovačka
1920-1930.	Italija, Španjolska, Portugal
1930-1940.	Poljska, Bugarska, Rumunjska
1940-1950.	SSSR
1950-1960.	Japan, Hrvatska, Slovenija

Izvor: Norman B. Ryder: “Fertility in Developed Countries During the Twentieth Century”, World Population Conference, Belgrade 1965, United Nations, Vol. II., New York 1967.; Wertheimer-Baletić, Stanovništvo SR Hrvatske – Studije, Zagreb 1971.; Gelo J., Demografske promjene u Hrvatskoj, 1780-1980, op.cit.

Pitanje koje se s time u vezi postavlja je sljedeće: *koji su bili bitni opći čimbenici smanjivanja nataliteta u današnjim razvijenim zemljama u centralnoj tranzicijskoj podetapi razvika njihovog stanovništva?* Smanjenje nataliteta u tom je razdoblju ovisilo o mnogim gospodarskim i socijalnim promjenama. *Od primarne važnosti bio je utjecaj industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja, kao bitnih segmentarnih procesa ukupnog procesa modernizacije društva na promjene karakteristika obitelji, koja je u poljoprivredi bila osnovna jedinica proizvodnje.* U uvjetima dominacije industrijskog načina proizvodnje ona prestaje egzistirati kao osnovna zajednica proizvodnje, u kojoj su se često svi njezini članovi našli zajedno na poslu i međusobno podijelili rad prema svojim mogućnostima (fiziološka podjela rada, na bazi starosti

⁶⁰⁾ Pad nataliteta u Irskoj, koji je nastupio u desetljeću 1840-1850. treba promatrati u vezi s “valovima” emigracije iz ovog tradicionalnog emigracionog područja.

⁶¹⁾ SAD su između ovih zemalja posljednje po redu gdje je natalitet pao na razinu ispod 30 promila. Još 1910. godine stopa nataliteta iznosila je 30,1 promila, a 1915. godine 25,0 promila.

i spola). Obitelj u uvjetima industrijske proizvodnje, tvorničkog rada, ostaje još samo zajednica potrošnje i odgoja djece, dok istovremeno znatno rastu troškovi "privodenja" djece u radno sposobnu dob, osobito troškovi školovanja djece. Promjene uvjeta i organizacijskih oblika proizvodnje i potrošnje u navedenim zemljama prate istovremene postupne promjene u društvenom i ekonomskom položaju žena, koje se sve više zapošljavaju izvan kuće, u nepoljoprivrednim djelatnostima i zanimanjima, a osobito u tercijarnom sektoru. Povezano s time, dob sklapanja braka pomiče se naviše pa se skraćuje "razdoblje fertilitnosti", što je, kako smo vidjeli, u zapadno-europskim zemljama bio jedan od specifičnih čimbenika snižavanja nataliteta.⁶²⁾ Osim toga, klimi smanjivanja fertiliteta pridonijela je i institucionalno-zakonska osnova posebno zabrana dječjeg rada i uvođenje općobaveznog školovanja. – Također, usporedo s gospodarskim razvitkom i društvenim napretkom, roditelji postaju sve manje ovisni o potpori djece u starosti zbog novih oblika društvene potpore starijim ljudima na temelju njihova rada u prošlosti (mirovine, zdravstvena zaštita, osiguranje), tj. institucija koje su u suvremenom društvu zamijenile tradicionalnu pomoć djece ostarjelim roditeljima (Coale, 1987). – Istodobno je na smanjivanje nataliteta djelovala u mnogim zemljama trka za standardom i višim društvenim položajem, kao i proces jačanja pojedinca u odnosu na obitelj, novi svjetonazori ("sekularizacija") koji naglašavaju važnost racionalnosti u reproduksijskom ponašanju, pri čemu Notestein eksplicite ističe mnoge socio-kulturne i socio-psihološke činitelje tranzicije nataliteta.⁶³⁾ *Svi su ti čimbenici, zajedničkim djelovanjem, uvjetovali promjene u stavovima i motivaciji prema broju djece u obitelji i sklonosti ka rađanju.*

Ali pored mnogih navedenih nedemografskih, društvenih čimbenika, na smanjivanje nataliteta u centralnoj tranzicijskoj podetapi, djelovao je i jedan "čisto" demografski čimbenik i to smanjivanje mortaliteta (naročito mortaliteta dojenčadi i male djece), koji je dao prvi poticaj smanjivanju tj. tranziciji nataliteta, a koji je i sam odraz općeg društvenog naročito zdravstvenog napretka. Smanjivanje smrtnosti uz održanje istog nataliteta rezultiralo je naime u *svakoj obitelji* povećanim brojem djece koju je trebalo prehraniti, školovati, privesti do radne dobi – a sve to u uvjetima rastuće proizvodnosti rada u poljoprivredi i premještanja težišta proizvodnje izvan sitnog, obiteljskog gospodarstva, u kojim se uvjetima sve više smanjivala važnost djece kao radne snage. – Razlog za stvaranje manjih obitelji sadržan je

⁶²⁾ Prosječna dob nevjeste pri prvoj udaji bila je u Francuskoj potkraj 18. stoljeća oko 25 godina (koja se zadržala i u 20. stoljeću). U Nizozemskoj je prosječna dob navjesta u 19. stoljeću iznosila oko 28,5 godina (van Popel, 1992). U 1930. godini u Nizozemskoj od ukupnog broja žena od 25 do 29 godina njih 38% bilo je neudanih, u Engleskoj 41%, u Švicarskoj 48%, u Norveškoj 52%. Istodobno ih je u Koreji bilo 1%, u Indiji 2%, u Formozu 4%, u Japanu 8,5%. (Podaci iz: F. Osborn, Ezej, u knjizi "Three Essays on Population", Mentor Books, 1960).

⁶³⁾ Notestein je 1953. godine pisao da "novi ideal" male obitelji izrasta iz "industrijsko-urbanog društva", ali da urbanizacija nije "magičan" faktor smanjenja nataliteta, već da se ono događa u varirajućim uvjetima. Kao relevantne činitelje, koji djeluju u tom okviru pored industrijalizacije i urbanizacije, on ističe: razvoj individue u odnosu na obitelj, nove svjetonazore koje sa sobom nosi društveni prosperitet (svjetovnost i racionalnost), širenje javnog obrazovanja, poboljšanje zdravlja, jačanje uloge žene u radu izvan domaćinstva u odnosu na njenu ulogu u reprodukciji (Notestein, 1953, str. 13-31).

dakle već u ekonomskim i psihološkim posljedicama smanjivanja mortaliteta uopće a dječjeg posebno. Sve su te promjene primarno zahvatile i izravno tangirale gradsko stanovništvo viših i srednjih dohodovnih grupa koje je uglavnom poznavalo tadašnje metode kontrole rađanja i svjesno ih se pridržavalo, a tek zatim se proširile na ostalo stanovništvo.

Prema tome, *smanjivanje nataliteta je vrlo složen proces, nezamisliv bez radikalnih gospodarskih i društvenih promjena (tj. napretka)* koje sobom nosi društveni razvoj u najširem značenju toga pojma.⁶⁴⁾ *Industrijalizacija, urbanizacija i širenje obrazovanja, glavni su čimbenici smanjivanja tj. tranzicije nataliteta u zapadno europskim zemljama u doba njihove centralne tranzicijske podetape.* To međutim, ne znači da u pojedinim od tih zemalja, u specifičnim uvjetima njihova razvitka, nisu djelovali i neki specifični, za to područje karakteristični čimbenici.

Među novijim istraživanjima tranzicije nataliteta i uvjeta u kojima se ona odvijala u zapadnoeuropskim zemljama u 18. i 19. stoljeću najveće istraživanje predstavlja tzv. Princetonski projekt, koji je poduzeo Odjel za istraživanje stanovništva Univerziteta u Princetonu (SAD) već početkom 1960-tih godina. Ono se odnosi na oko 700 provincija i "departmana" u zemljama Zapadne Europe od vremena koje omogućavaju dostupni podaci, pa sve do razdoblja u kojem je u pojedinoj zemlji zabilježeno znakovito smanjenje bračnog fertiliteta (za 50% i više) (Coale, Cotts Watkins, 1986).⁶⁵⁾ To je istraživanje empirijski potvrdilo temeljnu pretpostavku teorije demografske tranzicije o povezanosti smanjenja nataliteta s procesima industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja, jer se pokazalo da je smanjivanje nataliteta započelo prvenstveno u onim "provincijama" koje su bile industrijalizirane i urbanizirane, s niskim postotkom nepismenih i s niskom stopom mortaliteta dojenčadi (Coale, Cotts Watkins, 1986:440).

Ali to je istraživanje pokazalo i određene iznimke i upozorilo na neke dodatne relevantne čimbenike koji su djelovali u pojedinim zemljama, u posebnim prilikama, na smanjivanje nataliteta u tim zemljama. Tako je npr. smanjenje bračnog fertiliteta zabilježeno već oko 1800 u nekim "departmanima" Francuske⁶⁶⁾ i to s pretežno seoskim, nisko obrazovanim stanovništvom, koje je imalo i visoke stope mortaliteta dojenčadi. – Ilustrativan je zatim primjer Engleske u 19. stoljeću koja je kao kolijevka Industrijske Revolucije imala relativno visok udjel nepoljoprivrednog i urba-

⁶⁴⁾ Chesnais pod pojmom "razvoj" podrazumijeva i mnoge "kvalitativne elemente" kao što su: kultura, ekonomija, ishrana, zdravlje, očekivano trajanje života, političko-demografske vrednote (Chesnais, op.cit., 1992., str. 23).

⁶⁵⁾ U cjelosti je istraživanje objavljeno u knjizi A. J. Coale, S. Cotts Watkins (editors), *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton 1986. – Kako je istraživanje započelo 1963., to je A. Coale postupno objavljivao i nalaze iz tog istraživanja. Otuda serija njegovih radova upravo iz tematike koja obrađuje demografsku tranziciju, osobito tranziciju nataliteta.

⁶⁶⁾ Iako literatura o demografskoj tranziciji ističe uglavnom Francusku kao zemlju u kojoj je natalitet prvo počeo opadati, neka novija istraživanja ističu primjer Finske u kojoj je natalitet počeo padati već 1770-tih godina i to u uvjetima dominacije seoskog stanovništva. Tome je pridonijela primarno promjena karakteristika ženidbe (prijelaz s ranih, univerzalnih ženidbi na kasne ženidbe) kao i porast broja neudatih/neoženjenih osoba. Radi se prema tome o "multuzijanskoj tranziciji" (Lutz, W., *Factors Associated with Finnish Fertility Decline since 1776*, *Population Studies*, Vol. 41., No. 3/1987, London; također van Popel, op.cit.).

nog stanovništva, a počela je smanjivati natalitet kasnije nego Francuska (u kojoj je to stanovništvo bilo po broju i udjelu manje).⁶⁷⁾ – Ili, ima primjera da je čimbenik dominacije “kućne industrije” u nekim “*departmanima*” Francuske bitno uvjetovao visok natalitet još u 19. stoljeću, zbog znatnih potreba za obiteljskom radnom snagom. – Navedeno istraživanje pokazuje u nekim sredinama (npr. u nekim “*departmanima*” Belgije) djelovanje specifičnih čimbenika na smanjenje bračnog fertiliteta, kao što su: oskudica obradive zemlje, kulturno naslijeđe (tradicija i običaji), utjecaj religijskih dogmi, promjene svjetonazora vezano uz prodor modernih ideja (trendovi sekularizacije).⁶⁸⁾ (Coale, Cotts Watkins, 1986).

Slijedi prema tome zaključak da je *tranzicija nataliteta u centralnoj tranzicijskoj podetapi, nastupila primarno u sklopu ukupnog procesa modernizacije i njegovih segmentarnih procesa – industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja, ali da u specifičnim socio-ekonomskim i socio-kulturnim uvjetima, djeluju i dobivaju ponder primarnog čimbenika pojedini specifični čimbenici i prilike*. To nameće svakom pojedinačnom istraživanju potrebu konkretizacije analitičkog okvira istraživanja *tranzicije nataliteta* (Wrigley, 1985; Hollingsworth, 1969; Laslet, 1965; Coale, Cotts Watkins, 1986.). *Valja također zaključiti da tranziciju nataliteta uvjetuje istovremeno djelovanje mnogih čimbenika (gospodarskih, socijalnih, socio-kulturnih, socio-geografskih), među kojima primarno djelovanje imaju čimbenici modernizacije.*

Neke teorije o smanjivanju nataliteta i njegovim odrednicama

Na osnovi *specifičnih* gospodarskih, društvenih, socio-psiholoških i drugih prilika koje su djelovale na tranziciju nataliteta u pojedinim zemljama, *pojedini autori kao bitan faktor te tranzicije ističu jedan ili drugi fenomen. Postoji nekoliko teorija koje na temelju različitih čimbenika ili prilika nastoje objasniti bitne uzroke smanjivanja nataliteta/fertiliteta u današnjim razvijenim zemljama u etapi njihove demografske tranzicije, napose u njezinoj centralno-tranzicijskoj podetapi*. Ovdje ćemo se ukratko osvrnuti na bitne postavke i zaključke nekolicine relevantnih teorija, kao što su teorija socijalne kapilarnosti A. Dumonta, teorija “tijeka bogatstva” J. Caldwell, teorija “multifaznog odgovora” K. Davisa i druge, koje ćemo ovdje ukratko prikazati.

1. **R. Cantillon** je oko 1730., u svojoj knjizi *Opća rasprava o prirodi trgovine*,⁶⁹⁾ pokušao objasniti rani pad nataliteta u Francuskoj svoga doba, koji su uvjetovale

⁶⁷⁾ Ne treba zaboraviti da je u Švicarskoj, već oko 1800. godine ženevska buržoazija prakticirala “kontrolu bračnog fertiliteta” (Henry, 1956), dakle da je imala “neomaltuzijansku tranziciju”.

⁶⁸⁾ Poznato je da je Francuska Revolucija (1789. godine) donijela sa sobom prodor novih, liberalnih slobodnih ideja, napose o emancipaciji žena.

⁶⁹⁾ R. Cantillon, *Opća rasprava o prirodi trgovine*, prijevod, CEKADE, Zagreb 1992., str. 66-67. Taj je rad Cantillon objavio oko 1730. (točna godina nije poznata). On je tu zapravo objašnjavao za Francusku, prvu tranziciju (“maltuzijansku tranziciju”), a razmatrao je posebno čimbenike ograničavanja fertiliteta (kasne ženidbe i neženstvo).

kasne ženidbe, relativno visok udjel neženja/neudatih i promjena reproduksijskog ponašanja u braku. Cantillon neženstvo kod nižih slojeva društva tumači ekonomskim i socio-psihološkim motivima, tj. željom pojedinca da ne osiromaši, "da ono malo što ima" očuva kako bi održao svoj standard. Razlog ograničenju fertiliteta u braku, koji rezultira manjim brojem djece, tumači željom roditelja da svojim potomcima osiguraju održanje *iste razine standarda kakvu imaju i oni, njihovi roditelji*, tj. *željom da njihovi potomci ne osiromaše*. Dostignuta razina standarda roditelja je dakle, prema Cantillonu, svojevrsna granica razmnožavanja, tj. broja djece u obitelji.

2. Francuska je i u 19. stoljeću pružala plodnu podlogu za sociološka ispitivanja demografskih fenomena. U njoj je stopa prirasta od 1850. do 1900. (i dalje) bila vrlo niska i u prosjeku je oscilirala oko nule. Francuz *Arsene Dumont*⁷⁰⁾ u to je vrijeme ukazao na uvjetovanost smanjenog nataliteta naporima za postizavanje višeg socijalnog statusa, odnosno željom za "prebacivanje" iz niže društvene klase u višu. Njegova teorija poznata je pod imenom "*teorija socijalne kapilarnosti*". – Ova se teorija temelji na analogiji s poznatim fenomenom fizike u vezi s napetošću na površini tekućine: ako se jedna cjevčica postavi okomito u posudu s tekućinom, tada će tekućina u cjevčici porasti iznad razine u posudi: što je cjevčica uža – rast tekućine u njoj je viši. – U želji za poboljšanjem socijalnog statusa, odnosno za prijelazom iz niže u višu klasu – mogućnost koja je u Francuskoj toga doba objektivno postojala, – pojedinac postaje nezainteresiran za vlastitu reprodukciju, a okupiran jedino mogućnošću uspona na društvenoj ljestvici. Dumont je vjerovao u zakonitost "socijalne kapilarnosti" u pogledu djelovanja na broj rađanja, pa je isticao: "Ono što je sila teže u fizici, to je kapilarnost u socijalnom poretku". Zbog toga je pad stope nataliteta u Francuskoj toga doba objašnjavao direktno "penjanjem", odnosno prijelazom ljudi iz nižih u više društvene slojeve.⁷¹⁾ Ta je teorija obrazložena u knjizi "La Morale basée sur la démographie" ali nije za života autora privukla pažnju javnosti. Danas se u demografskoj teoriji smatra da je čimbenik socijalne mobilnosti u gore iznesenom smislu mogao i može imati važno djelovanje na razinu fertiliteta u onim društvima (poput Francuske 19. stoljeća) u kojima je prijelaz iz niže u višu socijalnu grupu, klasu, objektivno moguć.

Takvo je stanovište već 1874. anticipirao *F. Bertillon*⁷²⁾ kada je pisao da ambicije za društvenim usponom u otvorenom društvu poput francuskog, djeluju na smanjenje broja djece u obitelji. A društveni uspon, prijelaz iz niže u višu klasu,

⁷⁰⁾ Arsene Dumont (1849-1902) bio je jedno vrijeme profesor na Univerzitetu u Strasbourg, a kasnije je radio u državnoj službi uz nisko plaćeni posao. Bio je, kako kaže Colin Clark, "karikatura tipičnog Francuza svog vremena", neoženjen, posjednik malog naslijeđenog kapitala, ubijedeni ateist. Život je okončao samoubojstvom, u siromaštvu, nemajući čime platiti račune u hotelu. Najpoznatiji radovi A. Dumonta su: "Dépopulation et civilisation", Etude démographique, Paris 1890, te "Natalité et démocratie", Conférences faites à l'Ecole d'anthropologie de Paris, Paris 1898.

⁷¹⁾ Prema W. S. Thompsonu – D. T. Lewisu: "Population Problems", op. cit., te Colinu Clarku: "Population Growth and Land Use", (op. cit.).

⁷²⁾ Vidjeti, Bertillon, A., "Natalité", u Dictionnaire encyclopedique des Sciences Médicales, Paris 1874.

pridonosi boljitku potomaka tj. njihovom većem životnom standardu, ističe Bertillon.

Francuski ekonomist *P. Leroy-Beaulieu* (1913.) iako pretežno zastupa ekonomsku teoriju fertiliteta, također smatra da je razina fertiliteta u društvu pod stalnim pritiskom "društvenih ambicija i želje za ugodnim životom i luksuzom", što onda dovodi do manjeg broja djece u obitelji.⁷³⁾

Zanimljivo je da se pad fertiliteta u SAD u drugoj polovici 20. stoljeća,⁷⁴⁾ uvelike objašnjava u vezi s postojećim aspiracijama i mogućnostima za postizanje višeg materijalnog i socijalnog statusa. Američki ekonomist *J. S. Duesenberry*, protagonista teorije potrošačkog ponašanja, bazirane na tzv. efektu demonstracije, ističe da želja za većom potrošnjom i višim standardom ide usporedno sa smanjivanjem veličine obitelji, jer po broju članova manje obitelji lakše dostižu viši ekonomski i socijalni status.⁷⁵⁾

3. Sljedeća grupa teoretičara, uglavnom sociologa i ekonomista, *primarnu ulogu u snižavanju fertiliteta pripisuje promjenama u stavovima i motivima u pogledu veličine obitelji, promatrajući ih kao odraz promjena nastalih gospodarskom, tehničkom i tehnološkom revolucijom.*

U vezi s tim, mnogi od njih (kao Notestein, Thompson, Kirk, Coale, Stolnitz, Pavlik, Chesnais) ističu da su upravo *industrijalizacija i urbanizacija onaj sveobuhvatni čimbenik smanjivanja fertiliteta, koji u sebi agregira niz drugih čimbenika* (kao širenje obrazovanja, zapošljavanje žena izvan kuće, promjenu uvjeta života obitelji prijelazom iz sela u grad, slabljenje utjecaja tradicije i običaja, zakonsku legislativu, sl.).⁷⁶⁾ To je ujedno i temeljna pretpostavka teorije demografske tranzicije, pa stoga ne začuđuje da su među gore navedenim autorima većina autora protagonisti te teorije.

Dakle, većina europskih pisaca, od Landry-ja do Sauvy-ja preko Momberta, Wolfa i drugih, smatra da glavni uzrok pada nataliteta leži u spletu *složenih uvjeta i isprepletenih uzroka među kojima promjena motiva, stavova i vrijednosti ima vrlo*

⁷³⁾ Vidjeti, Leroy – Beaulieu, P., *La Question de la population*, F. Alean, Paris 1973.

⁷⁴⁾ Vidjeti: Irene B. Taeuber, "Demographic Transition and Population Problems in the United States", *The Annals Academy for Social and Political Sciences*, 1967. Vidjeti također, Hankins F. H., "Does advancing civilisation involve a decline in natural fertility?", *Publication of the American Sociological Society (U.S.A.)*, Vol. XXIV, No. 2., May 1930; – Spengler J. J.: "France Faces Depopulation", *Duke University Press, Durham, N. C.* 1948. (revidirano i prošireno izdanje 1978.).

⁷⁵⁾ James S. Duesenberry, "Income, Saving and Theory of Consumer Behaviour", *Harvard University Press, Poglavlje III*, Fourth Printing, 1962.

⁷⁶⁾ F. W. Notestein, Dudley Kirk i Sheldon Segal zastupaju sasvim određeno i jasno takvo stanovište u radu, "The Problem of the Population Control", u knjizi "Population Dilemma" (P.M. Hauser edited), op.cit., 1965. Slično stanovište zauzimaju i drugi autori u ovoj knjizi: A. J. Coale, H. F. Dorn, P.M. Hauser. Horace Belshaw također se priklanja ovom stajalištu u knjizi: "Population Growth and Level of Consumption", Alenn and Unwin, London 1956. To stanovište u potpunosti zastupaju i Z. Pavlik (1986.) i J. C. Chesnais (1992). Ono je također zastupljeno u poznatoj publikaciji UN-a, Population Division, *The Determinants and Consequences of Population Trends*, Vol. I., Second Edition, New York 1973, kao i u publikaciji UN-a, *Socio-economic Development and Fertility Decline, Review of Some Theoretical Approaches*, New York 1990.

važnu ulogu. Manji broj teoretičara, pripisuje, međutim, promjenama stavova i tradicionalnih vrijednosti relativno samostalno značenje u odnosu na promjene ekonomske prirode u pogledu nastalog smanjivanja fertiliteta,⁷⁷⁾ što se zbog povezanosti niza činilaca u tom procesu ne da braniti. Tako Landry (1934.) smatra da je bitni uzrok pada fertiliteta “masovni pokret prema slobodi mišljenja” te napominje da je fenomen pada nataliteta u Francuskoj započeo istovremeno s početkom Francuske Revolucije. Za njega je “racionalizacija života” (koja nastaje u okviru pokreta slobode mišljenja) u svim područjima društvenog života, temeljni uzrok smanjivanja fertiliteta. – S time u vezi *Leroy-Beaulieu* (1913) uopćava uzroke pada nataliteta frazom da *demokratska civilizacija bitno djeluje na pad nataliteta*, pa time tom čimbeniku daje relativno samostalno značenje. Svakako je opravdanije i s obzirom na empirijske nalaze teorijski prihvatljivije konstatirati, kako to sadrži teorija demografske tranzicije, da ukupan proces *m o d e r n i z a c i j e* društva, koja kao širi pojam uključuje i civilizaciju, dovodi do tranzicije odnosno do smanjivanja nataliteta.

4. Osebjuna i uvjerljiva je u tom kontekstu teorija prof. *Kingsley Davisa*⁷⁸⁾ prema kojoj je snižavanje fertiliteta primaran i izravan odraz smanjivanja smrtnosti. Tendencija smanjivanja smrtnosti koja ide zajedno s industrijalizacijom, uz održavanje visokog stupnja nataliteta, postavlja pred svaku obitelj problem porasta broja djece koji počinje sačinjavati rastuću prepreku poboljšanju ekonomskog, odnosno dohodovnog statusa obitelji. U takvim uvjetima redovito nastupa, upravo pod “pritiskom” smanjene smrtnosti na ograničene obiteljske fondove, promjena stavova obitelji prema broju djece koja uza se veže tzv. “multifazni odgovor”. On se izražava promjenom reprodukcijskog ponašanja u širem i užem smislu i to putem kasnijeg ulaska u brak, primjenom kontracepcije u braku (tj. padom bračnog fertiliteta) i migracijom. Ti se “demografski odgovori” često događaju neposredno, pa im je tada djelovanje na pad fertiliteta – jače. – Kritičke primjedbe upućene Davisovoj teoriji uglavnom se svode na sljedeće: ako pad mortaliteta ide zajedno s industrijalizacijom, zašto onda proglasiti “isključivim prauzrokom” ograničavanja nataliteta jedino smanjivanje smrtnosti? Isto je tako moguće industrijalizaciju i prateće društvene promjene smatrati bitnim uzrokom tranzicije u sferi nataliteta. – Prof. K. Davis, međutim, insistirajući, po našem mišljenju opravdano, na snižavanju mortaliteta samo kao polaznoj karici u lancu faktora koji djeluju u tom pravcu, donekle slabi oštricu navedenog prigovora, premda prema našoj ocjeni, ipak ne inzistira dovolj-

⁷⁷⁾ To su posebno Carr-Saunders, poglavlje IX u knjizi “World Population”, op. cit., te R. R. Kuczynski, “Population Movements”, Oxford University, Press 1939. Landry zastupa slično mišljenje (1934.).

⁷⁸⁾ K. Davis: “The Theory of Change and Response in Modern Demographic History” u knjizi T.R. Ford - G. F. de Jong: “Social Demography”, op. cit. str. 23-43, 1970. (Rad je prvi put publiciran 1963. u “Population Index”, No. 4/1963.). Na takav efekt pada mortaliteta na fertilitet upozoravao je također Notestein naročito u radu “Economic Problems of Population Change”, u knjizi “Proceedings of the Eight International Conference of Agricultural Economists”, Oxford Univ. Press, London 1953.

no na uvjetovanosti tranzicije u sferi nataliteta društveno-gospodarskim promjenama.⁷⁹⁾ Pri tome valja podvući da se Davisovo tumačenje odnosi na proces "spontane tranzicije mortaliteta", kakva je ona bila u zapadno-europskim zemljama. U današnjim zemljama u razvoju, koje obilježava "inducirana tranzicija mortaliteta", nije usljed "uvoza" medicinskih dostignuća iz razvijenih zemalja, došao do izražaja "multifazni odgovor" pada nataliteta na prethodni inducirani pad mortaliteta, pa je zato podetapa rane tranzicije relativno dugo trajala, odnosno u nekim zemljama (Crna Afrika) traje i dalje.

5. Sljedeće teorijsko objašnjenje snižavanja fertiliteta daje **Raymond Pearl** koji ističe da je pad fertiliteta bitno uvjetovan porastom gustoće stanovništva. U knjizi "The Natural History of Population" (1939) piše: "Što je viši stupanj industrijalizacije, urbanizacije i k o n s e k v e n t n o gustoće stanovništva..., niži je fertilitet i stopa rasta stanovništva i vice versa".⁸⁰⁾ Mnogo ranije od Pearla slična razmatranja iznosi **Michael Thomas Sadler** (1780-1835.). Sadler je ekonomist, suvremenik Malthusa. On je isticao: "Plodnost ljudi je, ceteris paribus (uz ostale iste uvjete) u inverznom odnosu prema njihovoj gustoći".⁸¹⁾ Pearlova razmatranja uzimaju uglavnom u obzir situaciju u zemljama Zapadne Europe, koje su gusto naseljene. – Pokazalo se, međutim, da je do snižavanja fertiliteta tijekom demografske tranzicije došlo i u zemljama koje su relativno rijetko naseljene (SAD, Novi Zeland), pa se tom čimbeniku u suvremenoj teoriji ne pripisuje veće značenje.

6. **Josué de Castro** najeminentniji je suvremeni predstavnik teorije koja kretanje fertiliteta veže uz strukturu prehrane.⁸²⁾ Ta teorija predstavlja svojevrstu varijantu teorije **Thomasa Doubledaya** koji je u 19. stoljeću pokušao formulirati "prirodan zakon stanovništva".⁸³⁾ J. de Castro je laboratorijskim ispitivanjima na pokusnim životinjama došao do hipoteze da veće učešće proteina u prehrani smanjuje plodnost i obratno. Iz toga izvlači zaključak, relevantan za nerazvijene zemlje, da bi u uvjetima veće opskrbljenosti stanovništva prehranbenim prvenstveno visokoproteinskim proizvodima, fertilitet automatski pao.

⁷⁹⁾ Njemački pisac J. Wolf je još prije prvog svjetskog rata, analizirajući čimbenike pada nataliteta u Njemačkoj, ukazivao *prvenstveno na djelovanje pada mortaliteta*. (Wolf, J., Der Geburtenrückgang: Die Rationalisierung des Sexuallebens in unser Zeit, Fisher, Jena, 1912.).

⁸⁰⁾ Citirano prema Horace Belshaw, op. cit. str. 26.

⁸¹⁾ M. T. Sadler "Ireland, Its Evils and Their Remedies", citirano prema W. S. Thompson-D. T. Lewis, "Population Problems", (op. cit., str. 38).

⁸²⁾ J. de Castro, "The Geography of Hunger", Little and Brown Publishers, Boston, 1952. Pet godina kasnije pojavila se knjiga Jacoba Osera: "Must Men Starve?" (Abelard-Schuman, New York 1957) koja je pridružuje stavovima J. de Castra.

⁸³⁾ Zanimljivo je podsjetiti da u osnovi identično shvaćanje iznosi u 19. stoljeću engleski ekonomist Thomas Doubleday, koji ističe da je porast broja ljudi u inverznom odnosu prema opskrbljenosti i kvaliteti prehrane, tako da što je bolja prehrana to je polaganiji porast stanovništva. (T. Doubleday: "The True Law of Population Shewn to be Connected with Food of People", op. cit.).

Kao osnovni kontraargument njegovoj tezi ističe se nemogućnost poistovjećivanja reprodukcije ljudi, koja je podvrgnuta kompleksnim nebiološkim utjecajima, s biološkom reprodukcijom ostalih životinjskih vrsta, te činjenica da niz istraživanja u SAD, skandinavskim i drugim zemljama pokazuje da je bolje prehranjena žena, uz iste ostale uvjete, sposobnija da rada nego neishranjena osoba.

7. Među teorijama koje smanjivanje fertiliteta u etapi demografske tranzicije objašnjavaju efikasnošću primjene sredstava kontracepcije ističu se *Henry Pratt Fairchild* i *William F. Ogburn*. Potporu svoje teze nalaze na primjeru Velike Britanije u kojoj je natalitet započeo svoj pad potkraj 19. stoljeća, a prema njihovom mišljenju zahvaljujući pronalasku djelotvornih sredstava kontracepcije. Njihova teorija počiva na nekoliko inače poznatih činjenica: stopa nataliteta počela je svoj pad u višim socijalnim slojevima, u gradu, dakle, upravo tamo gdje su postojale informacije i spoznaje o novim mogućnostima kontrole rađanja, a tek zatim je preko urbanih sredina postupno zahvaćala seoska područja. Tako je fertilitet započeo svoju opću tendenciju pada.⁸⁴⁾

Ne poričući važnost primjene suvremenih sredstava kontracepcije u snižavanju nataliteta, činjenica je da je to samo jedan od brojnih čimbenika koji je u okviru općeg procesa razvoja djelovao na smanjivanje nataliteta u zemljama Europe u 19. stoljeću, jer su i ranije relativno dugotrajno bile primjenjivane razne tradicionalne metode sprečavanja začeća ili rađanja (*coitus interruptus* i pobačaj), a ipak je stopa nataliteta ostajala visoka.⁸⁵⁾

8. Sljedećih *nekoliko teorija temelje se na daljoj razradi* (u smislu nabiranja novih čimbenika) *ili pak na određenoj reinterpretaciji teorije demografske tranzicije*.

Među najpoznatije takve teorije spada *teorija tijeka bogatstva* australskog demografa *J. C. Caldwell* (Caldwell, 1967, 1976., 1978., 1982.)⁸⁶⁾ On prilazi reinterpretaciji teorije demografske tranzicije oslanjajući se na razmatranje karakteristika tradicionalnog afričkog društva u kojem dominira proizvodnja koja se temelji na obitelji kao bitnoj jedinici proizvodnje. Dokazuje da društva sa stanovišta organizacije proizvodnje mogu biti klasificirana u dvije grupe: (1) društva u kojima se proizvodnja temelji na tradicionalnoj obitelji s visokim fertilitetom, i (2) društva koja se temelje na kapitalističkoj proizvodnji (kada su radnici iz obitelji plaćeni izvan obitelji, tj. od svog poslodavca) s niskim fertilitetom. U oba tipa društva, obrazlaže Caldwell, reproduksijsko je ponašanje *ekonomski racionalno* s obzirom na društveno

⁸⁴⁾ Citirano prema: Frank W. Notestein, Dudley Kirk, Sheldon Segal: "The Problems of Population Control", op. cit., str. 125-128.

⁸⁵⁾ Vidjeti: Thompson-Lewis: "Population Problems", op.cit., str. 386.

⁸⁶⁾ O drugim teorijama koje neposredno ili posredno obrađuju teoriju "tijeka bogatstva" J. Caldwell, vidjeti, Kaplan, H., *Evolutionary and Wealth flows Theories of Fertility, Population and Development Review*, No. 4/1994., New York.

određene ekonomske ciljeve i s obzirom na granice koje postavljaju biološki i socio-psihološki čimbenici (Caldwell, 1978). Stoga visok natalitet ima u tradicionalnom društvu svoje ekonomsko opravdanje, ekonomski je racionalan, zato što *to društvo bitno obilježava tijekom bogatstva od djece ka roditeljima*. U modernom kapitalističkom društvu, međutim, usporedo s ukupnim procesom razvoja koji povećava broj djece, obrazovanja i uopće privođenja djece u radnu dob života, – *tijekom bogatstva ide od roditelja ka djeci*. To snažno djeluje na smanjenje nataliteta, vodeći prirodni prirast stanovništva prema nuli.

Caldwell naglašava da je *temeljno pitanje demografske tranzicije u smjeru i veličini intergeneracijskog tijeka bogatstva, tj. prijelaza tog tijeka "od djece ka roditeljima" u tijekom "od roditelja ka djeci"*. S tim u vezi napominje da je primarna odrednica početka tranzicije nataliteta učinak koji ima masovno obrazovanje djece, koje prvobitni tijekom bogatstva u tradicionalnom društvu preobražava u tijekom bogatstva karakterističan za moderna društva.

Masovno obrazovanje djeluje na razinu nataliteta posredstvom pet mehanizama:⁸⁷⁾ (a) obrazovanje smanjuje "potencijal" djece kao radne snage za rad u kući i izvan nje, (b) obrazovanje povećava izdatke roditelja za djecu i znatno razine izdataka potrebnih za samo školovanje, jer školovana djeca imaju prema roditeljima veće novčane zahtjeve,⁸⁸⁾ (c) društvo počinje smatrati djecu budućim resursom, pa očekuje od roditelja da to od njih i učine, i da time sačuvaju tu "društvenu investiciju", (d) obrazovanje djece ubrzava kulturne promjene, (e) u zemljama u razvoju, obrazovanje služi promociji vrijednosti karakterističnih za srednju klasu zapadnih zemalja koje vode snižavanju nataliteta.

Caldwell je svojom tezom o promjeni intergeneracijskog smjera "tijeka bogatstva" reinterpretirao teoriju demografske tranzicije stavljajući naglasak na ekonomsku vrijednost djece. Ali je istovremeno naglasio važnost socijalnih i socio-kulturnih čimbenika za tranziciju nataliteta, a među njima je primarnu važnost (kako smo vidjeli) dao čimbeniku obrazovanja.

U suvremenim raspravama o smanjivanju nataliteta u zemljama u razvoju, konkretno na UN Međunarodnoj konferenciji o stanovništvu i razvoju (Kairo, rujan 1994.)⁸⁹⁾ obrazovanju uopće, a napose žena, pripisuje se rang "primarnog čimbenika" u smanjivanju fertiliteta. Međutim, valja imati na umu da obrazovanje ne nastaje samo od sebe niti djeluje samo za sebe. Ono je neraskidivnim sponama vezano uz proces industrijalizacije proizvodnje i urbanizacije društva i integralni je dio tih

⁸⁷⁾ Prema: Caldwell, J. C., Mass Education as a Determinant of Fertility Decline. (Paper presented at International Union for the Scientific Study of Population, Seminar on Determinants of Fertility Trends, Bad Homburg, April, 1980); vidjeti također: UN, Population Division, Socio-Economic Development and Fertility Decline, ..., New York 1990. op.cit.

⁸⁸⁾ Leroy-Beaulieu je u ranije spomenutom radu iz 1913. godine, naglasio da sve veći zahtjevi koje emancipirani mladi ljudi stavljaju roditeljima za podmirenje svojih potreba, smanjuju natalitet.

⁸⁹⁾ Vidjeti: United Nations, Report of the International Conference on Population and Development, Cairo 5-13 Septembar, 1994., New York 1995.

procesa, kako to postulira teorija demografske tranzicije. U okviru i samo u okviru interakcije tih procesa, obrazovanje uopće a napose obrazovanje žena dobiva ulogu izvanredno važnog čimbenika koji snažno djeluje, uz ostale iste uvjete, na smanjivanje nataliteta.

9. *Sljedeće dvije teorije koje dalje razrađuju i dopunjuju teoriju demografske tranzicije nabranjem dodatnih relevantnih čimbenika smanjivanja nataliteta su teorija intermedijarnog okvira i teorija praga (threshold hypothesis).*

Teorija intermedijarnog okvira K. Davisa i J. Blake (1956) naglašava važnost neposrednih varijabli, bioloških i socio-bioloških, odnosno onih preko kojih drugi čimbenici djeluju na smanjivanje nataliteta. Ta teorija polazi od spoznaje da proces reprodukcije stanovništva valja razmatrati u tri faze (faza spolnog snošaja, začeca i trudnoće), i da on može biti zaustavljen u svakoj od tih faza. Autori navode 11 "kritičnih varijabli" u reproduksijskom procesu koje neposredno djeluju na natalitet i grupiraju ih u tri grupe: varijable koje djeluju na mogućnost snošaja, na začeca i na trudnoću. Prvih 6 varijabli, koje utječu na mogućnost snošaja, čine varijable koje djeluju na formiranje seksualne zajednice i na njezin prekid (dob ulaska u zajednicu, neženstvo i duljina reproduksijskog razdoblja provedenog u toj zajednici te izvan nje), kao i varijable koje djeluju unutar zajednice (dobrovoljna/nedobrovoljna apstinencija i bolest). – Na začeca djeluju 3 varijable: fekonditet/sterilitet, upotreba/neupotreba sredstava kontracepcije i dobrovoljan/nedobrovoljan fekonditet/sterilitet (npr. medicinske metode prevencije začeca, kao sterilizacija i sl.). Konačno, na ishod trudnoće djeluju 2 varijable: smrt fetusa zbog medicinskih razloga (spontani pobačaj) i zbog drugih razloga (artificijelni, namjerni pobačaj).⁹⁰⁾

Tih 11 varijabli – ističu autori, djeluju na fertilitet neposredno, dok druge, kao primjerice društvene varijable, djeluju posredno. Dakle, prilikom istraživanja djelovanja procesa razvoja i njegovih brojnih sastavnica na smanjivanje fertiliteta, valja uzeti u obzir navedene neposredne varijable (biološke i socio-biološke), jer druge varijable djeluju na fertilitet posredstvom jedne ili nekoliko od tih 11 varijabli.⁹¹⁾

Navedena teorija intermedijarnog okvira koju su prezentirali K. Davis i J. Blake teorijski je važna, jer ukazuje na svu složenost djelovanja raznih čimbenika na natalitet/fertilitet. Autori su na taj način upozorili na međuizavisnost bioloških, ekonomskih, socijalnih i drugih čimbenika u njihovu djelovanju na tranziciju nataliteta.

⁹⁰⁾ J. Bongaarts ističe da nisu sve varijable jednako važne za reprodukciju. On naglašava važnost 4 varijabli i to: udjel osoba u braku, kontracepcija, artificijelni pobačaj i razdoblje laktacije (Bongaarts, J., A. Framework for Analysing the Proximate Determinants of Fertility, Population and Development Review, No. 1/ 1978, New York).

⁹¹⁾ Tako je npr. iz istraživanja determinanti fertiliteta opće poznato da obrazovanje znatno djeluje na fertilitet: žene s višim obrazovanjem imaju u pravilu manje djece. Ali obrazovanje ne djeluje na fertilitet izravno, već posredno, tj. "posredovanjem" primjerice kasnije udaje, primjene sredstava kontracepcije, drugačijim životnim i radnim aspiracijama.

Sljedeća je *teorija praga razvoja* (*Threshold Hypothesis*) koju su u prvoj verziji razradili *stručnjaci pri Populacijskom Odjelu UN-a* (1963., 1965), a zatim ju je detaljnije razradio *K .S. Srikantan* (1977). Prema toj teoriji postoji određeni "socio-ekonomski prag za smanjivanje nataliteta", tj. smanjenje nataliteta otpočinje onda kada jedna ili više pratećih varijabli dosegnu određenu vrijednost "praga razvoja" (Srikantan, 1977:6). Znači prema toj teoriji smanjenje nataliteta će nastupiti onda kada demografski relevantne, ekonomske i socijalne varijable, dostignu određeni "prag razvoja". U tom se "pragu razvoja"⁹²⁾ sakuplja utjecaj različitih varijabli relevantnih za početak pada nataliteta, koje čine njegovu nužnu pretpostavku.

Empirijska razrada "hipoteze praga" odnosi se na odrednice smanjivanja nataliteta u zemljama u razvoju. Istraživanja su pokazala da dok se u procesu društveno-gospodarskog razvoja ne prijeđe određeni "prag razvoja", nakon kojega natalitet opada na stabilno nisku razinu (bez dodatnih poticaja), ekonomsko-socijalni faktori imaju slabi učinak ili uopće ne djeluju na pad nataliteta (Petersen, 1986).

Teorija praga razvoja temelji se na dvije bitne pretpostavke: (1) da je smanjenje nataliteta povezano sa smanjenjem mortaliteta i s promjenama u vrijednostima, normama i socio-ekonomskim institucijama, (2) da natalitet započinje svoje smanjivanje (stadij "take off") kada jedna ili više međupovezanih varijabli dosegne određenu razinu "praga razvoja". – Pri tome, pad nataliteta mora biti stvarni pad, a ne slučajna oscilacija, koji mora trajati barem deset godina, po mogućnosti ubrzanim tempom, tako da dovodi do značajne razlike između početne i završne razine nataliteta (Srikantan, 1982).

Postavlja se zatim pitanje: koje su dodirne točke, a koje su razlike između teorije praga razvoja i teorije demografske tranzicije? – Teorija praga se temelji na istoj temeljnoj pretpostavci kao i teorija demografske tranzicije, da je smanjenje nataliteta u interakciji sa smanjenjem mortaliteta, s promjenama u društveno-ekonomskom razvoju i u društvenim normama i vrijednostima. Istovremeno se ta teorija razlikuje od teorije tranzicije u sljedećem: (a) teorija praga razvoja ne formuliira čvrstu uzročnu vezu između nataliteta i navedenih pratećih varijabli, već ostavlja da se to utvrdi novim empirijskim istraživanjima; (b) ona ne pretpostavlja da će samo demografska tranzicija završno dovesti do stabilne ravnoteže među stopama nataliteta i mortaliteta (na njihovoj niskoj razini); (c) karakteristike praga razvoja nisu stabilne, već se po pretpostavci mogu mijenjati od jednog do drugog područja, ovisno o različitom kulturnom okruženju i društvenim institucijama.

Teorija praga razvoja navodi šest pokazatelja značajnih za utvrđivanje "praga razvoja" na kojem počinje smanjenje nataliteta. To su: očekivano trajanje života (za žene), potrošnja energije per capita, postotak aktivnog stanovništva u poljoprivredi, posto-

⁹²⁾ Teorija "praga razvoja" nije novina u društvenim znanostima. U ekonomskoj je znanosti, naročito u teoriji razvoja, poznata ideja o tzv. stadiju "take off", odnosno samoodrživi rast (sustained growth) temelji se na ideji stadija "početka razvoja" ("take off stage").

tak upisanih u prve razrede osnove škole (za žensku djecu), broj stanovnika na jedan bolnički krevet i dnevni opticaj novina per capita (United Nations, 1965., 1973). Pri tome je implicite sadržana pretpostavka da se iza određene brojčane razine tih pokazatelja nalazi određene razina društveno-ekonomskog razvitka.

Međutim, teorija praga razvoja ne precizira koji je to "prag" i kako se on može odrediti, odnosno ona ne daje definiciju praga razvoja na kojem otpočinje stadij "take off" u smanjivanju nataliteta. Ta teorija zatim ne kvantificira navedenih šest pokazatelja, što bi pomoglo brojčanom utvrđivanju određenog, karakterističnog praga razvoja potrebnog za pad nataliteta. Nadalje, teorija praga razvoja ne pokazuje je li taj "prag razvoja" s l i č a n u svim zemljama, bez obzira na moguće razlike među njima u stopi ekonomskog razvoja, u kulturnim i drugim obilježjima. Zbog *nedefiniranosti praga razvoja kao pojma i nemogućnosti da se odredi njegova kvantitativna "kritična razina" na kojoj počinje smanjivanje nataliteta*, – *teorija praga razvoja nije se održala kao samostalna teorija, već samo kao prilog detaljnijoj razradi teorije demografske tranzicije.*

(c₃) KASNA TRANZICIJSKA PODETAPA

Treća podetapa u okviru etape demografske tranzicije je kasna tranzicijska podetapa, u kojoj natalitet i dalje opada ali sporije nego u centralnoj podetapi. Mortalitet lagano opada, ali sporije od nataliteta, tako da ima tendenciju stagnacije, koja je naročito izražena u etapi posttranzicije. Uzroci smanjivanja mortaliteta u kasnoj podetapi, pored postojećih demografsko-bioloških odrednica, sve su više socio-psihološke prirode, a uvjetovani su brojnim novim stavovima i odnosom prema životu, novim stilom života, koji sobom donosi postindustrijsko društvo (van de Kaa, 1980. i 1987; Tabach, 1989.).

Vidjeli smo na primjeru razvijenih europskih zemalja da se u procesu demografske tranzicije dogodio prijelaz s visokih stopa mortaliteta i nataliteta na njihovu nisku razinu, jasno izraženu već u kasnoj tranzicijskoj podetapi a naročito u posttranzicijskoj etapi razvitka njihova stanovništva. U tom kontekstu valja obratiti pažnju na proces tzv. *epidemiološke tranzicije* koji se dogodio u razvijenim zapadnoeuropskim zemljama, a kasnije i u zemljama u razvoju, kao integralni dio tranzicije mortaliteta između njegove predtranzicijske visoke i posttranzicijske niske razine. Epidemiološka tranzicija je redovita, zakonita sastavnica tranzicije mortaliteta. Naime, smanjenje mortaliteta koje se dogodilo u okviru demografske tranzicije, rezultanta je na prvom mjestu opadanja mortaliteta u najosjetljivijim godinama života, tj. opadanja mortaliteta dojenčadi i male djece, a tek nakon toga, s određenim vremenskim pomakom, nastupilo je smanjenje mortaliteta odraslih i starijeg stanovništva.

Pod pojmom *epidemiološka tranzicija* razumijeva se *promjena uzroka smrtnosti od dominacije infektivnih (crijevnih i inih) zaraznih bolesti u predtranzicijskoj etapi, koje*

su zahvaćale pretežno mlađe stanovništvo, na dominaciju kroničnih i degenerativnih bolesti koje su glavni uzrok smrtnosti starog stanovništva (Omran, 1971; Olshinsky, 1986; United Nations, 1994). Epidemiološka tranzicija odvija se u tri stadija: u *prvom stadiju* su visoke stope smrtnosti dojenčadi i male djece (1-4 godine) uvjetovane utjecajem infektivnih bolesti, tako da je prosječno trajanje života kratko (oko 35 godina). To se odnosi na predtranzicijsku etapu a donekle i na podetapu rane tranzicije; u *drugom stadiju* epidemiološku tranziciju obilježavaju nova farmakološka otkrića i modernizacija zdravstvenih usluga (nova tehnologija). Učinci toga su proširenje smanjenja smrtnosti na s v e dobne grupe, a naročito na odrasle i staro stanovništvo; u *trećem stadiju* izraženo je širenje nove kulture zdravlja i zdravog načina života (smanjenje pušenja, potrošnje alkohola, promjena strukture prehrane i sl.) te medicinskih inovacija, što djeluje na smanjenje smrtnosti od kroničnih i degenerativnih bolesti od kojih umire pretežno staro stanovništvo i s time u vezi produženje prosječnog trajanja života (na oko 76 godina za muškarce i oko 80 godina za žene).

Analiza epidemiološke tranzicije kao sastavnice demografske tranzicije razotkriva radikalne promjene u u z r o c i m a smrti mlade i stare populacije u etapi posttranzicije u odnosu na predtranzicijsku etapu. Epidemiološka tranzicija koja je usko povezana uz higijenska poboljšanja i zdravstvenu zaštitu bitno je pridonijela povećanju stopa doživljenja odnosno smanjenju opće i specifičnih stopa mortaliteta po dobi kod dojenčadi i male djece, kao i specifičnih stopa smrtnosti starijeg stanovništva. Bitno je dakle pridonijela p o v e ć a n j u očekivanog trajanja života na dan rođenja (tj. srednjeg trajanja života).

U kasnoj tranzicijskoj podetapi nastavlja se smanjivanje nataliteta koje je započelo u centralnoj podetapi i ono je, kako smo naveli, nešto brže nego smanjivanje mortaliteta, tako da se prirodni prirast stanovništva ubrzano smanjuje tendirajući prema nuli. U okviru tranzicije nataliteta s visoke predtranzicijske razine na nisku posttranzicijsku razinu, tranzicija nataliteta koja se događa u etapi demografske tranzicije, obuhvatila je "maltuzijansku" i "neomaltuzijansku" tranziciju, s tim da su u početku podetape centralne tranzicije u okviru općih razvojnih čimbenika djelovali uzroci "maltuzijanske tranzicije" odnosno ranog pada nataliteta, koji su postupno, usporedo s tijekom ukupnog razvoja i s tim u vezi smanjivanja nataliteta, ustupali mjesto "neomaltuzijanskoj tranziciji", odnosno za nju karakterističnoj metodi kontrole rađanja (primjena sredstava kontracepcije). U kasnoj tranzicijskoj podetapi u okviru postindustrijskog društva dominantni su uzroci pada nataliteta socio-psihološke prirode i s tim u vezi čimbenici imanentni "neomaltuzijanskoj tranziciji". U razvijenim europskim i drugim zemljama krajem 1970-ih godina završena je kasna tranzicijska podetapa, i one se 1980-ih godina već nalaze u posttranzicijskoj etapi razvitka svoga stanovništva. To se napose odnosi na zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe, ali i na Sjedinjene Američke Države i Japan.

Demografska tranzicija u nekim zemljama (primjeri Francuske, Švedske, SAD, Japana)

Na kraju izlaganja o etapi demografske tranzicije u razvijenim zemljama obraditi ćemo primjere konkretnog odvijanja tog procesa u određenim zemljama (Francuska, Švedska, SAD i Japan).

Francuska ima u pogledu demografske tranzicije u Europi posebno mjesto, jer je u 18. stoljeću bila zemlja revolucije ideja i pionir demografske tranzicije odnosno demografske revolucije (kako ju naziva Landry). Specifičnost francuskog tipa demografske tranzicije je u tome što se taj proces tamo dogodio bez Industrijske Revolucije (Chesnais, 1992:333-334). Naime, francuski tip demografske tranzicije predstavlja u demografskoj povijesti *jedinstven primjer* koji obilježavaju tri bitne značajke: (1) rana (već u posljednjoj trećini 18. stoljeća) i relativno duga demografska tranzicija, (2) opadanje mortaliteta započelo je u Francuskoj istovremeno s opadanjem nataliteta (a ne prije opadanja nataliteta kao što je bio slučaj u drugim europskim zemljama), (3) ravan "profil" smanjivanja prirodnog prirasta stanovništva usljed usporednog smanjivanja obiju stopa s tendencijom prema nultoj stopi prirasta stanovništva, tj. u Francuskoj nije došlo do onog, za druge zemlje – tako karakterističnog povećanja prirodnog prirasta odnosno do tzv. demografske ekspanzije.⁹³⁾

Prve pojave smanjivanja nataliteta u Francuskoj zabilježene su već u 1770-tim i 1780-tim godinama i to u nekim jugozapadnim "departmanima" (Lot-et-Garonne i Calvados u Normandiji). Tu je stopa nataliteta nakon 1836. godine stabilno opadala, a u drugoj polovici 19. stoljeća bila je tako niska da više nije osiguravala jednostavnu reprodukciju stanovništva (van de Walle, E., 1974; Coale 1986).

Razlozi ranog pada nataliteta u Francuskoj su u mnogome sadržani u njezinoj osebujnoj društvenoj povijesti. Mnogi autori smatraju da je 18. stoljeće bilo dominantno "francuska epoha". U toj je zemlji tada došlo do revolucionarnih promjena u gotovo svim područjima života, a napose do revolucije ideja i uopće promjena u svjetonazoru, koje su u mnogome uvjetovale – kako kaže Landry (1934) – "revoluciju u sastavnicama prirodnog kretanja, naročito u smanjivanju nataliteta". Smatra se da su tri grupe relevantnih uzroka uvjetovale rani pad nataliteta u Francuskoj: (a) revolucija ideja i promjene u svjetonazoru (smanjenje utjecaja religijskih dogmi, jačanje individualizma i liberalizma, borba za slabljenje klasnih barijera i razlika, širenje ideje prosvjetiteljstva, širenje racionalizma i sl.). U to doba dolazi do promjena u "načinu" smanjivanja nataliteta: primat dobiva kontrola fertiliteta u braku pred ranije za Zapadnu Europu tako karakterističnim kasnim ženidbama i celibatom; (b) političke prilike bile su bitno obilježene Francuskom Revolucijom i

⁹³⁾ Najveća stopa prirodnog prirasta zabilježena je u Francuskoj u razdoblju 1815-1845. i to u iznosu od 6 promila, što je inače najmanja stopa ikada zabilježena u podetapi rane tranzicije tj. u etapi "demografske ekspanzije" u zemljama Zapadne Europe.

napoleonskim ratovima,⁹⁴⁾ i pogodovala su niskom i opadajućem natalitetu. Revolucija (1789.) je svojim proklamiranim načelom “jednakost, bratstvo, sloboda”, lomeći barijere među socijalnim grupama, podsticala društvene ambicije oba roditelja za sebe i za njihovu djecu. Veliki troškovi ratovanja i ljudski gubici u ratu, djelovali su psihološki na “depresiranje” nataliteta i gubitak optimizma,⁹⁵⁾ (c) agrarno pitanje u Francuskoj u 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća bitno obilježava prenapućenost sela koja se izražava u visokoj gustoći seoskog stanovništva. U vrijeme Revolucije Francuska je imala oko 78% stanovništva koje je živjelo na selu. Uz prenapućenost, za francusko selo toga doba bio je karakterističan sitan obiteljski posjed, kao i nasljedno pravo prvog sina (kasnije – samo nasljedno pravo sina). Porast nataliteta u svakoj je obitelji dovodio u budućnosti do daljnjeg usitnjavanja posjeda, pa je Kingsley Davisov fenomen “djelovanja smanjenog mortaliteta na razinu nataliteta u svakoj pojedinoj obitelji”, i ovdje – uz ostale čimbenike – djelovao na smanjenje nataliteta.⁹⁶⁾

Svi su navedeni uvjeti i činitelji, u mnogome specifični za Francusku, a svojim su zajedničkim djelovanjem uvjetovali rani pad nataliteta tj. njegovo smanjenje već u posljednjoj trećini 18. stoljeća, što je znatno ranije nego u drugim zapadnoeuropskim zemljama.⁹⁷⁾

Obradit ćemo nadalje primjer demografske tranzicije i to u *Švedskoj*, u kojoj su sačuvani podaci crkvenih knjiga (knjiga rođenih i knjiga umrlih) od 1720. godine na dalje pa je na njenom primjeru moguće pratiti kontinuirane promjene nastale u odnosima između stopa nataliteta i mortaliteta. (Vidi grafikon br. 7.).

Od 1720. godine pa do polovine 19. stoljeća, stopa nataliteta u Švedskoj kretala se iznad 30 promila, a stopa mortaliteta iznad 20 promila s vidljivim oscilacijama prema visokom mortalitetu koji je, kako pokazuje grafikon, u godinama ratova i nerodice uslijed suše, poplava i sl. prelazio čak 40 promila. To se sve dešavalo u predvečerje Industrijske Revolucije, u vrijeme kada je Švedska bila značajan sudionik u svjetskoj pomorskoj trgovini. Početkom 19. stoljeća, posebno nakon 1820. godine, varijacije nataliteta pa i mortaliteta se postepeno smiruju, nagli skokovi smrtnosti nisu više učestali kao ranije, tako da se raniji uski “prostor” između nataliteta i mortaliteta širi, prirodni prirast se povećava. Mortalitet se smanjuje, brže nego natalitet a prostor između linija koje predstavljaju kretanje jedne i druge stope postaje najširi između 1870. i 1900. godine. Nastupa demografska ekspanzija, tj. povećanje stope prirodnog prirasta, prva podetapa u okviru etape demo-

⁹⁴⁾ Houdaille je procijenio (1970.) da su ljudski gubici u Revoluciji i za vrijeme Carstva iznosili oko 1,3 milijuna ljudi. (Citirano prema Chesnais, J. C., op.cit. str. 335); (vidjeti također, van de Walle, Muhsam, op. cit, 1995.).

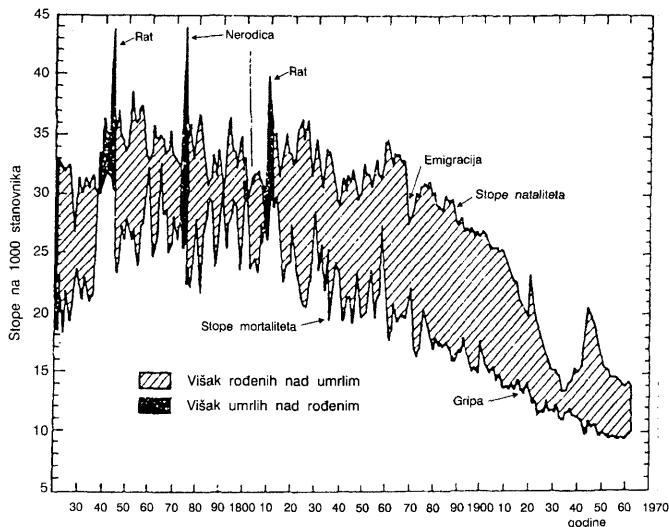
⁹⁵⁾ Vidjeti: Bertillon, 1911; Aries, 1948; te posebno, Henry, L., i Blayo, J., Le popuation de la France de 1740 a 1860, Population, Special Number, November 1975, Paris.

⁹⁶⁾ Vidjeti: Chesnais, 1996; Landry 1934. (On posebno insistira na utjecaju racionalizma na smanjivanje nataliteta u Francuskoj toga doba).

⁹⁷⁾ U novijoj se literaturi – kako smo vidjeli – spominje Finska kao zemlja u kojoj je također već 1770-tih godina došlo do pojave smanjivanja nataliteta (Lutz, 1987. op. cit.).

Grafikon br. 7.

KRETANJE STOPA NATALITETA I MORTALITETA U ŠVEDSKOJ OD 1720-1960. GODINE

Izvor: F. Osborn, Esej u knjizi "Three Essays on Population", op. cit., str. 90.

grafske tranzicije. U prvim desetljećima 20. stoljeća stopa nataliteta u Švedskoj pada brže nego stopa mortaliteta, pa se prostor između njih sužava. Stopa prirodnog prirasta se smanjuje tako da je 1910-1929. iznosila prosječno 6,1 promila, što je gotovo dva puta manje nego u razdoblju između 1870. do 1900. To je karakteristika druge ili centralne-tranzicijske podetape koja je povezano s promjenama u starosnoj strukturi između 1925., 1935. i 1940. godine, dovela do stabilizacije mortaliteta na razini između 10 i 12 promila. Stopa nataliteta dalje je blago opadala. Ona je između 1935. i 1940. dosegla razinu od oko 14 živorođenih na 1000 stanovnika, što je nadalje smanjilo stopu prirodnog prirasta na svega 2,8 promila i dovelo do tzv. kasne tranzicijske podetape u procesu demografske tranzicije u Švedskoj.⁹⁸⁾

⁹⁸⁾ O etapama i podetapama demografske tranzicije u Švedskoj vidjeti posebno G. Svala: "Sweden", A Publication of Population Council, New York, July 1972.; također Soderstorm, L., Meisari - Polska, T., Family Policy and Fertility in Sweden, Final Draft, International Social Science Council, European Coordination Centre for Research Documentation in Social Sciences, Stockholm, 1992. (mimeo).

Nakon poslijeratnog kompenzacijskog porasta nataliteta u Švedskoj, on stalno opada sve do kraja 1970-ih godina, da bi nakon 1983. g. i dalje sve do 1992., stalno blago rastao do razine jednostavne reprodukcija (stopa totalnog fertiliteta 2,1). Najniža stopa totalnog fertiliteta ikada zabilježena u Švedskoj bila je 1978. i 1983. g. (1,83), što je međutim, relativno znatno veća stopa nego u drugim zapadnoeuropskim zemljama. Porast nataliteta u 1980-im godinama u Švedskoj bio je potpomognut sveobuhvatnom socijalnom politikom blagostanja s težištem na pomoći majki i djeci (napose zaposlenoj majci). Za razliku od drugih europskih zemalja u kojima je natalitet u 1980-im i 1990-im godinama i dalje opadao, dvije su se faze obilježile kasnu tranzicijsku podetapu i posttranzicijsku etapu u Švedskoj: (1) totalna stopa fertiliteta nije u Švedskoj nikada bila tako niska kao u nekim europskim zemljama (Zap. Njemačka, Austrija, Italija, Švicarska, Luksemburg) upravo zbog već od 1930-ih godina provedene sveobuhvatne socijalne politike (welfare policy) koja je obuhvaćala i populacijsku politiku, i (2) totalna stopa fertiliteta je u Švedskoj od 1983. do početka 1990-ih godina blago rasla održavajući se oko razine "zamjenske stope" od 2,1 (Hoem, 1990; Council of Europe, 1996).

Sličan put što ga je u svom razvitku stanovništva prošla Švedska, prošle su uz određene specifičnosti i ostale zemlje Zapadne i Sjeverozapadne Europe. Kretanje nataliteta u razdoblju 1945-1955. poznato je kao poslijeratno "kompenzacijsko razdoblje" ili razdoblje "demografske reprize", koje su europske zemlje proživjele neposredno nakon II. svjetskog rata. Nakon 1955. godine nastavlja se ranija tendencija opadanja nataliteta s razlikom u jačini opadanja između 1960-ih i 1970-ih godina. Većina tih zemalja nalazila se 1960-ih godina, a neke već od ranije, u podetapi kasne tranzicije sa stopom mortaliteta između 8 i 12 promila i niskim stopama nataliteta koje su oscilirale između 14 i 19 promila; prirodni prirast kretao se između 6 i 7 promila. – U 1970-im godinama, dolazi tu do daljnjeg znatnog pada nataliteta, pa se stopa prirodnog prirasta kreće oko nulte stope, a u nekim od njih zabilježeno je i prirodno smanjenje stanovništva, tj. višak umrlih nad brojem rođenih (SR Njemačka, Austrija, Italija, Luxemburg). – Većina zapadno-europskih zemalja danas su u posttranzicijskoj etapi razvitka stanovništva.⁹⁹⁾ U godinama 1991. do 1995. prirodno smanjenje stanovništva zabilježila je i Hrvatska, koja se tako našla među nekoliko europskih zemalja sa negativnom stopom prirodnog prirasta (s prirodnim smanjenjem stanovništva).

Nadalje ćemo se osvrnuti na karakteristike procesa demografske tranzicije u SAD i Japanu.

SAD je kao zemlja imigracije poznata po relativno visokoj stopi porasta stanovništva i nataliteta. Ona je bila rezultat kombiniranog utjecaja umjereno visokog bračnog

⁹⁹⁾ Detaljnije podatke o tekućim demografskim kretanjima u ovim zemljama vidjeti u: Council of Europe, "Recent Demographic Developments in the Member States of the Council of Europe", Strasbourg, 1980. itd. do 1996. godine. Vidjeti također, "Population Decline in Europe", Council of Europe, Edward Arnold, London 1978.; te Council of Europe, The Future of Europe's Population, Council of Europe, Strasbourg 1993.

fertiliteta europskih doseljeničkih populacija sa znatno ranijim ženidbama u odnosu na iste u zemlji porijekla imigracije (tj. u Europi). Upravo zbog te činjenice, slabo je zapažen relativno rani pad nataliteta u SAD, koji je za tu zemlju značio prvo tranzicijsko smanjenje nataliteta, a nastupio je između 1800. i 1820. godine (Coale, 1987.).¹⁰⁰⁾

Demografska tranzicija u SAD specifična je po uvjetima gospodarskog i socijalnog ambijenta u kojima se odvijala, mada u biti nosi iste karakteristike kao i tranzicija u zemljama "starog kontinenta". Diferentia specifica razvitka stanovništva SAD jest činjenica da su SAD potkraj 18., tijekom 19. te prvih decenija 20. stoljeća predstavljale "obećanu zemlju" za milijune emigranata prvenstveno iz raznih dijelova Europe.

Bila je to rijetko naseljena zemlja, koja je za svoj razvitak nužno tražila novu radnu snagu i stoga ju je masovno uvozila, te postala tipična zemlja imigracije.¹⁰¹⁾ Mogućnost dobivanja "homesteada" postojala je službeno sve do 1890. godine, a prešutno čak i kasnije. Mortalitet je tamo počeo opadati iz istih razloga kao i u europskim zemljama. Fertilitet se počeo smanjivati prvo kod doseljeničkog stanovništva iz Europe, koje je sa sobom donosilo norme reprodukcije zapadnoeuropskih zemalja (Bogue, 1969; Nordberg 1975; Ryder, 1980; Bell, 1986). Nešto kasnije se smanjivanje nataliteta proširilo na većinu ostalog stanovništva, usporedo s povećanjem razine životnog standarda.

U tadašnjim razvojnim uvjetima SAD, padu nataliteta nije pridonio čimbenik kasnije dobi sklapanja braka, koji je u zemljama Zapadne Europe a također i u Japanu bio izvanredno značajan, već znatno veće aspiracije za dostizanje višeg materijalnog standarda. Relativno viši natalitet i veći prosječan broj djece u obitelji u SAD u odnosu na zapadnoeuropske zemlje, uvjetovale su (kako smo vidjeli) specifične socio-ekonomske prilike, a izražavao se kroz raniju dob ulaska u brak, kroz postojeće veće društvene norme o broju djece u obitelji, kroz drugačije stavove o ulozi žene u obiteljskom životu i u pogledu zaposlenosti žena te njihove radne karijere. No pri tome svemu bitna je činjenica da su SAD dugo bile zemlja imigracije i da je relativno mlada dobna struktura imigranata uz ostale čimbenike signifikatno pogodovala relativno višem natalitetu.

Tijekom sedamdesetih godina našeg stoljeća dolazi međutim i u SAD do znatnog pada nataliteta i to na razinu od oko 15 promila i do promjene društvene klime u pogledu broja djece u obitelji, u smislu smanjenja ranije viših reproduksijskih

¹⁰⁰⁾ Naime, budući da rođenja za doseljenike nisu bila evidentirana, o padu nataliteta u SAD-u u to vrijeme može se zaključiti tek posredno, tj. preko nastalih promjena u dobnoj strukturi stanovništva, koja je izravni izraz pada nataliteta.

¹⁰¹⁾ Potražnja za radom bila je već u 18. stoljeću u SAD velika. Tako su npr. u Sjevernoj Americi u 18. stoljeću mnogobrojna djeca značila bogatstvo i bila su podsticaj za sklapanje braka. Adam Smith u svom "Bogatstvu naroda" (I tom, str. 66) piše da je mlada udovica koja je imala četvero ili petero djece i koja bi u Europi toga doba, zbog nedostatka obradive zemlje, imala malo izgleda ponovno naći muža, – ovdje (tj. u Sjevernoj Americi) smatrana izvanredno "dobrom prilikom" i da se mogla vrlo brzo ponovno udati.

normi.¹⁰²⁾ Tijekom osamdesetih, a napose devedesetih godina, stopa nataliteta je slabije opadala, i bila je nešto iznad razine stope mortaliteta. SAD prema tome, imaju danas slične karakteristike razvitka stanovništva kao i zemlje “starog kontinenta”,¹⁰³⁾ iako za razliku od posljednjih *održavaju reprodukciju stanovništva uglavnom na razini jednostavne reprodukcije*. U zemljama Zapadne Europe (a od 1990-ih godina i u skandinavskim zemljama) u tijeku je daljnji pad stope nataliteta, a time i totalne stope fertiliteta koja je već skoro dva desetljeća ispod razine zamjene (“replacement level”), tj. ispod razine 2,1 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi.

Poseban interes za tijek procesa demografske tranzicije u *Japanu* proistječe iz dva razloga; *prvo*, to je jedina zemlja izvan okvira europske civilizacije u kojoj je demografska tranzicija završena, i drugo, radi se o zemlji koja je među razvijenim zemljama najkasnije ušla u etapu tranzicije i u kojoj je tranzicija *najkraće trajala*. Osim toga, specifične oznake društvenog i gospodarskog života Japana pokazuju da se radi o gusto naseljenoj zemlji,¹⁰⁴⁾ u odnosu na raspoložive izvore zemlje, sirovina i kapitala, u kojoj je proizvodnost rada i dohodak per capita bio znatno ispod europskog prosjeka. Valja napomenuti i to da je u razdoblju povećanja prirasta stanovništva u Japanu, glavni val emigracije prema prekomorskim zemljama bio otvoren uglavnom za bijelo stanovništvo, a diskriminirao je žutu rasu. Prijelaz iz agrarnog u industrijsko, urbano društvo, uz sve specifičnosti koje su ga obilježavale, bio je ovdje brži nego u europskim zemljama¹⁰⁵⁾ pa je i proces demografske tranzicije također bio relativno brži. Još 1868. godine, u doba Meiji ere, smatra se da je Japan imao predtranzicijsku visoku stopu nataliteta i mortaliteta karakterističnu za pretežno agrarna, predindustrijska društva. Stopa mortaliteta počela je padati zahvaljujući boljoj opskrbi prehrambenim proizvodima i poboljšanju zdravstvenih uvjeta života. (Ističe se da je smanjivanju mortaliteta potkraj 19. stoljeća pridonio i službena kampanja protiv pobačaja i infanticida. Tako je stopa mortaliteta

¹⁰²⁾ U SAD 1970-ih godina postoji jak pritisak javnog mnijenja na smanjivanje rađanja. Poznat je u tom kontekstu pokret “za nulti rast” kao cilj nacionalne politike do 2000. i dalje. Javljaju se pojedine organizacije za popularizaciju nultog rasta pa čak i “negativnog rasta” kao cilja nacionalne politike. (Vidjeti: Population Council, “Population and American Future”, New York 1972; J. Spengler, “Population Change, Modernisation and Welfare”, Duke University, Prentice Hall 1974; Spengler, J.; “Facing Zero Population Growth”, op. cit.; Vidjeti također: “Social Security and the Future of US Fertility”, (u Population and Development Review, No. 1/1997, New York) gdje do izražaja dolazi stav kako fertilitet neće dalje opadati i gdje se zastupa potreba održavanja tj. politika prema stabilizaciji demografskih trendova. Vidjeti također, National Report USA, UN International Conference on Population and Development, Cairo, 1994. (mimeo).

¹⁰³⁾ Stopa totalnog fertiliteta iznosila je 1990-1995. u SAD prosječno 2,1 dakle dostigla je razinu zamjene. Ona je prosječno uzevši veća nego u zemljama Zapadne Europe gdje je ona ispod razine zamjene tj. ispod 2,1 (jer iznosi 1,6). (Vidjeti, D. Bell, Population Policy, Choices for the United States, u knjizi J. Manken (edit.), World Population and US Policy, op. cit.; vidjeti zatim, UN, World Population 1996, Population Division, New York, Decemb. 1996.

¹⁰⁴⁾ U Engleskoj 1800. godine gustoća stanovništva na 1 četvornu milju iznosila je 164 stanovnika. U Japanu u doba tzv. Meiji ere (1868) iznosila je 225 osoba, a 1935. godine 469 osoba po četvornoj milji. (Podaci iz William W. Lockwood, “The Economic Development of Japan”, Princeton University Press, 1954, str. 153.).

¹⁰⁵⁾ U 1880. godini bilo je još 81% radne snage zaposleno u poljoprivredi, ribarstvu i rudarstvu, 1900. godine 69%, 1920. godine 55,4%, a 1940. godine 45%. (*Ibidem*, str. 462-465).

koja je još 1875. godine iznosila oko 40 promila, u 1920. godine pala na 20 promila.¹⁰⁶⁾ Stopa nataliteta u tom je razdoblju uglavnom bila nepromijenjena. Ona je još 1920-1924. godine iznosila prosječno oko 35 promila, što je tada bilo znakovito iznad razine te stope u zemljama Zapadne Europe i SAD.¹⁰⁷⁾ Rezultat takvog odnosa vitalnih stopa bio je intenzivan porast stanovništva u Japanu: za svega 60 godina (od 1875-1935) stanovništvo se gotovo udvostručilo, poraslo je sa 35 milijuna na 69 milijuna. (Vidjeli smo da je u zemljama naseljenim europskim stanovništvom trebalo za isti porast razdoblje od jednog stoljeća). Napominjemo da je tranzicija na razinu stope nataliteta ispod 30 promila, ovdje nastupila kao definitivna tendencija tek 1950-tih godina. Glavni uzrok njenog pada u Japanu bila je *kasnija dob ulaska u brak i "kampanja pobačaja"*, što je bitno smanjilo bračni fertilitet.¹⁰⁸⁾ Nakon 1952. pa sve do početka 1990-tih godina, posebno u gradskim sredinama, na pad stope nataliteta izrazito je djelovala široka propaganda i primjena sredstava kontracepcije.

U prvim godinama nakon II. svjetskog rata u Japanu nije bilo popularno prakticirati kontrolu rađanja, vezano uz ratne ljudske gubitke. Tako su pobačaji vršeni u medicinski i po zdravljem majki neadekvatnim uvjetima, pa je porasla smrtnost žena. Stoga je već početkom 1950-tih godina ponovno došlo do popularizacije svih metoda kontrole rađanja, koja je imala za cilj primarno zaštitu zdravlja žene i djeteta, a tek zatim restriktivnu populacijsku politiku.

Stanovništvo Japana koje je neposredno nakon II. svjetskog rata brojilo 78 miliona, u 1993. je doseglo 124,5 miliona i svrstalo Japan na sedmo mjesto u svijetu po broju stanovnika. Prosječna godišnja stopa porasta stanovništva koja je nakon rata iznosila 3%, u pedesetim se godinama smanjila na 1% i zadržala se na toj razini do sredine 1970-tih godina. U 1977. je pala ispod 1%, stalno se dalje smanjujući, tako da je početkom 1990-tih godina iznosila svega oko 0,3%. Očekuje se da će se u prvom desetljeću 21. stoljeća zadržati na toj razini. Prateći kretanje totalne stope fertiliteta proizlazi da je ona 1974. smanjena na 2,04, tj. malo ispod razine potrebne za obnavljanje stanovništva, te da se nadalje stalno smanjivala. U 1992. godini iznosila je 1,52, što je znak stabilne posttranzicijske etape u razvitku stanovništva Japana. Smatra se da je primarnu odrednicu smanjivanja te stope činilo povećanje dobi ulaska u brak i povećanje udjela neoženjenih/neudatih osoba,

¹⁰⁶⁾ Dok je u Engleskoj i Walesu, Francuskoj, Norveškoj, Belgiji i nekim drugim europskim zemljama trebalo oko 170 godina da snize stopu mortaliteta za 15 promila (tj. sa 35 prom. na 20 prom.), Japan je snizio stopu mortaliteta za 20 promila (sa 40 promila na 20 promila) u roku od svega 45 godina.

¹⁰⁷⁾ U tom je razdoblju stopa nataliteta u Francuskoj iznosila 19,9 na 1.000 stanovnika, u Belgiji 21,1, u Danskoj 22,6, u Norveškoj 23,5, u Švedskoj 20,3, u Engleskoj i Walesu 21,3, u Austriji 22,6, u Švicarskoj 20,0, u SAD 22,8. (Izvor: Demographic Yearbooks of United Nations).

¹⁰⁸⁾ Detaljni opis demografske tranzicije u Japanu daju Irene B. Taeuber i Frank W. Notestein, "The Changing Fertility of Japanese", Population Studies, Vol. 1. June 1947. O ulozi abortusa u smanjivanju nataliteta vidjeti, M. Muramatsu, "Effect of Induced Abortion on the Reduction of Birth in Japan", Milbank Memorial Fund Quarterly, No. 2/1960. Također, UN International Conference on Population and Development, Report by Japan, New York 1994 (mimeo).

što je bitno smanjilo stopu nupcijaliteta kod žena u njihovim dvadesetim godinama, kada je općenito plodnost žena najveća (ICPD, Report of Japan, 1994). – Istovremeno je stopa mortaliteta stabilno opadala, tako da je danas Japan zemlja s najvišim prosječnim trajanjem života: u 1992. očekivano trajanje života na dan rođenja (e^0_x) iznosilo je za žene 82,2 godine, a za muškarce 76,1 godinu s tendencijom da se u 21. stoljeću dalje poveća (Himes, 1994).

Japan je dakle u osamdesetim godinama ušao u posttranzicijsku etapu, a zanimljivo je napomenuti da je totalna stopa fertiliteta od 1,52 (1992. godine) izazvala veliku zabrinutost javnosti, pa je vlada nakon dugo vremena ponovno prišla implicitnoj stimulativnoj populacijskoj politici, insistirajući na stvaranju povoljnog okruženja i uvjeta za rađanje novih naraštaja.

Ovaj osvrt na odvijanje demografske tranzicije u pojedinim razvijenim zemljama ukazao je na sličnosti i specifičnosti tog procesa u različitim razvojnim i društvenim uvjetima, što znači da pri svakom konkretnom istraživanju demografske tranzicije, valja respektirati specifične prilike i čimbenike, koji su ga uz opće čimbenike – uvjetovali. Budući da je u razvijenim europskim i prekomorskim zemljama demografska tranzicija završena, te se one nalaze u posttranzicijskoj etapi, treba naglastiti da će temeljnu dinamičku komponentu prirodnog kretanja u njima ubuduće činiti kretanje nataliteta usko vezano uz stopu nupcijaliteta, uz dob ulaska u brak, uz populacijsku politiku i uz slobodnu, odgovornu i racionalnu odluku supružnika u pogledu broja djece u obitelji.

(d) DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U ZEMLJAMA U RAZVOJU

Još krajem prošlog i na početku ovog stoljeća dvije trećine čovječanstva, tj. stanovništva zemalja u razvoju (Afrike, Azije i Latinske Amerike) živjelo je u demografskim uvjetima predtranzicijske etape, uz stope nataliteta oko 40 promila i stope mortaliteta nešto ispod te razine. Etapa demografske tranzicije nastupila je u zemljama u razvoju, kao i svojevremeno u razvijenim zemljama, inicijalno preko pada mortaliteta. Budući da su se bitne karakteristike tendencija i odnosa između stope nataliteta i mortaliteta imanentne pojedinim podetapama demografske tranzicije u današnjim razvijenim zemljama p o n o v i l e i na primjeru zemalja u razvoju, bez obzira na vrlo specifične i novonastale unutrašnje i vanjske uvjete u kojima se taj proces odvija u svijetu nerazvijenih, teorija demografske tranzicije može pretendirati na status povijesno potvrđene teorije.

Proces demografske tranzicije u zemljama u razvoju sredinom ovog stoljeća u odnosu na proces tranzicije u današnjim razvijenim zemljama sredinom prošlog stoljeća pokazao je brojne specifičnosti među kojima su bitne:

(a) demografska tranzicija u zemljama u razvoju nastupila je u drugačijim inicijalnim uvjetima unutrašnjeg gospodarskog i društvenog razvoja;

(b) utjecaj eksternih činilaca – razine svjetskog ekonomskog razvoja i međunarodne podjele rada, naročito razine razvoja i dostignuća medicinske znanosti te velikih mogućnosti preventivnih i kurativnih mjera zdravstvene zaštite, – bio je od izvanredno velike važnosti za tijek demografske tranzicije u zemljama u razvoju (osobito za tranziciju u sferi mortaliteta);

(c) “demografska ekspanzija” tj. povećanje prirodnog prirasta stanovništva bilo je, vezano uz gornje čimbenike, u zemljama u razvoju znatno jače;

(d) cjelokupni proces demografske tranzicije (kako u području mortaliteta tako i nataliteta) odvijao se u zemljama u razvoju znatno brže.

Nastojat ćemo, u daljnjem izlaganju, detaljnije razmotriti svaku od navedenih specifičnosti, kako bismo ukazali na usku međuzavisnost procesa demografske tranzicije i specifičnih razvojnih uvjeta pojedinih ovih grupa zemalja.

Prije nego prijedemo na razradu odvijanja procesa demografske tranzicije u zemljama u razvoju, nužno je detaljnije prikazati razlike između razvijenih zemalja u njihovoj predtranzicijskoj, predindustrijskoj etapi i zemalja u razvoju u razvojnoj etapi koja je prethodila etapi demografske tranzicije. Vremenska distanca između predindustrijske etape današnjih razvijenih zemalja i zemalja u razvoju implicira i izrazite razlike u općim uvjetima gospodarskog i društvenog razvitka u svijetu, pa sugerira sve teškoće koje se nameću pri pokušaju komparacije gospodarskih, društvenih i demografskih obilježja tih grupa zemalja u njihovoj predtranzicijskoj etapi.

Međutim, unatoč svih nužnih ograničenja koja se daju pri komparaciji općih uvjeta gospodarskog razvitka i razvitka stanovništva u te dvije grupe zemalja, u različitim vremenskim razdobljima i uz različitu svjetsku privrednu strukturu, takva je komparativna analiza vrlo instruktivna za *upoznavanje specifičnih uvjeta* u kojima su današnje razvijene zemlje i zemlje u razvoju stupile u etapu demografske tranzicije. Ona je važna i za razumijevanje promijenjene uloge u djelovanju pojedinih čimbenika na demografska kretanja, te za upoznavanje specifičnosti tijekom odvijanja demografske tranzicije u te dvije grupe zemalja.

Usporedba uvjeta demografske tranzicije u razvijenim zemljama u 19. stoljeću i u zemljama u razvoju 1950-ih godina

Simon Kuznets je kao kriterij usporedbe gospodarskog razvitka u današnjim razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju uzeo *udjel radne snage u poljoprivredi*. Analizirajući uvjete predindustrijske etape u današnjim razvijenim zemljama i zemljama u razvoju došao je do sljedećih rezultata:¹⁰⁹⁾

¹⁰⁹⁾ S. Kuznets, “Underdeveloped Countries and the Pre-Industrial Phase in Advanced Countries: An Attempt at Comparison”, op. cit., UN World Population Conference, Rome 1954, Vol. V, 947-970.

1) Pokazalo se da su zemlje u razvoju početkom pedesetih godina našeg stoljeća imale 60 i više posto radne snage u poljoprivredi. Tražeći vrijeme u kojem su razvijene zemlje¹¹⁰⁾ imale otprilike isti udjel radnika u poljoprivredi, Kuznets konstatira da je komparativna (sa zemljama u razvoju) predindustrijska faza razvitka u njima obuhvaćala razdoblje između 1800. i 1850. godine, s izuzetkom Engleske i Nizozemske u kojima se odvijala ranije. Prema tome, razvijene su zemlje predindustrijsku fazu proživjele oko sto godina ranije nego zemlje u razvoju.

2) *Stupanj gospodarskog razvitka i povijesno nasljeđe današnjih razvijenih zemalja osjetno se razlikuju od ekonomske situacije i povijesnog nasljeđa zemalja u razvoju u njihovoj predindustrijskoj etapi.* Pored toga što su se zemlje u razvoju našle pred etapom industrijalizacije polovicom 20. stoljeća, dakle u vrijeme kad su razvijene zemlje već daleko odmakle u tom procesu, što bitno mijenja uvjete društvene podjele rada u odnosu na iste u prvoj polovici 19. stoljeća, činjenica je da su zemlje Zapadne Europe u svojoj predindustrijskoj fazi razvitka imale u odnosu na zemlje u razvoju znatno višu razinu nacionalnog dohotka per capita. Spomenute europske zemlje imale su između 1840. i 1850. godine dohodak per capita u visini od 150 do 300 dolara,¹¹¹⁾ a za velik broj zemalja u razvoju on je 1949. godine bio oko pet puta niži (kretao se između 30 i 60 dolara per capita).

3) Razlike u razini i obilježjima razvitka privrede, uz razlike u tradicijama i običajima između te dvije grupe zemalja, rezultirale su različitim karakteristikama demografskog razvitka. – Ako se “težina” jedne pojave prvenstveno određuje njezinom kvantitetom, proizlazi da su razvijene zemlje u etapi koja je prethodila Industrijskoj Revoluciji imale relativno malobrojno stanovništvo, tako da ni u jednoj od spomenutih zemalja nije bilo mnogo više od 30 milijuna ljudi, te da je porast broja stanovnika u tim zemljama bio posljedica vlastitog gospodarskog progressa postignutog u etapi Industrijske Revolucije. *U zemljama u razvoju veličina stanovništva potencira problem visokih stopa porasta stanovništva.* Osim Kine i Indije, koje imaju po broju golemo stanovništvo (prva oko 1,2 milijarde, a druga oko 968 milijuna), ostale zemlje iz te grupe imaju uglavnom 50 i više milijuna stanovnika.¹¹²⁾ – *Jedna od važnih razlika između te dvije grupe zemalja bila je i u gustoći stanovništva.* Europa je bila u vrijeme početka tranzicije mortaliteta bila relativno rjeđe naseljena, dok su mnoge zemlje u razvoju početkom 1950-ih godina započele demografsku tranziciju u uvjetima visoke gustoće stanovništva (Indija, Java, Egipat).

4) *Stope porasta stanovništva razvijenih europskih zemalja u prvoj polovici 19. stoljeća bile su znatno niže nego u “paralelnoj” fazi razvitka današnjih zemalja u*

¹¹⁰⁾ Kuznets prezentira podatke za osam razvijenih zemalja: SAD, V. Britaniju, Kanadu, Francusku, Njemačku (prije II svjetskog rata), Švedsku, Dansku i Italiju.

¹¹¹⁾ S izuzetkom Italije i Švedske koje su imale dohodak per capita nešto ispod 120 dolara.

¹¹²⁾ U 1992. godine 8 najvećih zemalja u svijetu bile su pretežno zemlje u razvoju koje su sve imale više od 100 miliona stanovnika (ako se dodaju Kina i Indija ima ih 10). To su bile: Bangladesh, Indonezija, Pakistan, Brazil, Nigeria. Od razvijenih zemalja tu spada Japan, Sjedinjene Američke Države i Ruska Federacija.

razvoju. Kretale su se oko 1% prosječno godišnje, s izuzetkom Engleske i Walesa gdje su bile najveće i kretale se oko 1,5%, dok su u zemljama u razvoju sredinom 20. stoljeća bile znatno veće i kretale se između 2% i 3%.

5) *Razlike u stopi porasta stanovništva rezultat su razlika u stopi nataliteta i mortaliteta između te dvije grupe zemalja.* Stope nataliteta su u "starim" europskim zemljama u prvoj polovici 19. stoljeća bile osjetno niže, nego što su stoljeće kasnije zabilježene u zemljama u razvoju; kretale su se između 30 i 35 živorođenih na 1.000 stanovnika,¹¹³⁾ dok su u većini zemalja u razvoju u razdoblju od 1941-1950. iznosile 40 i više promila.¹¹⁴⁾ Zanimljivo je svratiti pozornost i na razinu stope mortaliteta. U 19. stoljeću sve do 1875. godine, ta se stopa u spomenutim europskim zemljama kretala iznad 20 promila i bila je veća nego stopa mortaliteta u zemljama u razvoju četrdesetih-pedesetih godina našeg stoljeća, koja je za velik broj tih zemalja iznosila 15 i manje promila (Kosta Rika, Dominikanska Republika, Nikaragva, Jamajka, Porto Riko, Peru, Venezuelu, Tajland). To znači da višim stopama porasta stanovništva u zemljama u razvoju u njihovoj predindustrijskoj etapi u odnosu na te stope stoljeće ranije u razvijenim zemljama, nije pridonijela isključivo viša stopa nataliteta, nego primarno manja stopa mortaliteta.

6) Značajna razlika između te dvije grupe zemalja vezana je i uz postojeće mogućnosti za *rješavanje populacijskog pritiska emigracijom*. Rastuće stanovništvo europskih zemalja krajem 19. stoljeća koristilo je mogućnosti odlaska i zaposlenja u prekomorske zemlje (SAD, Kanadu, Australiju) i time olakšavalo populacijsku presiju europskih zemalja u podetapi rane tranzicije.¹¹⁵⁾ Mogućnosti emigracije takvih razmjera nisu ni izdaleka postojale i ne postoje za stanovništvo zemalja u razvoju u razdoblju nakon II svjetskog rata.

Sve to upućuje na zaključak da su *zemlje u razvoju ušle u proces demografske tranzicije, tj. u njegovu početnu ranu podetapu, u 1950-im godinama, u daleko težim gospodarskim, socijalnim i demografskim uvjetima nego razvijene zemlje u 19. stoljeću. To što su zdravstvene prilike u zemljama u razvoju znatno povoljnije zbog mogućnosti "uvoza" medicinskih inovacija iz razvijenih zemalja, odrazilo se na njihovoj relativno znatnoj nižoj stopi mortaliteta, koja je bila glavna odrednica jake "demografske ekspanzije" u njima tijekom 1950-ih i 1960-ih godina.*

¹¹³⁾ Izuzetak čine države Njemačke (Bavarska, Pruska i Saksonija) gdje je stopa nataliteta u to vrijeme dosizala 38 pa i 40 promila.

¹¹⁴⁾ Za Honduras, Venezuelu i Cejlone to je stopa iznosila je 38 promila (Demographic Yearbook of United Nations, 1952.).

¹¹⁵⁾ Prosječan godišnji broj emigranata iz Europe u prekomorske zemlje raste naročito u drugoj polovici 19. stoljeća. U razdoblju 1866-1870. iznosio je 345.900, 1871-1875. godine 370.700, 1876-1880. (vezano uz ekonomsku krizu opada) iznosi 258.000, 1881-1885. godine naglo raste na 661.300, 1886-1890. iznosi 737.700, 1891-1895. godine 674.800, a 1896-1900. godine 543.200. U prvih petnaest godina 20. stoljeća u daljnjem je jakom porastu. Tako je 1901-1905. godine iznosio 1.038.900, 1906-1910. godine 1.436.700, a 1911-1915. godine 1.365.300 prosječno godišnje. (Izvor podataka, UN: "The Determinants and Consequences of Population Trends", prvo izdanje, 1953, str. 100).

(d₁) RANA PODETAPA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE – TRANZICIJA MORTALITETA

Specifičnost procesa demografske tranzicije u zemljama u razvoju u 1950-im godinama i kasnije, u odnosu na taj proces u razvijenim zemljama u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća je u činjenici da se kod zemalja u razvoju radi o tzv. *induciranoj tranziciji kako u području mortaliteta tako i kod nataliteta*, dok se svojevremeno u razvijenim zemljama radilo o tzv. *spontanoj tranziciji*. U području mortaliteta inducirana tranzicija u zemljama u razvoju bila je znatno brža nego kod nataliteta, isto kao što je ranije, u razvijenim europskim zemljama, spontana tranzicija mortaliteta prethodila spontanoj tranziciji nataliteta. Dakle, u zemljama u razvoju demografska tranzicija odvijala se i još se u mnogima odvija kao *inducirani, izvana potaknuti proces*, dok se u razvijenim zemljama Europe odvijala u *okviru vlastitog procesa razvoja*, tj. kao spontani pratilac i sastavnica toga razvoja.

Etapu demografske tranzicije odnosno njena *rana tranzicijska podetapa* započela je u zemljama u razvoju 1950-ih godina smanjivanjem mortaliteta koje je prethodilo smanjivanju nataliteta (kao i u razvijenim zemljama) i koje je izazvalo velik porast prirodnog prirasta stanovništva. To je smanjivanje u razvijenim zemljama u 19. stoljeću išlo sporo, pratilo razvitak medicinske i drugih znanosti i predstavljalo rezultat razvitka privrede i općeg napretka tih zemalja, odnosno bila je to s p o n t a n a tranzicija mortaliteta. U zemljama u razvoju 1950-ih godina i dalje, zahvaljujući ranijim svjetskim dostignućima u medicinskoj i srodnim znanostima, pad mortaliteta bio je mnogo brži i uglavnom nije bio odraz vlastitog, unutrašnjeg društvenogospodarskog razvitka nego njegova prethodnica. U tim je zemljama tranzicija mortaliteta bila je inducirana “vanjskim” uvjetima i čimbenicima, prvenstveno uvozom jeftinih vakcina, lijekova i uopće medicinskih dostignuća. Medicinska i sanitarna tehnologija, uvelike “uvezena” iz razvijenih zemalja, uvjetovala je da se u zemljama u razvoju pad mortaliteta s visoke na nisku razinu dogodio znatno brže, u kraćem razdoblju i neovisno od procesa vlastitog gospodarskog razvoja. Taj je pad mortaliteta bio po jačini i brzini pojave bez presedana u demografskoj povijesti. Zato 20. stoljeće bitno obilježava smanjenje općeg mortaliteta odnosno produženje srednjeg trajanja života, sadržaj kojega čine prvenstveno smanjenje mortaliteta dojenčadi, djece i žena u fertilnoj dobi.

Razdoblje intenzivnog smanjivanja smrtnosti nastupilo je u većini zemalja u razvoju nakon II. svjetskog rata. U nekim je zemljama (npr. u Tajvanu), pad započeo već u prvoj polovici 20. stoljeća zahvaljujući realizaciji programa zdravstvene zaštite, poboljšanja u higijenskim uvjetima života u gradovima, a također i određenom napretku u općem obrazovanju.¹¹⁶⁾ U nekim tropskim i suptropskim područjima

¹¹⁶⁾ Poznat je primjer Tajvana u kojem je japanska administracija poduzela mnoge mjere zdravstvene zaštite, tako da je stopa mortaliteta snižena od 1906-1910. do 1941-1943. sa 33,4 na 18,5 na 1.000 stanovnika. (Podatak iz A. J. Coale-Edgar M. Hoover, “Population Growth, and Economic Development in a Low Income Countries”, op. cit. str. 14).

provodene su već prije II. svjetskog rata i mjere protiv npr. malarije i neke druge mjere zdravstvene zaštite (Sri Lanka, Mauritius). – No uza sve to ostaje činjenica, da je glavni val snižavanja mortaliteta započeo nakon II svjetskog rata, da je doveo do znatnog povećanja očekivanog trajanja života na dan rođenja¹¹⁷⁾ i do povećanja prirodnog prirasta stanovništva.

Karakteristično je da je pad mortaliteta u zemljama u razvoju bio znatno brži nego svojedobno u razvijenim zemljama. – Tako, primjerice, razdoblje u kojem je stopa mortaliteta smanjena sa 20 promila na 10 promila (dakle prepolovljena) u grupi zemalja u razvoju iznosi oko 23 godine¹¹⁸⁾ (od 1934. do 1957), dok je u Švedskoj za isto sniženje trebalo oko 53 godine (1859. do 1912.). Sljedeća tablica pokazuje promjene u općoj stopi mortaliteta u nekim zemljama Azije i Latinske Amerike u kojima je taj proces bio vrlo brz. (Vidjeti tablicu 10).

Sada se postavlja sljedeće pitanje: koji su glavni čimbenici omogućili tako snažno smanjivanje mortaliteta u zemljama u razvoju u razdoblju nakon II. svjetskog rata? – Tri su grupe čimbenika kompleksne po svom sadržaju, koje su u tom procesu odigrale bitnu ulogu: (1) čimbenici vezani uz primjenu efikasne naročito preventivne, a i kurativne zdravstvene zaštite, (2) čimbenici vezani uz povećanje raspo-

Tablica br. 10.

OPĆE STOPE MORTALITETA I STOPE MORTALITETA DOJENČADI
IZABRANIH ZEMALJA OD 1935. DO 1993.

- na 1.000 -

Zemlja	Opća stopa mortaliteta				Stopa mortaliteta dojenčadi			
	1935-39.	1955-58.	1977.	1993.	1935-39.	1955-58.	1977.	1993.
Sri Lanka	24,5	10,1	9,0	5,3	182,8	68,5	–	18,0
Tajvan	20,2	8,2	4,7(1976)	–	144,5	34,4	12,9(1976)	–
Hong-Kong	29,0	7,8	5,2	4,9	–	59,3	13,9	4,5
Singapur	22,3	7,5	5,2	5,2	155,1	44,2	12,4	4,0
Kosta Rika	20,0	9,8	4,6(1976)	4,2	142,7	85,5	33,6(1976)	13,0
El Salvador	31,1	13,5	7,8	5,1	125,4	80,7	59,5	17,7
Porto Riko	19,1	7,1	6,0	7,7	122,9	53,8	20,1	11,5

Izvor: United Nations Demographic Yearbook 1968; Population Index No. 3/1979; UN, Population and Vital Statistics Report, Statistical Papers, No. 4, October 1966, New York (Podatak za Sri Lanku, stopa mortaliteta dojenčadi, odnosi se na prosjek 1990-1995., UN World Population 1996, op.cit.).

¹¹⁷⁾ Očekivanje života na dan rođenja je na primjer u Sri Lanki poraslo od 31,7 godina 1920-22. na 65,9 godina 1967, u Porto Ricu sa 38,5 godina 1919-21. na 72,5 godina 1971-73, u Tajvanu sa 45 godina 1940. na 70,5 godina 1976, a u Mauritiusu od 38 godina u 1940. na 63,0 u godini 1970-71. (Prema: UN Population Bulletin No. 6 za Sri Lanku i Porto Rico; J. Bourgeois-Pichat, "Population Growth and Development", Carnegie Endowment, New York 1966, str. 61-62, te za 1977. godinu Population Index No. 4/1978.). U 1990-95. očekivanje života na dan rođenja iznosilo je u Sri Lanki 72,0 godina, u Porto Ricu 76 godina, u Mauritiusu 70,1 godina (Prema: United Nation, World Population 1996, op.cit.).

¹¹⁸⁾ Na području Kosta Rike za sniženje stope mortaliteta sa 21 na 10 promila trebalo je 15 godina, u El Salvadoru 17 godina, u Jamajci oko 20 godina, u Mexicou oko 18 godina.

loživih količina hrane i drugih proizvoda za osobnu potrošnju, (3) mlada starosna struktura stanovništva.

U literaturi se primarno značenje daje faktoru zdravstvene zaštite, posebno razvitku i primjeni vakcina, antibiotika,¹¹⁹⁾ razvitku javnih zdravstvenih organizacija i njihovom ekipiranju medicinskim osobljem, opskrbljavanju jeftinim sredstvima za vakcinaciju, za dezinfekciju, pročišćavanje vode i sl. *Opći je zaključak da je u ovim zemljama smanjivanje mortaliteta na nisku razinu u relativno kratkom vremenskom razdoblju uvjetovano visokom razinom razvitka medicinske znanosti i njezine uspješne primjene u suvremenom svijetu.* Zemlje u razvoju nisu, poput razvijenih, morale čekati pronalazak i rezultate primjene pojedinih cjepiva, insekticida, antibiotika ili pojavu specijaliziranih grana medicine i farmakologije. Stjecajem okolnosti nastalih u svijetu u toku 20. stoljeća na području zdravstva, snažan i vremenski brz pad mortaliteta u zemljama u razvoju uvjetovan je mogućnostima "uvoza" jeftinih sredstava preventivne zdravstvene zaštite i najmodernijih dostignuća za sanaciju "žarišta" raznih epidemija u čemu veliku ulogu ima Svjetska zdravstvena organizacija i pojedine specijalizirane zdravstvene institucije u pojedinim zemljama. - Istodobno je, zahvaljujući intenziviranju međunarodne razmjene, poboljšano opskrbljivanje hranom, što je u tim zemljama drastično smanjilo smrtnost zbog gladi, premda se glad još uvijek povremeno javlja kao uzrok smrti u pojedinim zemljama u razvoju. Tako snažan pad mortaliteta potpomognut je i jednim čisto demografskim faktorom: mladom starosnom strukturom stanovništva, jer mlado stanovništvo (nakon 4-te godine života) manje umire.

Na taj je način specifična značajka rane tranzicijske podetape u zemljama u razvoju da je pad mortaliteta uvelike uslijedio kao posljedica eksternih čimbenika, a relativno nezavisno od vlastitog društveno-gospodarskog razvitka tih zemalja. Čak je činjenica da u mnogim od tih zemalja proces gospodarskog razvitka i podizanja životnog standarda uopće nije uslijedio.¹²⁰⁾ Otuda slijedi da u suvremenim uvjetima razvitka medicine, zdravstvene zaštite i higijensko-sanitarnih sredstava, gospodarski razvitak nije jedini preduvjet za smanjivanje smrtnosti, iako je određena razina razvitka pretpostavka za uspješnu zdravstvenu zaštitu (kao razvijenost prometnica, mreža kanalizacije, određeni higijenski uvjeti, sanitarna oprema i sl.).

Većina zemalja u razvoju proživljava, dakle, podetapu rane tranzicije u razdoblju nakon II. svjetskog rata. Buran porast stope prirodnog prirasta stanovništva,

¹¹⁹⁾ Borba protiv malarije uglavnom se vodila primjenom preparata DDT. U Sri Lanki je prva veća kampanja protiv malarije rezultirala padom opće stope mortaliteta za 11 promila u roku od svega 5 do 6 godina. (Prema: P. Newman, "Malaria Eradication and Population, Growth - with Special Reference to Ceylon and British Guiana", Research Series No. 10, School of Public Health, Ann Arbor, 1965.)

¹²⁰⁾ Studija za Mauritius pokazuje da je snažan pad mortaliteta bio praćen izrazitim pogoršanjem ekonomskih pokazatelja. (Vidjeti: R. M. Titmuss - A. Smith, "Social Policies and Population Growth in Mauritius", Methuen, London 1961.) Coale i Hoover ističu da je stopa mortaliteta za 21 nedovoljno razvijenu zemlju u razdoblju 1935-1944. prelazila razinu od 17 promila, a do 1950-1955. padala je prosječno za 7 promila po dekadi; istodobno u većini tih zemalja nisu zabilježene veće ekonomske promjene. (Prema: A. J. Coale-E. M. Hoover, "Population Growth and Economic Development in a Low Income Countries", op. cit. str. 14.)

nastao u toj podetapi, u literaturi se često naziva “*demografska ekspanzija*”, “*demografska eksplozija*”. Taj se termin upotrebljava danas uglavnom za zemlje u razvoju, premda moramo znati, kao što je prije već rečeno, da su i današnje razvijene zemlje svojevremeno (u 19. stoljeću) imale svoju demografsku ekspanziju.

Što označava pojam *demografska ekspanzija*? – *Demografska ekspanzija* je sinonim za povećanje prirodnog prirasta stanovništva. To je njezino značenje u užem smislu. Osnovnu dinamičku komponentu prirodnog prirasta u tom procesu čini, kako smo vidjeli, snižavanje mortaliteta uz nepromijenjenu visoku stopu nataliteta. – Demografska ekspanzija u širem smislu, obuhvaća lančane demografske i socio-ekonomske posljedice “ekspanzije” stope prirodnog prirasta, odnosno “ekspanzije stanovništva” u užem smislu. “Ekspanzija” stope prirodnog prirasta znači, nakon određenih vremenskih sekvenci, pristizanje u pojedine dobne grupe povećanih generacija s posebnim ekonomskim i socijalnim potrebama; na primjer, pojačan priljev djece u predškolsku dob, zatim u školsku dob, pa omladine u radnu dob života, koji znače u uvjetima dominacije sitnoseljačke poljoprivrede, povećanje agrarne prenapučenosti, nepismenosti i općenito zaostalosti.

Demografska ekspanzija u zemljama u razvoju osjetno je jača, a stope prirodnog prirasta su osjetno veće, u odnosu na demografsku ekspanziju koja se u prošlom stoljeću odvijala u većini zemalja Zapadne Europe. Veličina demografske ekspanzije i njezin društveno-ekonomski sadržaj bitna su *diferentia specifica* demografske tranzicije u zemljama u razvoju u odnosu na tranziciju razvijenih zemalja. (Vidjeti grafikone br. 8. i 9.).¹²¹⁾ Veličina demografske ekspanzije u zemljama u razvoju proizlazi iz specifičnih društveno-gospodarskih uvjeta u kojima se vrši reprodukcija stanovništva u tim zemljama u odnosu na svojevremene uvjete u današnjim razvijenim zemljama. A ti su uvjeti međusobno bitno različiti. Strmi pad općih stopa mortaliteta dogodio se u pojedinim zemljama u razvoju između 1940. i 1970. godine. Nakon tog razdoblja stagnantno visoke ili blago opadajuće stope nataliteta koegzistiraju u tim zemljama s niskim općim stopama mortaliteta, čak nižim nego li u kasnoj tranzicijskoj podetapi ili posttranzicijskoj etapi; međutim, *iza niskih općih stopa mortaliteta kriju se visoke stope mortaliteta dojenčadi i male djece*, što je tipična značajka opće zaostalosti.

Sliku demografske ekspanzije za Kosta Riku i Sri Lanku, koja je izražena naročito u razdoblju između 1945. i 1969. godine, a koja je manje ili više reprezentativna i za ostale zemlje u razvoju, daje tablica br. 11. (Vidjeti tablicu br. 11).

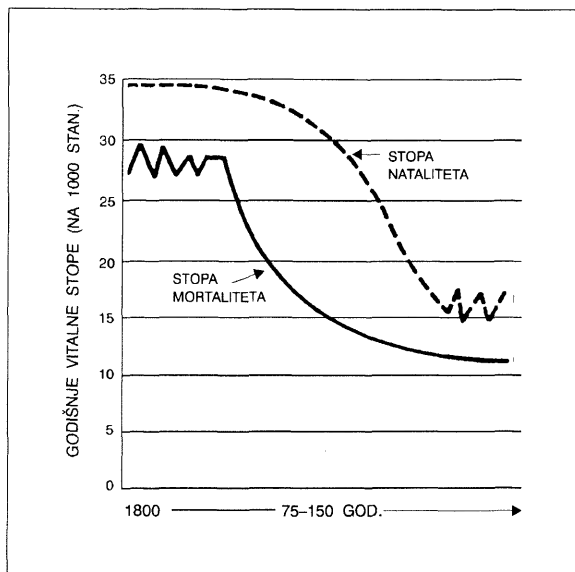
Akceleraciju stope prirodnog prirasta u zemljama u razvoju indijski ekonomist Hla Myint¹²²⁾ opisuje, polazeći od predtranzicijske etape u kojoj su stope nataliteta visoke (kreću se oko 4% ili 40 promila) i u kojoj je stopa prirasta otprilike jed-

¹²¹⁾ Grafički prikazi preuzeti iz knjige, “The Growth of World Population”, National Academy of Sciences - National Research Council, Washington D. C., 1963.

¹²²⁾ Hla Myint, “The Economics of Developing Countries”, op. cit. str. 29-31.

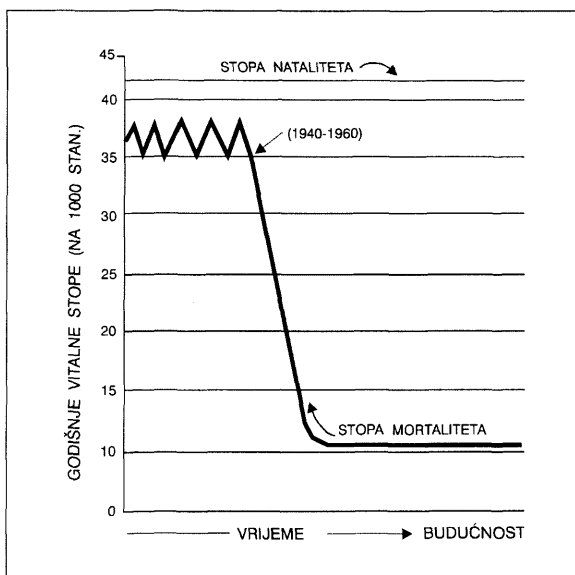
Grafikon br. 8.

DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U ZEMLJAMA ZAPADNE EUROPE U TOKU 19. STOLJEĆA

naka nuli, na slijedeći način: u prvom stadiju, proširenje veza sa zapadnim razvijenim zemljama, intenziviranje međunarodne razmjene, naročito trgovine poljoprivredno-prehrambenim proizvodima djelovalo je na drastično smanjivanje pa i eliminiranje gladi u lokalnim okvirima, što je, prema autoru, smanjilo stopu mortaliteta s ranijih 4% na 3%, a to je uz nepromijenjenu stopu nataliteta od 4% dovelo do povećanja stope prirodnog prirasta koja je ranije bila jednaka nuli na razinu od 1% ili 10 promila. – U drugom stadiju, dolazi u tim zemljama do proširenja primjene pronalazaka medicine, do širenja zdravstvenih preventivnih mjera, što je djelovalo na eliminiranje odnosno na sužavanje područja djelovanja pojedinih epidemija (malarije, difterije, crnih boginja, tifusa, kolere itd.). To je smanjilo stopu mortaliteta za daljih 1%, tj. svelo ju je na razinu od 2% (prema ranijih 3%). Snižena stopa mortaliteta uz nepromijenjenu stopu nataliteta (4%) dovodi do porasta stope prirodnog prirasta na nivo od 2%, odnosno 20 promila. – U trećem

DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U NEDOVOLJNO RAZVIJENIM ZEMLJAMA SREDINOM 20. STOLJEĆA

stadiju, daljnje proširenje medicinske zaštite (povećanje broja liječnika, pomoćnog medicinskog osoblja, bolnica, ambulanti i sl.) te poboljšanja u trgovini i opskrbljenosti hranom, vodi snižavanju stope mortaliteta s ranijih 2% na 1%, a to uz nepromijenjenu stopu nataliteta (4%) rezultira daljnjim povećanjem stope prirodnog prirasta na 3%, odnosno na 30 promila. Prema Myintu stanovništvo zemalja u razvoju nalazilo se polovicom 1960-ih pri kraju drugog stadija ili u trećem stadiju.

Takve stope prirasta stanovništva u situaciji zaostalosti i deficita sredstava za akumulaciju dovode zemlje u razvoju u situaciju "revolucije rastućih očekivanja" (kako je to još prije 1965. izjavio Harlan Cleveland, pomoćnik ministra vanjskih poslova SAD) u pogledu poboljšanja životnog standarda, koji je pod utjecajem ovog nezapamćenog povećanja stanovništva stalno depresiran. Bilanciranje prirasta

Tablica br. 11.

DEMOGRAFSKA EKSPANZIJA U SRI LANKI I KOSTA RIKI

- na 1.000 stanovnika -

Kosta Rika				Sri Lanka		
Stopa				Stopa		
Petogodište	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta
1915-1919.	45,2	25,0 ^{a)}	20,2	37,0	38,1 ^{a)}	5,2
1920-1924.	43,4	23,1 ^{b)}	20,3	38,5	27,8 ^{b)}	10,7
1925-1929.	46,6	21,1 ^{c)}	25,5	40,6	25,1 ^{b)}	15,5
1930-1934.	45,7	21,1	24,6	37,8	22,4	15,4
1935-1939.	45,0	20,0	25,0	35,6	24,5	11,1
1940-1944.	44,9	18,3	26,6	36,6	19,7	16,9
1945-1949.	45,1	14,0	31,1	38,2	16,7	21,5
1950-1954.	49,2	11,6	37,6	38,5	11,6	29,9
1955-1959.	50,0	9,8	40,2	36,6	10,2	26,4
1960-1964.	46,1	9,0	37,1	—	—	—
1965-1969.	38,2	7,3	30,9	32,0	8,0	24,0
1970-1974.	30,8	5,7	25,1	29,7	8,4	21,3
1985-1990.	29,0	4,0	25,0	23,0	6,0	17,0
1990-1995.	26,0	4,2	21,8	18,8	6,1	12,7

a) i d) podatak za period 1911-1913.

b) i f) podatak za period 1921-1925.

c) i g) podatak za period 1925-1929.

Izvor: United Nations Population Bulletins No. 6 i No. 7., te US Book of Facts 1966. (op.cit.); Population Index No. 3/19179.; United Nations, World Population 1992. i 1996. (op. cit.).

stanovništva i fondova osobne potrošnje potrebnih za njegovu egzistenciju, indicira da se stanovništvo tih zemalja nalazilo tada u etapi u kojoj je, kako to kaže A. Sauvy, “život bilo lakše i jeftinije spasiti nego ga održavati”.¹²³⁾

Nakon petogodišta 1965-1970. otpočinje, kako pokazuje tablica br. 11. smanjivanje stope prirodnog prirasta stanovništva, na koji primarno djeluje smanjivanje stope nataliteta. Time započinje tranzicija u području nataliteta.

¹²³⁾ A. Sauvy, “De Malthus a Mao-Tse-Tung”, Ed. Danoel, Poglavlje I, Paris 1958.

(d₂) CENTRALNA PODETAPA DEMOGRAFSKE TRANZICIJE –
TRANZICIJA NATALITETA

Iskustvo demografske tranzicije u zemljama Zapadne Europe pokazalo je da određeno vrijeme na k o n započetog smanjivanja mortaliteta dolazi do smanjivanja nataliteta. To je zbog toga što mortalitet brzo opada povezano uz poboljšanje higijenskih uvjeta života, uz napredak medicine i srodnih znanosti i uz povećanje zdravstvenog standarda. Valja imati na umu da smanjenje mortaliteta koje rezultira produženjem srednjeg trajanja života ne izaziva dileme, ljudi ga lako prihvaćaju, jer se ljudski život u svim civilizacijama visoko vrednuje.¹²⁴⁾ Ali što se tiče nataliteta *demografska povijest razvijenih, napose zapadnoeuropskih zemalja, pokazuje da je smanjenje nataliteta teže ostvarivo, da treba proći određeno vrijeme, kako bi proces kumuliranja djelovanja raznih čimbenika i uvjeta doveo do promjene reproduktivskog ponašanja.* Ta činjenica je vrlo relevantna upravo za zemlje u razvoju, jer se promjeni reproduktivskog ponašanja, koje se izražava u razini nataliteta (u njegovom smanjivanju), postavljaju preko tzv. *faktora rezistencije* – mnoge prepreke. Upravo zato u procesu demografske tranzicije, kako svojevrsteno u europskim zemljama tako kasnije i u zemljama u razvoju, prvo nastupa smanjivanje mortaliteta, a tek zatim, s određenim vremenskim pomakom, smanjivanje nataliteta.

Do kraja 1960-ih godina samo je nekoliko manjih zemalja zabilježilo znatniji pad nataliteta (Hong-Kong, Singapur, Tajvan). U 1970-im, a naročito u 1980-im godinama, nastupio je pad nataliteta ispod "kritične" razine od 30 promila u brojnim zemljama u razvoju uvelike potpomognut provedbom programa planiranja obitelji, osim u zemljama Sub-Saharske Afrike u kojima je stopa nataliteta i danas vrlo visoka i kreće se iznad 40 promila. *Pokazalo se, prema tome, da su se bitne pretpostavke teorije demografske tranzicije ostvarile u drugoj polovici 20. stoljeća u specifičnim razvojnim uvjetima i u većini zemalja u razvoju, isto kao i stoljeće ranije u zapadno europskim zemljama. Pokazalo se da je razina i struktura društveno-gospodarskog razvitka bitan, ali i ne jedini uvjet za tranziciju nataliteta.*

Visoka negativna korelacija između stope nataliteta i gospodarskog razvitka izražena je u mnogim zemljama Latinske Amerike, a osobito u nekoliko malih južno-azijskih, uglavnom otočnih zemalja (Hong-Kong, Singapur, Južna Koreja, Tajvan). U potonjima je uz visok nacionalni dohodak per capita, uz visoku razinu obrazovanja, visok postotak urbanog stanovništva, relativno visoko srednje trajanje života, uz nizak mortalitet dojenčadi i male djece, zabilježen opadajući i nizak natalitet. Podaci za petogodište 1990-1995. godine kazuju da su te zemlje imale stopu nataliteta gotovo na istoj razini stope kao i mnoge europske i druge razvijene zemlje (između 12 i 16 promila).

¹²⁴⁾ Filozofski pogledi na svijet, npr. fatalistička filozofija ili pak eutanazija, čini se na prvi pogled da dovode u pitanje konstataciju o visokom vrednovanju ljudskog života, ali i ti se pogledi temelje na tome da na svojevrstan način, u specifičnim uvjetima, cijene život i njegovo dostojanstvo.

Ali novija istraživanja pokazuju da utjecaj procesa modernizacije na razinu nataliteta, u specifičnim društvenim prilikama, često mogu smanjiti razni socio-psihološki i politički čimbenici kao što su društvena tradicija, religija, državna politika restrikcije rađanja, koje u tim prilikama postaju važne intermedijarne varijable u djelovanju modernizacije na reproduksijsko ponašanje stanovništva. Naime, različite društvene tradicije i religijske dogme djeluju na veću ili manju "sklonost" stanovništva da prihvati i primijeni određena sredstva planiranja obitelji (od informacija do različitih sredstava kontracepcije). Ako su običaji i tradicija duboko ukorijenjeni, oni mogu biti – uz ostale iste uvjete – važna prepreka bržem padu nataliteta usprkos čak i relativno visokom stupnju razvoja. Primjer tome je *Kuvajt* koji je 1980. godine imao čak nešto veći društveni proizvod per capita nego SAD (18.400 US dolara prema 16.300 u SAD, obračunato u US dolarima iz 1987. g.) (UNDP, 1997:158), u kojem je tada udjel gradskog stanovništva iznosio oko 91%, zatim je preko dvije trećine mladih odgovarajuće dobi pohađalo srednju školu, ali je totalna stopa fertiliteta bila visoka i to 5,7 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi. – Uzmimo nadalje primjer *Kine* u kojoj je društveni proizvod p.c. 1994. g. (obračunato u US dolarima iz 1987. godine) iznosio 435 US dolara,¹²⁵⁾ oko 44% osoba odgovarajuće dobi bilo je upisano u srednje škole, udjel gradskog stanovništva iznosio je 22%, očekivano trajanje života iznosilo je oko 68 godina, ali je totalna stopa fertiliteta (1990-1995.) iznosila samo 1,8. Prema tome stupanj društveno-gospodarskog razvika je znatno niži nego što bi se moglo pretpostaviti na temelju brojčane razine pokazatelja nataliteta. Stopa nataliteta (ispod 20 promila) i totalna stopa fertiliteta (ispod razine potrebne za generacijsko obnavljanje) postignuta je u uvjetima "inducirane tranzicije", tj. smanjenja nataliteta uvjetovanog striktnim provođenjem državne restriktivne populacijske politike. – Ima još nekih primjera koji ukazuju na moguće izuzetke vezano uz negativnu korelaciju između razine stope nataliteta i razine društveno-gospodarskog razvoja. Tako se pokazalo da u nekim zemljama (država *Kerala* u Indiji, *Sri Lanka* i *Kosta Rika*) natalitet može opadati i bez signifikantnog gospodarskog razvika, ali u uvjetima kada su u tijeku radikalne socijalne promjene, kao što su znatne investicije u javno zdravstvo, u programe planiranja obitelji i s tim povezano u zdravstvenu zaštitu majke i djeteta, u obrazovanje, naročito u obrazovanje žena.¹²⁶⁾ Upravo su te investicije zajedno s programom planiranja obi-

¹²⁵⁾ Prema: UNDP, Human Development Report 1997, New York, str. 159; kada se društveni proizvod obračuna po metodi kupovne moći (purchasing power parity) on je znatno veći i iznosi oko 2.700 US dolara p.c. (Vidjeti: World Bank Atlas 1997:36; također, Stipetić, V., Gospodarski razvoj Istočne Azije, Rad, knjiga 475, HAZU, Zagreb 1997, str. 130).

¹²⁶⁾ Zanimljivo je s tim u vezi napomenuti da je određeni pad stope nataliteta nedavno započeo u zemljama s vrlo niskom razinom obrazovanja u uvjetima velikog siromaštva naročito u ruralnim područjima (u Kolumbiji, Dominikanskoj Republici, Brazilu i Indoneziji). U siromašnim ruralnim područjima tih zemalja izraženo je pojačano pribjegavanje primjeni sredstava kontracepcije i sterilizacije i to kod žena starije dobi, kako bi prekinule reprodukciju (iako su započele reprodukciju u tradicijskim uvjetima – rano su se udale, često su radale, uz male razmake između sukcesivnih rađanja). – Jasno je da se u tim zemljama radi o induciranoj tranziciji nataliteta, tj. o tranziciji koju potiče država svojom politikom restrikcije rađanja. (UN, Population Bulletin No. 34-35/1993, New York, str. 105-108).

telji, tj. širenjem edukacije, informacija i primjene sredstava kontracepcije među stanovništvom, izazvale u navedenim zemljama znatan pad nataliteta, usprkos relativno niskom nacionalnom dohotku per capita (UN, 1993:106).

Navedeni primjeri pokazuju da je razina nataliteta u određenim zemljama rezultat zajedničkog djelovanja mnogih čimbenika, a ne isključivo gospodarskog razvitka, iako je društveno-gospodarski razvitak u širem smislu, koji – uz ostalo – uključuje investicije u obrazovanje, u zdravlje djece i uopće u zdravlje ljudi i u njihovu kvalitetu života temeljan faktor promjena reprodukcijskog ponašanja (Schultz, 1982). U specifičnim društveno-kulturnim uvjetima, valja dakle imati na umu moguće djelovanje određenih *intermedijarnih (posrednih) varijabli* na tendenciju i brojčanu razinu stope nataliteta i tu spoznaju treba primijeniti u provođenju restriktivne populacijske politike u specifičnim uvjetima života u pojedinim zemljama u razvoju.

Da vidimo nadalje što o kretanju stopa nataliteta u zemljama u razvoju kažu postojeći statistički podaci. Pri tome je moguća nepreciznost podataka o registriranoj stopi nataliteta u mnogim zemljama, posebno u ranijim razdobljima, zbog neiskazivanja stvarnog broja rođene djece zbog raznih razloga. Tendencija porasta stopa nataliteta zapažena u nekim od tih zemalja u razdoblju 1930-1960. g. može se u određenoj mjeri objasniti i manjim brojem registriranih rođenja 1930-ih u odnosu na 1950-te godine, kada je služba vitalne statistike u velikom broju zemalja u razvoju znatno poboljšana, zahvaljujući posebno zalaganju pojedinih specijaliziranih službi pri Ujedinjenim Narodima.

Ukupno razdoblje nakon II svjetskog rata pa do 1995. godine možemo prema kretanju stopa nataliteta grubo podijeliti u dva podrazdoblja: *prvo podrazdoblje* (između 1945. i 1965. godine), i *drugo podrazdoblje* (između 1965. i 1995. godine). U prvom podrazdoblju u većini zemalja u razvoju stope nataliteta kretale su se oko visoke razine (40 promila) ili su čak nešto porasle. Većina tih zemalja nalazila se tada u ranoj tranzicijskoj podetapi, s rastućim prirodnim prirastom stanovništva zbog opadanja općih stopa mortaliteta.¹²⁷⁾ – U drugom podrazdoblju, 1965-1995. godine, vidljiva je u znatnom broju tih zemalja tendencija opadanja nataliteta (brža ili sporija).

Recentna kretanja stopa nataliteta (1990-1995. g.) pokazuju da zemlje u razvoju možemo, s obzirom na tijek procesa demografske tranzicije, podijeliti u tri grupe. (Vidjeti tablicu br. 12).

(1) zemlje u kojima je opadanje nataliteta u punom zamahu i koje su ušle u centralnu i kasnu tranzicijsku podetapu, a neke se približavaju pragu razine stope karakteristične za posttranzicijsku etapu;

(2) zemlje u kojima stopa nataliteta opada, ali se još uvijek nalazi iznad razine stope karakteristične za centralnu podetapu (iznad 30 promila);

¹²⁷⁾ Tu je tendenciju za razdoblje 1962-1967. godine istraživao A. Sauvy u članku "Baisse de la natalité dans le Tiers Monde", Population, No. 3/1968, Paris.

(3) zemlje u kojima stopa nataliteta još uvijek oscilira oko visoke razine (40 promila) ili je čak pokazala porast do 50 promila pa i preko 50 promila.

Znatno broj zemalja u razvoju iz *prve grupe* je već 1960-ih, a naročito 1970-ih godina ušao ili su bile na pragu u *centralne tranzicijske podetape*, a 1980-ih i u prvoj polovici 1990-ih godina mnoge su ušle u *kasnu tranzicijsku podetapu* (stopa nataliteta pala je ispod 20 promila). To se odnosi na zemlje Centralne i Južne Amerike, koje su u procesu demografske tranzicije među zemljama u razvoju najdalje odmakle, zatim na mnoge zemlje Azije, te na dvije male otočne zemlje Afrike. U većini tih zemalja zabilježen je znatan društveno-gospodarski razvitak uz istovremeno provođenje, naročito u zemljama Azije, programa planiranja obitelji, koji su se u sklopu razvojnih programa, pokazali kao čimbenik akceleracije u procesu tranzicije nataliteta.

Zemlje *Centralne i Južne Amerike* znatno su odmakle u procesu tranzicije nataliteta. Većina ih je podkraj 1960-ih a osobito 1970-ih godina ušla u centralnu tranzicijsku podetapu. Među zemljama u razvoju one su imale tada najmanje stope mortaliteta dojenčadi, najveće očekivano trajanje života i najjače smanjenje nataliteta primarno uvjetovano relativno jačim gospodarskim razvitkom i višom razinom životnog standarda u odnosu na ostale zemlje u razvoju. Stopa nataliteta pala je ispod 30 promila već u 1960-im godinama u Argentini, Urugvaju i Porto Riku, a 1970-ih godina u Kosta Riki, Panami, Čileu, Trinidadu i Tobagu, Guajani, te u Kubi (1977. godine iznosila je 19,7 promila, a 1990-1995. godine 15,2 promila).¹²⁸⁾ – U petogodištu 1990-1995. većina zemalja Latinske Amerike bila je u odmakloj centralnoj tranzicijskoj podetapi, s tim da su na pragu kasne podetape bile Argentina, Brazil i Čile. – U kasnoj podetapi bili su: otoci Bahami, Barbados, Gvadelopa, Martinik, Porto Riko, Trinidad i Tobago, Urugvaj i Kuba¹²⁹⁾ (koja se nalazi na pragu posttranzicije, jer stopa nataliteta 1990-1995. g. iznosi prosječno 15,2 promila). – Do kraja ovog stoljeća i u prvom desetljeću 21. stoljeća u većini zemalja Latinske Amerike se očekuje da će završiti kasna tranzicijska podetapa.

Među zemljama u razvoju u *Aziji* znatan se broj nalazio 1990-1995. godine također u centralnoj i kasnoj tranzicijskoj podetapi, a jedna u posttranzicijskoj etapi (Japan). Ali u odnosu na zemlje Centralne i Južne Amerike, među zemljama Azije postoji znatno *veća disperzija* brojčane razine stopa nataliteta, jer dok npr. među navedenim zemljama Amerike nema niti jedne zemlje sa stopom nataliteta iznad 40 promila, u Aziji ih ima znatan broj, a među njima i dvije sa stopom nataliteta koja prelazi razinu od 50 promila. – U podetapu centralne i kasne tranzicije ušle su u 1960-tim godinama od zemalja Azije (isključivši Japan i azijski dio

¹²⁸⁾ Prema: Population Index, No. 3/1979, New York; Zatim UN, World Population 1996. op.cit.

¹²⁹⁾ Argentina je 1990-95. godine imala stopu nataliteta 21 promila, Brazil i Čile 22 promila, Panama, Guajana i Surinam 25 promila, Kosta Rika i Kolombija 26 promila, Meksiko i Venezuela 27 promila, Ekvador i Peru 28 promila, itd. (Ibidem. prethodna bilješka).

SSSR) samo geografski najjače eksponirane, a prostorno najmanje zemlje. Zbog specifičnih političkih i gospodarskih prilika, stopa nataliteta u Hong-Kongu i Singapuru pala je ispod razine 30 promila već 1960-ih godina, a 1970-ih godina obje ove zemlje ušle su u podetapu kasne tranzicije (stopa nataliteta u Hong-Kongu iznosila je 1977. godine 17,5%, a u Singapuru 16,6%). U podetapu centralne tranzicije su 1970-tih godina ušle Južna Koreja, Tajvan, Sri Lanka, Malezija i neka uža područja. Kina – po broju stanovnika najveća zemlja svijeta – nalazila se po stopi nataliteta (1977. godine oko 22,5 promila) pri završetku centralne tranzicijske podetape. Napomenimo da je pad nataliteta u Kini znatno djelovao na smanjenje prosječne razine stope nataliteta i stope porasta stanovništva u svijetu tijekom 1970-tih godina. Ostale zemlje Azije bile su 1970-tih godina još uvijek u ranoj tranzicijskoj podetapi.

U petogodištu 1990-1995. godine 20 zemalja Azije nalazilo se u centralnoj tranzicijskoj podetapi, a mnoge pri njenom kraju. – U kasnoj podetapi 1996. godine¹³⁰⁾ našle su se zemlje kao Kina (stopa nataliteta 17,7%), Južna Koreja (15,9%), Makao (16,2%), Sri Lanka (19,5%), Singapur (16,9%) i neke druge. Hong-Kong, sa stopom nataliteta od 11,8%, bio je jedini u posttranzicijskoj etapi.¹³¹⁾ – Prema tome, može se očekivati da će navedene zemlje u prvom desetljeću 21. stoljeća, a neke (kao Južna Koreja i Singapur) i do kraja ovog stoljeća ući u posttranzicijsku etapu, a zemlje koje su bile u centralnoj tranzicijskoj podetapi ući će u kasnu podetapu. Tako će u znatnom broju azijskih zemalja proces demografske tranzicije tijekom prvog desetljeća 21. stoljeća biti završen.

U *Africi* su u podetapu centralne tranzicije 1970-ih godina ušle samo dvije male otočne zemlje, Mauritius i Reunion. U petogodištu 1990-1995. godine obje ove zemlje znatno su smanjile natalitet, tako da su bile pri kraju kasne tranzicijske podetape.¹³²⁾ (Vidjeti tablicu br. 12.).

U *drugu grupu* spadaju zemlje u kojima je stopa nataliteta lagano opadala, ali je u petogodištu 1990-1995. još uvijek bila iznad razine karakteristične za centralnu podetapu; u njima se stopa nataliteta kretala u rasponu od 30 do 40 promila, dakle zadržala se iznad granične brojčane razine za centralnu tranzicijsku podetapu. Te se zemlje nalaze u drugom dijelu rane tranzicijske podetape, u kojem stopa nataliteta opada sporije od stope mortaliteta, pa u njima traje demografska ekspanzija u smanjenom opsegu. Upravo zbog veličine demografske ekspanzije, važno je u okviru te druge grupe zemalja razlikovati prvu podgrupu, tj. one zemlje u kojima se stopa nataliteta nalazi između 35 i 40 promila, od druge podgrupe, tj.

¹³⁰⁾ Izvor: UN, Economic and Social Commission for Asia and Pacific Population Division, 1996 ESCAP Population Data Sheet, New York 1996.

¹³¹⁾ U 1992. godini Hong-Kong imao je društveni proizvod p.e. 15.380 US dolara, stopu nataliteta 12,2 promila, totalnu stopu fertiliteta 1,5, očekivano trajanje života oko 76 godina, stopu mortaliteta dojenčadi 6,0 na 1.000 živorođenih, itd. (Prema World Bank Atlas 1994, New York, te UN, Population 1996, op.cit.)

¹³²⁾ Prema: za 1970-te godine Population Index No. 3/1979., a za 1990-1995. UN, World Population 1996., op. cit. (U Mauritiusu je 1990-1995. stopa nataliteta iznosila 21,1 promila, a u Reunionu 22,0 promila).

od onih zemalja u kojima se demografska ekspanzija smanjuje i koje se približavaju centralnoj podetapi (u kojima se stope nataliteta kreću se između 30 i 35 promila).

U prvoj podgrupi druge grupe zemalja nalazi se (kako pokazuje tablica br. 12.) većina zemalja Afrike (pretežno Srednje i Južne), zatim zemlje Azije s pretežno muslimanskim stanovništvom (Iran, Pakistan, Kambodža, Irak, Jordan itd.), nekoliko zemalja Centralne Amerike (Gvatemala, Honduras, Nikaragva) i jedna iz Južne Amerike (Bolivija). – U drugoj podgrupi iz druge grupe zemalja nalaze se zemlje u kojima je pad nataliteta dulje u tijeku i jače naglašen s tendencijom prema ulazu u centralnu tranzicijsku podetapu. Tu je nekoliko zemalja Afrike (Cap Verde, Alžir, Zapadna Sahara, Južna Afrika), Azije (Tadžikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Filipini i Sirija) i Latinske Amerike (Belize i Paragvaj). Zemlje druge podgrupe, koje još sada proživljavaju demografsku ekspanziju, ali smanjenog opsega, u sljedećem će desetljeću ući u centralnu tranzicijsku podetapu i početi jače smanjivati prirodni prirast stanovništva. Istovremeno će zemlje u prvoj podgrupi druge grupe zemalja, upravo zbog sadašnje visoke stope nataliteta i mlade dobne strukture, još i u prvom desetljeću 21. stoljeća imati znatnu demografsku ekspanziju (čak uz uvjet da bi u međuvremenu i nastupio znatniji pad nataliteta). Gospodarsko-socijalni problemi koje demografska ekspanzija nosi sa sobom biti će, prema tome za te zemlje u razvoju, a time i za svjetsku zajednicu, aktualni još i u prvim desetljećima 21. stoljeća.¹³³⁾

Nadalje, usporedimo li demografsku situaciju zemalja Centralne i Južne Amerike sa istom u zemljama Azije, proizlazi da, Azija ima nepovoljniju demografsku situaciju, jer je početkom 1990-ih godina (1990-1995.) imala znatan broj siromašnih i gospodarski zaostalih zemalja sa duboko ukorijenjenim tradicijskim i religijskim dogmama i shvaćanjima koje podržavaju visoku predtranzicijsku razinu nataliteta/fertiliteta ili ju pak i povećavaju.¹³⁴⁾ U te zemlje treba dakle uložiti velike investicije u razvitak gospodarstva, promjenu njegove pretežno agrarne strukture, u sektor obrazovanja (naročito žena) i uopće u jačanje uloge žena u obitelji i u društvu ("empowerment of women"), u sektor zdravstva i s time u vezi u programe planiranja obitelji, kako bi tek otpočeo pad nataliteta ispod predtranzicijske razine (40 promila). Prema srednjoj varijanti projekcija svjetskog stanovništva UN-a (The 1994 Revision), očekuje se da bi većina tih zemalja nakon 2010. godine mogla ući u centralnu tranzicijsku podetapu.

¹³³⁾ Vidjeti polemičku raspravu Paul Demeny, *On the End of Demographic Explosion, Population and Development* Review No. 3/1979, New York; također, Moffet, G.D., *Critical Masses: The Global Population Challenge*, Viking, New York, 1994.

¹³⁴⁾ Zemlje Azije s visokom predtranzicijskom razinom stope nataliteta u petogodištu 1990-1995. godine su: Afganistan i Gaza Strip (sa 50 i više promila), Laos i Jemen (sa stopom između 45 i 50 promila), zatim Butan, Maldives, Nepal i Oman (sa stopom nataliteta od 40 do 45 promila); stopu nataliteta između 35 i 40 promila imaju Iran, Irak, Pakistan, Kambodža, Istočni Timor, Jordan, Saudijska Arabija, a između 30 i 35 promila Tadžikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Filipini i Sirija. (Prema: *Un World Population 1996.*, op. cit. i UN, ESCAP 1996., op. cit.).

U treću grupu spadaju zemlje u kojima je stopa nataliteta u 1980-im i u prvoj polovici 1990-ih godina još uvijek na visokoj predtranzicijskoj razini ili je u posljednjem desetljeću čak pokazala porast. U njima se stopa nataliteta 1990-1995. godine kreće između 40 i 50 promila, a u nekim zemljama je porasla nešto iznad te razine (fenomen tzv. skijaškog skoka, koji smo spomenuli pri razmatranju demografske tranzicije u razvijenim zemljama, u zemljama u razvoju je izazvan primarno učinkom jakog pada mortaliteta).

Visoku predtranzicijsku razinu stope nataliteta i njezin porast iznad 40 promila te do 50 i više promila, imaju prvenstveno zemlje u Africi (Istočnoj, Srednjoj i Zapadnoj) i 8 zemalja Azije, koje se s obzirom na nisku stopu mortaliteta nalaze u ranoj tranzicijskoj podetapi s jakom demografskom ekspanzijom (koja će prema projekcijama UN (srednja varijanta) splasnuti tek nakon 2010. godine). Takvo je stanje naročito u zemljama Sub-Saharske Afrike. (Vidjeti tablicu br. 12. i 13.). Te zemlje, upravo zbog navedenih značajki demografske ekspanzije, privlače posebnu pažnju.¹³⁵⁾ One su i ranije (1950-ih i 1960-ih godina) imale u svijetu relativno najveće stope nataliteta, ali i mortaliteta (napose dojenčadi, male djece i majki). Tranzicija mortaliteta u njima je počela kasnije nego u drugim nerazvijenim zemljama (nego u Aziji i Latinskoj Americi), pa je zato predtranzicijska etapa u nekim užim područjima Sub-Saharske Afrike još 1960-ih godina bila stvarnost. Opadanje mortaliteta jače je otpočelo 1960-ih godina, što je uz stabilnu, rezistentno visoku stopu nataliteta (od 40 do 45 promila) izazvalo jaku demografsku ekspanziju praćenu, povezano uz nizak stupanj gospodarskog, kulturnog i zdravstvenog razvitka, uz prevladavajuće siromaštvo i visok stupanj korištenja dječjeg rada, – visokom stopom mortaliteta dojenčadi, male djece i majki.

Smanjivanje nataliteta ispod predtranzicijske razine otpočelo je u mnogim zemljama Afrike u 1980-im godinama. Tada je stopa nataliteta znatno smanjena u 17 zemalja Sub-Saharske Afrike. Valja napomenuti da je u drugoj polovici 1980-ih godina u nekima od njih stopa nataliteta, po prvi puta, počela jače opadati (Botswana, Kenija, Zimbabve¹³⁶⁾ a od nedavna i Ruanda), što je u mnogome posljedica veće efikasnosti programa planiranja obitelji provedenih uglavnom u okviru programa zdravstvene zaštite s težištem na zdravlju majke i djeteta, a također i pojačanih ulaganja u obrazovanje žena. Ovo posljednje posebice je naglašeno kao učinkovito

¹³⁵⁾ Većina zemalja Afrike nalazi se 1990-1995. g. još uvijek u ranoj tranzicijskoj podetapi sa stopom nataliteta iznad 40 promila. To su sve zemlje Istočne Afrike (osim Reuniona i Mauritiusa), sve zemlje Srednje Afrike (osim Gabona), sve zemlje Zapadne Afrike (osim Kap Verde i Obale Bjelokosti). – U zemljama Južne Afrike je stopa nataliteta pala ispod 40 promila i kreće se u rasponu 30 i 40 promila. U Sjevernoj Africi sve zemlje imaju stopu nataliteta ispod 40 promila, s tim da su tu tri zemlje s najmanjom stopom nataliteta (Tunis 26 promila, Egipat 29 promila i Maroko 29 promila), u kojima je prema tome, započela centralna tranzicijska podetapa. (Prema: UN, World Population 1996., op.cit.).

¹³⁶⁾ U Zimbabve tranzicija nataliteta ide ubrzanim tempom, a otpočela je već krajem 1960-tih godina. (Mhloyi, M., Fertility Transition in Zimbabwe, u knjizi, The Onset of Fertility Decline in Sub-Saharan Africa, ORDINA, Liege 1996).

sredstvo uspješnosti planiranja obitelji na Međunarodnoj konferenciji UN o stanovništvu i razvoju u Kairu 1994. godine¹³⁷⁾ (Locoh, Hetrich, 1996; Cleland, Omaha, Timaeus, 1996; UN, Final Draft of ICPD, 1995).

Međutim, uza sve to činjenica je da je u mnogim zemaljama Afrike, čak nekim iz Sub-Saharske Afrike, započelo smanjenje nataliteta i to prvo sa razine od 40 promila prema 30 promila, a u manjem broju zemalja i tranzicija nataliteta stricto sensu (ispod razine od 30 promila), što označava ulazak dotičnih zemalja u centralnu tranzicijsku podetapu. Ali ostaje činjenica je da je demografska situacija u Africi, naročito Sub-Saharskoj, daleko nepovoljnija od iste napose u zemljama Latinske Amerike u kojima je u tranziciji u punom zamahu. Jer u vrijeme dok je u zemljama Latinske Amerike započinjala tranzicija nataliteta, stopa mortaliteta dojenčadi bila je manja od 135 promila, a stopa pismenosti odraslih veća od 50%, dok je u zemljama Sub-Saharske Afrike prva veća od 150 pa i 200 promila, a druga manja od 30%. – Bitna diferentia specifica demografske situacije zemalja Sub-Saharske Afrike i Azije je u tome da su u Aziji programi planiranja obitelji provodeni već od 1950-ih godina (Indija) i da su prošireni na velik broj zemalja, dok je u navedenim afričkim zemljama njihova primjena ograničena, a sklonost stanovništva planiranju obitelji niska, zbog opće zaostalosti, nerazvijenosti, niske razine obrazovanja.

Zaključno prema tome, valja konstatirati da u posljednjoj tj. trećoj grupi zemalja u razvoju, visok natalitet koegzistira s općom zaostalošću, čvrsto ukorijenjenim tradicijama i običajima i sporim gospodarskim i društvenim razvitkom. Stoga se ne može očekivati da će u njima uskoro doći do znatnijeg opadanja nataliteta, odnosno do znatnijeg smanjenja demografske ekspanzije, koja će u njima biti prisutna ne samo do kraja ovog stoljeća, već u smanjenom opsegu i prvih desetljeća 21. stoljeća, s time da se pojavljuju prvi znaci pada nataliteta i u nekim zemljama Sub-Saharske Afrike. *Znatniji pad nataliteta mogao bi u ovoj grupi zemalja nastupiti samo u uvjetima ubrzanog gospodarskog razvitka i korjenitih socijalnih promjena.*

Vidjeli smo da u toj grupi zemalja posebnu pažnju privlače zemlje u kojima je stopa nataliteta p o r a s l a, a to su uglavnom zemlje Sub-Saharske Afrike sa stopom iznad 40, 45 pa i 50 promila. Taj se porast može objasniti uglavnom istim čimbenicima koji su djelovali na smanjivanje mortaliteta, odnosno znatnim poboljšanjem zdravstvene zaštite, koja implicira smanjivanje mortaliteta dojenčadi, mortaliteta žena u fetilnoj dobi, te samim time produžavanje njihovog fertilnog razdoblja u okviru biološki određenih granica. Vođenje točnije vitalne statistike u pogledu obuhvata registriranih rođenja, vjerojatno je također djelovalo na povećanje registriranog broja rođenja. U objašnjenju uzroka stabilno visoke i porasle stope nataliteta, postavljena je u teoriji tzv. *mortalitetna hipoteza praga* (Barbieri, 1996), koja tvrdi da sve dok je vjerojatnost umiranja djece do 2 godine starosti veća od 100-150 na 1000

¹³⁷⁾ Vidjeti: UN, Report of the International Conference on Population and Development, Cairo, 5-13 Sept., 1994. New York 1995.

živorodenih te dobi, – natalitet ostaje stabilno visok i “nepropustan” za utjecaj promijena u dječjoj smrtnosti. Kada međutim, mortalitet djece u dobi do 2 godine padne ispod navedene razine, on povlači sa sobom kao primarnu reakciju tj. pad nataliteta. (Vidjeti tablicu br. 13.).

U tom kontekstu, nadalje, valja naglasiti da u mnogim zemljama u razvoju, prvenstveno onima u Africi, ali i u mnogima u Aziji, danas još uvijek djeluju čimbenici koji se *suprotstavljaju padu nataliteta*. Već smo napomenuli da je smanjivanje nataliteta u postojećim životnim uvjetima i tradicionalnim vrijednostima u zemljama u razvoju, proces mnogo složeniji nego snižavanje mortaliteta, koji je univerzalno poželjan i opće prihvatljiv socijalni cilj. I ne samo u tim specifičnim uvjetima, nego i inače, iskustvo procesa tranzicije u razvijenim zemljama je pokazalo, da je smanjivanje nataliteta proces koji ide *z n a t n o s p o r i j e*, koji se zbog brojnih socio-psiholoških i drugih prepreka prihvaća mnogo teže nego mogućnost produženja života kao opće poželjan fenomen. Mnogobrojni su tome razlozi: biološki, socijalni, socio-psihološki, etnički i drugi. Stoga su mnogi demografi s pravom upozoravali da u ambijentu života zemalja u razvoju, težnja i akcije usmjerene na smanjivanje nataliteta moraju računati na niz zapreka svojstvenih tradicionalnom, agrarnom društvu.¹³⁸⁾

Da vidimo dakle o kojim se čimbenicima radi. Ti su čimbenici *opći* i *specifični*. Opći su oni koji su povezani uz opće društveno-gospodarske prilike (kao što je npr. relativno visok udjel seoskog i poljoprivrednog stanovništva), a specifični čimbenici su oni koji proizlaze iz specifičnih razvojnih i socio-kulturnih te socio-psiholoških prilika, napose tradicijskih karakteristika u pojedinoj zemlji.¹³⁹⁾ Radi se o još uvijek zaostalim sredinama i društvenim odnosima (polufeudalnim i feudalnim) u mnogim od tih zemalja, koji znatno *u s p o r a v a j u* gospodarski razvitak, promjene u strukturi privrede i provođenje potrebnih društvenih reformi; kao i o posljedicama smanjenja mortaliteta žena na povećanje broja žena u ferilnoj dobi. Isto se tako kao čimbenici usporavanja tranzicije nataliteta javljaju visok i rastući broj seoskog i poljoprivrednog stanovništva, porast broja nepismenih među kojima oko dvije trećine čine žene,¹⁴⁰⁾ široka raspostranjenost siromaštva (koje implicira i potencira visoku nezaposlenost, znatno korištenje dječjeg rada, visoku nepismenost, nizak životni standard), slabo mjenjajući ekonomski i socijalni status žena, njihovu nisku razinu

¹³⁸⁾ Vidjeti: A. Sauvy: “La situation démographique du monde d'aujourd'hui”, uvodni referat, International Population Conference, International Union for the Scientific Study of Population, London 1969. – Stolnitz upozorava da je pitanje snižavanja fertiliteta i sredstava koja bi to omogućila, dugo bilo predmet religijskih kontroverzi i duboko ukorijenjenih etničkih, socijalnih i individualnih vrijednosti, kako u samoj obitelji, tako i unutar šire zajednice. Naročito je teško prevladati prepreke koje u pogledu snižavanja fertiliteta stavlja tradicionalni fatalizam tih društava. (G. J. Stolnitz: “The Transition from High to Low Birth Rates and Death Rates”, op.cit.).

¹³⁹⁾ Takav je specifični čimbenik koji u Maleziji usporava smanjivanje nataliteta, – relativno visok natalitet malezijskih Indijaca. U Maleziji postoje znatne razlike u jačini pada nataliteta između malezijskih Kineza i malezijskih Indijaca. Dok je kod prvih zabilježen u prošlom desetljeću strmi pad nataliteta, kod drugih je on vrlo spor. Naime, malezijski Indijci su zbog islamskih normi u reprodukciji stanovništva pod jakim utjecajem tradicije i imaju znatno veći broj djece nego malezijski Kinezi (Leete, 1996).

¹⁴⁰⁾ U 1994. g. bilo je u tim zemljama 960 miliona nepismenih među kojima su 640 milijuna činile žene.

obrazovanja i obuhvata osnovnim školovanjem, znatan utjecaj tradicije i religijskih dogmi na stavove i odluke roditelja o broju djece, o preferenciji sinova nad kćerima i sl. Znači da utjecaj navednih čimbenika u uvjetima dominacije agrarne privrede u tim zemljama ne slabi. Ali, gospodarski razlozi prisutni u svakodnevnom životu tih zemalja govore u prilog potrebe poticanja djelovanja tzv. *čimbenika akceleracije smanjivanja nataliteta*, među kojima se u suvremenom svijetu osobita važnost pridaje širenju obrazovanja, posebno za žene, zatim promjeni i jačanju ekonomske uloge žene u obitelji i društvu, te provođenju restriktivne populacijske politike preko tzv. programa planiranja obitelji (u kojima je osobito uspješna u proteklom desetljeću bila Kina) (UN, ICPD, 1994). Djelovanjem na čimbenike akceleracije smanjivanja nataliteta, moguće je, u danim uvjetima, ubrzati proces tranzicije nataliteta. Otuda važnost restriktivne populacijske politike za ukupan društveno-gospodarski razvitak zemalja u razvoju.

Imamo li na umu dosadašnja razmatranja o demografskoj tranziciji, pokazuje se da je taj proces u razvijenim zemljama završen krajem 1970-ih godina, dok se *zemlje u razvoju nalaze u raznim podetapama u okviru etape demografske tranzicije – od rane do kasne podetape*. Iako su brojne od tih zemalja, prvenstveno zemlje Afrike, još uvijek u ranoj tranzicijskoj podetapi razvoja svog stanovništva, *većina zemalja u razvoju ušla je 1980-ih godina u podetapu centralne tranzicije* (Hollingsworth, 1996). Određeni broj ih je ušao i u kasnu tranzicijsku podetapu, a nekolicina su pri njenom kraju. (Vidjeti tablicu br. 12.).

Zanimljivi su s time u vezi podaci koji pokazuju "pokrivenost" zemalja u razvoju podetapom centralne tranzicije odnosno tranzicijskim smanjenjem stope nataliteta. Francuski demograf J.C. Chesnais je u svojim istraživanjima došao do sljedećih nalaza: u 1983. g. podetapom centralne tranzicije bilo je obuhvaćeno oko 80% stanovništva Azije, 83% stanovništva Latinske Amerike i 16% stanovništva Afrike. Proizlazi da je od ukupno 4.686 milijardi stanovnika svijeta u 1983. g., znakovito smanjenje nataliteta karakteristično za nastupanje centralne tranzicijske podetape doživljelo 3.630 milijardi ili oko 78% ukupnog svjetskog stanovništva (Chesnais, 1992:21). Do kraja 1980-ih godina taj se postotak dalje povećao, tako da je 1990. g. oko 85% svjetskog stanovništva bilo zahvaćeno centralnom tranzicijskom podetapom.

Demografska tranzicija se, prema tome, u 1990-im godinama u potpunosti pokazala kao univerzalni svjetski proces zakonitih promjena razine stopa nataliteta i mortaliteta i promjena pratećih demografskih struktura, koje nastaju pri prijelazu iz agrarnog u industrijsko-urbano društvo. U tijeku prve četvrtine 21. stoljeća, između 2000. i 2025. godine, može se očekivati da će bitni dinamički čimbenik smanjenja prirodnog prirasta stanovništva u zemljama u razvoju biti smanjenje nataliteta, iako u općem mortalitetu još uvijek postoje rezerve za moguće smanjenje (kod dojenčadi, male djece i majki). Može se prema tome očekivati da će nakon prvih desetljeća 21. stoljeća i najzaostaliye zemlje u razvoju (grupa "najmanje razvijenih zemalja")

Tablica br. 12.

**ZEMLJE AFRIKE, AZIJE I CENTRALNE I JUŽNE AMERIKE PREMA RAZINI
STOPE NATALITETA (1990-1995. GODINA)**

Prosječno za 1990-1995. godinu							
Zemlje		Stopa nataliteta (na 1.000 stanovnika)					
	50 i više	45-50	40-45	35-40	30-35	20-30	20 i manje
(A) AFRIKA (a) ISTOČNA AFRIKA	Malavi Somalija Uganda	Burundi Etiopija Mozambik	Komori Eritreja Madagaskar Ruanda Tanzanija Zambija Zimbabve	Džibuti Kenija	– –	Mauricijus Réunion	– –
(b) SREDNJA AFRIKA	Angola	Kongo Zair	Kamerun Čad Ekv.Gvineja	Cent.Afr.Rep. Gabon			
(c) ZAPADNA AFRIKA	Gvineja Mali Niger	Benin Burkina Faso Liberia Nigeria Sijera Leone	Gambija Gana Gvineja Bisau Mauritanija Senegal Togo	Obala Slonovače	Kapverdski otoci		
(d) SJEVERNA AFRIKA	–	–	Libija	Sudan	Alžir Zap. Sahara	Egipat Maroko Tunis	
(e) JUŽNA AFRIKA	–	–	–	Botswana Lesoto Namibia Svazi	Južna Afrika		
(B) AZIJA (a) ISTOČNA AZIJA						Mongolija Dem.Rep. Koreja	Kina Hong Kong Makao Republika Koreja
(b) JUŽNA CENTRALNA AZIJA	Afganistan		Butan Maledivi Nepal	Iran Pakistan	Tadžikistan Turkmenistan Uzbekistan	Bangladeš Indija Kazahstan Kirgistan	Šri Lanka
(c) JUŽNOISTOČNA AZIJA		Laos		Kambodža Ist. Timor	Filipini	Brunei Mianmar Indonezija Viet Nam	Singapur Tailand
(d) ZAPADNA AZIJA	Gaza (pojas)	Jemen	Oman	Irak Jordan Saudijska Arabija	Sirija	Azerbajdžan Bahrein Kuvajt Libanon Katar Turska Uj.Arab.Emirati	Armenija Cipar Gruzija
(C) LATINSKA AMERIKA I KARIPSKI OTOCI (a) KARIPSKI OTOCI				Haiti		Domin.Rep. Jamaika	Bahami Barbados Kuba Gvadelupa Martinik Nizozemski Antili Porto Rico Trinidad i Tobago

Tablica br. 12. - nastavak

Prosječno za 1990-1995. godinu							
Zemlje	Stopa nataliteta (na 1.000 stanovnika)						
	50 i više	45-50	40-45	35-40	30-35	20-30	20 i manje
(b) CENTRALNA AMERIKA				Gvatemala Honduras Nikaragva	Belize	Costa Rica Meksiko Panama	
(c) JUŽNA AMERIKA				Bolivija	Paragvaj	Argentina Brazil Čile Kolumbija Ekvador Gvajana Peru Surinam Venezuela El Salvador	Urugvaj

Izvor: United Nation, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, World Population 1996, New York 1996.

Tablica 13.

ZEMLJE U SVIJETU SA STOPOM NATALITETA "50 I VIŠE PROMILA",
1990-1995. GODINE

Zemlje	Stopa (na 1.000 stanovnika)			Totalna stopa fertilitet (TFR)
	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta	
Afrika				
- Malavi	51	22	29	7,2
- Somalija	50	18	32	7,0
- Uganda	51	22	29	7,2
- Angola	51	19	32	7,2
- Gvineja	51	20	31	7,0
- Mali	51	19	32	7,1
- Niger	53	19	34	7,4
Azija				
- Afganistan	50	22	28	6,9
- Gaza (pojas)	53	6	47	8,8

Izvor: UN, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, World Population 1996, New York 1996.

zahvatiti proces tranzicije nataliteta, što znači da bi i one ušle u centralnu tranzicijsku podetapu. To bi svakako djelovalo na smanjenje prosječne godišnje stope porasta svjetskog stanovništva, za koje se predviđa da će nakon polovice 21. stoljeća, postupno tendirati prema stacionarnom stanju (UN, ICPD, 1994.). Ulazak grupe "najmanje razvijenih zemalja" u centralnu tranzicijsku podetapu u navedenom razdoblju,

pretpostavlja da će ih u tom razdoblju zahvatiti proces gospodarskog razvoja i pratećih socijalnih promjena.

(e) POSTTRANZICIJSKA ETAPA U RAZVOJU STANOVNIŠTVA

1. Razdoblje koje nastaje nakon završetka procesa demografske tranzicije naziva se *posttranzicijska etapa ili etapa poslije demografske tranzicije*. Posttranzicijska etapa u razvitku stanovništva jest etapa u kojoj su stope nataliteta i mortaliteta niske i uravnotežene na podjednakoj razini. Rezultat je vrlo niski ili nulti prirodni prirast ili prirodno smanjenje stanovništva. Za razliku od "prirodne" ravnoteže u predtranzicijskoj etapi postignute u teškim uvjetima biološke reprodukcije, uz visoke stope nataliteta i mortaliteta, koja je odgovarala niskom stupnju gospodarskog razvitka, - ravnoteža između vitalnih stopa u posttranzicijskoj etapi rezultat je dugotrajnog procesa demografskog i društveno-gospodarskog razvitka. Ta se etapa u skladu s temeljnim postulatima teorije demografske tranzicije najprije očekivala u gospodarski najrazvijenijim zemljama. Jedan od bitnih preduvjeta za tu etapu jest postojanje stacionarnog tipa starosne strukture i dostizanje takve razine stopa mortaliteta, za koju se ne može očekivati daljnje smanjivanje osim u slučaju takvih pronalazaka medicine koji bi smanjili smrtnost od nekih bolesti za koje danas još ne postoje efikasna sredstva liječenja. Za tu etapu, koju Notestein naziva etapom "početnog smanjivanja" **stanovništva**,¹⁴¹⁾ karakteristično je da postoji i da se u praksi provodi planiranje obitelji, uz primjenu raznih sredstava kontracepcije. Osim toga, stanovništvo je u toj etapi razvoja intenzivno zahvaćeno procesom starenja, a njegova ekonomsko-socijalna struktura nosi obilježja svojstvena visokom stupnju gospodarskog i društvenog razvoja.

Kada je teorija demografske tranzicije formulirana, postavilo se pitanje obilježja posttranzicijske etape, odnosno obilježja njezinih mogućih podetapa, prvenstveno s obzirom na buduću razinu stope nataliteta, kao temeljne odrednice prirodnog kretanja stanovništva u toj etapi. Kao osnovna dilema postavilo se pitanje – *hoće li u posttranzicijskoj etapi stopa nataliteta oscilirati oko niske razine (14 promila),¹⁴²⁾ da li će pasti ispod te razine ili će ponovno porasti iznad razine 14 promila?* Nijedna od tih mogućnosti nije inkompatibilna s osnovnom hipotezom teorije de-

¹⁴¹⁾ Vidjeti: Notestein, F.W., The Population of the World in the Year 2000., Journal of American Statistical Association, XLV, sept. 1950.

¹⁴²⁾ Valja napomenuti da je američki demograf R. Easterlin postavio hipotezu o cikličnosti nataliteta u etapi posttranzicije. On je pretpostavio da u toj etapi natalitet ciklički oscilira oko one razine nataliteta/fertiliteta, koju osigurava obnavljanje generacija (neto stopa reprodukcije 1,0 odnosno totalna stopa fertiliteta 2,1). Međutim, da bi ta hipoteza mogla biti empirijski verificirana, potrebno je dulje razdoblje i veći broj zemalja koje bi bile u etapi posttranzicije. Dosadašnja kretanja nataliteta u zapadnoeuropskim zemljama, kao ni u prekomorskim (USA, Kanada i dr.) ne pokazuju za ciklično kretanje karakterističnu pravilnost oscilacija nataliteta (povećanja, smanjenja) u približno jednakim vremenskim razdobljima. (Easterlin 1966., 1968; Ermish, 1979.; Chesnais, 1992.).

mografske tranzicije koja ističe da će u posttranzicijskoj etapi stopa nataliteta činiti osnovnu odrednicu prirodnog kretanja, prirodnog prirasta ili prirodnog smanjenja stanovništva. Polazeći od te hipoteze u *posttranzicijskoj etapi su teorijski moguće sve tri varijante međudnosa kretanja stopa nataliteta i stabiliziranog mortaliteta*; a) *oscilacija stope nataliteta oko dosegnutog teorijskog "minimuma" (14 promila)*; b) *porast stope nataliteta iznad te razine*, i c) *pad nataliteta ispod te razine*. Iako se 1950-ih i 1960-ih godina najčešće razmatrala mogućnost ostvarenja prve ili druge varijante,¹⁴³⁾ praksa razvoja stanovništva u zapadnoeuropskim zemljama pokazala je da je u znatnom broju tih zemalja u 1980-im i 1990-im godinama prevladavala treća, najmanje očekivana varijanta,¹⁴⁴⁾ tj. varijanta pada stope nataliteta ispod razine 14 promila.

2. Budući da zapadnoeuropske zemlje imaju bogato iskustvo u demografskoj tranziciji te s obzirom na činjenicu da je u njima taj proces završen, posttranzicijsku etapu obraditi ćemo na primjeru tih zemalja. *Demografska tranzicija je u većini zapadnoeuropskih zemalja (osim Irske) završila krajem 1970-ih godina* (u nekim, primjerice u Francuskoj, i ranije), sa svim općim, teorijski pretpostavljenim karakteristikama toga razvoja, niskim i opadajućim natalitetom te niskim, usljed starenja stanovništva blago rastućim mortalitetom. *Bitno zajedničko obilježje reprodukcije stanovništva u tim zemljama jest da je totalna stopa fertiliteta pala već krajem 1970-tih godina znatno ispod razine koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva, tj. ispod razine od 2,1 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi*. U tim su se zemljama tada dogodile radikalne promjene u veličini obitelji s tendencijom prema tzv. nuklearnoj obitelji, dok je istovremeno brak kao institucija doživio također znatne promjene usljed stvaranja novih oblika zajednica (kohabitacije) i porasta broja razvedenih brakova (Manting, 1996).

Sedam bitnih karakteristika obilježava stanovništvo razvijenih, napose zapadnoeuropskih zemalja: (1) nizak i opadajući natalitet/fertilitet, (2) nizak opći mortalitet s tendencijom blagog porasta, (3) rastući broj djece rođene izvan braka, (4) rastući broj "izvanbračnih" oblika zajedničkog života (razni oblici kohabitacije), (5)

¹⁴³⁾ U vezi sa tim sam je Notestein izrazio sumnju u moguće održavanje stanja niskog nataliteta dostignutog u posttranzicijskoj etapi. Zbog toga on tu etapu naziva etapom početnog smanjivanja stanovništva, što implicira mogućnost obrata trenda. Za kretanje nataliteta u gospodarski razvijenim zemljama u razdoblju od 1950. do 2000. godine, on je predviđao relativno nizak, oscilirajući porast stanovništva predodređen adekvatnim niskim i oscilirajućim natalitetom. Zatim smatrao je da će u tom periodu svoje djelovanje nastaviti "snage" koje uvjetuju smanjivanje veličine obitelji. S druge strane - isticao je Notestein - "mi tek treba da vidimo naciju koja bi se približavala stacionarnom stanovništvu, a koja ne bi odmah poduzela snažne mjere za stimuliranje broja poroda". Bitno značenje u sprečavanju daljnjeg smanjivanja nataliteta u zemljama u kojima je on već pao na teoretski najnižu razinu (14 promila), Notestein je pripisao reagiranju vlada i službenih krugova dotičnih zemalja - koje će iz "društvenog i političkog" interesa u takvim uvjetima redovito poduzeti mjere pronatalističke populacione politike. (Prema: F. W. Notestein: "The Population of the World in the Year 2000., u knjizi J.J. Spengler - O.D. Duncan: "Demographic Analysis - Selected Readings", op.cit. str. 38.) Također: D.V. Glass: "The Components of Natural Increase in England and Wales", Supplement to Population Studies, London, May 1970.

¹⁴⁴⁾ Vidjeti o tome: F.W. Notestein: "Negative Population Growth: How to go about it?", Population Index, No. 4/ 1975.; zatim, Council of Europe: "Population Decline in Europe", op. cit.

porast broja razvedenih brakova, (6) porast troškova školovanja djece, a naročito uzdržavanja staračkog stanovništva, (7) ubrzano starenje stanovništva.

Za reprodukciju stanovništva je među tim karakteristikama bitna situacija u području nataliteta, koju obilježava nizak i opadajući natalitet. Podaci o prirodnom kretanju stanovništva u zapadnoeuropskim zemljama pokazuju da je većina tih zemalja (osim Irske)¹⁴⁵⁾ krajem 1970-ih godina ušla u posttranzicijsku etapu. Stope nataliteta su već 1978. g. bile niske, ispod 14 promila, a stope mortaliteta stabilizirane između 10 i 12 promila s tendencijom slabog porasta (uz nisku stopu mortaliteta dojenčadi). Stopa netto reprodukcije bila je već tada ispod vrijednosti od 1,0,¹⁴⁶⁾ a totalna stopa fertiliteta ispod 2,1; stopa prirodnog prirasta tendirala je prema nultoj stopi ili prema stopi prirodnog smanjenja stanovništva. Među zapadnoeuropskim zemljama najviša stopa nataliteta 1978.g. zabilježena je u Francuskoj i to 13,8 promila (stopa mortaliteta 10,2 promila i stopa prirodnog prirasta 3,6 promila), a najniža stopa nataliteta zabilježena je u Zapadnoj Njemačkoj i to 9,5 promila (stopa mortaliteta 11,7 promila, a stopa prirodnog smanjenja -2,2 promila).¹⁴⁷⁾ Tijekom prve polovice 1980-ih godina došlo je do daljnjeg smanjenja navedenih stopa u tim zemljama, tako se u 1985. g. stopa nataliteta kretala prosječno oko 12 promila, stopa mortaliteta i dalje između 10 i 12 promila, a totalna stopa fertiliteta je i dalje opadala. Najviša stopa nataliteta 1985. g. bila je i dalje u Francuskoj i iznosila je 13,9 promila (stopa mortaliteta 10,0, a stopa prirodnog prirasta 3,9 promila), a najniža u Zapadnoj Njemačkoj i iznosila je 9,6 promila (uz stopu mortaliteta 11,5 promila i stopu prirodnog smanjenja -1,9 promila). U 1985. godini totalna stopa fertiliteta bila je u gotovo svim zapadnoeuropskim zemljama i dalje ispod razine koja se zahtijeva za jednostavnu reprodukciju stanovništva (ispod 2,1); najveća bila je u Francuskoj (1,83 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi), a najmanja u Zapadnoj Njemačkoj (1,28).

Nakon 1985. do 1995. natalitet se u većini zapadnoeuropskih zemalja, osim skandinavskih,¹⁴⁸⁾ i dalje smanjivao, s napomenom da se nakon 1992. počeo ponovo smanjivati i u Švedskoj (u kojoj je nakon 1983. stalno blago rastao). – U 1995. g. stopa nataliteta iznosila je u zapadnoeuropskim zemljama prosječno oko 11 promila, stopa mortaliteta između 10 i 11 promila, stopa prirodnog prirasta bila je

¹⁴⁵⁾ Irska je u Europi imala najveći natalitet, koji je također opadao, tako da je 1978. g. stopa nataliteta u njoj iznosila 21,1 promila, a u 1985. g. 17,6 promila, dok je totalna stopa istovremeno smanjena s 3,40 na 2,50. Znači u 1985. g. bila je to jedina zemlja među zapadnoeuropskim zemljama u kojoj je totalna stopa fertiliteta bila iznad razine potrebne za jednostavnu reprodukciju.

¹⁴⁶⁾ Lincoln H. Day ističe da je početkom 1978. godine oko 26 razvijenih zemalja, u kojima živi oko četvrtina svjetskog stanovništva, već dostigla nulti prirast ili prirodni pad, dakle ušla u posttranzicijsku etapu, uz uvjet da se kao kriterij niskog fertiliteta uzme stopa netto reprodukcije koja iznosi 1,1 ili manje. (Lincoln H. Day: "What will a ZPG Society Be Like?", A Publication of the Population Reference Bureau, Vol. 33. No., June 1978.

¹⁴⁷⁾ Izvor: Council of Europe, Recent Demographic Developments in Europe and North America, 1980, Strasbourg 1983.

¹⁴⁸⁾ Nakon 1983., kada je totalna stopa fertiliteta u Švedskoj iznosila 1,63 dolazi do blagog porasta te stope, tako da se ona u godini 1990. popela na brojčanu razinu "zamjene" (2,1), da bi nakon toga ponovno opadala (u 1995. iznosila u Švedskoj 1,74, a u Norveškoj 1,87). (Prema: Monnier, de Guibert-Lantoine, 1996:239).

gotovo nulta, a u nekim je zemljama dobila negativan predznak. Relativno najviša stopa nataliteta tada je zabilježena u *Norveškoj* i to 13,8 promila (stopa mortaliteta 10,5 promila, a stopa prirodnog prirasta 3,3 promila) uz totalnu stopu fertiliteta od 1,87; najmanja stopa nataliteta zabilježena je u *Italiji* i to 9,0 promila (stopa mortaliteta 9,5 primila i prirodnog smanjenja -0,5 promila) uz totalnu stopu fertiliteta od svega 1,17 (prosječno djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi).

Statistički podaci o kretanju nataliteta za razdoblje 1985-1995. godine pokazuju dakle da se u posttranzicijskoj etapi događa daljnje, jače ili slabije smanjivanje nataliteta s tim da totalna stopa fertiliteta u većini tih zemalja pada *z n a t n o* i s p o d one razine koja se zahtijeva za jednostavnu reprodukciju stanovništva. Činjenica je da u demografskoj povijesti totalna stopa fertiliteta nikada nije bila *na tako niskoj razini* kao polovicom 1980-ih godina (Bourgeois-Pichat, 1986). Pad se nastavio pa je posljednjih godina u nekim zemljama razina te stope još niža: u 1995. g. u Italiji je iznosila svega 1,17, u Njemačkoj 1,26 (u Zapadnoj Njemačkoj 1,35, a u Istočnoj Njemačkoj svega 0,5),¹⁴⁹⁾ u Austriji 1,39, itd.

Prema tome, pokazuje se da kretanje nataliteta u posttranziciji, uz stabilizirani mortalitet, *spontano* vodi stopu prirodnog prirasta prema negativnoj stopi, odnosno prema prirodnom smanjenju stanovništva. Taj zaključak stoji uz dva uvjeta: (1) da se radi o tzv. zatvorenom stanovništvu (da nema utjecaja migracije) i (2) da ne postoji stimulativna populacijska politika države (bilo u pronatalističkoj ili u imigracijskoj varijanti).

3. Opadanje nataliteta u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva u razvijenim, napose zapadnoeuropskim zemljama uvjetovale su velike *p r o m j e n e* socijalnog ponašanja (Bongaarts, Cotts Watkins, 1996). Pitanje koje se s time u vezi postavlja je slijedeće: *koji su čimbenici u tim zemljama doveli do iskazanog pada nataliteta tijekom posljednja tri desetljeća, odnosno u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva?* – Dvije su grupe čimbenika djelovale na pad nataliteta. *Prvu grupu čine opći čimbenici demografske tranzicije*, tj. oni koji su već u etapi demografske tranzicije uvjetovali smanjivanje nataliteta koje je bitno obilježilo primarno centralnu tranzicijsku podetapu, a i kasnu tranzicijsku podetapu. Radi se dakle o *čimbenicima kontinuiteta djelovanja na smanjenje nataliteta i to u posttranzicijskoj etapi*, tj. o *čimbenicima modernizacije (gospodarskim i društvenim)*. Pri tome “klasični” gospodarski čimbenici, kao što su razina gospodarskog razvoja, tehnološke promjene, veličina društvenog proizvoda per capita, veličina udjela nepoljoprivrednih djelat-

¹⁴⁹⁾ U Istočnoj Njemačkoj je nakon pada “Berlinskog zida”, nakon 1989. godine, stopa nataliteta i totalna stopa fertiliteta bila daleko najniža u Europi, uvjetovano primarno emigracijom u Zapadnu Njemačku, visokom stopom nezaposlenosti, teškom gospodarskom situacijom, prestankom djelovanja pronatalitetne politike države, itd. (Vidjeti: Witte, J. C., Wagner, G.G., Declining Fertility in East Germany After Unification: A Demographic Response and Socio-Economic Change, Population and Development Review No. 2/1995; – također, Conrad, C., Lechner, M., Werner, W., East Germany Fertility After Unification: Crisis or Adaption?, Population and Development Review No. 2/1996., New York.

nosti u društvenom proizvodu, veličina udjela nepoljoprivrednog i gradskog u ukupnom stanovništvu, razina pismenosti, itd., – u posttranzicijskoj etapi znatno gube na značenju i ustupaju mjesto djelovanju modernih, postindustrijskom društvu immanentnih faktora. Ti čimbenici u novim razvojnim uvjetima poprimaju nova obilježja, a neki od njih imaju u posttranziciji jače djelovanje nego u centralnoj i kasnoj tranzicijskoj podetapi. U uvjetima visoke razine gospodarskog razvoja i razvijene ekonomsko-socijalne strukture stanovništva na pad nataliteta osobito djeluju sljedeći čimbenici: nove tehnološke promjene, promijenjena funkcija obitelji i pojedinih njenih članova u društvu, novi oblici zajednice života (kohabitacija), izrazit porast zaposlenosti žena u nepoljoprivrednim djelatnostima, povećanje razine obrazovanja žena, povećanje njihovih zarada i radnih aspiracija, promjena ukupnog statusa žene u obitelji i društvu, zatim suvremene karakteristike potrošnje (ukupno i po strukturi), rastući troškovi školovanja djece i produženo trajanje njihova školovanja, štednja ljudi koji rade za “stare dane” (jer djeca u pravilu više nisu hranitelji roditelja u starosti).

Ovi čimbenici imali su na smanjenje nataliteta u posttranziciji dvostruki učinak: izravan i posredan. Izravan učinak je došao do izražaja preko primjene nove tehnologije u kontracepciji koja je omogućila znatno povećanje primjene sredstava kontracepcije u planiranju obitelji (“kontracepcijska revolucija”). Posredan učinak djelovanja navedenih čimbenika ogleda se u njihovom utjecaju na *p r o m j e n e* društvenih vrijednosti koje djeluju na uspostavljanje niskih reproduksijskih normi (Preston, 1986). Pri tome promjene u skali vrijednosti djeluju na promjene reproduksijskih normi *p r e k o* *s v o g* *d j e l o v a n j a* *n a* *o d r e d n i c e* *f e r t i l i t e t a* (kao što su novi oblici kohabitacije, porast vanbračnog fertiliteta, porast broja djece s jednim roditeljem, pretežno s majkom, smanjenje stope bračnosti, porast stope razvoda brakova, kasnije ženidbe, pomicanje fertiliteta prema starijim dobnim grupama žena ili tzv. “starenje fertiliteta”, itd.).

Pored općih čimbenika na pad nataliteta u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva djeluju i *specifični čimbenici* koji su često povezani uz opće čimbenike, a uvjetovani su primarno načinom života u visokorazvijenom postindustrijskom društvu. To su *socio-psihološki i kulturni čimbenici*, koji su donekle djelovali već na inicijalno smanjivanje nataliteta pri nastupanju centralne tranzicijske podetape (Notestein, 1953), ali se njihov utjecaj u novim uvjetima postindustrijskog društva pojačava, a i sami ti čimbenici se javljaju s novim karakteristikama. To su: porast razine obrazovanja, jačanje individualizma, sekularizacije, racionalnosti, hedonizma, potrošačkog mentaliteta, želja za samopotvrđivanjem i korištenjem vlastitog potencijala, jačanje emancipacije žena, želja za smanjivanjem “oportunitetnog troška” koji nastaje za jednog partnera (napose za ženu) imanjem djece, visoko vrednovanje slobodnog vremena, i sl.¹⁵⁰⁾

I dok se u etapi demografske tranzicije gospodarski čimbenici kao pokretači razvoja u najširem značenju tog pojma, *b i t n o* determinirali kretanje nataliteta,

u postindustrijskom društvu j a č a i postaje d o m i n a n t n i m utjecaj specifičnih neekonomskih, suptilnijih socio-psiholoških i kulturnih čimbenika.¹⁵¹⁾

4. Dramatičnost demografskih promjena uvjetovanih navedenim čimbenicima, naročito smanjivanja nataliteta koje povlači za sobom značajne promjene u razvoju stanovništva u razvijenim napose zapadnoeuropskim zemljama, nizozemski demograf Dirk van de Kaa izražava pojmom *“europska druga demografska tranzicija”*. Bez obzira na primjedbe koje se mogu staviti tim razmatranjima, njegova knjiga *“Europe’s Second Demographic Transition”* (Europska druga demografska tranzicija, Washington D.C., 1987.) predstavlja dosada najdetaljnije djelo o stanju i uzrocima koji su doveli do posttranzicijskog pada nataliteta i tendencije prijelaza prirodnog prirasta u prirodno smanjenje stanovništva. Istraživanje je radeno za oko 30 zemalja, pretežno zapadnoeuropskih, za razdoblje 1965.-1985. godine. Težište razmatranja je na utvrđivanju socio-psiholoških promjena nastalih u postindustrijskom društvu kao temeljnog uzroka *“europske druge demografske tranzicije”*. Pojam *“druga tranzicija”* van de Kaa ograničava na Europu i naglašava da *“specifične karakteristike razdoblja poslije demografske tranzicije u Europi opravdavaju upotrebu pojma “druga demografska tranzicija”* (van de Kaa, 1987:5; Tabah, 1989:3).

Pod pojmom *“druga demografska tranzicija”* van de Kaa razumijeva *“novi stadij u europskoj demografskoj povijesti koji obilježava nizak i opadajući natalitet”*. Pojam *“druga demografska tranzicija”* on dakle upotrebljava kao s i n o n i m pojmu posttranzicijska etapa s tim da ga reducira samo na natalitet, jer smatra da mortalitet i migracija imaju relativno slab utjecaj na tu tranziciju. Glavna demografska k a r a k t e r i s t i k a *“druge demografske tranzicije” jest smanjenje nataliteta odnosno totalne stope fertiliteta sa razine “nešto iznad” one koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva, odnosno sa razine nešto iznad totalne stope fertiliteta od 2,1 (djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi) – na razinu “znatno ispod” navedene razine zamjene, odnosno znatno ispod vrijednosti totalne stope fertiliteta od 2,1* (van de Kaa, 1987:6). Ako se totalna stopa fertiliteta stabilizira na toj niskoj razini, kao što je to bio slučaj u većini zapadnoeuropskih zemalja između 1965. i

¹⁵⁰⁾ Vidjeti o tome: Campbell, Arthur A., Beyond the Demographic Transition, Demography, No. 4/1974., str. 549-563, Washington D.C.; Rašević, M., Teze o depopulaciji u razvijenim zemljama, Stanovništvo, br. 1-4/1978.; Davis, K., Bernstam M.S., Ricardo; - Campbell, R. (Editors), Below Replacement Fertility in Industrial Societies (Causes, Consequences, Policies), Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986., New York; - zatim, Andorka, R., Determinants of Fertility in Advanced Societies, Methuen and Co. Ltd., London 1987; - Van de Kaa, D., Europe’s Second Demographic Transition, op.cit.; - Council of Europe, The Background of Recent Fertility Trends in the Member States of the Council of Europe, Strasbourg 1984; također, Council of Europe, The Future of Europe’s Population, - Strasbourg, 1993; Bongaarts, J., Cotts Watkins, S., Social Interactions and Contemporary Fertility Transition, Population and Development Review No. 4/1996, New York.

¹⁵¹⁾ Van de Walle, E., razmatrajući odrednice posttranzicijskih obilježja razvoja stanovništva, stavlja u pitanje utjecaj ekonomsko-socijalnih čimbenika, naglašavajući izrazitu d o m i n a c i j u socio-psiholoških faktora (Van de Walle, E., Present Patterns of Demographic Change in Light of Past Experience, European Population Conference, Vol. IV., Firenze, 1987). Međutim, ima primjera kako nepovoljna gospodarska situacija i njome uvjetovana visoka nezaposlenost može i uz nisku, posttranzicijsku razinu nataliteta, djelovati na njegov daljnji pad, kao što je slučaj u Istočnoj Njemačkoj (u kojoj je totalna stopa fertiliteta pala na razinu od svega 0,5 (u 1995.g.). (Vidjeti Witte, Wagner, 1995).

1985. g., stanovništvo će – ističe van de Kaa – u daljnjem razvoju početi opadati (1985. g. je to već zabilježeno u četiri europske zemlje – Austrija, Danska, Zapadna Njemačka i Mađarska).

I dok je teorija demografske tranzicije temeljena na iskustvu zapadnoeuropskih zemalja od kraja 19. stoljeća do 1930-ih godina (kada je natalitet već pao na nisku razinu), predviđala stadij nultog prirodnog prirasta što ne isključuje mogućnost prirodnog smanjenja ili blagog prirasta, van de Kaa naglašava da opadanje nataliteta u etapi “druge demografske tranzicije” ima izrazitu tendenciju prema negativnom prirodnom prirastu. Temeljni uzrok opadanja nataliteta u Europi u etapi “druge demografske tranzicije” je prema navedenom autoru “*pomak vrijednosne orijentacije sa obitelji na pojedinca*”. U tome je bitna razlika između čimbenika koji su uvjetovali pad nataliteta u etapi “klasične” europske demografske tranzicije (“prve tranzicije” – kako ju naziva van de Kaa) i čimbenika koji taj pad određuju u posttranziciji (“drugoj demografskoj tranziciji”).

U “klasičnoj” demografskoj tranziciji koja se odvijala u zapadnoeuropskim zemljama, smanjenje nataliteta bilo je pod *dominantnim utjecajem brige za obitelj i potomstvo*, dok je u “drugoj demografskoj tranziciji” daljnje opadanje nataliteta sa već postignute niske razine (od oko 14 promila) pod *dominantnim utjecajem jačanja prava, aspiracija i želje za samopotvrđivanjem pojedinca*. Utjecaj procesa sekularizacije koji se vuče iz “klasične” demografske tranzicije” (Notestein, 1953; Coale, Cotts Watkins 1986), ogleda se u “drugoj demografskoj tranziciji” kroz smanjeni utjecaj tradicije, religije i običaja, a praćen je jakim povećanjem motivacije parova da primjenjuju sredstva za planiranje obitelji u cilju postignuća željenog broja djece.

Odrednice “druge demografske tranzicije” su dakle snažno povezane uz život i rad *pojedinca* u postindustrijskom društvu. U tim društvima životni standard pojedinca je uvelike određen razinom i kvalitetom njegova vlastitog obrazovanja, stupnjem motiviranosti za postignuće vlastitih životnih ciljeva i angažiranosti da što više razvije i iskoristi vlastiti talenat i potencijal. A činjenica je da imanje djece implicira znatan oportunitetni trošak posebno za ženu – majku, pa partneri smatraju da im dijete reducira ukupni iznos dohotka, slobodu trošenja dohotka i slobodu korištenja slobodnog vremena (Schultz, T. Paul, 1986). Smatra se da za bračne ili vanbračne “supružnike” djeca uključuju ne samo oportunitetne već i izravne izdatke, dok im je korisnost u ekonomskom smislu sve manja. Emocionalno zadovoljstvo roditelja može se postići i sa jednim ili dvoje djece. Uz raniju jednostavnu računicu o ekonomskoj vrijednosti djece (radna snaga i uzdržavatelji roditelja u starosti), *socijalne i kulturne* promjene u postindustrijskom društvu, koje djeluju na povećanje broja oblika vanbračnih zajednica i vanbračnog fertiliteta, uvjetuju drugačiji odnos prema djeci i njihovoj “ekonomskoj vrijednosti” (Becker, G., 1976).

Snage odnosno *čimbenici koji stoje iza opadanja nataliteta u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva u postindustrijskom društvu, izražavaju se u promjenama stavova i vrijednosti u odnosu na reproduktivske*

n o r m e (broj djece u obitelji). – Neki autori naglašavaju da su te snage *sekularizacija i individualizacija* i da su sadržane u n o v i m vrijednostima koje ohrabruju ljude da lome s dugotrajnim običajima i karakteristikama reprodukciskog ponašanja, te da opći trend prema v e ć e m samopouzdanju i želji da se iskoristi vlastiti potencijal uvjetuje da ljudi djeluju na *individualistički način*, zanemarujući pri tome opće interese. *Individualizam se općenito smatra temeljnim uzrokom niskog nataliteta i on bitno obilježava n o v o d o b a u promjeni svijesti o potrebi primjene sredstava kontrole rađanja u modernom društvu* (Schmid, 1984). – Zatim, mnogi autori smatraju da je opadanje nataliteta u modernom društvu izazvano – uz ostalo – *promjenom stila života, stvaranjem "potrošačkog mentaliteta"* u smislu težnje za luksuznom potrošnjom, te prihvatanjem novih, promijenjenih oblika zajedničkog života putem raznih vanbračnih zajednica. – Američki politolog R. Inglehart podastire također zanimljiv pristup u razmatranju prihvatanja niskih reprodukciskih normi u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, razlikujući stavove i vrijednosti povezane uz "materijalizam" i "postmaterijalizam". I dok prvi inzistira na utjecaju tehničko-tehnoloških promjena i inovacija na promjene vrijednosnog sustava koji uvjetuje pad nataliteta, drugi sumnja u utjecaj tih promjena, kritičan je prema tehnološkom progresu napose zbog ekoloških razloga, a istovremeno naglašava važnost ljudskih odnosa, spontanosti i samopouzdanja koje pojedinac stiče sve višim obrazovanjem i vlastitim angažmanom (Inglehart, 1977). – Autori D. van de Kaa i R. Lesthaeghe vide suprotnost između "progresivizma" i "konzervativizma" kao bitnu pokretnu snagu koja djeluje na promjene vrijednosti u postindustrijskom društvu u smjeru prihvatanja niskih reprodukciskih normi. Naglašavaju da je u razvijenim europskim zemljama došlo do znatnog pomicanja prema većem "progresivizmu", što olakšava pojašnjenje mnogih demografskih promjena. "Progresivizam" nasuprot "konzervativizmu" obilježava tendencija da se prihvate nove vrijednosti, da se kritici podvrgne sadašnjost i da se zanemare tradicije i običaji iz prošlosti, te da se prihvate univerzalne vrijednosti poput slobode izbora ciljeva u životu, među njima i sloboda u odluci o broju djece i razmaku među rođenjima (van de Kaa, Lesthaeghe, 1986).

Iz rečenoga prozlati da su individualizam, potrošački mentalitet, visoko vrednovanje slobode izbora u životu, uz dugotrajno djelovanje modernizacije i sekularizacije, temeljni čimbenici koji u postindustrijskom društvu uvjetuju nizak i opadajući natalitet i niske reprodukciske norme. U njima van de Kaa vidi t e m e l j n e s o c i o - p s i h o l o š k e i k u l t u r n e u z r o k e novog ponašanja pojedinca u datim životnim prilikama, napose prihvatanja n i s k i h reprodukciskih normi.

Iako je van de Kaa u svom razmatranju posttranzicije, koju naziva "druga demografska tranzicija", utvrdio bitne socio-psihološke čimbenike koji uvjetuju niske reprodukciske norme, njegovim se pojmovnim kategorijama, hipotezama i zaključcima mogu staviti *određene primjedbe* koje slabe znanstvenu relevanciju tih razmatranja.

– *Prvo*, sam pojam “druga demografska tranzicija” je neprecizan i neadekvatan, pa mu je i definicija neprecizna. Raščlanimo li taj pojam na njegove sastavnice, pokazuje se da je u tom pojmu riječ “druga” upotrijebljena uvjetno i relativno, tj. u odnosu na prethodnu tranziciju (koju on imenuje “prva demografska tranzicija”, kao da tranzicija nataliteta nije bilo i ranije). Bilo bi preciznije da ju je nazvao “prethodna europska demografska tranzicija”.¹⁵²⁾ Zatim, sam pojam “demografska tranzicija” u kontekstu “druga demografska tranzicija” pretpostavlja s jedne strane radikalne promjene u r a z i n i kako mortaliteta tako i nataliteta, a autor u svom pojmu “druga demografska tranzicija” reducira tranziciju samo na opadanje nataliteta, ne uzimajući u obzir mortalitet (što opravdava zanemarivim uplivom mortaliteta na “drugu tranziciju”); s druge strane, pojam “demografska tranzicija” kako je izvorno koncipiran, podrazumijeva *značajno smanjenje i stopa nataliteta i mortaliteta* s visoke predtranzicijske razine na nisku posttranzicijsku razinu, dakle – kako kaže A. Landry – podrazumijeva “*revolucionarne promjene u natalitetu i mortalitetu*”. A u posttranzicijskoj etapi, dogodilo se, što zna i sam van de Kaa, kvantitativno, relativno *znatno slabije smanjenje nataliteta* (sa razine “nešto iznad” zamjenske vrijednosti totalne stope fertiliteta (od 2,1) na razinu “znatno ispod” navedene razine te stope). Dakle, sam pojam “demografska tranzicija” predpostavlja znatno jači pad nataliteta (s predtranzicijskog na posttranzicijski režim) nego što se dogodio unutar posttranzicijske etape. Prema tome, pojam “druga demografska tranzicija” nije adekvatan za opis reproduksijskih promjena u posttranziciji. Čini nam se primjerenijim da je autor umjesto pojma “druga demografska tranzicija” upotrijebio pojam “tranzicija nataliteta u posttranziciji”. Ali i taj se pojam može prihvatiti samo s ciljem da se naglase razlike između te “druge demografske tranzicije” i prethodne tranzicije i to u u z r o c i m a koji uvjetuju opadanje nataliteta (u “drujoj tranziciji” dominiraju neekonomski čimbenici i to oni socio-psihološki i kulturni, nastali u uvjetima života postindustrijskog društva). – *Drugo*, bitna primjedba razmatranjima koja je prezentirao van de Kaa, odnosi se na činjenicu da on nije k v a n t i t a t i v n o p r e c i z n o odredio p o l a z n u r a z i n u s koje u posttranziciji počinje opadanje nataliteta, niti je odredio donju razinu na koju pada stopa nataliteta odnosno totalna stopa fertiliteta, jer kaže “natalitet opada s razine “nešto iznad” totalne stope fertiliteta od 2,1, na razinu “znatno ispod” toga praga; ne precizira da li je gornja razina te stope 2,15, 2,19, 2,20 i sl., te da li je donji prag brojčana vrijednost totalne stope fertiliteta od 1,8, 1,6 ili 1,4, itd. Stoga je nemoguće precizno odrediti k a d a počinje posttranzicijsko opadanje nataliteta i koja je donja razina njegove stabilizacije. Time je onemogućeno utvrđivanje vremenskog trajanja “druge demografske tranzicije” u pojedinim europskim zemljama kao i utvrđivanje jačine pada nataliteta u posttran-

¹⁵²⁾ U demografskoj povijesti to nije nikako prva “tranzicija”. Podsjetimo se “tranzicija” u predindustrijskoj etapi, pa tranzicija u etapi demografske tranzicije (“maltuzijanska” i “neomaltuzijanska”, po Coale-u).

ziciji. – I *treće*, autor tvrdi da na tijek “druge demografske tranzicije” zanemarivo utječe mortalitet i migracija. Dok za utjecaj mortaliteta ta tvrdnja u posttranziciji donekle i može biti prihvaćena, jer se mortalitet uglavnom stabilizira na razini koju određuje proces starenja u datoj zemlji, za migraciju to nije slučaj, jer se kod analize “druge demografske tranzicije” u pojedinoj zemlji mora uzeti u obzir “učinak imigracije/emigracije” koji je stvarno djelovao na razini nataliteta – izravno i posredno. Pri tome van de Kaa sam kaže da je “u zemljama Sjeverne Europe imigracija do početka 1970-ih godina bila znatna i imala utjecaj na veličinu nataliteta” (van de Kaa, 1987:6). Prema tome, pri konkretnom razmatranju posttranzicije, kakogod ju mi nazivali, posebice kada se radi o zemljama Zapadne i Sjeverozapadne Europe, migraciju valja uzeti u obzir, jer je ona čimbenik koji je stvarno usporavao ili ubrzavao posttranzicijsko opadanje nataliteta.

5. Pitanje koje se dalje postavlja u analizi posttranzicijske etape razvoja stanovništva je sljedeće: je li smanjivanje nataliteta u posttranzicijskoj etapi tijekom tri zadnja desetljeća, bilo kontinuirano i linearno, ili se u tom trendu mogu nazrijeti neke podetape u smislu *r a z l i č i t o g i n t e n z i t e t a s m a n j e n j a n a t a l i t e t a i l i p a k n j e n o g o d r e d e n o g p o r a s t a*?

Imajući na umu kretanje nataliteta odnosno prirodnog prirasta stanovništva u dvadesetak zapadnoeuropskih zemalja (van de Kaa ih uzima 30), neki autori na temelju *dosadašnjih obilježja* posttranzicijske etape odnosno kretanja nataliteta i mortaliteta tijekom posljednja tri desetljeća razlikuju u okviru te etape *d v i j e p o d e t a p e*. Pri tome *ne polaze od istog kriterija za razgraničenje tih dviju podetapa, već od dva kriterija*. Prvi kriterij je međuodnos stopa nataliteta i mortaliteta i njegova rezultanta koja može biti prirodni prirast, prirodna stagnacija ili prirodno smanjenje stanovništva, a drugi kriterij je jačina smanjivanja nataliteta odnosno njegov oporavak.

Tako *Blacker*, na temelju primjene prvog kriterija pretpostavlja dvije podetape u posttranzicijskoj etapi. Prvu podetapu obilježava tendencija *k a r a v n o - t e ž i* između stopa nataliteta i mortaliteta, dakle prema nultoj stopi prirodnog prirasta, a drugu podetapu obilježava opadanje stope nataliteta i *t o i s p o d* razine mortaliteta, tj. višak umrlih nad rođenima, te sukladno tome negativan prirodni prirast.¹⁵³⁾

Stručnjaci Populacijskog Odjela UN-a i nizozemski demograf *Divk van de Kaa*¹⁵⁴⁾ u diobi posttranzicijske etape na dvije podetape polaze, od drugog kriterija, tj. od jačine smanjivanja nataliteta. Na temelju empirijskih istraživanja dolaze do zaključka da se u dosadašnjem kretanju nataliteta u posttranzicijskoj etapi (posljednja tri

¹⁵³⁾ Vidjeti: C.P. Blacker, Stages in Population Growth, The Eugenics Review 39/3, 1949.

¹⁵⁴⁾ Vidjeti: D. van de Kaa, Recent Trends in Fertility in Europe, u knjizi R. W. Hiorns (editor), Demographic Patterns in Developed Societies, Taylor-Francis, London 1980; D. van de Kaa, Europe's Second Demographic Transition, op. cit. – zatim UN, Population Division, Department of Economic and Social Affairs, Patterns of Fertility in Low-Income Settings, Population Newsletter no. 55., June 1993., New York.

desetljeća) u zapadnoeuropskim i nekim prekomorskim zemljama (prvenstveno u SAD) razlikuju dvije podetape. *Prva podetapa* obuhvaća razdoblje od sredine 1960-ih godina do sredine 1980-ih godina (van de Kaa eksplicite navodi razdoblje 1965.-1985. g.) u kojem se natalitet kontinuirano smanjivao; *druga podetapa* obuhvaća razdoblje od 1985. do sredine 1990-ih godina, u kojem je smanjenje nataliteta znatno *sporije*, razina mu se među pojedinim zemljama ujednačava, dok neke zemlje (skandinavske i SAD) bilježe određeni porast nataliteta do razine koja se zahtijeva za generacijsko obnavljanje stanovništva (totalna stopa fertiliteta od 2,1).

Međutim, razgraničenje između dvije navedene podetape teško je precizno ustanoviti s obzirom na varijacije stope nataliteta i totalne stope fertiliteta od zemlje do zemlje. Osim toga, u pitanju je relativno kratko razdoblje, napose kada se radi o drugoj navedenoj podetapi (jedno desetljeće) u kojoj je izraženo usporavanje pada u totalnoj stopi fertiliteta ili pak njen oporavak odnosno određeni porast, da bi se o te dvije podetape u okviru etape posttranzicije, moglo govoriti kao o demografskoj zakonitosti u smislu različitog intenziteta pada nataliteta ili pak njegova oporavka.¹⁵⁵ Potrebno je dulje razdoblje i više informacija o demografskim mijenama da bi se to moglo pouzdano utvrditi. Za sada možemo reći da je ova podjela posttranzicijske etape na dvije podetape opravdana primarno iz analitičkih razloga, kako bi se dobio detaljniji uvid u recentna demografska kretanja u zemljama koje obilježava postindustrijsko društvo i posttranzicijska etapa.

(f) KRITIČKE PRIMJEDBE TEORIJI DEMOGRAFSKE TRANZICIJE

Za svoje postavke i zaključke teorija demografske tranzicije ima veliku empirijsku podlogu u dugim vremenskim nizovima nataliteta i mortaliteta brojnih zemalja svijeta. Pokazuje se da su one u svom razvoju prošle ili pak prolaze kroz karakteristične etape/podetape procesa demografske tranzicije. Ta teorija opravdano insistira na promjenama međuodnosa komponenti prirodnog kretanja (mortaliteta i nataliteta), a time i karakteristika prirodnog prirasta, koje su bitno uvjetovane društveno-gospodarskim razvojem. Međutim, zbog toga što u toj teoriji

¹⁵⁵ Uzmemo li primjer skandinavskih zemalja, koje su nakon sredine 1980-ih godina doživjele demografski oporavak odnosno porast fertiliteta, proizlazi sljedeće: u Danskoj je totalna stopa fertiliteta od 1985. do 1995. porasla s 1,45 na 1,80, s tim da je u 1995. ostala ista kao i 1994. godine; u Finskoj je istovremeno porasla s 1,64 na 1,85, da bi se u 1995. u odnosu na 1994. smanjila; u Norveškoj je ta stopa znatno porasla između 1985. i 1990. (s 1,68 na 1,93), da bi se između 1991. i 1995. nešto smanjila i stabilizirala na prosječnoj vrijednosti od 1,86; – u Švedskoj, koja je među navedenim zemljama reprezentant "oporavka nataliteta", totalna stopa fertiliteta je između 1985. i 1990. porasla s 1,68 na 2,13, a od 1992. do 1995. g. ta je stopa zabilježila kontinuirano smanjenje i to s 2,09 na 1,74 u 1990. g. (Monnier, de Guibert-Lantoine, 1996).

postoje stanovite nepotpunosti, nedorečenosti i nepreciznosti, upućene su joj kritičke primjedbe, kojih je međutim, u zadnjem desetljeću sve manje zbog činjenice da se proces demografske tranzicije potvrdio na primjeru brojnih zemalja, jer je u razvijenim zemljama završio, a u 1980-im godinama zahvatio je većinu zemalja u razvoju.

Budući svaka teorija dobiva na kvaliteti i bogatstvu interpretacije upravo iz kritičnih razmatranja pojedinih njenih hipoteza, postulata i njihove povijesne verifikacije, vrijedno je razmotriti značenje pojedinih grupa primjedbi da bi se pokazala stvarna relevancija ove teorije u rasvjetljavanju osnovnih zakonitosti razvitka stanovništva.

Primjedbe upućene teoriji demografske tranzicije mogu se svrstati u tri grupe: (1) opće primjedbe, (2) specifične primjedbe usmjerene na različite u z r o k e smanjivanja mortaliteta i nataliteta u zemljama na različitom stupnju gospodarskog razvoja, i (3) primjedbe koje se odnose na posttranzicijsku etapu i kriterije njezinog razgraničenja s kasnom tranzicijskom podetapom (dopuna formalnog demografsko-statističkog kriterija tog razgraničenja).

Prvu grupu primjedbi čine opće primjedbe toj teoriji. Najbrojnije su one koje joj poriču status teorije. Naglašava se da teorija tranzicije predstavlja aproksimativni pojednostavljeni model promjena koje nastaju u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva, natalitetu i mortalitetu, u zapadnoeuropskim zemljama, vezano uz procese industrijalizacije i urbanizacije, te da ona nema status teorije već empirijskog uopćavanja onoga što se svojevremeno dogodilo sa stanovništvom zapadnoeuropskih zemalja. Zatim se napominje da ta teorija nema ni neprikosnovene empirijske podloge za takvo uopćavanje, zbog postojanja *iznimaka* od činjenice utvrđene za većinu zapadnoeuropskih zemalja, tj. da je mortalitet počeo opadati prije nataliteta.¹⁵⁶⁾ Daljnja primjedba ističe kao nedostatak te teorije, činjenicu da ona ne precizira vrijeme trajanja pojedine etape odnosno podetape,¹⁵⁷⁾ te da se na temelju te teorije ne mogu predvidjeti buduće promjene u kretanju stanovništva u zemljama u razvoju.

Mnoge su od ovih primjedbi izgubile na aktualnosti ili se pojavljuju u novom svjetlu u uvjetima 1980-ih i 1990-ih godina, budući da je proces demografske tranzicije zahvatio većinu zemalja u razvoju i one su u glavnim karakteristikama

¹⁵⁶⁾ Često se citira u vezi s tim rad Williama Petersena koji tvrdi da je u Nizozemskoj porast stope prirodnog prirasta započeo zahvaljujući porastu stope nataliteta koji je prethodio smanjivanju mortaliteta. (W. Petersen: "The Demographic Transition in the Netherlands", American Sociological Review, XXV, No. 3. June 1960). - Vidjeti zatim: Coale, Cotts Watkins, 1986; Bourgeois-Pichat, 1982; te Chesnais, 1992.

¹⁵⁷⁾ Vidjeti u knjizi Paul K. Hatt (edited): "World Population and Future Resources", American Book Company, New York, 1952, radove Kingsley Davisa "The Controversial Future of Underdeveloped Areas", te Irene B. Taeuber "The Future 'Transitional Areas'", zatim, P.M. Hauser - Otis D. Duncan: "The Study of Population: An Inventory and Appraisal", Chicago University Press 1959.; Leighton van Nort: "Some Issues for Transition Theory", Population Association of America, Annual Meeting, Washington D.C., May 1960.; R. Gutman: "In Defense of Population Theory", American Sociological Review No. 25 June 1960; M. S. Teitelbaum: "Relevance of Demographic Transition Theory for Developing Countries", Science, American Association for the Advancement of Science, 2. May 1975, Vol. 188, str. 420-425.; E. Hofsten: "The Demographic Transition - does it really imply a useful theory?", III. Internationales Demographisches Seminar, Humboldt Universität Berlin 1980., tid.

“ponovile” svojevremeni model demografske tranzicije razvijenih zemalja, što se u 1960-tim godinama još nije moglo znati. Tako danas među gornjim primjedbama više uopće nisu aktualne one primjedbe koje dovode u pitanje opću vrijednost i prihvaćenost te teorije, nego one koje ukazuju na njezinu *nepotpunost, nepreciznost i nedorečenost u pojedinim aspektima*. Ta je teorija napose nepotpuna i nekonsistentna kada se radi o tri područja, koja zahtijevaju daljnje istraživanje ili nadopunu modela demografske tranzicije određenim specifičnim razmatranjima: (a) teorija tranzicije prezentira predtranzicijsku etapu (etapu I) suviše općenito, bez raščlambe, i to za dugo vremensko razdoblje, a valjalo bi putem antropoloških istraživanja i primjenom metoda povijesne demografije, istražiti u toj etapi pojedine karakteristične podetape. Jer, činjenica je da prema teoriji demografske tranzicije, *predtranzicijska etapa zajedno obuhvaća sva ona društva u kojima još nije započela industrijalizacija, počevši od sakupljačkih i lovnih zajednica do velikih prijeindustrijskih civilizacija* (Petersen, 1986:218); (b) na temelju povijesne generalizacije demografskih promjena moguće je teorijom demografske tranzicije ustanoviti g l a v n e promjene nastale u razini nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene (prirodnog prirasta, stagnacije, pada). Međutim, objašnjenje tih promjena nije moguće ako se u razmatranje ne uključe promjene u odgovarajućim, relevantnim *strukturama stanovništva*, napose u ekonomsko-socijalnoj strukturi, kao i određeni, za dotičnu zemlju specifični tokovi migracije (imigracije, emigracije) i svi ostali, specifični demografski, gospodarski, socio-psihološki, zdravstveni i ini uvjeti koji čine analitički okvir u kojem se odvijala demografska tranzicija u određenoj zemlji; (c) u svojim recentnim razradama i doradama teorija demografske tranzicije se sve češće pojavljuje kao teorija fertiliteta, što je djelomice opravdano činjenicom da je fertilitet bitna dinamička odrednica prirodnoga kretanja (Beaver, 1975; Caldwell, 1978; Bongaarts, 1978; Coale, Cotts Watkins, 1986; Bourgeois-Pichat, 1986; van de Kaa 1987). Međutim, pri razmatranju demografske tranzicije općenito a u konkretnoj zemlji napose, valja respektirati inicijalnu Notesteinovu definiciju demografske tranzicije koja obuhvaća promjene kako u natalitetu tako i u mortalitetu. Jer stavljanjem isključivog težišta na natalitet, uvelike se prikriva uloga opadajućeg mortaliteta u procesu tranzicije (napose u ranoj podetapi), a prikriva se i povratni utjecaj opadajućeg mortaliteta (općeg i specifičnog, osobito mortaliteta dojenčadi) na kretanje i razinu nataliteta. A pad mortaliteta i njegovi mnogostrani učinci, značajan je upravo za tijek procesa demografske tranzicije u zemljama u razvoju. Stoga ako se u suvremenim razmatranjima i stavlja težište na promjene fertiliteta, jer je upravo njih u određenim okolnostima vrlo teško postići (znatno teže nego promjene u mortalitetu), – ne smije se smetnuti s uma mogući utjecaj promjene mortaliteta na demografske promjene, čak ni u društvima u kojima je u tijeku posttranzicijska etapa.

Druga grupa primjedbi odnosi se na različite uzroke smanjivanja mortaliteta i nataliteta. Jedan od osnovnih razloga za sumnju u primjenljivost postulata teorije demografske tranzicije na demografska kretanja u zemljama u razvoju odnosio se

na činjenicu da je u suvremenim uvjetima razvijenosti zdravstvene zaštite moguće osjetno sniziti smrtnost bez istovremenih promjena u strukturi privrede, te da je snižavanje mortaliteta išlo u zemljama u razvoju mnogo brže nego svojevremeno u zapadnoeuropskim zemljama. Kritika je s tim u vezi često bila usmjerena na to da oni čimbenici koji su utvrđeni kao osnovni “motori” demografskih promjena u etapi demografske tranzicije u europskim zemljama, nemaju isti ponder, niti isto djelovanje u odgovarajućoj podetapi razvitka stanovništva u zemljama u razvoju.

Daljnja grupa primjedbi tiče se kretanja nataliteta u zemljama u razvoju. Svraćajući pozornost na činjenicu da je nivo nataliteta bio u zemljama Europe u njihovoj predindustrijskoj fazi razvitka osjetno niži nego u adekvatnoj fazi razvitka u zemljama u razvoju, posebno se 1960-ih godina naglašavalo da smanjivanje nataliteta u potonjima još nije nastupilo, premda je pad mortaliteta već bio u tijeku, pa je stoga postavljano pitanje da li će u zemljama u razvoju uopće doći do pada nataliteta. Danas, kada je u većini tih zemalja pad nataliteta u tijeku, a u nekima je u tijeku i kasna tranzicijska podetapa, ta primjedba gubi na značenju. A u slučaju zemalja Sub-Saharske Afrike, gdje se održava visok, pretranzicijski natalitet, temeljno pitanje pada nataliteta ostaje pitanje – kada će u njima doći do procesa razvoja (u najširem značenju tog pojma), što je temeljna pretpostavka tranzicije nataliteta tj. nastupanja centralne tranzicijske podetape.

Treća grupa primjedbi koja se postavljala tijekom 1960-ih godina postavljala je pitanje: je li realno očekivati da će u razvijenim zemljama doći do posttranzicijske etape? Ona je u međuvremenu nastupila u većini razvijenih zemalja svijeta? Postavljalo se i pitanje: zbog čega se stopa nataliteta u SAD, Australiji, Novom Zelandu, Kanadi, nakon II svjetskog rata i nakon etape “bebi-buma” nije odmah smanjila na nižu razinu, kako to predviđa model tranzicije i kako bi odgovaralo visokoj razini njihovog gospodarskog razvoja, već se u odnosu na europske razvijene zemlje održavala na višoj razini?! Ta se činjenica ne može objasniti samo poslijeratnim “kompenzacionim efektom” tj. razdobljem “bebi buma”, jer je trajala vremenski duže, već specifičnim prilikama i čimbenicima u tim zemljama. Pokazalo se međutim kasnije, da se radilo o privremenom fenomenu jer je posttranzicija i u prekomorskim zemljama otpočela početkom 1980-ih godina.

Iz razmatranja tri navedene grupe primjedbi valja istaknuti činjenicu koja ide u prilog tretmanu *d e m o g r a f s k e t r a n z i c i j e k a o s v j e t s k o g p r o c e s a*, a sastoji se u tome da je do demografske tranzicije došlo kod stanovništva svih onih zemalja koje su doživjele proces gospodarskog i društvenog razvitka bez obzira na geografsku lokaciju, rasnu pripadnost, religijsko obilježje i slično. Iako je ta konstatacija oslabljena povijesnim iskustvom razvitka stanovništva razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, jer je u prvim proces tranzicije nastupio isključivo kao odraz i pratilac njihovog vlastitog gospodarskog i društvenog razvitka, a u drugima to nije slučaj, – uza sve to ostaje činjenica da je velik broj zemalja u razvoju slijedio i slijedi – do određene razvojne etape/podetape, put razvitka stanovništva razvijenih

zemalja. Bez obzira na specifičnosti razvojnog puta stanovništva jedne i druge grupe zemalja i na oscilacije u kretanju nataliteta i mortaliteta unutar svake od tih grupa, krajnji rezultat u pogledu uspostavljanja određene razine i o d n o s a stopa nataliteta i mortaliteta u biti je isti – prijelaz s visokog nataliteta i mortaliteta na nižu razinu. Pri tome treba naglasiti da isti rezultati demografske tranzicije, primjerice, opadanje nataliteta u *centralnoj tranzicijskoj podetapi* u današnjim zemljama u razvoju, nisu postignuti u istim uvjetima niti istim mjerama u odnosu na uvjete koji su doveli do toga smanjenja u danas razvijenim zemljama. Zoran primjer pruža snižavanje mortaliteta u zemljama u razvoju koje nije nastupilo kao odraz vlastitog gospodarskog i društvenog razvitka već zahvaljujući primarno dostignućima medicine i srodnih znanosti u svijetu i mogućnostima njihove primjene u dotičnim zemljama.

Odatle proizlazi da je, s obzirom na osnovne karakteristike razvoja stanovništva u zemljama u razvoju i tijekom procesa demografske tranzicije u njima, moguće primijeniti rezoniranje sadržano u teoriji demografske tranzicije koja se temelji na demografskom iskustvu zapadnoeuropskih zemalja. To međutim, ne znači jednostavno prihvaćanje optimističnog stava u pogledu kretanja nataliteta u zemljama u razvoju, koji bi implicirao “čekanje” da natalitet počinje jače padati kao odraz promjena što ih u ljudski život unose procesi industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja i njihovi spontani efekti na nivo nataliteta. Sa stajališta potrebe osiguranja što humanije reprodukcije stanovništva, nužno je u sklopu procesa razvoja poduzeti mjere programa “planiranja obitelji” koje su ukomponirane u program društveno-gospodarskog i zdravstvenog razvitka tih zemalja, koje bi dovelo do poželjne tranzicije nataliteta, tj. do usklađivanja demografskih kretanja i društveno-gospodarskog razvoja tih zemalja.

Primjedba koja se odnosi na nepreciznost teorije tranzicije u pogledu vremenskog trajanja pojedine etape odnosno podetape u pojedinim zemljama, u velikoj je mjeri oslabljena argumentom da *gospodarski razvitak nastupa u raznim zemljama u različito vrijeme i ovisno od niza posebnih činilaca i preduvjeta što, sa svoje strane, determinira različito vrijeme nastupanja i trajanja pojedinih podetapa demografske tranzicije*. Različito vrijeme i uvjeti pod kojima u pojedinim zemljama nastupa ekonomski polet, stvaraju, sa svoje strane, mnoge nove preduvjete za smanjenje fertiliteta. Ako se prihvati temeljni postulat teorije tranzicije verificiran primjerom razvitka stanovništva današnjih razvijenih zemalja, da na smanjivanje mortaliteta i nataliteta *bitno* djeluju čimbenici društveno-gospodarskog razvoja, – to onda znači da *jače* smanjenje nataliteta dolazi usporedo s jačim povećanjem životnog standarda, do kojega dolazi zbog gospodarskih, međunarodnih ili drugih razloga. Odsutnost gospodarskog razvoja, promjene strukture privrede i porasta dohotka per capita, primjerice u zemljama Sub-Saharske Afrike, – u uskoj je korelaciji s činjenicom zadržavanja visokog nataliteta u tim zemljama.

Činjenica definitivne tendencije smanjivanja nataliteta u zemljama u razvoju je sama po sebi dovoljno jak argument koji govori u prilog validnosti teorije demografske tranzicije kao opće teorije demografskih promjena. Vidjeli smo, da u novim, suvremenim uvjetima svjetske podjele rada, u ambijentu zemalja u razvoju djeluju na razvitak njihovog stanovništva, mnogi novi ili pak raniji čimbenici (isto kao i u razvijenim zemljama), ali u modificiranom obliku, kao i mnogi čimbenici koji usporavaju proces smanjivanja nataliteta.

U prošlosti se nemogućnost primjene osnovnih zaključaka teorije tranzicije na razvitak stanovništva zemalja u razvoju izvodila iz komparacije u biti "nekomparabilnih" situacija, u kojima su svojevremeno bile razvijene zemlje (18. i 19. st.) sa situacijom u kojoj su se nalazile zemlje u razvoju 1950-ih i 1960-ih godina. Razlike u načinu djelovanja čimbenika koji su tada determinirali gospodarski i društveni razvitak u razvijenim zemljama, a u 1950-im i 1960-im godinama u zemljama u razvoju, sugeriraju razlike u načinu odvijanja demografske tranzicije shvaćene kao procesa promjena u formiranju prirodnog prirasta i u strukturama stanovništva. Europska demografska tranzicija uopće, a posebno "tranzicija" u domeni nataliteta dešavala se u klimi rastuće sklonosti bračnih parova prema limitiranju obitelji. Radilo se često o suprotstavljanju privatnih odluka stavovima koje su propagirali crkva (katolička i protestantska) i sredstva javnih komunikacija, tako da su svojevremeno u zemljama Zapadne Europe individualne odluke i stavovi vršili "presiju" na službene stavove i na javno mnijenje u pogledu gospodarskih prednosti koje prozlaže iz manjeg broja djece. Zanimljiva su u vezi sa tim razmatranja Federicka Osborna¹⁵⁸⁾ koji ističe da je u Europi u doba njene tranzicije osnovna stanica društva bila "uža obitelj" (bazirana na krvnom srodstvu), dok je za većinu zemalja azijske kulture karakteristična "pridružena, zajednička obitelj" (sastavljena iz više "užih obitelji"); javno mnijenje u Europi protivilo se u to doba "ranim" ženidbama, tj. takvima gdje muž nije bio u stanju održavati obitelj, što je uvjetovalo odgađanje ženidbe i kasniju dob sklapanja braka, te činilo jedan od osnovnih čimbenika smanjivanja fertiliteta. Osim toga, nisu bili rijetki slučajevi da je pripadnicima nižih klasa (slugama, siromasima) zabranjivana ženidba.¹⁵⁹⁾ Na snižavanje fertiliteta u razvijenim europskim zemljama djelovali su tada također i odnosi prema ženi u društvu i obitelji, koji su ipak respektirali, zahvaljujući općem kulturnom napretku, želje žena u pogledu broja djece. Taj je čimbenik u zemljama u razvoju još uvijek uglavnom odsutan, jer i danas traje borba za jačanje položaja žene u tim zemljama.

Svi su ti socijalni i psihološki uvjeti djelovali na tranziciju nataliteta svojevremeno u zemljama Europe, usporedo s gospodarskim, društvenim i kulturnim napretkom,

¹⁵⁸⁾ F. Osborn: "Population: An International Dilemma", Princeton University Press, 1958.

¹⁵⁹⁾ Obiteljsko zakonodavstvo njemačkih država u 16. i 17. stoljeću djelovalo je u tom pravcu. U Irskoj je također nakon "gladi za krumpirom" 1845. godine, crkvena i savjetovna javnost podržavala pooštrenje postojećih restrikcija u pogledu ženidbe. Međutim, u 19. stoljeću u svim zemljama osim Irske, primjenjivala se "kontrola rađanja" u braku (primjena tada poznatih mjera i sredstava kontracepcije).

a predstavljali su u velikoj mjeri spontano reagiranje na promjene u privredi i društvu. Karakteristično je također da su ta spontana, pojedinačna reagiranja tada u razvijenim zemljama Europe prethodila planiranim akcijama dotičnih država za snižavanje nataliteta. U današnjim zemljama u razvoju situacija je obratna. U novim uvjetima gospodarskog, društvenog i kulturnog razvitka u svijetu, razumljivo je da u jednom dijelu svijeta, konkretno u zemljama u razvoju, djeluju mnogi novi čimbenici na razvitak stanovništva. Teorija demografske tranzicije inzistira na utjecaju gospodarskog i društvenog progresa na snižavanje mortaliteta i nataliteta. Pokazalo se da je do snažnog snižavanja mortaliteta u zemljama u razvoju doveo prvenstveno "uvoz" sredstava i mjera zdravstvene zaštite kao i medicinskog osoblja. Epidemiološka žarišta su brzo lokalizirana pa i uništena, a uslijed toga smrtnost je smanjena bez izrazitih promjena gospodarske situacije i porasta dohotka per capita. Pokazalo se dakle, da u uvjetima spektakularnog razvitka zdravstvene zaštite (preventivne i kurativne) gospodarski razvitak nije više jedini uvjet za smanjivanje smrtnosti. U pogledu fertiliteta situacija je međutim znatno složenija. Da bi se smanjio broj rođenja nisu dovoljni samo učinci smanjivanja mortaliteta koji u odnosu na raniji period povećavaju broj djece u obitelji, iako smo mišljenja da u svakoj obitelji pojedinačno, snižavanje mortaliteta dojenčadi i male djece, u uvjetima siromaštva, ima ulogu "prve udarne snage" za promjenu stavova prema poželjnoj veličini obitelji. Nužne su međutim sve one promjene u strukturi privrede i društvenoj infrastrukturi koje direktno ili indirektno stimuliraju smanjenje obitelji, odnosno pad fertiliteta, uz odgovarajuću populacijsku politiku države koja, za razliku od europskih zemalja, s obzirom na demografsku presiju u svijetu nerazvijenih ima specifičnu ulogu u procesu gospodarskog razvoja.

Grupa primjedbi, koja je također stavljala pod povećalo povijesnu vrijednost teorije demografske tranzicije, odnosila se na posttranzicijsku etapu i postavljala pitanje hoće li se u razvitku stanovništva razvijenih zemalja uopće ostvariti posttranzicijska etapa? Ford i de Jong isticali su 1970. godine da upravo iz problematičnosti nastupanja te etape proizlaze za teoriju demografske tranzicije ozbiljna ograničenja.¹⁶⁰⁾ Svoju sumnju u realnost nastupanja te etape u visoko razvijenim zemljama, potkrijepili su primjerom razvitka stanovništva u SAD, Kanadi i Novom Zelandu, u kojima je natalitet rastao duže nego što je trajalo razdoblje poslijeratnog "kompenzacijskog" povećanja nataliteta. Iz toga su izvlačili zaključak da visok nivo životnog standarda i gospodarskog uspona ne mora djelovati u pravcu smanjivanja broja djece u obitelji već, naprotiv, može podsticati porast djece u obitelji.¹⁶¹⁾ Slično je mišljenje zastupao i J. S. Davis.¹⁶²⁾

¹⁶⁰⁾ T. R. Ford - G. F. de Jong: "Social Demography", Prentice - Hall Inc, Englewood Cliffs, op.cit., N.J., str. 626; Donald O. Cowgill u članku "Transition Theory as General Population Theory" (op.cit.) također je tvrdio da je posttranzicijska etapa "uvelike hipotetička" i da se ne bazira na empirijskoj osnovi.

Smatramo međutim da, primjer kretanja nataliteta u prekomorskim zemljama (SAD, Kanada, Australija i Novi Zeland) u razdoblju 1945-1965. godine nije trebalo uzimati kao reprezentativan primjer za buduće posttranzicijsko kretanje nataliteta iz sljedećih razloga: (a) radi se o zemljama koje su 1960-ih godina ušle u kasnu tranzicijsku podetapu, u kojima je proces ekonomskog aktiviranja žena bio tada osjetno sporiji nego u mnogim europskim zemljama, pa je zbog toga bračni fertilitet tamo bio relativno viši; i (b) radi se o zemljama koje su tada imale otvorenu migracijsku politiku (sistem kvota je kasnije ponovo uveden). U SAD je, na primjer, neto-imigracija u periodu od 1950. do 1966.¹⁶³⁾ činila značajnu stavku ukupnog porasta stanovništva: u 1950. godini imigracija je činila oko 12%, a u 1965. godini 15,6% od ukupnog porasta stanovništva. Osim toga, broj imigranata u SAD od 1960-1965. iznosio je prosječno godišnje oko 371.000 osoba.¹⁶⁴⁾

Kako je utjecaj imigracije na natalitet uglavnom stimulativan, s obzirom na starosnu strukturu imigranata koji pripadaju srednjem dijelu radne dobi (20-40 godina), to se i taj čimbenik mora uzeti u obzir pri objašnjavanju uzroka održavanja relativno viših (iznad 20‰) stopa nataliteta u tim zemljama u razdoblju nakon II svjetskog rata. Osim toga, podaci o kretanju stopa nataliteta u ovim zemljama pokazuju da je 1970-ih godina nastupilo izrazito snižavanje nataliteta, izrazitije nego 1930-ih godina, sa tom razlikom da se pad nataliteta 1970-ih godina događao u uvjetima gospodarski povoljnijeg stanja (tridesetih godina pad nataliteta je uvelike bio uvjetovan ekonomskom krizom).¹⁶⁵⁾ Razina nataliteta u SAD od oko 14 promila krajem 1970-ih godina dopuštala je već tada zaključak da je proces demografske tranzicije završen,¹⁶⁶⁾ što je zatim potvrdilo daljnje smanjivanje nataliteta (Ryder, 1980; Preston, 1986; Council of Europe 1994.).

Rasvjetljavanje tog pitanja omogućili su dalje podaci o kretanju nataliteta u razvijenim zemljama naročito u 1970-im godinama. Kako smo ranije vidjeli natali-

¹⁶³⁾ Ova razmišljanja autori prezentiraju na bazi istraživanja demografske situacije Australije u povodu članka W.D. Borrie: "Demographic Cycles and Economic Development: Some Observation Based Upon Australian Experience", Population Index 26, January 1960. – D.W. Borrie, međutim, ne ulazi u teorijska razmatranja, nego pokazuje tendenciju kretanja stopa nataliteta stanovništva Australije, koja je veoma slična situaciji u SAD, Kanadi i Novom Zelandu u etapi nakon II svjetskog rata, te pokušava objasniti produženo trajanje etape "bebi-buma" u tim zemljama njihovim gospodarskim prosperitetom. (Vidjeti također: Caldwell, J., Ruzicka L., An Australian Fertility Transition, Population and Development Review no. 1978.).

¹⁶²⁾ Davis smatra da činjenica porasta nataliteta u etapi nakon II svjetskog rata u visoko razvijenim zemljama poput SAD, Kanade i Australije zahtijeva vrlo ozbiljan tretman i pokazuje da u razvitku stanovništva tih zemalja nastupa razdoblje drugačijih obilježja prirodnog kretanja, odnosno kretanja fertiliteta nego je svojevremeno predvidio Notestein. (J. S. Davis: "Population and Resources: Discussion of Papers by Frank W. Notestein and P.V. Cardon, Journal of the American Statistic Association", XIV September 1950.; J. Blake, Is zero growth preferred? American Attitudes toward Childlessness, Journal of Marriage and Family no. 41/1979).

¹⁶³⁾ Radi se o znatnoj mjeri i o političkoj emigraciji iz Europe.

¹⁶⁴⁾ U 1961. god. broj imigranata u SAD iznosio je 391.000, 1962-373.000, 1963-384.000, u 1964. god. 340.000, a 1965 – 368.000 osoba. (Prema: US Bureau of Census, Current Population Reports, "Estimates of the Population of the United States and Components of Change: 1940. to 1966", Series P-25 No. 331, 1966).

¹⁶⁵⁾ Vidjeti: Donald J. Bogue: "Principles of Demography", op. cit. str. 139.

¹⁶⁶⁾ Smanjivanje nataliteta u SAD nakon 1960-ih godina bila je pod jakim uvjecajem promjene stavova u pogledu rada žena izvan kuće, u smislu podržavanja njihovog zaposlenja. (Vidjeti posebno: Rindfuss, Brewster, Kavee; Women, work and Children: Behavioral and Attitudinal Change in the United States, Population and Development Review, No. 3/1996).

tet je u 1970-tim godinama pao u tim zemljama na nisku razinu, što znači da je u većini tih zemalja već krajem 1970-ih godina nastupila posttranzicijska etapa. Istina, opći pad nataliteta 1930-ih godina u zemljama Zapadne i Sjeverozapadne Europe te u SAD, Kanadi, Australiji i Novom Zelandu (iako u posljednjima po intenzitetu slabiji nego u zemljama Europe), već je nagovještavao približavanje posttranzicijske etape.¹⁶⁷⁾ Stopa mortaliteta se, naime, već tada stabilizirala na nivou karakterističnom za posttranzicijsku etapu. Međutim, II svjetski rat, kao i poslijeratno povećanje broja sklopljenih brakova i bračnog fertiliteta izazvano u velikoj mjeri snižavanjem dobi stupanja u brak,¹⁶⁸⁾ doveli su do poznate "demografske reprize" ("bebi-buma") koja je onda izazvala brojna pitanja oko realnosti nastupanja posttranzicijske etape.

Pitanje kritike o realnosti nastupanja posttranzicijske etape s obzirom na kretanje nataliteta praktički je rasvijetljeno i više ne ostavlja mogućnosti teorijskih spekulacija o tome, osim onih u pogledu djelovanja visokog životnog standarda na niske reproduksijske norme, na stavove o društvenom položaju žena i u vezi sa tim o kretanju nataliteta.

Preostaje međutim, kada se radi o posttranzicijskoj etapi, jedna i danas aktualna opća primjedba, jer je posttranzicijska etapa u razvijenim zemljama u tijeku i jer se određeni broj zemalja nalazi na prijelazu iz kasne tranzicijske podetape u posttranzicijsku etapu. To je *opća primjedba, zato jer se odnosi na postojeću periodizaciju karakterističnih etapa/podetapa u razvoju stanovništva, odnosno na k r i t e r i j e na temelju kojih je ta periodizacija izvršena*. Postojeća periodizacija razvoja stanovništva na karakteristične etape/podetape u teoriji demografske tranzicije je – kako smo vidjeli – izvršena je na temelju demografsko-statističkog kriterija s obzirom na određenu, karakterističnu brojčanu razinu stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta, uz implicitnu pretpostavku da se iza njih krije određeni stupanj gospodarskog razvoja. (Na primjer, podsjetimo se da teorija tranzicije postulira da kasna tranzicijska podetapa nastupa u razvoju stanovništva određene zemlje onda kada stopa nataliteta padne ispod granične vrijednosti od 20 promila, a posttranzicijska etapa kada ta stopa padne ispod granične razine od 14 promila).

Međutim, taj demografsko-statistički indikator (tj. brojčana razina stope nataliteta i drugih pokazatelja reprodukcije stanovništva) nije d o v o l j a n za tvrdnju da je u određenoj zemlji nastupila posttranzicijska etapa, ili da se dvije zemlje, u kojima je stopa nataliteta ili totalna stopa fertiliteta približno jednaka, nalaze na približno istoj razini gospodarskog razvoja i valja ga proširiti drugim

¹⁶⁷⁾ Vidjeti rad H. J. Heer: "Declining Population Growth and Population Policy", International Social Science Journal, XXVI, No. 2/1974.; također, Freedman, R. and Bumpass L., Fertility Expectations in the United States, 1962-1964., Population Index no. 2/1966., New York.

¹⁶⁸⁾ F.W. Notestein kao i većina ostalih demografskih, ističe da je primaran uzrok poslijeratnog skoka u broju rađanja bilo značajno snižavanje prosječne dobi ulaska u brak obaju supružnika nakon II svjetskog rata. (F. W. Notestein: "The Population of the World in the Year 2000" u knjizi: J. J. Spengler – Otis D. Duncan: "Demographic Analyses-Selected Readings", The Free Press of Glencoe, 1956, str. 36.).

relevantnim pokazateljima, kao što je ekonomsko-socijalna struktura stanovništva. (Uzmimo primjer Hrvatske i Austrije. U 1990. godini, zadnoj prije Domovinskog rata u nas, stopa nataliteta u Hrvatskoj je iznosila 11,7 promila, a u Austriji 11,6 promila; dakle stope su bile gotovo iste. Međutim, nacionalni dohodak p.c. bio je tada u Austriji oko pet puta veći nego u Hrvatskoj: u Austriji je iznosio 20.200 US \$, a u Hrvatskoj oko 4.000 US dolara.¹⁶⁹⁾ Očito je da su na tako nisku stopu nataliteta u Hrvatskoj, u uvjetima znatno slabije gospodarske razvijenosti, djelovali neki specifični čimbenici (kao što je iseljavanje).

7. Unatoč primjedbi koje se mogu staviti teoriji demografske tranzicije u njenim pojedinim aspektima pokazalo se tijekom 1990-ih godina da je malo teorijskih razmatranja koja bi mogla biti alternativa teoriji demografske tranzicije.¹⁷⁰⁾ A i ona koja se pojavljuju više su pokušaji da se dopuni, razradi ili pak detaljnije razmotri originalna verzija teorije tranzicije i to u njenim pojedinim aspektima. Ta su razmatranja napose posvećena detaljnijem objašnjenju kompleksnih veza između ukupnog procesa modernizacije (i njegovih sastavnica, – procesa industrijalizacije, urbanizacije i širenja obrazovanja) s jedne strane i smanjivanja nataliteta s druge strane.¹⁷¹⁾

Ono što je na kraju ovih razmatranja bitno istaći to je činjenica da se kod teorije demografske tranzicije radi o teoriji koja se temelji na pretpostavci koja povezuje demografske i društveno-gospodarske fenomene vezane uzročno-posljedičnom vezom; njeni nalazi podkrijepljeni su statističkim podacima i empirijskom verifikacijom, koja se temelji na razmatranju pojedinih čimbenika/odrednica nataliteta i mortaliteta putem primjene demografskih metoda. Bitna veza između demografskih promjena u užem smislu, tj. promjena nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene (prirasta, stagnacije, smanjenja) s jedne strane i ukupnog društveno-gospodarskog i kulturnog progressa s druge, empirijski je potvrđena mnogim istraživanjima, među kojima je najopsežnije djelo tzv. "Princetonski projekt" (Coale, Cotts Watkins, 1986). Najjača strana teorije demografske tranzicije je svakako njezina p o v i j e s n a a utemeljenost, a početna definicija demografske tranzicije (Notestein) dovoljno je široka i otvorena da dopušta uvođenje u konkretnu analizu specifičnih demografskih i drugih obilježja u određenoj zemlji, koji uvjetuju određena moguća kratkoročna odstupanja od općih karakteristika kretanja nataliteta i mortaliteta tijekom povijesnog razvoja. Zbog toga teorija demografske tranzicije ne samo da u g l a v n i m karakteristikama o c r t a v a demografske promjene, već i omogućava razu-

¹⁶⁹⁾ Prema: World Bank Atlas 1994, World Bank, Washington, D.C., 1995.; te Council of Europe, Recent Demographic Developments in the Member States of Council of Europe and Northern America, Strasbourg, 1992.

¹⁷⁰⁾ Vidjeti podrobnije: United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analyses, Socio-Economic Development and Fertility, A Review of Some Theoretical Approaches, New York, 1990.

¹⁷¹⁾ Neki autori, smatraju da činjenica opće prihvaćenosti teorije demografske tranzicije koči dalji razvoj demografske teorije, pa ističu da je "emancipacija od ideje demografske tranzicije uvjet daljeg razvoja demografske znanosti" (Szreter, 1993).

mijevanje demografske sadašnjosti u suvremenom svijetu i omogućava predviđanje (uz prethodno ispunjenje njezinih pretpostavki) demografske budućnosti svijeta. Ona je stoga dobar vodič za formuliranje određene, po smjeru i kvantitativnim ciljevima specifične populacijske politike u pojedinim zemljama. Upravo zbog toga što su demografske promjene (nataliteta i mortaliteta) bitno uvjetovane procesom modernizacije i njegovim sastavnim procesima, i populacijska politika u pojedinim zemljama/grupama zemalja shvaćena je kao integralni dio ukupnog programa razvoja. To je stanovište jasno potvrđeno Svjetskim planom akcije u području stanovništva kao završnim dokumentom UN Međunarodne konferencije o stanovništvu u Bukureštu 1974. godine, kao i završnim dokumentom UN Međunarodne konferencije o stanovništvu i razvoju održane u Kairu 1994. godine.

LITERATURA

Andorka, R., Determinants of Fertility in Advanced Societies, Methuen and Co., Ltd., London 1982.

Andorka, R., Balacz-Kovacs, S., The Social Demography of Hungarian Villages in Eighteenth and Nineteenth Centuries with Special Attention to Sarpilis, Journal of Family History, Vol. 11., No. 2., 1986.

Aries, P., Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle, Self, Paris 1948.

Becker, S. G., The Economic Approach to Human Behavior, University of Chicago Press, Chicago 1976.

Beaver, S. E., Demographic Transition Theory Reinterpreted, An Application to Recent Natality Trends in Latin America, Lexington Books, London 1975.

Bell, D. E., Population Policy: Choices for the United States, u knjizi Menken, J. (editor), World Population and U.S. Policy - The Choices Ahead, W.W. Norton Comp., New York 1986.

Bertillon, A., Natalité, u Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales, Paris 1874.

Bertillon, J., La dépopulation de la France et ses conséquences, ses causes, mesures à prendre pour la combattre, Alcan, Paris 1911.

Birg H., Koch H., Der Bevölkerungsrückgang in der Bundesrepublik Deutschland, Campus Verlag, Frankfurt and New York, 1987.

Blacker, C. P., Stages in Population Growth, The Eugenics Review, 39(3), London, 1949.

Blake, J., Is Zero Growth preferred? American Attitudes Towards Childlessness in 1970's, Journal of Marriage and Family, No. 41/1979.

Bongaarts J. and Cott Watkins S., Social Interactions and Contemporary Fertility Transitions, Population and Development Review, No. 4/1996.

Bongaarts, J., A Framework for Analysing the Proximate Determinants of Fertility, Population and Development Review, No. 1/1978.

Bourgeois-Pichat, J., The Unprecedented Shortage of Birth in Europe, u Davis, Bernstam, Ricardo-Campbell, (ed.), Below-Replacement Fertility in Industrial Society, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986.

Caldwell, J. C., The Socio-Economic Explanation of High Fertility, Papers on Yoruba Society of Nigeria, Australian National University, Canberra, 1976.

Caldwell, J. C., Towards a Restatement of Demographic Transition Theory, in Caldwell, K.C. (ed.), The Persistence of High Fertility (Canberra: Dept. of Demography), Australian National University 1977.

Caldwell J. C., Ruzicka L.T., The Australian Fertility: An Analysis, Population and Development Review No. 1/1978.

Caldwell, J. C., A Theory of Fertility: From High Plateau to Destabilization, Population and Development Review, Vol. 4, No. 4, 1978.

Caldwell, J. C., The Wealth Flows Theory of Fertility Decline, Seminar of Determinants of Population Trends: Major Theory and New Directions for Research, Bad Homburg, April 1980.

Caldwell, J. C., Mass Education as a Determinant of the Timing of Fertility Decline, Population and Development Review, Vol. 6, No. 2/1980.

Caldwell, J. C., The Mechanisms of Demographic Change in Historical Perspective, Population Studies, 35., no. 1 1981.

Caldwell, J. C., The Theory of Fertility Decline, Academic Press, London 1982.

Carey A. D., Lopreato J., The Evolutionary Demography, at the Fertility-Mortality Quasi Equilibrium, Population and Development Review No. 3/1995.

Coale, A. J., Factors Associated with the Development of Low Fertility: A Historic Summary, World Population Conference, IV., Belgrade, 1965.

Coale, A. J., Recent Trends in Fertility in Less Developed Countries, Science, Vol. 221, August 1983.

Coale, A., J. Cotts Watkins, S., (eds.), The Decline of Fertility in Europe, Princeton University Press, Princeton, 1986.

Coale, A. J., Demographic Transition, The New Palgrave - A Dictionary of Economics (Eatwell, J., Milgate, M., Newman, P. - eds), 1987.

Coale, A. J., Hoover, E.M., Population Growth and Economic Development in Low Income Countries, Princeton University Press, Princeton 1958.

Chesnais, J. C., L'effet multiplicatif de la transition démographique, Population No. 6/ 1979.

Chesnais, J. C., La notion de cycle en démographie. La fécondité post-transitionnelle - est-elle cyclique, Population, No. 2/1983.

Chesnais, J. C., La transition démographique, INED, Cahier no. 113, Travaux et Documents, Presses Universitaires de France, Paris, 1986.

Chesnais, J. C., The Demographic Transition - Stages, Patterns, and Economic Implications, Clarendon Press, London - New York 1992.

Chesnais, J. C., Le crépuscule de l'Occident, Démographie et politique, Editions Robert Lafont, S. A. Paris, 1995.

Council of Europe, The Background of Recent Fertility Decline in the Member States of the Council of Europe, Strasbourg 1984.

Day, M. L., What will a ZPG Society be Like? A Publication of the Population Reference Bureau, Vol. 33, No. 3., Washington D.C., June 1978.

Davis, K., Bernstam, M.S., Ricardo-Campbell R., (eds.) Below-Replacement Fertility in Industrial Societies, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986.

Durand, D. J., Historical Estimates of World Population: An Evaluation, University of Pennsylvania, Population Studies Center, Philadelphia, 1974., (mimeo)

Dyson, T., Murphy M., The Onset of Fertility Decline, Population and Development Review, No. 3/1985.

Easterlin, R. A., The American Baby-Boom in Historical Perspective, u knjizi, Population, Labor Force and Long Swings in Economic Growth, National Bureau of Economic Research, New York, 1968.

Easterlin, R. A., (editor), Population and Economic Change in Developing Countries, University of Chicago Press, Chicago, 1980.

Ermish, J., The Relevance of the "Easterlin Hypothesis" and the "New Home Economics" to Fertility Movement in Great Britain, Population Studies, March 1979.

Henry, L. and Blayo J., La population de la France de 1740 à 1860, Population, Special Number, November 1975.

Hill, K. and Hurtado, A. M., Ache Life History: The Ecology and Demography of a Foregoing People, Aldine de Gruyter, New York 1996.

Himes, C. L., Patterns of Mortality and Cause-of-Death Structures in Sweden, Japan and the United States, Demography, No. 4/1994, New York

Hoehm, S., Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden, Population and Development Review, No. 4/1990.

Hollingsworth, T. H., Historical Demography, Cornell University Press, Itaca, 1965.

Hollingsworth, W. G., Ending the Explosion: Population Policies and Ethics for a Human Future, Seven Locks Press, Washington D.C., 1996.

Freedman, R., Norms and Family Size in Underdeveloped Areas, Proceedings of the Royal Society, 159:220, 1963., London

Freedman R., Bumpass, L., Fertility Expectations in the United States 1962-1964, Popul. Index No. 2/1966.

Friedlander, D., The Role of Migration in the Process of Demographic Change, World Population Conference, London, 1969.

Friedlander, D., Feldmann, C., The Modern Shift to Below Replacement Fertility: Has Israel's Population Joined the Process?, Population Studies, No.2, July 1993.

Hajnal, J., Age at Marriage and Proportions Marrying, Population Studies, No. 4, November, 1953.

Hajnal, J., European Marriage Patterns in Perspective, u knjizi Population in History (D.V. Glass and D.E.C. Eversley - edited), Aldine Publ. Company, Chicago 1965.

Henry L., Anciennes familles genevoises, Etude démographique: XVIe - XXe siècle, Presses Universitaires de France, 1956.

Henry, L., The Population of France in the Eighteenth Century, u knjizi D.V. Glass, D.E.C. Eversley (eds), Population in History: Essays in Historical Demography, Arnold, London 1965.

Inglehart, R., The Silent Revolution: Changing Values of Political Styles Among Western Publics, Princeton Univ. Press, Princeton, 1977.

International Conference on Population and Development, ICPD, Report by Japan, III. Preparatory Meeting for International Conference in Population and Development (ICPD), New York, 1994 (mimeo)

Kaplan, H., Evolutionary and Wealth Flows Theories of Fertility, Population and Development Review No. 4/1994.

Knodel J. and van de Walle, E., Fertility Decline: European Transition, International Encyclopaedia of Population, London

Knodel J., van de Walle E., Demographic Transition and Fertility Decline: The European Case, International Union for the Scientific Study of Population Conference, Sidney 1967.

Kulisher, J., Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, Zweiter Band, München und Berlin, 1929.

Leete, R., Malaysia's Demographic Transition: Rapid Development, Culture and Politics, Kuala Lumpur - New York, Oxford Univ. Press, 1996.

Lesthaeghe, R., Wilson, C., Modes of Production, Secularisation and the Pace of the Fertility Decline in Western Europe, 1870-1930, working paper, Bruxelles, 1978.

Lesthaeghe, R., Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe: An Exploration of Underlying Dimensions, Population and Development Review No. 3/1984.

Lesthaeghe R., van de Kaa, D.J., Two Demographic Transitions?, u D.J. van de Kaa and R. Lesthaeghe (eds.), Bevolking: Groei en Krimp (Population, Growth and Decline), Deventer 1986.

Levasseur, E., La population française: Histoire de la population avant 1789 et démographie de la France comparée à celle des autres au XIXe siècle, Rousseau, Paris 1892.

Locoh, T., Hetrich, V., The Onset of Fertility Transition in Sub-Saharan Africa, International Union for the Scientific Study of Population, (IUSSP) Liège 1996.

Lutz, Wolfgang, Factors Associated with Finnish Fertility Decline Since 1776, Population Studies, Vol. 41, No. 3, 1978.

Mombert, P., Studien zur Bevölkerungsbewegung in Deutschland in den letzten Jahrzehnten, mit besonderer Berücksichtigung der Ehelichen Fruchtbarkeit, Karlsruhe, 1907.

Manting, D., Dynamics in Marriage and Cohabitation, Books of the Netherland's School of Research in Demography, Amsterdam 1996.

Moffet, G. D., Critical Masses: The Global Challenge, Viking, New York 1994.

Monnier, A., de Guibert - Lantoine, C., The Demographic Situation of Europe and the Developed Countries Overseas: An Annual Report, Population, An English Selection, Vol. 8/1996, INED, Paris 1996.

Nordberg, O. S., Reproductive Behaviour of the American Birth Cohort of 1919-1920, Ph. D. dissertation, Princeton University, Princeton 1975.

Landry, A., La révolution démographique: études et essais les problèmes de la population, Librairie Sirey, Paris, 1934.

Laslett, P., The World We have Lost, 2 end Edition, Methuen, London 1971.

Leroy-Beaulieu, P., La Question de la population, Alcan, Paris, 1913.

Olshansky, S.J. and Adult, A.B., The Fourth Stage of the Epidemiological Transition: The Age of Delayed Degenerative Diseases, Milbank Memorial Fund Quarterly, No. 64/1986.

Omran, A. R., The Epidemiological Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change, Milbank Memorial Fund Quarterly, No. 6/1971.

Pavlik, Z., The Theory of Demographic Revolution, European Demographic Population Bulletin, 4/1980.

Pavlik, Z., Rychtarickova, J., Schubrtova K., Zaklady demografie, Academia, Praha 1986.

Petersen W., Petersen R., Dictionary of Demography (Term, Concepts and Institutions), Greenwood Press, New York, London 1986.

Preston, S., H. The Decline of Fertility in Non-European Industrialized Countries, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986.

Rindfuss, R. R., Brewster K.R., Karee, A.L., Women, Work and Children: Behavioral and Attitudinal Change in the United States, Population and Development Review, No. 3/1996.

Ryder, N. B., Components of Temporal Variations in American Fertility, u knjizi Hiorns, R.W. (editor), Demographic Patterns in Developed Societies, Symposia of the Society for the Study of Human Biology, Vol. 19., Taylor and Farmers, London 1980.

Stolnitz, G. J., The Demographic Transition: From High to Low Birth Rates and Death Rates, u knjizi Population: The Vital Revolution, Doubleday Comp., London 1964.

Schmid, J., The Backround of Recent Fertility Trends in the Member States of Council of Europe, Population Studies, No. 15, Council of Europe, Strasbourg 1984.

Schultz, T. W., Investing in People, University of California Press, Berkeley, 1982.

Schultz, T. Paul, The Value and Allocation of Time in High-Income Countries: Implications for Fertility, u Davis, Bernstam, Ricardo-Campbell (editors), Below-Replacement Fertility in Industrial Societies - Causes, Consequences, Policies, Population and Development Review, A Supplement to Vol. 12/1986.

Söderstorm, L., Meissairi - Polska, T., Family Policy and Fertility in Sweden, Final Draft, International Social Science Council, European Coordination, Centre for Research, Documentation in Social Science, Stockholm, 1992

Srikantan, K. S., The Family Planing Program in the Socioeconomic Context, Population Council 1977, New York

Srikantan, K. S., Fertility Decline, Treshold Hypothesis, International Encyclopaedia of Population, 1., McMillan, New York, 1982

Szreter, S., The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change, Population and Development Review, No. 4/1993.

Thomilson, R., Demographic Problems - Controversy over Population Control, Second Edition, Dickenson Publ. Comp., California 1975.

Tabah, L., From One Demographic Transition to Another, Population Bulletin of the United Nations, No. 28/1989.

United Nations, Department for Economic and Social Affairs, Population Bulletin of the United Nations, No. 7, 1963, New York 1965.

United Nations, Department for Economic and Social Affairs, The Determinants and Consequences of Population Trends, New Summary and Findings, Vol. I., New York 1973.

United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, Socio-economic Development and Fertility, A Review of Some Theoretical Approaches, New York, 1990.

United Nations, Long-range World Population Projections: Two Centuries of Population Growth, 1950-2150, New York 1992.

United Nations, Patterns of Fertility in Low Fertility Settings, Population Newsletter No. 55, June 1993, New York

United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, World Population Aspects, The 1992 Revision, New York 1993.

United Nations, Division for Economic and Social Information and Policy Analysis, Ageing and Family, New York, 1994.

United Nations, Division for Economic and Social Information and Policy Analysis, World Population Prospects, The 1994 Revision, New York 1995.

United Nations, Division for Economic and Social Information and Policy Analysis, Concise Report on the World Population Situation in 1995, New York 1995.

United Nations, Report of the International Conference on Population and Development, Cairo 1994, New York 1995.

United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, Population Division, World Population 1996, New York 1996.

United Nations, Population and Vital Statistics Report, Statistical Papers, Series A, Vol. XLVIII, No. 4, October 1996, New York

UNDP, Human Development, 1997, New York 1997.

Van de Kaa, D.J., Europe's Second Demographic Transition, Population Bulletin No. 1, 1978.

Van de Walle, E., The Female Population of France in Nineteenth Century, Princeton University Press, Princeton 1974.

Van de Walle, E., Knodel, J., Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Studies, Population and Development Review No. 2/1979.

Van de Walle, E., Knodel, J., Fertility Transition - Lesson for Low Developed Countries, Population Bulletin Vol. 34. No. 6/1980.

Van de Walle, E., Present Patterns of Demographic Change in Light of Past Experience, European Population Conference, Vol. IV, Firenze 1987.

White, K.M., Preston S.M., How many Americans are Alive because of Twentieth Century Improvements in Mortality?, Population and Development Review No. 3/1996.

Wertheimer-Baletić, A., Demografska tranzicija kao svjetski proces, Ekonomska revija 3-4/1982, Ljubljana

Wertheimer-Baletić, A., Posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva (opća i metodološka razmatranja), Ekonomski pregled br. 7-8/1992.

Wolf, J., Der Geburtenrückgang: Die Rationalisierung des Sexuallebens in unsere Zeit, Fisher, Jena, 1912.

Wrigley, E.A., The Fall of Marital Fertility in Nineteenth Century France: Exemplar or Exception?, European Journal of Population, no. 1/1985.

DEMOGRAPHIC TRANSITION IN THE WORLD
(historical and contemporary aspects)

SUMMARY

All countries in the world underwent a process of demographic transition during their socio-economic development. In the most of the developed countries this process began in the early 19th century and in the most developing countries of nowadays it began in the 1950s. A unique feature of this transition was that it first started with a decline in the death rates and later took a form of a more rapid decline in the birth rates. In the most developed countries this process is now completed, and in some of them (particularly in countries of Western and North-Western Europe) entered into so-called posttransitional stage. In the developing countries the transition process is proceeding under the influence of many specific factors not only of their own socio-economic development but also of external origin (modern achievement of medicine, pharmacology, medical care, sanitary conditions, dietary improvements etc.). A salient feature of the demographic transition in the developing countries, in contrast to transition in the developed countries is a much stronger demographic explosion, which is caused by the rapid decline of death rates. Most of the developing countries are now in the central transitional sub-stage, some (particularly in Sub-Saharan Africa) are still in the early sub-stage of transition process, but some of them already entered into the late sub-stage of demographic transition process. This sub-stage is characterised by the rapid decline of birth rates, mostly under impact of factors associated with a process of socio-economic development. Therefore, it is now visible that the demographic transition in the developing countries is, in the broad lines, following the demographic development experienced by the developed countries, and it is an integral part of the process of socio-economic and cultural development.

SADRŽAJ

Eugen Pusić

ZADAĆE UPRAVLJANJA NA JAVNOME SEKTORU	5
I. Povijesni političko-upravni okvir	7
II. Zadaće javnog upravljanja – pojam i nazivi	11
III. Ideje o zadaćama upravljanja u 20. stoljeću	13
IV. Razvitak zadaća uprave od početaka moderne države	26
1. Periodizacija	26
2. Razvitak upravljanja – opće značajke i politički procesi	28
3. Razvitak zadaća – konkretni primjeri	33
Jezgra državne vlasti	35
Hrvatska	36
Velika Britanija	36
Demokratska preobrazba države	38
Hrvatska	38
Velika Britanija	39
Javne službe	41
Hrvatska	41
Velika Britanija	44
Regulacija gospodarstva	46
Hrvatska	47
Velika Britanija	49
Socijalna država	51
Hrvatska	51
Velika Britanija	51
V. Nove zadaće javnog upravljanja	53
1. Nove situacije	54
2. Odras novih situacija na zadaće upravljanja na javnome sektoru	57
Rizik	60
Hrvatska	60
Velika Britanija	60
Zaštita okoliša i prirodnih izvora	61
Hrvatska	61
Velika Britanija	61
Informacije i infrastruktura znanja	61
Hrvatska	61
Velika Britanija	62
3. Implikacije novih zadaća za metode upravljanja	63
4. Bilanca razvitka	66
Literatura	71
SIMPOZIJ O LIKU I DJELU ALBERTA BAZALE	75
<i>Predrag Vranicki</i>	75
UVODNA RIJEČ	75
<i>Hotimir Burger</i>	79
ČOVJEK KAO TEŽNJA I ZADATAK	79

<i>Branko Despot</i>	91
POVIJEST FILOZOFIJE	91
<i>Franjo Zenko</i>	97
LIK ALBERTA BAZALE KAO FILOZOFA I JAVNOG DJELATNIKA	97
<i>Franjo Sanjek</i>	109
HRVATI I PARIŠKO SVEUČILIŠTE (XIII.-XV. st.)	109
Herman Dalmatin (oko 1110. – posl. 1154.), preteča hrvatskih studenata u Parizu	111
Stjepan II. Babonić (oko 1190/95. - 10. VII. 1247.)	115
Augustin Kažotić (oko 1260/65. - 3. VIII. 1323.)	116
Juraj iz Slavonije / Georges d'Esclavonie (oko 1355/60. - 6. V. 1416.)	121
Ulrik Pariški (XIV-XV. st.)	127
Pavao iz Krbave (XIV-XV. st.)	127
Mihovil Jurjev iz Trogira (XIV-XV. st.)	127
Petar, sin Mihovila Jurjeva iz Trogira (XV. st.)	128
Marko iz Srijema (XIV-XV. st.)	128
Benedikt iz Srijema (XIV-XV. st.)	128
Ivan Stojković Dubrovčanin (1392/95.-1443.), profesor, diplomat i humanist	129
Pavao Nikolin / Paulus de Selavonia (XIV/XV. st.)	138
Kuzma Šimunov (XV. st.)	145
Dubrovčani u 'gradu svjetlosti' u XV. stoljeću	145
<i>Alica Wertheimer-Baletić</i>	
DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U SVIJETU (povijesni i suvremeni aspekti)	149
(a) KRETANJE SVJETSKOG STANOVNIŠTVA	
(a ₁) Svjetsko stanovništvo – regionalna obilježja	156
(a ₂) Ekonomsko-demografski odnosi	160
(b) ETAPE STANOVNIŠTVA I TEORIJA DEMOGRAFSKE TANZICIJE	163
(b ₁) Opće postavke teorije demografske tranzicije	163
Napomene uz teoriju demografske tranzicije	171
(b ₂) Karakteristike predtranzicijske etape (etape prije demografske tranzicije)	173
(b ₃) Karakteristike etape demografske tranzicije	179
(c) DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA	182
(c ₁) Rana podetapa demografske tranzicije – tranzicija mortaliteta	182
(c ₂) Centralna tranzicijska podetapa – tranzicija nataliteta	187
Neke teorije o smanjivanju nataliteta i njegovim odrednicama	193
(c ₃) Kasna tranzicijska podetapa	202
Demografska tranzicija u nekim zemljama (primjeri Francuske, Švedska, SAD, Japana)	204
(d) DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U ZEMLJAMA U RAZVOJU	211
Usporedba uvjeta demografske tranzicije u razvijenim zemljama u 19. stoljeću i zemljama u razvoju 1950-ih godina	212
(d ₁) Rana podetapa demografske tranzicije – tranzicija mortaliteta	215
(d ₂) Centralna podetapa demografske tranzicije – tranzicija nataliteta	222
(e) POSTTRANZICIJSKA ETAPA U RAZVOJU STANOVNIŠTVA	234
(f) KRITIČKE PRIMJEDBE TEORIJI DEMOGRAFSKE TRANZICIJE	244
Literatura	255

Izdavač: HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU;
Za izdavača: akademik Andrija Kaštelan; Tehnički urednik: Ranko Muhek;
Prijevod i sažetaka: autori; Adresa uredništva: Andrije Hebranga 1, tel. 434-508/14;
Naklada: 500 primjeraka; Tisak: KRATIS